

ISSN 1999-4214 (print)

ISSN 2957-5095 (online)

ЕУРАЗИЯ ГУМАНИТАРЛЫҚ ИНСТИТУТЫНЫҢ

ХАБАРШЫСЫ

ВЕСТНИК

ЕВРАЗИЙСКОГО
ГУМАНИТАРНОГО
ИНСТИТУТА

BULLETIN

OF THE EURASIAN HUMANITIES
INSTITUTE

№ 2/2023

Жылына 4 рет шығады
2001 ж. шыға бастаған

Выходит 4 раза в год
Начал издаваться с 2001 г.

Published 4 times a year
Began to be published in 2001

Астана, 2023

Бас редакторы **Дауренбекова Л.Н.**
А.Қ. Құсайынов атындағы Еуразия гуманитарлық институтының доценті,
филология ғылымдарының кандидаты, Астана, Қазақстан
Жауапты редактор **Алимбаев А.Е.**
А.Қ. Құсайынов атындағы Еуразия гуманитарлық институтының доценті,
философия докторы (PhD) Астана, Қазақстан

Редакция алқасы

Аймұхамбет Ж.Ә.	филология ғылымдарының докторы, профессор, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан
Ақтаева К.	филология ғылымдарының докторы, профессор, А. Мицкевич атындағы Польша университеті, Познань, Польша.
Әбсадық А.А.	филология ғылымдарының докторы, профессор, А. Байтұрсынов атындағы Қостанай өңірлік университеті, Қостанай, Қазақстан
Бредихин С.Н.	филология ғылымдарының докторы, профессор, Солтүстік Кавказ федералды университеті, Ставрополь, РФ
Гайнуллина Ф.А.	филология ғылымдарының кандидаты, доцент Ә. Бөкейхан атындағы университеті, Семей, Қазақстан
Ермекова Т.Н.	филология ғылымдарының докторы, профессор, Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан
Есиркепова К.Қ.	филология ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, А. Байтұрсынов атындағы Қостанай өңірлік университеті, Қостанай, Қазақстан
Жүсіпов Н.Қ.	филология ғылымдарының докторы, профессор, Торайғыров университеті, Павлодар, Қазақстан
Курбанова М.М.	филология ғылымдарының докторы, профессор, Алишер Навои атындағы Ташкент мемлекеттік өзбек тілі мен әдебиеті университеті, Ташкент, Өзбекстан
Қамзабек Д.	ҚР ҰҒА академигі, филология ғылымдарының докторы, профессор, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан
Құрысжан Л.Ә.	филология ғылымдарының кандидаты, профессор, Ханкук шетелтану университеті, Сеул, Оңтүстік Корея
Онер М.	философия докторы (PhD), профессор, Эгей университеті, Измир, Туркия
Пименова М.В.	филология ғылымдарының докторы, профессор, Шет ел тілдері институты, Санкт-Петербург, РФ
Сайфулина Ф.С.	филология ғылымдарының докторы, профессор, Казан федералды университеті, Казан, Татарстан, РФ

Редакцияның мекенжайы: 010009, Астана қ., Жұмабаев даңғ., 4
Телефон/факс: (7172) 561 933; e-mail: eagi.vestnik@gmail.com, сайт: ojs.egi.kz

Еуразия гуманитарлық институтының Хабаршысы.

Меншіктенуші: «А.Қ. Құсайынов атындағы Еуразия гуманитарлық институты»

Қазақстан Республикасы Ақпарат және қоғамдық даму министрлігі Ақпарат комитетінде

қайта есепке қойылды. Тіркеу № KZ92VPY00046970 17.03.2022

Басуға 15.06.2023ж. қол қойылды. Пішімі 60*84 1\8. Қағаз офсеттік Көлемі. БТ.

Таралымы 200 дана. Бағасы келісім бойынша. Тапсырыс № 89

«Ақтаев У.Е.» баспасында басылып шықты

© А.Қ. Құсайынов атындағы Еуразия гуманитарлық институты

Главный редактор **Дауренбекова Л.Н.**
Кандидат филологических наук, доцент Евразийского гуманитарного института имени
А.К. Кусаинова, Астана, Казахстан

Ответственный редактор **Алимбаев А.Е.**
Доктор философии (PhD), доцент Евразийского гуманитарного института имени А.К. Кусаинова,
Астана, Казахстан

Редакционная коллегия

Аймухамбет Ж.А.	доктор филологических наук, профессор, ЕНУ имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан
Актаева К.	доктор филологических наук, профессор, университет имени Адама Мицкевича, Познань, Польша.
Абсадық А.А.	доктор филологических наук, профессор, Костанайский региональный университет имени А. Байтурсынова, Костанай, Казахстан
Бредихин С.Н.	доктор филологических наук, профессор, Северо-Кавказский федеральный университет, Ставрополь, РФ
Гайнуллина Ф.А.	кандидат филологических наук, доцент университет имени А. Бокейхана, Семей, Казахстан
Ермекова Т.Н.	доктор филологических наук, профессор, Казахский национальный женский педагогический университет, Алматы, Казахстан
Есиркепова К.К.	кандидат филологических наук, профессор, Костанайский региональный университет имени А. Байтурсынова, Костанай, Казахстан
Жусипов Н.К.	доктор филологических наук, профессор, Торайгыров университет, Павлодар, Казахстан
Курбанова М.М.	доктор филологических наук, профессор, Ташкентский государственный университет узбекского языка и литературы им. Алишера Навои, Ташкент, Узбекистан
Камзабек Д.	академик НАН РК, доктор филологических наук, профессор, ЕНУ имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан
Курсыжан Л.А.	кандидат филологических наук, профессор, Университет иностранных языков Ханкук, Сеул, Южная Корея
Онер М.	доктор философии (PhD), профессор, Эгейский университет, Измир, Турция
Пименова М.В.	доктор филологических наук, профессор, Институт иностранных языков, Санкт-Петербург, РФ
Сайфулина Ф.С.	доктор филологических наук, профессор, Казанский федеральный университет, Казань, Татарстан, РФ

Адрес редакции: 010009, г. Астана., пр. Жумабаева, 4
Телефон/факс: (7172) 561 933; e-mail: eagi.vestnik@gmail.com, сайт: ojs.egi.kz

Вестник Евразийского гуманитарного института.
Собственник: «Евразийский гуманитарный институт имени А.К.Кусаинова».
Министерством информации и общественного развития Республики Казахстан Комитет информации постановлено на переучет № KZ92VPY00046970 17.03.2022
Подписано в печать 15.06.2023 ж. Формат 60*84 1\8. Бум. Типогр.
Тираж 200. Цена согласовано. Заказ № 89
Напечатано в издательстве «У.Е. Актаева»

©Евразийский гуманитарный институт имени А.К. Кусаинова

Chief Editor Daurenbekova L.N.
Candidate of Philological Science, Associate Professor of the A.K. Kussayinov Eurasian Humanities
Institute, Astana, Kazakhstan

Editor-in-Chief Alimbayev A.E.
Doctor of Philosophy (PhD), Associate Professor of the A.K. Kussayinov Eurasian Humanities
Institute, Astana, Kazakhstan

Editorial Board

Aimuhambet Zh.A.	Doctor of Philological Sciences, Professor, L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan
Aktayeva K.	Doctor of Philological Sciences, Professor, Poznan Adam Mitskevich University, Poznan, Poland
Absadyk A.A.	Doctor of Philological Sciences, Professor, Kostanay Regional University named after A.Baitursynov, Kostanay, Kazakhstan
Bredikhin S.N.	Doctor of Philological Sciences, Professor, North-Caucasus Federal University, Stavropol, RF
Гайнуллина Ф.А.	Candidate of Philological Sciences, Associate Professor Alikhan Bokeikhan University, Semey, Kazakhstan
Yermekova T.N.	Doctor of Philological Sciences, Professor, Kaz. National Women's Pedagogical University. Almaty, Kazakhstan
Yesirkepova K.K.	Candidate of Philological Sciences, Professor, Kostanay Regional University named after A.Baitursynov, Kostanay, Kazakhstan
Zhusipov N.K.	Doctor of Philological Sciences, Professor, Toraighyrov University, Pavlodar, Kazakhstan
Kurbanova M.M.	Doctor of Philological Sciences, Professor, Tashkent State University of the Uzbek Language and Literature named after Alisher Navoyi, Tashkent, Uzbekistan
Kamzabek D.	Academician of NAS RK, Doctor of Philological Sciences, Professor, L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan
Kuryszhn L.A.	Candidate of Philological Sciences, Professor, Hankuk University of Foreign Studies Seoul Korea
Oner M.	Doctor of Philological (PhD), Professor, Aegean University, Izmir, Turkey
Pimenova M.V.	Doctor of Philological Sciences, Professor, Foreign Languages Institute, St-Petersburg, RF
Seifullina F.S.	Doctor of Philological Sciences, Professor, Kazan Federal University, Kazan, Tatarstan, RF

Editorial address: 010009, Astana., 4, Prospect Zhumabayev
Tel/Fax: (7172) 561 933: e-mail: eagi.vestnik@gmail.com, сайт: ojs.egi.kz

Bulletin of the Eurasian Humanities Institute.

Owner: «A.K. Kussayinov Eurasian Humanities Institute».

The Ministry of Information and Public Development of the Republic of Kazakhstan Information Committee decided to re-register No. KZ92VPY00046970 17.03.2022

Signed for printing 15.03.2023 Format 60 * 84 1 \ 8. Paper. Printing house

Circulation 200. Price agreed. Order No. 89

Printed in the publishing house of «U.E. Aktaev»

© A.K. Kussayinov Eurasian Humanities Institute

МАЗМҰНЫ-СОДЕРЖАНИЕ-CONTENTS

ТІЛ БІЛІМІ – ЯЗЫКОЗНАНИЕ – LINGUISTICS

БАЙЛИЕВА Ұ.Б., ДАУТОВА Б.Д.	Абай шығармаларындағы ақыл, жүрек, қайрат концептілерінің орыс тіліне аударылу ерекшеліктері.....	7
BAITELIYEVA ZH., KUDERINOVA K.	The peculiarities of the kazakh national speech culture...	22
ЕРҒАЛИЕВ Қ.С., ЕРҒАЛИЕВА С.Ж.	Интернет-коммуникация жанрларының ерекшеліктері.....	36
ЖИРЕНОВ С.А. НУРЕКЕШОВА Г.Р. НҮРСҰЛТАНҚЫЗЫ Ж.	Поэтикалық мәтіндердегі эмоционалдық- экспрессивтік бірліктердің психолингвистикалық сипаты.....	50
ЖОЛШАЕВА М.С. ШАДИЕВА Н.Х.	Қазақ тіліндегі күрделі құрамды етістіктер мәселесі.....	67
ИМАНБЕРДИЕВА С.Қ. ЕГЕНБЕРДІ М.Е.	Паремиядағы төрт түлік атаулары – ұлттық код.....	81
ҚАРТЖАН Н.Е., ИСАКОВА С.С., КЕНЖЕМУРАТОВА С.К.	Ертегі дискурсын зерттеу мәселесі: анықтамасы, жіктелуі және өзара байланысы.....	94
КОШИКБАЕВА Г.Д., ЕЛИКБАЕВ Б.К., БЫБРАЙЫМ А.О.	Қазақ тіліндегі сұраулы сөйлеу актісінің модальдық мағыналары.....	109
ҚАЙДАРОВА Б.М.	Қазақ және ағылшын тілдеріндегі ұлттық-мәдени стереотиптердің лексика-семантикалық ерекшеліктері.....	121
ҚҰРМАНБАЙҰЛЫ Ш.	Әлихан Бөкейхан еңбектеріндегі кірме сөздер қолданысы.....	133
ӨНЕРМ., МҰХТАРОВА Ф.С.	Қазақ тіліндегі түйе түсінігіне қатысты этнографиялық ұғымдар.....	153
САМСЕНОВА Г.С.	Динамика функционирования новостных медиатекстов.....	165
SHANEEN A., SAPINA S., KAUDIROVA A.	Individualization of the term formation process.....	180

ТУРЛЫБЕКОВА И.А., ОСПАНОВА Ж.Т., НУРКЕНОВА С.С.	Сөйлеу мінез-құлқын сипаттайтын фразеологизмдердің ерекшеліктері мен метафора түрлері (Т. Сәукетаевтың романы мысалында).....	193
ЧОБАНОҒЛУ Ө., ӘШПРХАНОВА Қ., ЖҰМАТАЕВА З.	Мақал-мәтелдердегі ұлттық мінездің көрінісі.....	207

ӘДЕБИЕТТАНУ – ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ – LITERATURE STUDIES

АЙТУҒАНОВА С.Ш. СҰЛТАН Е.Б.,	Көркем мәтінді семантикалық талдау: символдық бейнелеу.....	221
АРСЛАН М., ЖАЛЕЛОВ Д.С.	Шалкиіз толғауларындағы жауынгерлік рух.....	232
БАЙТАНАСОВА Қ.М.	Ауыл бейнесі және ұлттық таным.....	244
БОЛАТБЕКОВА Ж.Б., ЖҰМАҚАЕВА Б.Д.	Абай шығармаларының шет тілдеріне аударылуы мәселесі.....	259
GALYMZHANOV B.	The spirit of freedom jusip's famous works.....	270
ЕСПЕНБЕТОВ А.С. ЕРДЕМБЕКОВ Б.А. СМАГУЛОВА А.Т.	Абай қарасөздеріндегі адам мінездеріне тезаурустық талдау.....	283
КАЙИМОВ М.Ә., ХАЛИКОВА Н.С. ИБРАГИМОВА У.Б.	Бұқар жыраудың Абылай ханға арнаған жыр- толғауларының басты ерекшеліктері.....	296
САЙФУЛЛАЕВА Н.Б. КЕМЕҢГЕР Қ.Р. КЫНАДЖЫ Д.	Артур Конан Дойлдың «Жирен шаштылар қауымдастығы» әңгімесіндегі қазақ тілді аударманың поэтикасы.....	309
ТАМАБАЕВА Қ.Ө., РАЙЫМБЕКОВА Д.Л., ЖАНҚАЗЫ А.	Шерхан Мұртаза нақыл сөздерінің ұлттық сипаты және берілу ерекшеліктері.....	323

ТІЛ ЖӘНЕ ӘДЕБИЕТТІ ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІ – МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ ЯЗЫКА И ЛИТЕРАТУРЫ – METHODOLOGY OF TEACHING LANGUAGE AND LITERATURE

KAMIEVA G.K., BISMILDINAD.D., MOLDAKHMETOVA Z.N.	Folk wisdom – a tool for the development of speech competence.....	336
--	---	-----

ХҒТАР 17.07.61

DOI <https://doi.org/10.55808/1999-4214.2023-2.01>*Ұ.Б. БАЙЛИЕВА¹ Б.Д. ДАУТОВА²

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан^{1,2}
(e-mail: baylievaulzhan@gmail.com¹, dautova.bibigul1979@gmail.com²)

АБАЙ ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ АҚЫЛ, ЖҮРЕК, ҚАЙРАТ КОНЦЕПТІЛЕРІНІҢ ОРЫС ТІЛІНЕ АУДАРЫЛУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Аңдатпа. Мақалада А.Құнанбайұлы шығармашылығындағы «ақыл», «жүрек», «қайрат» концептілерінің көрініс табуы мен олардың орыс тіліне аударылу тәсілдері қарастырылады. Концепт ұғымы когнитивті лингвистика тұрғысынан зерттеліп, терең түсініктеме беріледі. Мақаланың басты мақсаты Абай шығармаларындағы адамгершілік тақырыбын, кемел адамға сай ақыл, жүрек, қайрат концептілерінің мағынасын ашып, ойлы көзбен оқып, жүрегіне сіңіре алатындай ету. Абай шығармаларындағы ақыл, қайрат, жүрек концептілерінің орыс тіліне аударылу ерекшеліктері зерттеліп, бірқатар аудармашыларының нұсқалары арқылы Абайдың адамгершілікті ұстанудағы маңызды философиялық түйіндерінің берілуі анықталады. Түпнұсқа мен аударма мәтініндегі ақын стилі мен өзіндік даралығын анықтап, тәржімалану ерекшеліктері көрсетіледі. Абай шығармаларында «Абай үшкілі» атанған ақыл, жүрек, қайрат концептілерінің орыс тіліндегі оқырманға жеткен мағынасы мен дәрежесін зерделеп, сапалы, сәтті аударма нұсқалары анықталады. Мақаланы талқылау барысында Абай өлеңдері асылнұсқа ретінде алынып, А. Штейнберг, Ә. Қодар, М. Адибаев, М. Дудин, С. Тілеубаев, Э. Шехтман, А. Гатов, М. Сұлтанбеков, Вс. Рождественский, Г. Бельгер, Б. Момышулы, Д. Бродский, Ю. Кузнецов, Ю. Нейман, Е. Курдаковтың аударма нұсқалары салыстырылды. Абайдың қара сөздерінің аударма нұсқалары ретінде Р. Сейсенбаев пен К. Серікбаева, С. Санбаев, В. Шкловский аудармалары қарастырылды.

Түйін сөздер: концепт, аударма, ақыл, қайрат, жүрек.

Кіріспе. Абай туындыларындағы ақыл, қайрат, жүрек концептілерінің үш тілдегі (асылнұсқасы мен орыс, ағылшын тілдеріндегі аудармаларын) салыстырмалы сипаттамасын беру – когнитивті лингвистика мен аударматанудың өзекті мәселелерінің бірі.

Когнитивті лингвистика – ХХ ғасырдың 70-80 жылдарда дами бастаған ғылыми парадигма. Когнитивті лингвистиканың негізгі міндеттері: танымдық үдерістердегі тілдің рөлін түсіндіру; когнитивті үдерістердегі тілдік концептілердің үлгісін жасау; тілді ғылым шеңберіндегі рухани феномен

тұрғысынан түсіндіру; менталды репрезентация формасында сақталатын болмыстың сипатын айқындау, т.б. Белгілі-бір ұғымның санадағы көрінісі, оның қалыптасуы мен дамуы, жеке тұлға, ұлттарда әртүрлі өрбиі мен оның қабылдану ерекшелігін когнитивті лингвистика тұрғысынан зерттеп қана қоймай, тілдің бейнелілік, танымдық, ғылыми сипатын, жалпы адамзат жаратылысының дүниетанымдық тұрғысынан қарастыру.

Абай поэзиясы – өзіне дейінгі ұлттық поэтикалық қағидалардан батыл түрде бас тартқан, ұйқасы мен ырғағы әрқашан оқыс, қазақ көркем әдебиетінің шыңында тұрған туындылар. Абайды аудару – бұл ұлттық ойлау типінің алгоритмідеріне бағышталып, ұлы ақынның өлеңдеріндегі сезім мен жағдайларды қазақтардың тілдік әлемді тану көрінісі арқылы жеткізуге талпыну. Бірқатар В.С. Рождественский, Л. Озеров, Ю. Нейман, Ю. Кузнецов сынды атақты аудармашы-ақындар Абай шығармаларының орыс тіліндегі аударма канондарын беру ережелеріне сүйеніп, абайдың өлеңдерін адаптациялауға талпынған. Әсіресе, ең үздік аударма қатарында В.С. Рождественский мен В. Звягинцеваның, Б. Момышұлы мен аудармашы Г. Бельгердің жолма-жол тәржімалары бар.

Белгілі аудармашы, әдебиеттанушы, публицист Г.К. Бельгердің тұжырымдауы бойынша Абай туындыларының нақты, жоғары дәрежелі аудармалары жоқ екенін мойындау қажет. Бірқатар нақты, жинақы В.С. Рождественский, М. Петровых, М. Тарловский, Л. Озерова, Ю. Нейман сынды аудармашылардың поэтикалық аудармалары бар. Дегенмен, аудармаларды түпнұсқамен салыстырып қарасаң, ритмомелодикасы, ырғағы мен сөздері келіп тұрса да, Абайдың стилінде емес, Абайдай жырлап тұрған жоқ [1, 402].

Осыған орай, Абай Құнанбайұлы шығармашылығының орыс тіліндегі аударма нұсқаларын талқылап, олардың өзге ел санасына қалай жеткендігі, қалай қабылданғандығы жайлы зерттеу жұмыстары жүргізілді.

Әдістеме және зерттеу әдістері. Мақаланың зерттеу әдістері аударма теориясы мен практикасына тікелей сүйенеді. Аудармадағы баламалылықты анықтау, түпнұсқа мен аударма нұсқаларын салыстыру әдістері, салғастыру тәсілдері қолданылды. Ақынның асылнұсқасы мен аударма мәтіндерді концептуалды-салыстырмалы түрде талдау, аудармаларды жүйелеу жүргізілді.

Талқылау мен бақылау. Филология ғылымдарының докторы, профессор Жанғара Дәдебаев «концепт ұғымы тіл біліміне философиядан келген, латынша концептус (ұғым) сөзінің калькасы болып табылады. Бірақ «концепт», «ұғым» терминдерінің негізі бір болғанмен, мәні, маңызы бірдей емес» [2, 149] – деп, пайымдайды.

Алғаш рет бұл термині 1928 жылы С.А. Аскольдовтың «Концепт және сөз» атты мақаласында қарастырылды [3, 4]. Қазіргі таңда лингвистика ғылымында концептіні түсінуге байланысты негізгі екі тәсіл қалыптасқан.

Бірінші тәсілді ұстанушылар (О.С. Степанов, В.Н. Талия) концептіні адамның ментальды әлеміндегі негізгі ұяшық ретінде қарастырады, яғни, мәдениет – концептілердің жиынтығы мен олардың бір-бірімен байланысы [4, 65].

Екінші тәсілді ұстанушылар семантикалық тәсіл арқылы концептіні когнитивті семантиканың бірлігі ретінде түсіндіреді (Н.Д. Артюнова, А.Д. Шмелов) [5, 46].

Абайдың шығармаларында ақын сөзі кеселмен күресіп, әділеттілік пен қайырымдылықты қолдап, ашу мен мейірбандылықты айыра білетіндей қасиет беріп, рухани бай болуға жетелейтін бүкіл халықтар мен адамдар туралы болмақ. Абайдың көзқарасы бойынша адамзатты құтқармақ нәрсе, ол – білім. Дегенмен бұл ғылымды, қолөнерді үйрететін, тамақпен қамтамасыз ететін білім емес. Бұл борыш, ар, намыс, әділеттілік, т.б. адамгершілік принциптегі адамдық немесе жүрек секілді теңдессіз қабілет. Ол адамзаттың елеулі қажеттіліктерін қамтамасыз ететін ғылыми, позитивті ілім, рухани бастамадан, өнегелік көзден айырылмау қажет деген шығыстық дәстүрге сай бағытты ұстанады.

Нұрлы ақыл – ар, намыс, шапағат пен рақымшылдық, ізгі, толық иманы бар адамға тән құбылыс. Мағынасы терең, мәні кең бұл гуманистік ой танымындағы терминдік ұғымдармен байланысады. Нұрлы ақыл ұғымы Абайдың қолданылуында, ақыл мен қайратты жүрекке бағындырып, ізгі ниеттегі жолға салу идеясын көздейді. Абайдың жиырма сегізінші қара сөзінде Абай Сократпен оның шәкірті Аристодемнің жаратушы әлем мен адамды мінсіз сәйкестікте жаратқандығы, адамның ақылы арқылы жануарлардан ерекшеленетіндігі мен Алланың ең жоғарғы, ұлы ақыл екендігі жайлы диалогын келтіреді. Сократтың сөзімен келісе отырып, адам ақылға рухтан соң ие болғандығын, сөйлеу арқылы бұл әлемдегі жоғарғы дәрежесін көрсетіп, Сократтың «өз-өзіңді таны» өсиетіне ерекше мән береді.

Абайдың түсінігінде қайрат концептісі мақсатқа жету, білімді игерудегі адамға қажетті құрал ретінде көрсетеді. Қайрат адамды түрлі күнәлардан, пайдасыз, өткінші қызығушылықтар мен оңай пайда табудан алшақтатып, оны тура жолға, еңбекке бастауына себепші болады. Қайраттың табандылығы адамның жалынын кемітеді. Абайдың отыз сегізінші қара сөзінде адамды қинайтұғын үш нәрсе: надандық, жалқаулық пен жауыздық екенін атап көрсетеді. Адамды аздыратын кеселдің бірі – эгоизм. Абай өзімшілдіктің үш типін ажыратып көрсетеді: 1) адам қастықтың табалдырығында тұруы, бірақ оны аттап өтпейді, себебі, бұл жауыздық арқылы адами абыройын жоғалтатындығын біледі; 2) өзгелерден жоғарырақ дәрежеде көрсету мақсатындағы эгоизм. Мұндай эгоизм адамның қадір-қасиетін жояды; 3) адамдардың арасына от салу, өшпенділікті тудыру, пенделерді қайғы мен қорлауға әкеп соғатын эгоизм.

Абай танымындағы үйлесімділік пен байланысы бар өзара қатынасты

реттеп отырушы нәрсе – жүрек. Абайдың бірқатар өлеңдерінде Алла тағаланы жүрекпен танып, оның хақтығын, нығметтерін жүрекпен сезіну қажеттілігі, айтар сөзін жүрегіңнен шықпаса, ондай сөзді айтып, жалғандыққа жол бермеу туралы байламын жеткізеді. Абайдың проза мен поэзиясындағы жүрек концептісі заттық әрі абстракциялық түсініктермен байланыстыра берілген. Мысалы, ыстық жүрек, жүректе қайрат болмаса, жылы жүрек, мұз жүрек, жүрегім менің қырық жамау, ауру жүрек соғады жүрекке жылы тию, асау жүрек пен махаббат пен ғадауат шайқасқан жүрек деп көрсетеді. Бұл тұста Абайдың шығармашылығында адамның көңіл-күйін, мінезінің құбылмалылығын бейнелейтін сөздердің әр алуандығы осы жүрек сөзімен байланыс тауып жатқандығын аңғарамыз. Абай өз шығармаларының түп негізін шығыстық философиядан, жүрек культінің тамырын әл-Фарабидің пәлсапалық туындыларынан алады. Жүрек концептісінде жүрек пен бас бір-біріне антонимдік мағынада қолданылады.

Аудармашы аударма тілінің ұлттық дәстүрлері, мәдениеті, өмір салты және рухани құндылықтары туралы түсінік ала алды ма? Жалпы Абай туралы және оның қоршаған ортасы туралы жеткілікті ақпарат жинау мәселелері қаралуда. Бұл дегеніміз, егер аудармашының дайындығы мен анықтамалық ақпараты жақсы болса ғана, ол аудармашының мәтінін түсініп, Абай қолданған «ұлттық стильді» түпнұсқа тілінде аударма алады [6, 1852]. Абай шығармашылығында өлеңдер мен олардың аударма нұсқалары қарастырылып, келесідей нәтижелерге қол жеткіземіз.

1-кесте

Түпнұсқа	А.Штейнберг аудармасы	Ә.Қодар аудармасы
Әуелде бір суық мұз – ақыл зерек, Жылытқан тұла бойды ыстық жүрек. Тоқтаулылық, қалыпты, шыдамдылық, Бұл – қайраттан шығады, білсең керек [7, 108].	Острый разум чист, словно пласт ледяной. В непослушливом сердце — кипучий зной. Терпеливую мысль и пылкую страсть В силах ты обуздать лишь волей одной [1, 104].	Наш холоден Ум наподобие льда, Горячее Сердце согреет всегда. Разумность и такт, прозорливость терпенья, В нас Воли рождает тугая узда [1, 105].

1889 жылы жазылған Абайдың бұл өлеңінде ақын адам бойындағы ақыл, қайрат, жүрек концептілерінің маңыздылығына алғаш рет ерекше мән беріп, ой толғай бастайды. Түпнұсқаны орыс тіліне аударған А. Штейнберг те Ә. Қодар секілді қайрат концептісін – воля сөзі арқылы береді. Бұл орайда екі аудармашы дұрыс эквивалентті таңдаған. Автордың адам философиясы мен дүниетанымының сипаттағы ұғымын ұтымды жеткізе білген. Абай суық мұз

бен зерек ақылды қарама-қарсы метафора ретінде қарастырған. Ал, А. Штейнберг аудармасында бұл өлең тармағы теңеуге айналып кеткендігін көреміз. Аудармада острый разум тіркесі қазақ тіліндегі зерек сөзімен мағынасы барабар келмейді, бұлар екі түрлі анықтамаға ие сөздер. Бұл тіркесті қазақшаға кері аударма ретінде талдау жасасақ, өткір ақыл мағынасына өзгереді. Зерек ақыл тек адамға ғана берілген сый, яғни ақылдың ұшқырлығы қазақ тілінде көбіне ой ұшқырлығы тіркесімен келеді. Сөздердің бұндай семантикалық мағынасына мән бермеу – аударманың сапалылығын төмендетеді. Өлеңнің екінші тармағыныңдағы «ыстық жүрек» тіркесіне ерекше мән берген жөн. Адамның жаны мен жүрегі болмаса, оның ақылы мен қайраты да болмайды. Абай ыстық жүрек арқылы адамның тұла бойы жылытындығы жайлы сөз қозғаған, ал аудармада тұла бой мен ыстық жүрек тіркестері дұрыс аударылмаған. Абай шыдамдылық, тоқтаулылық, қалыптылық – қайраттан шығатын қасиеттер ретінде берілсе, аудармада бұл қайратқа бағынатын қасиеттерге айналып кеткен. Ал, Ә. Қодар нұсқасында аудармашы жоғарыда айтылған метафоралық ұғымдарды жеңілдетіп көрсеткен, жүректің жылытатындығы үстіртін ғана беріліп, нені жылытатындығы жайлы сөз қозғалмайды; ақылдың мұз секілді салқындығы айтылғанымен зеректігі жойылып кеткен. Қайраттан шыққан қасиеттер аудармада тығыз байланыс, бағынушылық ретінде тәржімаланған.

2-кесте

Ақыл, қайрат, жүректі бірдей ұста, Сонда толық боласың елден бөлек [7, 108].	Только тот, кто сердце и разум скует Непреклонной волей — достигнет высот [1, 104].	Держа в триединстве Ум, Сердце и Волю, Ты к цельности редкой придешь без труда [1, 105].
--	---	--

Автордың өлең тармақтары Абайдың ақындық шығармашылығының өзегі, кемел адам туралы философиялық, эстетикалық, қоғамдық-әлеуметтік нысанының негізі. Сондықтан, аудармашы бұл жолдарды аударуда Абайдың толықтай ақындық шеберлігін осы тармақтар арқылы беруі қажет. А.Штейнберг аудармасын семантикалық тұрғыда талдасақ, қайраттың ақыл мен жүрекке билік етуі қажет деген мағынаны көреміз. Абай танымындағы кемел адам – ақыл, жүректі қайрат арқылы басқарған емес, қайратымен тең дәрежеде ұстаған адам. Осы тұрғыда Ә.Қодардың аудармасындағы кереғарлықтар туындайды.

«Ақыл» концептісінің орыс тілінде берілуі

Абай шығармаларында кездесетін «ақыл» концептісінің құрылымдық негізіне байланысты:

- Ақыл – адам санасы; адамды өзге жаратылыстан ерекшелейтін қасиет

Өзіңе сен, өзіңді алып шығар, Еңбегің мен ақылың екі жақтап [8,35].	Верь себе, и тогда две опоры с тобой Труд и ум, - с ними путь свой земной соверши [1,176]. Э. Шехтман	Верь себе! И опора и счастье твое – Это лишь неразлучные ум и труд [1,177]. А. Гатов	«Поверь в себя, тебе помогут дружно, Твой труд и ум твой, взявшись с двух сторон» [9,93]. Э. Қодар	«Веру в себя укрепляй, чтоб вдвоем Разум и труд выводили на свет» [9,93]. М. Сұлтанбеков
--	--	--	--	--

1896 жылы жазылған өлеңі. Өлең алдамшы заманда өмір сүріп жатқан ақжүрек азаматқа арналған. Абайдың ғақылы бойынша, адамды биік күшке бастайтын, мақсатына жеткізетін оның өз бойындағы ақылы мен еңбегі болмақ. Туындының мәнін ашып тұрған айрықша ой Абайдың ақыл, қайрат, жүрек секілді әлеуметтік-эстетикалық дәрежесі көтерілген принциптерімен байланысып жатыр. Өлең ағылшын, орыс, қырғыз, қарақалпақ, өзек тілдеріне аударылған. Өлеңде жүректен шығатын асыл қасиеттер ақынның философиялық, дүниетанымдық, мәдени-әлеуметтік көзқарасының негізгі тұжырымдары. Сол себепті, автордың мұндай терең астарлы мағыналы, әлеуметтік-этикалық ойларын білдіретін ойларын дәл, нақты, өзгертусіз тәржімалаудың маңызы зор. Өлең тармақтарында бейнелі ойлардың аударылуы емес, нақты ақыл мен еңбек секілді нақты ұғымдарды орыс тілінде жеткізе білу болып отыр. Ақын өлеңі арқылы халықтың айтқан даналығы мен жұрт аузында айтылып жүрген ақыл сөзге емес, өз басынан өткен, көзі жетіп, көңіліне түйген ақылға сүйенуді меңзейді. Өмірдің қиындылығы мен ала-құлалылығын басынан кешпеген адамға жұрттың ақылы сену оңай болары анық. Дегенмен, жалғанда орын алар көптеген жақсылықтар мен жамандықтарды көрген соң, адам тек өз еңбегі мен ақылына сеніп, жүрегі жаралы болатындығын сипайттайды. Бұл Абайдың өз тәжірибесінен өткендей. Абай ақыл мен еңбекке жүгіне отырып, жүректегі әділет пен шапқат секілді қасиеттерді де анықтап, құрмет көрсетеді. А. Гатовтың нұсқасы мен түпнұсқаны салыстырсақ, асыл нұсқада берілген ақыл мен еңбектің әрекеті жайлы айтылса, аудармада ақыл мен еңбекті – бақыт пен сүйенішке балаған. Э. Қодардың аудармасында ақыл концептісі – ум ретінде аударылған. Автор бұл өлең шумақтарында «өзіңе сен» - деу арқылы жоғарыда көрсетілген нұрлы ақыл, ыстық қайрат, жылы жүрек қасиеттерін меңзеп тұр. Л. Руст нұсқасында түпнұсқадағы Абай қолданған еңбек пен ақыл бірліктерінің байланысы сақталмаған. Тек ақылдың маңыздылығын ғана көрсеткен, ал ақынның еңбектің астарындағы қайрат пен олардың байланысынан жүректің өзі келіп шығартындығын аудармашы жете назарға алмаған. Аудармалардың төрт нұсқасында да ақылды «ум» бірлігі арқылы тәржімаланған. Ал, өлеңнің соңғы тармағында ақыл ерекшеленіп көрсетіліп, оған еңбек қосылады.

Қайратымен еңбек етсе, адамның өзі – жүрек екендігі келіп шығады.

➤ Ақыл – парасат, даналық

14 қара сөз: Айтқанға көңіш, уағдада тұрғыш, бойын жаманшылықтан тез жиып алғыш, көштің соңынан итше ере бермей, адасқан көптен атының басын бұрып алуға жараған, әділетті ақыл мойындаған нәрсеге, қиын да болса, мойындау, әділетті ақыл мойындамаған нәрсеге, оңай да болса, мойындамау - ерлік, батырлық осы болмаса, қазақтың айтқан батыры - әншейін жүректі емес, қасқыр жүректі деген сөз [10, 89].

Р. Сейсенбаев пен К. Серікбаева аудармасы: Если у них не в чести учтиность, верность данному обету, отвращение от зла, способность вести за собой заблудших, а не плестись за толпой жалким псом, умение смело постоять за правое дело, когда это трудно, не отступить от истины, когда это сделать легче легкого, то в груди тех, кого люди почитают за батыров, бьется не обыкновенное, а волчье сердце [11, 252].

С. Санбаев аудармасы: Человек с чистым сердцем послушен совету и верен своему слову; он не сможет, подобно собаке, плестись за караваном, а, напротив, способен в самых тяжелых условиях вывести на верный путь заблудших; он готов покориться истине, как бы это ни было для него трудно, и сумеет не склонить головы перед несправедливостью, как бы это ни было легко. Таким видится батыр – человек мужественный и стойкий, не с волчьим сердцем в груди, а с трепетным, человеческим [11, 40].

В. Шкловский аудармасы: Человек, обладающий сердцем, быстро оправляется от счастья. Он не идет, как собака, за чужим караваном. Он сам поворачивает заблудившихся лошадей на истинный путь. Он покоряется, но покоряется тому, что справедливо для разума. И трудна ему иногда эта покорность. И он не покоряется тому, что не выдерживает испытания разумом. Вот истинное сердце. Это львиное сердце, это то, что казахи называют «журекты». То же, что мы обычно называем сердцем богатыря, — это не львиное сердце, а волчье сердце [11].

Абайдың он төртінші қара сөзінде сөзінде айтылған ой, әділетті ақыл, қасқыр жүректі бірліктері орыс тіліндегі берілген нұсқаларда түрліше көрініс тапқан. Аударманың бірінші нұсқасында автор айтып тұрған әділетті ақыл концептісі аударылмаған. Абайтанушы ғалым М. Мырзахметовтың пайымдауынша әділетті ақыл – Абайда негізінен ақыл сынынан, сыншыл ой талқысынан туындайтын ақыл деген ұғымды білдіреді» [12, 45]. Осыған орай, автордың негізгі ойы аудармада үстіртін берілген. Автор айтқан әділетті ақыл орыс тілінде әділеттілік сөзіне айналып, ақыл концептісінің мағынасы ашылмаған. Ақын бүкіл поэзиясының өзінде ғана жүрек сөзін 170 рет құлпыртып, ақындық тілдің мағыналық бояуларын түрлендіре қолдануда да теңдесі жоқ тапқырлық танытады [13, 19]. Автор өсиет сөзінде батырды қайратты бағындырған қасқыр жүректі екендігін, аударма нұсқасында автор ой

керісінше мағынаға ие болып тұр. В. Шкловский аудармасында «справедливо для разума» ретінде барлық аударма нұсқаларынан асыл нұсқаға жақын бірден-бір аударма болып отыр. Әділетті ақыл мойындамаған нәрсе аудармашы нұсқасында ақыл сынағынан өтпеген істі мойындамайды деген мағынада көрініс тапқан. Абайдың әділетті ақыл концептісінің нақты мағынасын анықтап көрсетпесе де, жақын аударманың бірі. Аудармада жүрек концептісінің орыс тіліндегі мағынасы ашылмаған. Бұл Абайдың жүректі сипаттаған ойының тереңдігін, мағынасының өзге тілде көрсетуге ауқымды екендігін көрсетеді. Аудармашы өз тарапынан «львиное сердце» бірлігін қосқан. Бұндай аудармалар автор ойын, стилін бұзып, сапсыз аударманың үлгісі болады, сонымен қатар, ағылшын тіліндегі сатылай аудармаларға да кері әсерін тигізбей қоймайды.

«Қайрат» концептісінің орыс тілінде берілуі:

➤ Қайрат – жігер, пәрмен, батылдық мағынасында

4-кесте

Мақтан үшін қайратсыз болыс болмақ, Иттей қор боп, өзіне сөз келтірмек [7, 101].	Из-за лести неправедным будет болыс В собачьих терзаниях, не допустит, чтобы его имя было задето [1, 42]. Б. Момышулы	Волостным все норовит безмозглый стать, - Будет всеми, как собака, проклят он [1, 44]. Д. Бродский	Пусть он волостным из тщеславия станет, В бездарности будет, как пес, уличен [1, 48]. Ә.Қодар	От каждой твари слышать, что ничтожный, Но волостным стремится всякий стать [1, 50]. М. Адибаев
--	--	---	--	--

Абайдың шығыстық, батыстық дүниетаныммен толық танысып, рухани қазынасымен байыған, мейлінше толысқан кезеңінде жазылған туындысы. Малын оңды-солды шашып, болыс болу мақсатына жетуді көздеген, әлсіздерге қырын қарап, сыр білдірмей, жайсыз хабар естісе, жүрегі суылдап қоя беретін, бойында қайраты мен күші жоқ адамдар туралы сөз қозғалмақ. Ақынның өлең тармақтары арқылы заманның азғындығы, өз пайдасынан басқа ештеңені ойламайтын дүние құмар, қайратты тек қару ретінде қолданған болыс-билерінің қара ниеттері жайлы айтылған. Бұл тұста қартайдық дегені Абайдың шын мәнісінде қартайғандығын емес, қайта халық қамқоры атанып, үлкен тартысқа түскен, қайсар қайратпен, өжет қажырмен кірісі бастағандығы байқалады. Сол себепті, қажыған қарттың әлсіреп, қайраты қайтып, жүрек отының бәсеңдеген күйін көрмейміз. Автордың өлеі тармақтары арқылы ұлтының сыншы, өсиетші алғабастар ұстазы болуға бекінгендігін аңғарамыз. Абай берілген өлеңі ақынның дүниетанымдық көзқарастары, әлем туралы білімінің кемелденген шағында жазылған өлеңдерінің бірі. Ойшыл данышпан адам сырын, заман сипатын, толықтай жаратылысын философиялық тұрғыдан алып қарастырады. Өлең жолдарындағы қартаю, қайраттың қайтуы мен

арманның ұлғаюы – астарлы мағынасында қартайғандықтың белгілер емес. Бұл заман азғындығынан шаршап, күресуге күші қалмай, ұлтының жақсы жаққа өзгеруін армандау туралы сөз қозғалған. Түпнұсқада қайратсыз, жігерсіз болыс атанып, жұрттың сөзіне қалған ел басқарушылар, тынымсыз атмінерлерді сынға алды. Аудармашы жолма-жол аудармасының кейінгі жолдрында түсініктеме ретінде концептінің мағынасын анықтай түскен. Д.Бродский қайратсыз концептісі ақылсыз, ақымақ концептімен теңестірілген. Ә.Қодар нұсқасын қазақшаға кері аударма жасасақ, атаққұмарлығынан болыс атанса да, көше иті секілді қабілетсіз болатындығы жайлы сөз қозғалған. М.Адибаев қайрат концептісі түсіріліп, жалпылама болыс болуға деген қалау көрінеді.

«Жүрек» концептісінің орыс тілінде берілуі

➤ Жүрек – мұз метафорасымен берілуі

5-кесте

Махаббат, ғадауат пен майдандасқан, Қайран менің жүрегім мұз болмай ма? [7, 48].	Любовь и вражда бьются /воюют/ меж собой Разве сердце от этого не леденеет? [1, 309]. С. Тілеубаев	Бездушным льдом – пылающее сердце, Что за любовь боролось с жизнью злой?.. [1, 301]. Ю. Нейман	Не тронет ледяным коварством Сердце, обиженных судьбой [1, 311]. М. Дудин
	В сырой и мрачной глубине, Оледенев, не возразит тебе [1, 315]. М. Адибаев	О сердце, сердце, где любовь сплелась с враждой, Ты беззащитно будешь в тверди ледяной! [1, 312] Е. Курдаков	И бедное сердце, любя, ненавидя и мучась. Растает, как льдинка у Господа в теплых руках [1, 314]. Ә.Қодар

Абайдың 1898 ж. жазған өлеңі. Өлеңнің негізгі тақырыбы – өмірдің талай қиындықтарын, қиыр кезеңдерін бастан кешіріп, көрген соққының салдарын, өлім қасиетін сипаттайды. Келер ұрпаққа сырын ашып, мұңын шағады, өз заманынан артық заман келеріне үлкен сеніммен қарайды. Ақынның берілген өлеңі көңіл сыры, ақын мен ақындық жыры жөнінде жазылған тақырыпты қозғауы Абай өлеңдерінің асыл туындысы. Өлеңдегі психологиялық көзқарастар Аристотель, Әл-Фараби мен К.Д. Ушинскийдің тұжырымдарымен астасып жатыр, олардың таным процесіндегі түсініктер, Жаратқанға деген сенім, жан мен тәннің мәңгілігі ұғымдармен байланысады. Автор сезім мүшелері арқылы әлемді, ақиқатты танудағы қызметін дұрыстап көрсетіп, жүректің орнын ерекшелеп көрсетеді. Адамның ішкі рухани жан дүниесі ақыл, қайрат, жүрек сынды үш қырымен сипатталатындығын, таным мен тіршілікте сезімнің атқаратын маңызды қызмет екендігін айтады. Берілген ақынның өлеңінде концептуалды, психологиялық, антропологиялық қырлары

көрініс тапқан. Ал, аудармаларда концептуалды бірліктер мен психологиялық аспектілері ашылмаған. Ю. Кузнецовтың аудармасында семантикалық тұрғыда мұз секілді еру мағынасын береді, ал, түпнұсқада жүректің мұзға айналуы туралы сөз қозғалған, сондықтан антонимдік аударма сәтсіз шыққан. Аудармаға метафоралық образдар сақталғанымен, өлеңнің мән-мағынасы өзгеріп кеткен. А. Қодардың аудармасы жалпы мазмұнда жақсы шыққанымен, соңғы жолда кездесетін жүрек концептісінде олқылықтар бар. Аудармашы автордың жүрек концептісін не ашуды, не қуанышты өткізбейтін мұзға айналдырады. Дегенмен, Абай бұл өлең жолдарын арқылы жүректің қасиеттерін емес, махаббат пен ғадауат майданына шыдай алмай, мұзға айналып жатқан жүректі көрсетеді. Ю. Нейманның аудармасына көз салсақ, аударманың барлық аударма нұсқаларының ішінде сапасыз екендігін байқаймыз. Аудармашы автордың ойын жете түсінбегендіктен, түпнұсқаның мағынасының берілуі ғана емес, автор ойы мүлде басқа бағытқа бұрылған. Бұл тармақтардағы қайран жүрек концептісін пылающее сердце эпитетімен тіркестіруі екі тілде түрлі мағыналарға ие болатын сөздер, сондай-ақ ақын түпнұсқасындағы мұз метафорасы аудармада керісінше жалындаған жүрек мағынасына айналып кеткен. М. Дудиннің нұсқасында жүрек туралы танымы ғана емес, тұтас өлеңнің мағынасы, мәні жойылған. Аудармада ақын жүрегі – жүректер болып, көпше түрге айналып, тағдырына өкпелі жүректерге айналып кеткен. Түпнұсқада мұз – жүрекке қатысты бірлік ретінде берілсе, аудармада мұзды – ғадауатты сипаттау үшін қолданған. Ал, М. Адибаевтың аудармасында жүрек концептісі мүлде түсірілген, аудармада өткір тілдің мұзға айналуы туралы сөз қозғалған. Мұндай өрескел қателіктер ақын ойын, дүниетанымын бұзады, орыс тіліндегі оқырманға әсері болмайды.

➤ Жүрек – асыл қасиеттерді бойына жинақтайтын терең абстарктілі жаратылыс ретінде

6-кесте

Жүрегіңнің түбіне терең бойла, Мен бір жұмбақ адаммын, оны да ойла.	Вспомни и о том, что человек – загадка. Рос я в беспокойных и без троп местах [1, 309]. С. Тілеубаев	Души измученной постигни суть! Я – человек с загадкой, помни это! [1, 310]. Ю. Нейман	Ты в глубину мою взгляни, В мои загадочные дни [1, 311]. М. Дудин
	Вглядитесь же в меня и глубже, В жестокой искореженной среде [1, 315]. М. Адибаева	Когда ты заглянешь в меня, то заплачешь навзрыд. Но помни, душа моя много загадок таит [1, 314]. Ә.Кодар	Проникни в душу, разберись в моей судьбе, Я жил не понят, в бездорожье и борьбе [1, 312]. Е. Курдаков

Абайдың жүрек жайлы, өзі жайлы мағлұмат беретін ең маңызды өлең тармақтарында автор жүректің тереңдігін, құпиялылығын меңзейді. Жүректің

түбіне қалай жетуге болады? Бұл тұста автордың метафоралық көрсеткіштерін, абстарктілі тереңдігін айтады. Астарлы мәні терең бұл өлең тармақтарындағы жүрек концептінің негізгі ойын аударманың берілген нұсқаларында берілуін салыстырсақ, бірқатар аударма нұсқаларында жүректі – душа концептісімен берген. С. Тілеубаев аудармасында жүректің тереңдігі ғана емес, жалпы жүрек концептісінің өзі мүлде қалдырылып кеткен, аударманы кері тәржімаласақ Абай айтқан ойдың, негізгі астарлы, мағыналы сөздің мәні жойылып тұр. Ю. Нейманның аударма нұсқасын қазақшаға тікелей кері аударма жасасақ, азап шеккен жанның төркініне жет деген мағынаны береді. Аудармашының жүректі – жан арқылы беруі бір жағынан адекватты аударма ретінде қарастыруымызға болады. Себебі, автор сөзінде жүректің тереңдігіне жету дегеніміз – жанның мән-мағынасын егжей-тегжейлі ұғыну мағынасын білдіреді. М. Дудин мен М. Адибаев аудармаларында үстіртін менің түбіме қара деген мағынада берілген. Автор айтпақ ойдың, концептінің берер мағынасы мен төркіні анықталмаған. Жанның мекен орны – жүрек. Е. Курдаков аударма нұсқасында автор жүрек концептісін жанмен байланыстырған. Бұл аудармашының танымдық – концептуалды тұрғыдан түсінуі автор ойымен сәйкес келіп тұрғандығын байқаймыз. Дегенмен, ұйқасты жеткізу барысында өз тарапынан тағдырды қосқан. Әр аудармашының автор өлеңіндегі жүректі ұғынуы концепт тұрғысынан әртүрлі. Семаникалық тұрғыдан ұқсастық табылғанымен, концептуалды тұрғыда автордың стилі жүдеген.

Нәтижелер. Абай өлеңдеріндегі басты принцип – толық адам концептісіне сай ақыл, қайрат, жүрек концептілерінің орыс тілінде берілуі, нақты, тура мағынада аударылуы, тұтастай тармақ, шумақтардың дәлдігі мен ақыл, қайрат пен жүректің атқаратын маңызды рөлі қарастырылды. Абай шығармаларында ұлттың мінез-құлқы, асыл мұраты мен ойлау айырмашылықтары, ерекшеліктері көркем түрде сипатталды. Жоғарыда келтірілген түпнұсқа мен аударма нұсқалары арасындағы сәйкессіздіктер мен алшақтықтар тек мағына, мазмұны жағынан сарапталды.

Қорытынды. Абай шығармаларындағы ақыл, қайрат, жүрек сынды терең байланысқан концептілерді, тұтас ойлар мен ұғымдарды аудару барысында олардың әрқайсысының мазмұнын, білдірер мағынасын, бір-бірімен байланысын, құрылымдық жүйеде атқарып тұрған негізгі қызметін, көлемін анықтап алу ерекше маңызды. Бұл концептілердің бірін алып тастауға, аудармай түсіріп кетуге, бөтен сөз немес ой қосуға, қызметтерін бір-біріне ауылтыруға әсте болмайды. Ақынның дүниетанымдық көзқарасы, әлемді танудағы ұлттық бейнеліліктер мен байлықтарының мағынасы терең болған сайын, оны аударма бере алу соғұрлым қиындай түседі. Алайда, Абай секілді көркем аударманың ұлы шеберінің үлгісі болашақта шығармалары орыс тілінде туған тілінің дәрежесіндей сайрайтыны үміт пен сенімдік ұялатады.

Әдебиеттер

1. Абай. Я – человек загадка... Перевод с казахского. – Астана: Аударма, 2009. – 504 с.
2. Дәдебаев Ж.Д. Абай ілімін білу, түсіну және қолдану // ҚазҰУ Хабаршысы, Филология сериясы. – №4 (184). – Алматы, 2021. – 149 б. DOI: <https://doi.org/10.26577/EJPh.2021.v184.i4.ph13>
3. Аскольдов С.А. Концепт и слово /С.А.Аскольдов // Русская словесность. От теории словесности к структуре текста. Антология. – Москва,1997. – С. 267-279.
4. Степанов Ю.С. Основы общего языкознания. – Москва, 1975. – 314 с.
5. Артюнова Н.Д. Аномалии и язык (к проблеме языковой «картины мира») // ВЯ – 1987. – №3.
6. Daurenbekova L.N., Imanberdiyeva S.K., Dautova B.D., Rainbekova G.S., Toktymanova G.M. Translation and interpretation of Abay's political – social Lyrics into Turkic languages // Opción, Vol 36, 2020. – 1852 p. <https://produccioncientificaluz.org/index.php/opcion/article/view/31812>
7. Абай шығармаларының екі томдық жинағы. Екінші том. – Алматы «Жазушы», 1995. – 380 б.
8. Абай. Дүниеде, сірә, сендей маған жар жоқ; Өлеңдер. – Алматы: Жалын. 1990. – 128 б.
9. Абай (Ибраһим) Кунанбаев. Ибранное / перевод с каз. Комментарии А. Кодара. – Алматы: Ана тілі, 1996. – 224 с.
10. Абай «Менің 100 кітабым» ұлттық рухани құндылық. Қара сөз / Книга слов / Book of words. – 364 б.
11. Абай (Ибраһим Кунанбаев). Слова назидания. Пер. с каз. С. Санбаева. – Алма-Ата: Жалын, 1982. – 160 с.
12. Мырзахметов М. Абайдың адамгершілік мұраттары: Ұлы ақынның 150 жылдығына. – Алматы: Рауан, 1993. – (Ақын кітапханасы негізінде). – 279 б.
13. Абайды оқы, таңырқа... (Құрастырған, алғы сөзі мен түсініктемелерін жазған – М. Мырзахметов, филология ғылымының докторы). – Алматы: Ана тілі, 1993. – 160 б.

У.Б. БАЙЛИЕВА, Б.Д. ДАУТОВА

Казахский Национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан

ОСОБЕННОСТИ ПЕРЕВОДА КОНЦЕПТОВ РАЗУМА, СЕРДЦЕ, ВОЛИ В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ АБАЯ НА РУССКИЙ ЯЗЫК

Аннотация. В статье рассматриваются способы выражения концептов «разума», «воли», «сердце» в творчестве А. Кунанбайулы и способы их перевода на русский язык. Изучается и предоставляется полное объяснение термина концепт с точки зрения когнитивной лингвистики.

Основная цель статьи – раскрыть тему нравственности в произведениях

Абая, смысл концептов разума, воли, сердца в соответствии с концепцией «полноценного человека». Изучение особенностей перевода понятий разума, воли и сердца в произведениях Абая на русский язык и определение передачи важных философских тезисов Абая. Определение стиля и индивидуальности поэта в оригинальных и переводных текстах, выявление особенностей перевода. Выявить стиль и оригинальность поэта в тексте оригинала и перевода, подчеркнуть особенности воспитания. Изучить значение и степень, достигнутые читателем на русском языке концептов разума, сердца, воли, получивших название «Триада Абая» в произведениях автора, определить качественные, адекватные варианты перевода.

В ходе обсуждения статьи стихи Абая были рассмотрены в качестве подлинников, сравнены варианты перевода А. Штейнберга, А. Кодара, М. Адибаева, М. Дудина, С. Тлеубаева, Э. Шехтмана, А. Гатова, М. Султанбекова, Вс. Рождественского, Б. Белъгера, Б. Момышулы, Д. Бродского, Ю. Кузнецова, Ю. Неймана, Е. Курдаковой. В качестве вариантов перевода слов назидания Абая рассматривались переводы Р. Сейсенбаева и К. Серикбаевой, С. Санбаева, В. Шкловского.

Ключевые слова: концепт, перевод, разум, воля, сердце.

U.B. BAILIYEVA, B.D. DAUTOVA

Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

FEATURES OF TRANSLATION OF THE CONCEPTS MIND, HEART, WILL INTO RUSSIAN IN ABAI'S WORKS

Annotation. The article discusses the ways of expressing the concepts of «mind», «will», «heart» in the works of A. Kunanbayuly and their translation into Russian. The concept is studied and a deep explanation is provided from the point of view of cognitive linguistics.

The main purpose of the article is to reveal the topic of morality in Abai's works, the meaning of the concepts of mind, will, heart in accordance with the concept of «A man of integrity». The study of the features of the translation of the concepts of mind, will and heart in the works of Abai into Russian and the determination of the transfer of important philosophical theses of Abai in the pursuit of morality through translations into Russian. Determination of the style and individuality of the poet in the original and translated texts, identification of the features of the translation. Reveal the style and originality of the poet in the text of the original and translation, reflect the features of education. To study the meaning and degree achieved by the reader in Russian of the concepts of mind, heart, will, called the «Abai's Triad» in the author's works, to determine high-quality, successful translation options.

During the discussion of the article, Abai's poems were considered as originals, the translation versions of A.Steinberg, A.Kodar, M.Adibaev, M.Dudin, S.Tleubaev, E.Shekhtman, A.Gatov, M.Sultanbekov, Vs.Rozhdestvensky, B.Belger, B.Momyshuly, D.Brodsky, Y.Kuznetsov, Yu.Neumann, E.Kurdakova were compared. The translations of R. Seisenbaev and K. Serikbaeva, S. Sanbaev, V. Shklovsky were considered as options for translating the words of edification of Abai.

Keywords: concept, translation, mind, will, heart.

References

1. Abai. Īa – chelovek zagadka... Perevod s kazahskogo. – Astana: Audarma, 2009. – 504 s.
2. Dädebaev J.D. Abai ılımın bilü, tüsinü jäne qoldanu // QazŪU Habarşysy, Filologia seriasy. – №4 (184). – Almaty, 2021. – 149 b. DOI: <https://doi.org/10.26577/EJPh.2021.v184.i4.ph13>
3. Asköldov S.A. Konsept i slovo /S.A.Asköldov // Ruskaia slovesnost. Ot teorii slovesnosti k strukture teksta. Antologia. – Moskva,1997. – S. 267-279.
4. Stepanov Īu.S. Osnovy obşego iazykoznanıa. – Moskva, 1975. – 314 s.
5. Artünova N.D. Anomalii i iazyk (k probleme iazykovoi «kartiny mira») // VĀ – 1987. – №3.
6. Daurenbekova L.N., Imanberdiyeva S.K., Dautova B.D., Rainbekova G.S., Toktymanova G.M. Translation and interpretation of Abay's political – social Lurics into Turkic languages // Opción, Vol 36, 2020. – 1852 p. <https://produccioncientificaluz.org/index.php/opcion/article/view/31812>
7. Abai şyğarmalarynyñ eki tomdyq jınağy. Ekinşi tom. – Almaty «Jazuşy», 1995. – 380 b.
8. Abai. Düniede, sırä, sendei mağan jar joq: Öleñder. – Almaty: Jalyn. 1990. – 128 b.
9. Abai (İbrahim) Kunanbaev. İbrannoe / perevod s kaz. Kommentarii A. Kodara. – Almaty: Ana tılı, 1996. – 224 s.
10. Abai «Meniñ 100 kitabym» ülttyq ruhani qūndylyq. Qara söz / Kniga slov / Book of words. – 364 b.
11. Abai (İbrahim Kunanbaev). Slova nazidania. Per. s kaz. S. Sanbaeva. – Alma-Ata: Jalyn, 1982. – 160 s.
12. Myrzahmetov M. Abaidyñ adamgerşilik mūrattary: Ūly aqynnyñ 150 jyldyğyna. – Almaty: Rauan, 1993. – (Aqyn kıtaphanasy negızinde). – 279 b.
13. Abaidy oqy, tañyrqa... (Qūrastyrğan, alğy sözi men tüsiniktemelerin jazğan – M. Myrzahmetov, filologia ğylymynyñ doktory). – Almaty: Ana tılı, 1993. – 160 b.

Авторлар туралы мәлімет:

Байлиева Ұлжан Бисенбайқызы – әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, ҚазҰУ жанындағы Абай ғылыми-зеттеу институтының оқытушысы, Алматы, Қазақстан.

Байлиева Улжан Бисенбаевна – преподаватель научно-исследовательского института Абай при КазНУ, Казахский национальный

университет им.Аль-Фараби, Алматы, Қазақстан.

Baiiyeva Ulzhan Bissenbaykyzy – lecturer at the Abai Research Institute at KazNU, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.

Даутова Бибігүл Дәулетқызы – әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, ҚазҰУ жанындағы Абай ғылыми-зеттеу институтының оқытушысы, Алматы, Қазақстан.

Даутова Бибигуль Даулетовна – преподаватель научно-исследовательского института Абай при КазНУ, Казахский национальный университет им.Аль-Фараби, Алматы, Қазақстан.

Dautova Bibigul Dauletkyzy – lecturer at the Abai Research Institute at KazNU, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.

SRNTI 16.01.09

DOI <https://doi.org/10.55808/1999-4214.2023-2.02>

*ZH.D. BAITELIYEVA¹

K.B. KUDERINOVA²

Nazarbayev University, Astana, Kazakhstan¹

A. Baitursynov Institute of Linguistics, Almaty, Kazakhstan²

(e-mail: zhbaiteliyeva@nu.edu.kz¹, kuralai.kuderinova@gmail.com²)

*THE PECULIARITIES OF THE KAZAKH NATIONAL SPEECH CULTURE

Annotation. This paper discusses the national norms of the Kazakh language at the beginning of the 20th century, when it was not influenced by other languages, especially Russian language. The rationality of the raised problem is explained by relating to the results of the analysis of the students' words caught on videos. The study includes the students of anglophone universities such as Nazarbayev University (NU) and Suleyman Demirel University (SDU). Furthermore, the reasons for the loss of the prestige of the Kazakh language amongst today's youth are discussed and the changes in the syntactic structure (sentence and phrase) of the modern Kazakh language are demonstrated by providing examples. Moreover, national values in the social consciousness of the Kazakh people, the norm of expressing an opinion are analyzed based on the first stories of the early 20th century, namely the works of the first prose writer of the Kazakh people, the national writer, who wrote the best stories on social topics, was repressed in the USSR and sentenced to death Beimbet Mailin. According to this analysis, the words and phrases embedded in the historical and cultural code are universal, unique concepts and concepts inherent in the public consciousness of the Kazakh people of that time. It was determined that the norms of the national literary language in stories-regular expressions reflect the public consciousness of the Kazakh people of that time. As a result, the conclusion is drawn about the features and the culture of speech in Kazakh language before it was impacted by other languages.

Keywords: speech culture, language change, language form, consciousness, public speaking.

Introduction. Being a necessary means of communication in all aspects of social life (family, kindergarten, school, university, service, mass media, leisure, public places) and predominance in a spoken language account for the language vitality. Speaking the same language on a daily basis in formal or official environments demonstrates that this particular language is the main means of

* We are grateful to Nazarbayev University for conducting this study. Funder Project Reference: 021220FD435

communication in that particular country.

The program on the safeguard of endangered languages is considered in the document suggested by the group of specialized analytics of UNESCO in 2003 [1]. In this paper, important issues such as the indications of language vitality, endanger overtaking a certain language etc. are discussed. In addition, analytics stated that using a language in governmentally extensive fields can be a guarantee for not dying out of the language. Domains such as economics, education, culture, military etc. are mentioned as an example for such spheres in the aforementioned paper. Here, scientific information was searched about the level of application of Kazakh language in these areas, however, there was no accurate information or research. According to the facts in the public press, there are many reports about striving to use the Kazakh language vastly in nationally important fields.

Increase in the number of Kazakh-speakers since the years of independence can prove our statement refuting the threat befalling the language. It can be verified by the growing number of school and university students studying in or graduating from Kazakh departments; employees speaking and writing in Kazakh in the workplace; information transfer and its listeners in the public press, especially in television and radio broadcasting space. Nevertheless, despite the quantity increase, the quality of the language usage leaves much to be desired and needs attention. The language used in news media in everyday life, the words spoken in some radio-broadcasting, the language of textbooks and literature are hindering the rise of the number of Kazakh language users. The reason for this is the transmission of the information in the language changed under the influence of other languages due to the translation process. The Russian language is a major impactor because materials in Kazakh are mainly translated from Russian. It causes troubles in clarity of materials received by listeners and readers and undermines its proper comprehension. Therefore, preference to say or write some phrases in Russian rather than in Kazakh is a common phenomenon among Kazakh young people. Apart from this, direct translation of thoughts from Russian to Kazakh is a widespread practice as well. It led to the destruction of the patterns of the language which were historically established, utterly set up, and designed to the system inherent in its nature. Usage of the language in the way against its linguistic norms is becoming a standard practice in news distribution areas like the public press, television etc. In general, we hypothesize that such application of a language can enhance the unpleasant sides of dynamics of changes of the language in the course of time.

Overall, in linguistics, there is a sufficient amount of research about language change and its dynamics. Among them, we are considering changes at the level of syntax that can occur due to historical evolution or the effect of other languages on it [2]. Linguists' opinions diverge regarding such modifications, so it should be explored comprehensively. For instance, the English language has undergone several changes at the level of syntax whereas the syntactic structure of Japanese language

has been constant for decades. The thing should be noted here is that the influence of external factors exceeds the changes due to historical development of the language. In fact, the causes of language shift have long attracted the interest of scientists; the only difference is how we perceive this phenomenon and how we assess the impact of positive and negative changes in its dynamics on the language. These modifications fall into two broad categories. The first are external sociolinguistic factors, or social factors that exist outside of the language system. The second category is internal psycholinguistic factors, which are linguistic and psychological factors found in the structure of language as well as in the minds of users [3]. There are numerous other factors that influence the rate of language change. The majority of the linguistic community will change their language more quickly if they embrace and value the news that is being brought into the nation. Additionally, because the vast majority of the linguistic community opposes change and news in their culture, their language is also gradually altering. A new word, phrase, or grammatical construction will be incorporated into the language more quickly if the language community needs it more often or if language users pay greater attention to it. The idea of researcher Harriet Joseph that "Language undergoes some changes only when it is used" [4] as something to consider when discussing language changes led to an understanding and deep look into the changes in the positive and negative processes occurring in the Kazakh language, whose users have increased.

If today's spoken Kazakh language is recognized as affected by other languages, then some rightful questions arise like what is unchanged Kazakh language like, which period was it, and where can it be found and explored. In the following sections, answers to these questions will be investigated and discussed.

Methodology and research methods. The materials of the study include video of two online discussion sessions conducted among the students of NU and SDU and stories of the writer B.Mailin. In order to analyze the speech of modern Kazakh students in Kazakh language, transcription of the videotaped discussion was used.

Nine (4 male and 5 female) students of Bachelor's degree took part in the discourse held at NU. Their majors were electrical engineering, mechanical and aerospace engineering, politics and history, computer science, biology, and mathematics. Age range was 18-21.

The next discourse was conducted among ten 2nd year students of Kazakh philology major at SDU, comprising 3 male and 7 female students. The age range was 18-21 as well. Both groups were given the same tasks. The discussion sessions were facilitated by Kazakh language professors.

Additionally, we discuss the stories written by B.Mailin who was Kazakh's premier prose writer of the early 20th century, a people's novelist who wrote outstanding stories about social issues and was repressed in the USSR and sentenced to death.

The goal of the analysis of student's oral speech is to define the level of syntactic structure of spoken language of students of superior universities of Kazakhstan such as NU and SDU and to determine the techniques they use to deliver their thoughts. For the purpose of this, one of the main methods of sociolinguistics - direct monitoring is used. Furthermore, the stories of the writer Beimbet Mailin were scrutinized for linguistic norms and spoken language standards, in order to determine the features of traditional speaking culture in Kazakh language. Approaches like descriptive method, historical comparative analysis, collation and contextual assessment were used in this study.

Discussion and observation. In the analysis, first of all, from the point of view of the general text of the stated thoughts of the student considered following points:

- be understandable;
- the content of the speech;
- be systematic;
- syntactic structure of sentences

In the science of any nation, the subject of philological research primarily studies the area of the literary language. It is true that the existence and stability of a literary language is the main indicator of the viability of this language. However, not much is taken into account that the literary language is formed through speech, and active processes and changes in its modern character occur through speech. In fact, as Academician Shcherba says: "In order to understand any text, you must first translate it into the language of speech", the language of speech, that is, oral, should be the first to be taken into as the subject of study. That is why, the neutral speech to analyze positive and negative changes in the language of students has been considered.

According to the criteria of the above analysis, it can be said that at first the speech of the students was understandable in general. The words of the female participants were especially clear. For example, an excerpt from the words of a female student: "Now, I want to say something. Actually, I also have my own opinion... regarding each point. However, shortly, ... for example, I want to stop short of the last point that was told by Zh. According to him ...erm... "We don't have to start learning the language from public speech culture". However, what we want to say is not this. In other words, we can learn the language by attending grammar or other classes, of course, for those who...erm...don't speak Kazakh. Nevertheless, ...erm...there is a word parallel...improving public speaking in parallel is really important...we wanted to say this. I mean, why not improve public speech culture even more? Because now...erm...there are people who master the Kazakh language, but...erm...exactly ("именно")...I used a Russian word, sorry". («Ал, мен айтып ж(іб)ергім келіп тұр. Менің де, негізі, әр пунктқа... айтатын... өзімнің ойым бар. Бірақ егер де қысқаша айтатын болсам, ... м- мысалы, соңғы пунктқа тоқталғым келіп тұр, Ж-ның айтқан. Яғни оның айтуы бойынша, ... ә... «Біз тіл үйренуді

шаршысөз мәдениетінен бастау керек емеспіз», – деді. Бірақ біздің айтуымыз бойынша, біз тілді одан бастайық деп тұрған жоқпыз. Яғни біз тілді де былай да, яғни грамматика немесе түрлі курстарға бару арқылы үйрене беруімізге болады, әрине, тіл... э... қазақ тілін білмейтіндерге. Дегенмен... э... параллельно дейді ғой... параллельді түрде шаршысөз мәдениетін де дамыт... дамыта беруіміз – бұл өте маңызды... дегіміз келген еді. Яғни неліктен шаршысөз мәдениетін... э... одан әрі дамыта бермеске? Себебі қазіргі уақытта... э... қазақ тілін былай жетік меңгерген, жетік білетін адамдар бар, бірақ... э... именно... яғни орыс сөзді қосып ж(іб)ердім... орысша сөзді, кешірім сұрайм(ын)».)

Next, this male student's words were not comprehensive and exact. There were speeches given without taking into account the audience, for example: "Erm...just now...Just now, it was told by someone, these...coaches, motivators, spokesmen... spokesmen, they...erm...support people...(laughed) he said an argument. That's why..." («Э... Жана... Жана біреудің ойы болған, осы... бар ғой коуч, мотиватор, ораторларға... ораторлар, олар осы... э... халықты... қолдайды деп... (күлді) ол сондай бір аргумент десе болған. Сол үшін...») or "Actually, teacher, this is third time I'm watching the video. When I watched it for the first time... I think I could understand only 10 percent... Erm...yes...but I liked it... The thing I liked most is that he knows literary and public speech... Erm...And he wanted to explain... explain the words told by Abay in his own way. I think like this. Literacy and public speaking skills. Yes" («Негізі, апай, осы видеоны мен үшінші рет көріп жатырмын. Ен бірінші рет көрген кезде... мен видеоның тек 10 процентін түсіндім деп ойлаймын. Э...иә... ұнаған бірақ... Ен ұнаған нәрсесі: әдеби және шешен сөзді білед(і) (е)кен... Э... Және де, жанағы, Абайдың айтқан сөздерін ө-... өзінше бір... өзінше бір түсіндіргісі келгендей болды. Менің ойымша, осылай. Әдеби және шешендік сөйлей білуі. Иә»). Overall, the majority of male students made speeches like this.

The second measurement of analysis is speech content. Acceptance of the speech by the audience depends on the relevance of the raised topic and the content appropriate to it. At the discourse conducted at NU, the first speaker couldn't find an argument to prove his answer "yes, there is" to the question "Is there need to improve public speech culture in the Kazakh language?". We assume that the reason for this is the unexpectedness of the topic, also, there was no anticipation of such a question. Because it was difficult to draw attention to the Kazakh language in a university as NU where the language of instruction is English. Therefore, during the discussion, uncertainty and disregard were noticed in the words of supporters of the opposition side saying "yes, there is". Thus, there were neither key words nor transition phrases and words. Regarding the words of SDU students based on analysis of their content and relevance, there are some differences compared to the words of NU students. Particularly, they could express their opinion clearly while supporting the idea "yes, there is". In other words, NU students considered the topic

in regards to its practical demand in today's society whereas SDU students used historical factors and interconnections as evidence. It could be due to the fact that all SDU students were students of Kazakh philology major.

Another thing to point out is that the students used lots of Russian words in their speech, for instance *сообщение*лерге, *да*, *голосовой аудиозапись*пен etc. Thinking in Russian and translating it to Kazakh was seen from changing words: *адамдардан* – *адамдардың*, *ойымен бөлісті* – *ой бөлісті*. The types hesitation pauses used were in Russian like *эээ*, *и и и* instead of *ыыы*, *iii* that is characteristic to Kazakh language. We think it is because of the fact that the language of instruction at these universities is English. The way of expressing their ideas by using the elements of other languages that the majority of students have learned does not interfere with mutual comprehension. However, in another medium such as among Kazakhs from other countries or Kazakhs who do not speak other languages, it will impede.

Another analytical measure is the consistency of speech. It will be evaluated according to the harmony between the beginning and end of the speech, including its development. For example, the aforementioned first speaker's speech: "Well, I can start. Erm, we support the answer "YES". I mean, we should improve public speech culture in today's Kazakh society. Why? Because, first of all, it will contribute to...increase the credibility of the Kazakh language, especially among young students. Erm, nowadays, there are lots of people who...erm...can't speak...erm...even more, who don't want to speak, in our society. Erm... Kazakhs themselves do not appreciate the language...erm...do not respect it, even more, some of them are ashamed of it...(continued)" («Жарайды, мен бастай берейін. Э-э, біз «ИӘ» деген жауапты қолдаймыз. Яғни, қазір қазақ қоғамында шаршысөз мәдениетін дамыту керек. Неге? Себебі, ең бірінші – ол, қазақ тілінің мәртебесін көтеруге... э-э... өз үлесін қосады, әсіресе жас студенттердің арасында. Э-э, кәзір қазақ тілін... э, тіпті, э, сөйлей а-... қазақ тілінде сөйлей алмайтын және сөйлегісі келмейтін адамдар қоғамда өте көп. Э... Қазақтың өзі өзінің тілін бағаламайды, тілім деп... э... құрметтемейді, тіпті ұялатындар да бар. ...(осылай жалғасады)»). In this speech which consists of 227 units, a structure is preserved. Now, we will give an example of an SDU student's speech: "Well. M...Here, I want to share this idea. Firstly, we shouldn't deviate from the topic given. Because what should we take into account?... (continued)". («Жақсы. М... Мына жерде мен мына ойды айтқым келеді(i). Біріншіден, біз қойылған сұрақтан, жалпы тақырыптан ауытқымайық. Өйткені біз нені ескеруіміз керек? ...(осылай жалғасады)»). The student expressed her thoughts in 292 words. This speech also can be considered as well-structured. Namely, she started her speech with an introductory sentence saying what she wants to talk about and then developed her idea smoothly. At the end of her speech, she gave a conclusion. There was no issue regarding the student's delivery of their thoughts and construction of speech, according to our evaluation criteria.

The next level of speech analysis was syntactic analysis. Because when a word

comes to light, its delivery as a whole idea with content happens through construction of the idea in word combination and sentence structure. Moreover, we estimated that the syntactic structure of Kazakh language is changing under the influence of other languages and it is dangerous for the language. It's an additional reason to examine this level.

According to scientists, a spoken speech usually consists of 21-55 linguistic units (sentences) [4]. In the discourses that were investigated, the speeches of students comprised 24-30 sentences. As a syntactic feature we can note that the sentences resembled sentences of written language, in other words, parts of the sentence were full and in place. It illustrates that the students speak based on written language.

An NU student presented her idea in 529 words while an SDU student expressed her thoughts in 685 words. The students of both universities used sentences that are applicable in written language. For example, "Thanks to A, for her idea, for delivering thoughts of his/her team member. In general, we believe that in Kazakh language, the public speaking...er, does not need to be improved nowadays" («Ә»-ге рақмет, өзінің пікірін, өзінің топ мүшесінің... ойын джеткізгені үшін. Жалпы біз ойлаймыз, қазақ тілінде шаршысөздің... ә, дамытудың қатты қажеттілігі жоқ дәл қазіргі таңда деп») or "It is characteristic to Kazakhs. Erm...almost each...two...two third of Kazakhs...erm...have spoken to public" («Ол – қазақта бұрыннан қанға сіңген қасиет қой ол. Ә... Енді әрбір қазақтың... екінші... үштің... үштен екі баласы, енді, сөз алдын... ә... шаршытоп алдында сөйлед(і) десек, ол қателік емес»). If not to take into account a couple of these kinds of sentences, other sentences are structured based on the norms of written language. However, although the sentences are correctly structured, there are lots of unnecessary structures as parts of a sentence in the language of youth. For instance, "In other words... whatever language one takes, either Russian, or English [for example, that we use a lot], there is a special methodology. Therefore... erm... majority of the nation [if are given by options] will choose other [two] languages... Russian, [Kazakh]... English... erm...not Kazakh". («Яғни... қай тілді алып қарасаңыз да, орысша болсын, ағылшын тілін алсаңыз, [мысалы, бізде кәзір көп қолданыстағы] онда бір арнайы методика бар. Соңдықтан... әм... халықтың көбісі [осы жерде өзінің алдына берсе] міндетті түрде басқа [екі]... орыс тілін, [қазақ]... ағылшын тілін таңдайды, ... ә... қазақ тілін емес»).

Leave alone youth language, the fact that the speech production of older people, of the older generation contains unneeded adoption of words is associated with transformation of thoughts in mind into words.

Vygotsky argued that "a thought is not reproduced in a word, but is accomplished in a word," i.e., the scientist recognized thought as a compact, closed action. The conclusion of thought through language showed that "the inner speech of the motive is carried out through the stages of "external speech", when inner speech

becomes a system of external, expanded meanings". The comprehension of the heard word, the analysis of the syntactic structure and lexical meaning, lies in the fact that its collection and packaging into inner speech occurs through the stages of comprehension of the motive and essence [6]. Luria, who developed this theory in a neurolinguistic direction, notes in thought the subject of a human statement, the predicate content of what to say, how to say about this subject - is realized in inner speech, it is laconic, fragmentary, amorphous. In this sense, inner speech is a mechanism that turns the inner subjective essence into a system of external meanings [6]. The scientist notes that the distinction between external speech and internal speech can be expressed in different ways, therefore, internal speech is invariant, external speech is variable. He said that the lower grammatical structure and inner speech, the upper grammatical structure and outer speech are the same, the lower grammatical structure is so close to human consciousness that the rules for its composition are small, so a small child will quickly master it. In understanding the heard word, the 1st stage speaks of the deprivation of the meaning of the word, i.e., the deprivation of the real meaning from the ambiguity; 2) knowledge of the system of sentences (if the word understands the meaning, and does not know the structure of the sentence, then it remains in the form of a fuzzy understanding); 3) said to understand the whole message. Where 1, 2 steps went within the framework of language rules, and the last one went into the psychology of linguistic thinking.

In contrast to this, it became clear that today's youth cannot control, manage the processes in their inner speech, but can bring to light the entire stage of thinking. It has been established that words in square brackets are not harmful to the relationship of sentence parts, even if they are excluded. Nevertheless, the way he declared in advance what he is going to say, what things are being considered made his speech consistent. For example, "I want to stop short of the last point that was told by Zh. According to him ...erm... "We don't have to start learning the language from public speech culture". However, what we want to say is not this." ("соңғы пунктқа тоқталғым келіп тұр, Ж-ның айтқан. Яғни оның айтуы бойынша, ... ә... «Біз тіл үйренуді шаршысөз мәдениетінен бастау керек емеспіз», – деді. Бірақ біздің айтуымыз бойынша, біз тілді одан бастайық деп тұрған жоқпыз). Although the beginning was well-established, it became scattered to the end.

Results. Now, having received such a result, we have concluded that in order to improve the norms and culture of public speech among Kazakh youth, including student youth, samples of words and texts must be provided. We believe that exemplary words and texts should be articles, stories, and essays, as well as speech samples from classic writers from the early and mid-twentieth centuries. Because edifying words were the norm of the Kazakh oral language in the early and mid-twentieth century, and this has not changed in the written version.

First and foremost, Beimbet Mailin is the author who is recommended to students. Because Mailin's artistic quality, which inspires us greatly, is his simplicity. Beimbet

Mailin's stories are regarded as among the earliest examples of Kazakh prose.

The stylistics of the Kazakh language, the common language, are considered in linguistic and book opposition in Kazakh linguistics. That is, when a person uses the spoken language in a familiar informal setting, he/she begins to use the literary language in an unfamiliar setting. Because they are intended for the general public and a small business environment, the language of fiction, public speech (newspaper, television), and business styles in the official environment begin to speak in accordance with literary norms. All written language is literary language. Additionally, because spoken language was only communicated verbally, it could not be recorded in writing. Even if it is recorded, it is within the scope of literary norm. Because of this, literary texts often use to paint a picture of a character and develop his/her persona. Due to the peculiarity of the use of colloquial speech and its components in it, even though this is the first example of Kazakh prose, we consider Mailin's works to be the best of modern fiction.

Professor Nurgeldy Uali [7] refers to reading language skills in a literary text as a violation of the automatism norm. He says not to burden the reader's mind, to break automatism every now and then, to allow the reader to be impressed, to think, to reason. All of the foregoing is typical for Mailin. That is the enchantment of Mailin's works.

This feature of the writer was described by G.Musrepov as "It depicts that the writer rereads his own composition from the part of the reader, tries to make it comprehensive to others rather than himself, strives not to make it difficult to readers, avoiding excess load on their mind. Therefore, it's inappropriate to discuss whether Mailin's works meet the norms or not. There is no application of words inconsistent with norms. That is why G.Musrepov said that "in terms of speech culture Mailin is a role model for all of us" [8].

What is the standard for oral speech, then? What must exist in order to enjoy listening to oral speech? Both a mass-social consciousness and a national-historical consciousness are required for this. Additionally, national ideals and Kazakh speech culture are a part of public consciousness. What distinguishes Kazakh traditional speech culture, then? These talks now use standard word turns while avoiding lexical or grammatical forms. Prof. N. Uali claims that in the "ready" condition, regular word turns are used. The phrase is even spoken like a sentence, but it goes as single word.

In the Kazakh traditional speech culture, phrases that are ready at the tip of the tongue, such as *ат арқасына мінген, сөз қашыру, сөзді біткенге есептеу, тәңірге жазып қалу, уақыт оздыру, түсінбегенге салыну, салған жерден бола қоймай, құдай бергенді аямау, атаққа шығу, жұртта да дін жоқ қой, басын іске байлау, басымен алысқан ат, қатаңдық қылу, желе шоқыту, today we speak, and write syntactically, turning them as lexical phrase, depriving them of their inner image. And Beimbet has the advantage of easily incorporating previous oral,*

traditional word rolls into his story. That is, the writer used stable words “on the tip of the tongue,” which are easily perceived by the general public. As a result, “the work's language is collaborative, masterful.” According to Professor Rabiga Syzdyk [9], “without unnecessary repetitions, without unnecessary sentences” the language of Beyimbet is brevity and variability in the traditional Kazakh culture of speech. Beimbet says “My husband is an average man in his 30-40s,” and we by adding extra words say, “Middle age man”. He describes, “I was interested in Suga” [10], and we say, “I really wanted to see Suga” or “I wanted to hear the story about Suga,” and we deprive the character of the image.

Therefore, if we examine Mailin's works, we can first note that the total text was brief due to the writer's accurate use of language and the lack of extraneous words. Because of this, the word count of the author's stories spans from 260 to 590. It doesn't take much time to read it. For example, «Оразаның іші еді. Менің қонып отырғаным Қалабайдікі. Бүкіл ауыл - жеті-сегіз үй. Екі қатар қонған. Алдыңғы қатар – Қалабай тобы, бес үй. Артқы қатарда Секембайлар. Үш үйдің оңтүстік жақ шеткісі – Ыбрайдікі, алты қанат қоңыр төбел үй, алдыңғы үзігінің жартысы қара күңгірт, жартысы бозғылдау. Кешке жақын қонақтың далада отыратын әдеті. Арбаның түбінде отырып бой жаздық. Менің екі көзім Ыбрайдың үйінде болды. Кәрі кемпір шешесі үйдің сол жақ қабырғалығында бірдеме істеп отыр. Қызыл пүліш қамзолы бар. Шапакты жаулық кестелеп салынған бір келіншек үй менен жер ошақтың арасында ерсілі-қарсылы жүгіріп жүр. Сыртқы пішіні, жүріс-тұрысы бір түрлі таныс секілді. Мен қысты күні де келгем. Ыбырай онда әл үстінде науқас еді. Кәрі шешесі, былтыр алған жамағаты Зейнеп екеуі де бірдей мойындарына бұршақ салып, Ыбырайдың тірлігін құдайдан зар жылап сұрап отыр еді» [10].

Mailin's sentences are structurally incomplete but content-complete. The context determines the content. The sentences work well together. Even if a sentence is missing one of its parts, it is not searched after it is mentioned in another sentence, so the content of the missing sentences in the paragraph is carried over by other sentences. The listener or reader acts as an observer in such texts, following the conversation. That is why the work is read aloud in a single breath. He makes a sentence out of another sentence, for example, if you stop listening to some people during their public speech, it will be clear further, if you hear some people further, it will be incomprehensible [11].

Spoken language favours positive or negative interpersonal relationships. An atmosphere of communication between a linguistic person and the surroundings is created through spoken language. Because the communicators' true, unvarnished personalities are shown through spoken language. We seek Beimbet's stories for their genuineness because we want to spread the lovely effect that authenticity creates. The interchange of words has become a rare, desired, and essential form of communication because it betrays one's true identity, especially in contemporary metropolitan civilization. The narrative makes this plain.

Conclusion. To sum up, in the article, the spoken language of student youth was examined in terms of general wording (clarity, content, consistency, syntactic structure of the sentences). Secondly, the language features of Mailin's works were analyzed. The student's speeches that were taken as a research target showed more adverse processes rather than favorable ones. It was seen from various structures of spoken language. Multiple factors are affecting it. The ability of youth to speak in several languages fluently, improper application of words that they hear in society, and psychological factors that are not researched yet refer to the main factors. This phenomenon can lead to significant changes in language development. So, for the purpose of addressing the issue, samples of words and texts should be provided, in order to improve the norms and culture of spoken language of Kazakh youth, especially young students. In this paper, pieces of classical Kazakh writer B.Mailin were chosen as a model and they were suggested as norms of spoken language that were recorded unchangeably from the beginning and middle of 20th century. Dimensions as speech accuracy, brevity, and clarity were defined as a feature of Kazakh national speech culture. This result was reached after analysing the short stories written at the turn of the 20th century by B. Mailin. The works of other authors from the same time period will undoubtedly be examined in the future, and this conclusion will be looked at once more.

Literature

1. Language Vitality and Endangerment // Document submitted to the International Expert Meeting on UNESCO Programme Safeguarding of Endangered Languages Paris, 10-12 March 2003. <https://ich.unesco.org/doc/src/00120-EN.pdf>
2. Anthony Kroch. Syntactic change. – University of Pennsylvania, 2001. – 806 p. DOI: <https://doi.org/10.1002/9780470756416.ch22>
3. Jean Aitchison. Language Change: Progress or Decay? 3rd ed. – Cambridge University Press, 2001. – 308 p.
4. Harriet Joseph Ottenheimer. The Anthropology of Language: An Introduction to Linguistic Anthropology. 2nd edition. – Wadsworth, 2009. – 450 p.
5. Львов М.Р. Основы теории речи. – Москва: Академия, 2002. – 248 с.
6. Лурия А.Р. Письмо и речь. Нейролингвистическая исследования. – Москва: Академия, 2002. – 352 с.
7. Уәли. Н. Қазақтың дәстүрлі сөзсаптамасы. – Алматы: Қазақ тілі, 2020. – 208 б.
8. Қайырбеков А. Б. Майлин мен Ғ. Мүсіреповтің шығармашылық байланыстары туралы. 26 қыркүйек, 2019 // <https://egemen.kz/article/209648-bmaylin-men-ghmusirepovtinh-shygharmashylyq-baylanystary-turaly>
9. Сыздық Р. Қазақ тілінің анықтағышы (емле, тыныс белгілері, сөз сазы). – Астана: Елорда, 2000. – 532 б.
10. Майлин Б. Көп томдық шығармалар жинағы. – Алматы: Қазығұрт, 2013. – 384 б.
11. Akhmetzhanova Z., Kuderinova K., Mussayeva G., Bekbossynova A., Koishybayeva G. Family discourse of Kazakh cultural linguistics as an object of scientific research // Journal "Man in India", 2017, 97(21). – P. 417-424. DOI: <https://doi.org/10.7813/jll.2016/7-2/46>

Ж.Д. БАЙТЕЛИЕВА

Назарбаев Университеті, Астана, Қазақстан

Қ.Б. КҮДЕРИНОВА

А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, Алматы, Қазақстан

ҚАЗАҚ ҰЛТТЫҚ СӨЙЛЕУ МӘДЕНИЕТІНІҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Аңдатпа. Бұл мақалада 20 ғасыр басындағы өзге тілдер, әсіресе орыс тілі әсер етпей тұрған кездегі қазақ тілінің ұлттық нормасы сөз болады. Бұл мәселенің көтерілу себебі еліміздегі НУ және СДУ сияқты ағылшын тілінде білім беретін университет студенттерінің бейнежазбаға түсірілген сөздеріне жасалған талдаулар нәтижесімен байланыстырыла отырып түсіндіріледі. Сонымен бірге қазіргі жастар арасында қазақ тілінің өз беделінен айырылуының себептері айтылады, қазіргі қазақ тілінің синтаксистік құрылысындағы өзгерістер мысалдар арқылы көрсетіледі. 20 ғасыр басындағы алғашқы әңгімелер, дәлірек айтқанда, қазақ халқының алғашқы прозашысы, әлеуметтік тақырыпта үздік әңгімелер жазған халық жазушысы, КСРО-ның қуғын-сүргініне (репрессия) ұшырап, жазықсыз ату жазасына кесілген Бейімбет Майлиннің әңгімелері негізінде қазақ ұлтының әлеуметтік санасындағы ұлттық құндылықтар, ұлттық сөз саптау нормасы талданады. Осы талдаулар бойынша тарихи-мәдени кодқа салынған сөздер мен сөз тіркестері – сол замандағы қазақ халқының әлеуметтік санасына тән жаппай, бірегей ұғымдар мен түсініктер екені анықталады. Әңгімелердегі қазақ әдеби тіл нормалары, тұрақты сөз тіркестері сол замандағы қазақ халқының әлеуметтік санасынан хабар беретіні айқындалады. Нәтижесінде қазақ тілінің өзге тілдер әсеріне ұшырамай тұрған кездегі сөйлеу ерекшеліктері, сөйлеу мәдениеті жайында тұжырым шығарылады.

Түйін сөздер: сөйлеу мәдениеті, тілдердің өзгеруі, тілдік норма, сана, шаршысөз.

Ж.Д. БАЙТЕЛИЕВА

Назарбаев Университет, Астана, Қазақстан

Қ.Б. КҮДЕРИНОВА

Институт языкознания имени А. Байтұрсынова, Алматы, Қазақстан

ОСОБЕННОСТИ КАЗАХСКОЙ НАЦИОНАЛЬНОЙ РЕЧЕВОЙ КУЛЬТУРЫ

Аннотация. В данной статье рассматриваются национальные нормы казахского языка в начале 20 века. Рациональность поднятой проблемы объясняется отношением к результатам анализа слов студентов, записанный на

видео. В исследование включены студенты англоязычных вузов, таких как Назарбаев Университет (НУ) и Университет Сулеймана Демиреля (СДУ). Обсуждаются причины утраты престижа казахского языка среди современной молодежи и на примерах демонстрируются изменения в синтаксической структуре современного казахского языка. Национальные ценности в общественном сознании казахского народа, норма выражения мнения анализируются на основе первых рассказов начала 20 века, а именно произведений первого прозаика казахского народа, народного писателя Беймбет Майлина. Слова и словосочетания, заложенные в историко-культурный код, являются универсальными, уникальными понятиями, присущими общественному сознанию казахского народа того времени. Определено, что нормы национального литературного языка в рассказах и употребительных выражениях отражают общественное сознание казахского народа того времени. В результате делается вывод об особенностях и культуре речи казахского языка до иноязычного влияния.

Ключевые слова: культура речи, изменение языка, языковая форма, сознание, публичное выступление.

References

1. Language Vitality and Endangerment // Document submitted to the International Expert Meeting on UNESCO Programme Safeguarding of Endangered Languages Paris, 10-12 March 2003. <https://ich.unesco.org/doc/src/00120-EN.pdf>
2. Anthony Kroch. Syntactic change. – University of Pennsylvania, 2001. – 806 p. DOI: <https://doi.org/10.1002/9780470756416.ch22>
3. Jean Aitchison. Language Change: Progress or Decay? 3rd ed. – Cambridge University Press, 2001. – 308 p.
4. Harriet Joseph Ottenheimer. The Anthropology of Language: An Introduction to Linguistic Anthropology. 2nd edition. – Wadsworth, 2009. – 450 p.
5. Lvov M.R. Osnovy teorii rechi. – Moskva: Akademia, 2002. – 248 s.
6. Luria A.R. Pismo i rech. Neirolingvisticheskaia issledovaniya. – Moskva: Akademia, 2002. – 352 s.
7. Uäli. N. Qazaqtyñ дәstürli sözsaptamy. – Almaty: Qazaq tılı, 2020. – 208 b.
8. Qaiyrbekov A. B. Mailin men Ğ. Müsirepovtiñ шығармашылық байланыстары туралы. 26 qyrküiek, 2019 // <https://egemen.kz/article/209648-bmaylin-men-ghmusirepovtinh-shygharmashylyq-baylanystary-turaly>
9. Syzdyq R. Qazaq tiliniñ anyqtaғышы (emle, tynys belgileri, söz sazy). –Astana: Elorda, 2000. – 532 b.
10. Mailin B. Köp tomdyq шығармалар жинағы. – Almaty: Qazyғürt, 2013. – 384 b.
11. Akhmetzhanova Z., Kuderinova K., Mussayeva G., Bekbossynova A., Koishybayeva G. Family discourse of Kazakh cultural linguistics as an object of scientific research // Journal “Man in India”, 2017, 97(21). – P. 417-424. DOI: <https://doi.org/10.7813/jll.2016/7-2/46>

Авторлар туралы мәлімет:

Байтелиева Жанар Дәрібекқызы – филология ғылымдарының кандидаты, Назарбаев Университетінің ассистент профессоры, Астана, Қазақстан.

Байтелиева Жанар Дарибековна – кандидат филологических наук, ассистент профессор Назарбаев Университета, Астана, Казахстан.

Baiteliyeva Zhanar Daribeovna – candidate of philological sciences, assistant professor Nazarbayev University, Astana, Kazakhstan.

Күдеринова Құралай Бимолдақызы – филология ғылымдарының докторы, профессор, А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының бас ғылыми қызметкері, Алматы, Қазақстан.

Кудеринова Қуралай Бимолдиновна – доктор филологических наук, профессор, главный научный сотрудник института языкознания имени А. Байтурсынова, Алматы, Казахстан.

Kuralay Kuderinova Bimoldinovna – Doctor of Philology, Professor, Department of Speech Culture, A. Baitursynov Institute of Linguistics, Almaty, Kazakhstan.

FTAXP 16.21.47

DOI <https://doi.org/10.55808/1999-4214.2023-2.03>

*Қ.С. ЕРҒАЛИЕВ¹

С.Ж. ЕРҒАЛИЕВА²

Ә. Марғұлан атындағы Павлодар педагогикалық университеті, Павлодар,
Қазақстан^{1,2},

Торайғыров университеті, Павлодар, Қазақстан²
(e-mail: ergaliev1976@mail.ru¹, samal17.12@mail.ru²)

*ИНТЕРНЕТ-КОММУНИКАЦИЯ ЖАНРЛАРЫНЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Аңдатпа. Мақалада интернет пен ақпараттық технологияның қарқынды дамуына байланысты пайда болған қатысымның жаңа түрі – интернет-коммуникация туралы жалпы түсінікке шолу жасалып, терминдердің әр алуандығы сипатталды, ғалымдар тарапынан берген анықтамалардағы әрқилылық қарастырылып, жанрға жіктеуде түрлі көзқарастың қалыптасқаны сараланды. Осы тұжырымдар негізінде авторлар тарапынан интернет-коммуникация жанрлары құрылымдық-композициялық, коммуникативтік параметрлер бойынша топтастырылды. Оларға электронды пошта, жедел хабар алмасу жанры, қонақ кітабы, электронды хабарландыру тақталары, форум, чат, блог жатқызылды. Жұмыста аталған жанрлардың әрқайсысы талданып, өзара ұқсастықтары мен айырым белгілері айқындалды. Олардың барлығына тән ортақ белгі болып мыналар табылатыны көрсетілді: байланыс қандай да бір құрылғының көмегімен жүзеге асуы; ауызекі сөйлеу тілінің ерекшеліктері графикалық таңбаларды қолдану арқылы берілуі; қатынас адамдардың жүзбе-жүз физикалық қатысуынсыз, белгілі бір виртуалды кеңістікте, асинхронды және синхронды негізде орнауы; қатысушылар санына шектеу және жазбаларына қатаң бір талаптың қойылмауы. Ал айырмашылықтарына қатысымның сипаты (монолог, диалог, полилог) мен интерактивтілік дәрежесі, фатикалық қызметі мен әдеби тіл нормаларының сақталуы әрқайсысында әрқалай болуы т.б. жатады. Бұлар оны тілдің басқа жанрларынан ажырататын бірден-бір белгі екені аталды.

Түйін сөздер: интернет-коммуникация, блог, форум, чат, интерактивтілік, никнейм, аватар.

* Мақала ҚР ҒЖБМ ғылым комитеті қаржыландыратын АР13068417 «Қазақ лингвомәдениетінің аксиологиялық доминанттары: дәстүр және жаңашылдық (күнделікті виртуалды қарым-қатынас материалдары негізінде)» ғылыми жобасы аясында жазылды.

Кіріспе. ХХІ ғасырда – ғылым мен техниканың қарқынды даму барысында – адамның білім жүйесінің жедел өсуі байқалады. Бұл құбылыс адамзат тарихындағы жаңа кезеңнің – постиндустриалды мәдениеттің немесе ақпараттық қоғамның қалыптасуына ықпал етті. Ақпараттық қоғам – постиндустриалды мәдениет өркендеуінің нәтижесі. Онда компьютер және басқа да ақпараттық технологиялар адам дамуының жетекші мәдени құралдарына айналып, ол өз кезегінде адамзаттың виртуалды ақпараттық әлемінің пайда болуына әкелді. Қазіргі уақыттағы ақпараттық ортаның ең жарқын мысалына ғаламдық желі – интернетті жатқызуға болады.

Интернет өткен ғасырдың соңғы ширегінде пайда болып, бүгінгі күні өміріміздің ажырамас бір бөлігі ретінде барлық салаларға етене енгені белгілі. Ол – «индустриалды кезеңдегі әлеуметтік және техникалық өзгерістердің тұтқасы болған электр қозғалтқыш секілді ақпараттық дәуірді қамтитын ақпараттық технология әрі әлеуметтік форма» [1,5]. Интернет арқылы кез келген адам өзіне қажетті мағлұматты – белгілі бір ақын-жазушы немесе қоғам қайраткері, білім-ғылым немесе өнер салаларының қызметкері, олардың өмірбаяндары не туындылары, атқарған істері, тарих, экономика, саясат, мәдениет, спорт, ауа райы т.б. туралы – таба алады. Интернет көмегімен әркім қай жерде, қашан әрі қалай тиімді демалуға болатынын, онда қарастырылған жағдайлар жайлы барынша толық мәлімет ала алады, тіпті делдалдарсыз билет сатып алу мүмкіндігіне иеленеді. Сондай-ақ интернет-дүкенде сауда жасауға, өзінің жанына жайлы жұмыс немесе пікірлес жолдас табуға, бос уақытты өткізуге, түрлі кино көруге, музыка тыңдауға немесе ойын ойнауға; тамақ дайындауды, тоқуды, билеуді, қандай да бір затты жасауды және т.б. үйренуге болады. А.Е. Войскунский адамның интернет арқылы қанағаттандыратын қажеттіліктерінің басты үш түрін көрсетеді: танымдық, ойын және коммуникативтік [2]. Танымдық қажеттілік желілік баспасөзді оқу, белгілі бір ақпаратты іздеу немесе ағымдағы жаңалықтармен танысу, сондай-ақ қашықтықтан білім беру түрлері және т.б. негізінде қанағаттандырылады. Ойын қажеттілігін қанағаттандыруға интернет арқылы жүзеге асатын жеке және топтық ойындар жатады. Коммуникативтік қажеттілік электронды пошта арқылы хат алмасу, чаттардағы, форумдардағы байланыс және т.б. бойынша қанағаттандырылады.

Байқағанымыздай, бастапқы кезде таза ақпарат алмасудың цифрлық құралы болған интернет, кейінгі уақытта пайдаланушылар үшін коммуникативтік платформаға айналды. Адамдардың бір-бірімен қарым-қатынасы қашықтықтан түрлі құрылғылар (компьютер, ноутбук, нетбук, планшет, смартфон т.б.) және әр алуан әлеуметтік желілер (Instagram, Facebook, VK, Tsu, Myspace, Xing, OkCupid, Twitter, ВКонтакте т.б.) арқылы жүзеге аса бастады. Интернет әлемнің түкпір-түкпіріндегі адамдарды белгілі бір уақыт пен виртуалды кеңістікте біріктіріп, өзара байланыс орнатуға жол ашты. Бұл

қатысымның жаңа түрі – интернет-коммуникацияның дамуына әкелді.

Әдістеме мен зерттеу әдістері. Интернет-коммуникация жайлы тіл білімінде қалыптасқан пікірлер мен тұжырымдарды саралауда жинақтау, сипаттау, баяндау әдістері пайдаланылды. Олардың түрлерін, өзара айырмашылықтарын ашып көрсетуде талдау, салыстыру әдіс-тәсілдері негізге алынды.

Талқылау мен бақылау. Интернет-коммуникация жаңа әрі қарқынды дамып келе жатқан қатысымның бір түрі болып табылады. Оның қыр-сырын жан-жақты қарастырмай, қазіргі тілдік ерекшеліктерді толық сипаттау мүмкін емес. Сондықтан болса керек, ол көптеген зерттеушілерге қызығушылық тудырып, түрлі аспектіде зерделену үстінде. Осы бағытта қалам тартқандарға Н.А. Ахренова, Е.П. Белинская, А.Е. Войскунский, Е.Н. Галичкина, Е.И. Горошко, Л.Ю. Иванов, Г.Н. Трофимова, Р.К. Потапова, Н.В. Кузнецова, В.А. Кушков, А.Е. Жичкина, Т.Б. Карпова, В.В. Красных, О.В. Лутовинова, П.В. Морослин, К.В. Овчарова, Л.В. Самойленко, М.Ю. Сидорова, Н.А. Носов, Л.Ю. Щипицина т.б. жатқызамыз. Осылардың қатарында қазақ интернет-түсіндірмелерінің ұлттық компонентін саралаған С.Ж. Ерғалиева да бар [3], [4], [5]. Ғалымдардың терминдерді қолдануларында берген анықтамаларында, интернет-коммуникацияны жанрлық түрге жіктеулері мен тұжырымдарды шығаруларында бірізділік байқалмайды. Мәселен, Е.Н. Вавилова, О.В. Лутовинова еңбектерінде «виртуалды дискурс», Е.Н. Галичкина, П.Е. Коңдрашов «компьютерлік дискурс» немесе «электронды дискурс», Н.Г. Асмус, Н.А. Ахренова «интернет-дискурс», Н.Л. Моргун «желілік дискурс», Е.И. Горошко «электронды коммуникация», «виртуалды коммуникация», «интернет-коммуникация» деген атауларды пайдаланады. Осы сынды әртүрлілік интернет-коммуникацияға білдірген анықтамаларда да ұшырасады. Л.А. Коханова, А.А. Калмыков, В.И. Штепа интернет-коммуникация деп «арнайы коммуникативтік-ақпараттық ортаны немесе электронды коммуникативтік арна арқылы жүзеге асырылатын коммуникативтік кеңістікті» айтса [6, 263], Н.Г. Брагина оны «ауызша сөйлеуді жазбаша түрде (чаттар, хабарламалар) беруге болатын қоғамдық орта» деп түсінеді [7, 7]. Онда қатысымға түсушілер әдеби тіл нормаларынан ауытқуға жол береді. Ал интернеттің жастардың мінез-құлқына әсерін арнайы зерттеген Н.Н. Самсонова: «Интернет-коммуникация – бұл әртүрлі байланыс құралдарын қолдана отырып, интернет арналары арқылы ақпарат беретін электронды қатысымның бір түрі. Ақпарат түрлі электронды құрылғылар (компьютер, смартфон, планшет, телефон, нетбук, ноутбук) арқылы әртүрлі формада (дауыс, бейне, аудио, мәтіндік хабарлама, құжат, файл) берілуі мүмкін. Интернет-коммуникация алуан түрлі қызмет (қарым-қатынас, танысу, білім беру, іскерлік байланыс, бос уақытты өткізу, ақпарат алу) атқарып, белгілі бір мақсатты (өзіндік тұжырымдамамен байланысты, қатынастарға қатысты және құралдық)

жүзеге асырады, дискурсты құру ерекшеліктері (тілдің өзгешелігі, ықшамдылық, аяқталмағандық, стилистикалық, интерактивтілік және т.б.) мен айрықша белгілерді (анонимдік, алшақтық, икемділік, физикалық тұрғыда таныстырылмағандық, мінез-құлықтың реттелмеуі, психологиялық және әлеуметтік тәуекелдің төмендеуі және т.б.) қамтиды», – деп оның атқаратын қызметі мен қойылған мақсатын, тілдік өзгешеліктері мен белгілерін санамалай отыра береді [8,11]. И.Н. Розина интернет-коммуникацияны «адамдардың түрлі ортада, контекст пен мәдениетте білім мен өзара түсінісуді қалыптастыру үшін пайдаланылатын электронды (көбінесе мультимедиялық) хабарламалар» [9, 32] деп есептейді.

О.В. Лутовинова «интернет-коммуникацияның» орнына «виртуалды дискурс» деген терминді қолданып, оның компьютерлік (электронды), желілік және интернет-дискурс пен қатысым тұрғысынан өзара байланысты екенін, виртуалды коммуникативтік орта (виртуалды дискурс), электронды қатысым арнасы (компьютерлік/ электронды дискурс), қарым-қатынас ережелері (желілік дискурс және оның ерекше түрі – интернет-дискурс) сынды ішінара қабаттасып келетін белгілерімен ажыратылатынын айтады. Ғалым интернет-жанрларды екі топқа бөлуді ұсынады: дискурс құрастырушы және дискурсқа ие болушы. Дискурс құрастырушы жанрды мәтіндерінің құрылымдық және композициялық критерийлері негізінде топтастырып, оған электронды пошта (e-mail), форум, қонақ кітабы, чат, блог, жедел хабар алмасу жанры, СМС пен көп пайдаланылатын желілік рөлдік ойындарды жатқызады. Дискурсқа ие болушы жанр техникалық параметрлерге байланысты қарым-қатынастың қалыптасқан формаларында ақпараттың тұрақты түрімен ерекшеленетінін алға тартып, оған флуд, флейм, спам, креатифф, арнау, желілік флирт және виртуалды романды енгізеді. Жанрлардың бірінші тобын саралауға «адресатқа бағытталу сипаты (жаппай немесе дербестендірілген (дербес) бағдар), өзара әрекеттесу қағидаты (коммуникация бағыты), уақытша бағдар (синхронды немесе асинхронды қатынас), интерактивтілік дәрежесі (коммуниканттардың хабарламаға жауап беру жылдамдығы), регламенттеу (яғни баяндау түріне және/ немесе мазмұнына қойылатын қатаң талаптардың болуы)» сияқты коммуникацияны ұйымдастырудың параметрлері маңызды болып табылатынын пайымдайды [10, 4-24]. Н.Н. Самсонова интернет-коммуникацияның бейнечаттар (Scype, FaceTime т.б.), электронды пошта (Mail.ru, Google.com т.б.), мессенджерлер (Messenger, WhatsApp, Viber т.б.), әлеуметтік желілер (Вконтакте, Фейсбук, Инстаграм т.б.), онлайн-трансляция, блогтер (қоғамдық күнделік), форумдар мен бейнехостингілер (YouTube) сынды түрлерін көрсетсе [8, 11], Э.С. Карпов оны төмендегідей алты жанрға бөледі: 1) электронды пошта; 2) чат – техникалық құралдар, құрылғылар арқылы белгілі бір уақыттағы бейресми байланыс; 3) электронды хабарландыру тақталары; 4) компьютерлік конференция; 5) вебинар; 6) коммуникация мен ақпараттық

телекоммуникациялық хабарламаларды жылдам жеткізу үшін адамдарды желілік қауымдастыққа біріктірген «Вконтакте», «Одноклассники», «Facebook», «Twitter» сынды әлеуметтік желілер; Wiber, WhatsApp және т.б. ақпараттық телекоммуникациялық хабарламаларды беруге арналған бағдарламалар [11, 8]. Ал О.Ю. Усачева оның мынадай түрлерін айқындайды: веб-сайт, электронды пошта, чат (Internet Relay Chat), телеконференция (форум), желілік күнделік (интернет-күнделік, веб-блог), қонақ кітабы, жедел хабар алмасу құралдары (ICQ) [12, 37].

Ф.О. Смирнов интернет-коммуникация жанрларын бағыты мен интерактивтілік дәрежесін негізге ала отырып топтастырады. Интерактивтілік дәрежесі деп сұхбаттасушының хабарламаларға жауап беру жылдамдығы түсініледі:

- 1) интерактивтіліктің жоғары деңгейі (чат, ICQ);
- 2) интерактивтіліктің орташа дәрежесі (форум, конференция, блог);
- 3) интерактивтіліктің төмен деңгейі (электронды пошта) [13, 9].

Зерттеуде құрылымдық-композициялық, коммуникативтік параметрлерді негізге ала отырып, біз интернет-коммуникацияның мынадай жанрларын көрсетеміз: электронды пошта, жедел хабар алмасу жанры, қонақ кітабы, электронды хабарландыру тақталары, форум, чат, блог.

Электронды пошта (e-mail) – ауызша және жазбаша тіл ерекшеліктері біріктірілген байланыс жанры. Ол 1965 жылы Массачусетс технологиялық институтының қызметкерлері Н. Моррис пен Т.В. Влектің CTSS операциялық жүйесіне негізделген mail бағдарламасын жазуымен байланысты пайда болған. Онда интернет-коммуникацияға түсетін адам қандай да бір сайтта тіркелген электронды пошта жәшігінен келесі бір адамға қарапайым хабарламаларды, сондай-ақ оған қосымша жүктелген мәтіндік және басқа да сипаттағы файлдарды жіберу арқылы өзара қатынас орнатады. Хабарламалар қатысымға түсетін адамдар тарапынан өздеріне қолайлы уақытта әрі ыңғайлы қарқынмен дайындалады.

Электронды поштаның басқа қатысымдардан мынадай айырмашылықтары бар: 1) қарым-қатынастың сирек түрде орнатылуы; 2) уақытты үнемдеу мақсатында тек әріптердің пайдаланылуы; 3) синтаксистік қатаң нормалардан ауытқуы.

Жедел хабар алмасу жанры – интернет-коммуникацияға қатысушылардың белгілі бір уақытта мессенджердің не арнайы бағдарламаның көмегімен бір немесе бірнеше адаммен жедел хабар алмасу арқылы өзара қатысым орнатуы.

Қонақ кітабы – көп автор болуымен ерекшеленетін жанр. Онда интернет-коммуникацияға түсетін адамдар хабарлама-пікірлер деген сайттың арнайы парағында оның жұмысына баға беріп, өзіндік пікір қалдыра алады. Авторлар үшін жазатын хабарламалар саны мен көлеміне шектеу қойылмайды және олар

сайтта ашық түрде орналастырылғандықтан, кез келген адам танысу мүмкіндігіне иеленеді. Яғни «қонақтар кітабы» хронологиялық ретті сақтай отыра оң я теріс білдірілген хабарламалар жиынтығы болып табылады.

Электронды хабарландыру тақталары – жалпыға ортақ хабарламаларды орналастыруға арналған веб-сайт. Ол хабарламаның мазмұнына қарай бірнеше тақырыптық бөлімдерге жіктеледі және онда іздеу немесе сатуға негізделген заттар, құралдар т.б. жарнамаланады, белгілі бір қызмет не оқиға жайлы ақпарат беріледі.

Интернет-коммуникацияның кең таралған жанрларының бірі – форум. Ол байланыс off-line режимінде жүзеге асатын, түрлі тақырыптағы мәселелерді талқылайтын, ақпараттың түскен уақыты, автордың аты-жөні (ник), мәтінге дейінгі сілтеме және хабарлама мәтіні сынды құрылымнан тұратын күрделі ақпараттық интерактивтік жанр болып табылады. Қатысымға түсетін адамдар хабарламаларды қалаған уақытта жіберуге, қайта өңдеп, толықтыру мүмкіндігіне ие және олар форумда барынша ұзақ сақталады. Осыған орай әр жаңа қатысушы оны оқып, өзіндік пікір білдіре алады.

Форумда қатысушылардың жазбаларына, тақырыпты талқылау уақытына ешқандай талап әрі шектеу қойылмайды. Қарым-қатынас ақпараттық негізде, сұрақ-жауап түрінде болады. Негізінен, жауап көбінесе түсіндіру, кеңес беру, белгілі бір сайтқа бағыттау, сілтеу т.б. сипатта жүзеге асырылады. Сонымен қатар онда пікірлердің өзара түйіспейтіндігі, көзқарастардың қарама-қайшылығы, тіпті эмоцияға салыну да орын алады. Ол тыныс белгілері, эмотикондар мен түрлі графикалық белгілерді қолдану арқылы көрініс табады.

Форум хабарламаларының стилі ауызекіге жуықтау болғандықтан, мәтіндерінде фонетикалық, лексикалық, морфологиялық және синтаксистік нормалардан ауытқу ұшырасады, орфографиялық және пунктуациялық қателерге жол беріледі.

Форумдағы адамдар коммуникацияға өздерінің шынайы есімдерімен немесе бүркеншік аттарымен (никнеймдермен) түсе алады. Әлеуметтік желіде шынайы есімдерін никнеймдермен ауыстыру жиі қолданылатын тәсіл болып табылады және ол қатысушыларды өзін-өзі еркін сезініп, тұлға ретінде көрсете алуға, әлеуметтік тұрғыдан автономды болуға, шығармашылық әлеуетті ашып, шыңдауға, қарым-қатынасты қиындататын психологиялық кедергілерді жеңуге мүмкіндік туғызады. Компьютерлік диалогтің тілін арнайы зерттеген И.В. Краснова виртуалды есімді – никнеймді таңдап қою интернет-коммуникацияны орнатудың алғашқы қадамы екенін айта келіп, бүркеншік аттарды форма (көлемі, есімді қоюда латын/ кирилл әріптерін, бас әріптерді, сандарды, сондай-ақ әртүрлі тыныс белгілерін қолдану т.б.) мен мазмұндық (гендерлік белгі, ник тақырыбы, жеке есімдерді немесе кез келген заттың атауын пайдалану т.б.) белгілері бойынша топтастырады [14, 12]. Ал форумды әлеуметтік-мәдени аспектіде зерделеген Т.А. Бочарова қатысымға түскен адамдардың лақап аттары

өздерінің күнделікті өмірдегі психологиялық және әлеуметтік жағдайларына сай келетінін айтып, оларды мынадай тақырыптық топтарға жіктейді [15, 18]: 1) ник-есімдер (толық, қысқартылған, еркелететін, символдық); 2) фито-және зоониктер; 3) профф-никтер; 4) гео-никтер; 5) кейіпкер-никтер; 6) миф-никтер; 7) фэнтези-никтер; 8) эмо-никтер; 9) мінездеме-никтер; 10) оқылмайтын никтер; 11) фразадан тұратын никтер.

Ғалым желілік сәйкестікті қалыптастыру үрдісінде «виртуалды кейіпкер» – пайдаланушының аватары (графикалық бейнесі) маңызды рөл атқаратынын, белгінің өмірдегі бейнемен қандай да болса корреляциялық жақындығы, сәйкестігі сақталатынын, тіпті шынайы бейнеге барынша қарама-қарсы кейіпкер жасауға тырысқанмен, ол автордың қасиеттеріне ие болатынын пайымдап, форум қатысушыларының графикалық бейнелерін келесідей топтарға саралап көрсетеді: 1) фотосуреттер (пайдаланушының шынайы (осы күнгі) суреті, белгілі бір танымал тұлғаның суреті (фотосуреті), балалық (жастық) шақтың фотосуреті, адам дене мүшелерінің суреті); 2) жануарлар, өсімдіктер, жәндіктер; 3) табиғат (табиғи ландшафттар, табиғат құбылыстары, пейзаждар); 4) ертегі кейіпкерлері (мультфильм, ертегі, миф, фантазия, анимелердің кейіпкерлері, қуыршақтар); 5) көрікті жерлер (сәулет құрылыстары, ескерткіштер, әйгілі орындар және т.б.); 6) жазу; 7) абстракция; 8) арандату; 9) аватарсыз.

Қысқасы, форум интернет-коммуникацияның ауызша және жазбаша түрлерін қамтитын, анонимдік, қашықтық, делдалдық, коммуниканттардың өзара теңдігі, гипермәтіндік, шығармашылық, креолизация, мультимедиялық, компьютерлік этика, эмоцияларды, мимика мен сезімдерді эмотикондар арқылы жеткізетін, желілік құрылым мен сандық сигналдарды беретін арна сынды ерекше сипаттамалары бар күрделі көпөлшемді құрылымдық-семантикалық байланыс болып табылады.

Интернет-коммуникацияның келесі жанры – чат (ағылшын тілінен сөзбе-сөз аударғанда «бос сөз», «шатпақ», сонымен қатар «әңгімелесуге арналған бөлме» дегенді білдіреді). Ол – қатысушылардың белгілі бір сайтта, шынайы уақыт режимінде (on-line) кез келген тақырыптық бағыттағы мәтіндік хабарламалармен алмасу арқылы жүзеге асатын, көптеген адамдардың қолдануына қолжетімді интернет-коммуникация түрі. Онда форум секілді коммуниканттардың санына шектеу қойылмайды және байланыс еркін тақырыпта жүргізіледі.

Чат – гибридті жанр. Ол ауызша және жазбаша тіл ерекшеліктері бар, хабарлама жіберудің электронды арнасының өзгешеліктерімен ажыратылатын сөйлеу әрекетінің жаңа түрі болып табылады. Жазбаша және ауызша қарым-қатынас құралдарын біріктіру жаңа кеңістік құруға әрі байланысқа түсетін адамдардың коммуникативтік мүмкіндіктерін кеңейтуге жол ашады. Осы негізде тіл тұрақты дамуға түсіп, қатысымның жаңа жағдайларына бейімделеді,

коммуникацияның прагматикалық ерекшеліктеріне сәйкес қолда бар құралдарды өзгертіп, жетілдіреді.

Чатта ең көп таралған графикалық белгілер: эмотикондар, графикалық аббревиатуралар, түрлі түстер, бас және кіші әріптердің қолданылу комбинациясы т.б. Бейвербалды ақпаратты берудің алғашқы әрі маңызды графикалық құралдарына смайлдар (ағылш. smiley), яғни эмоцияны білдіретін идеограмма – эмотикондар (ағылш. emoticon) жатады. Смайлдар деп бейвербалды амалдарды білдіруге арналған символдар жиынтығын, сызықша, қос нүкте және жақша сынды графикалық белгілердің белгілі бір ретпен орналасуын айтамыз. Ядролық смайлдарға мыналарды жатқызуға болады: «:-)», «:-(», «;-)», «:-P» т.т.

И.В. Краснова соңғы кезде қатысымға түсушілер тарапынан жапондық смайлдарды пайдалану кең таралып жатқандығын, дәстүрлі смайлдарды түсіну үшін суретті ойша 90°-қа бұру керек болса (мысалы - :-)), жапондық смайлдардың айырмашылығы: оларды «тікелей» қабылдауға болатынын және мұрын көрсетілмейтінін айтады [14, 14]. Бұл оны аниме-графикасы канонына жақындатады. Ғалым ядролық жапондық смайлдарға ^_^ – күлу, o_o – таңғалу, 0_0 – ерекше таңғалу т.б. сынды таңбаларды жатқызады.

Қысқасы, жаңа адамдармен танысып, бұрыннан таныс адамдармен қарым-қатынас орнату мақсатында жасалған чат келесідей конститутивтік белгілерге ие: 1) хабарламаның электрондық түрде болуы; 2) виртуалды байланыс ортасы; 3) компьютерлік делдалдық; 4) мультимедиалық; 5) интерактивтілік; 6) паралингвистикалық құралдардың графикалық түрде берілуі; 7) адамдардың физикалық тұрғыда болмауы; 8) қатысушылардың өзара теңдігі; 9) компьютерлік байланыс этикасының сақталуы.

Интернет-коммуникацияның ең танымал жанрларының бірі – блог. «Веблог» немесе «блог» – «web» және «log» деген екі сөздің бірігуінен жасалған термин. Оны ғылыми айналымға 1997 жылы Джорн Баржер (Jorn Barger) енгізді. 2001 жылы ол «Интернет қызметі» ретінде танымал болса, 2003 жылы жаппай таралып, қолданысқа түсті.

Блог – үнемі жаңартылып отыратын, жазбалары кері хронологиялық тәртіпте орналасқан, қарапайым және ыңғайлы басқару әдістері негізінде күнделіктер принципі бойынша құрылған, арнайы білімді қажет етпейтін, көпшілікке қолжетімді веб-беттер. Қазіргі уақытта оның екі түрлі мағынасы бар: веб-бет – интернеттегі ақпаратқа сілтеме жасалған жаңалықтар лентасы және онлайн күнделік. Олардың өзара айырмашылығы: онлайн күнделікке монологтік, ал веб-бетке монологтікпен қатар, диалогтік те сипат тән. Яғни блог мультимедиалық сипатқа ие әрі өзекті ақпараттарды ұсынатын жеке субъективті виртуалды кеңістік болып табылады. Оның басқа интернет-коммуникация жанрларынан ерекшелігі де сол, басты назар жеке тұлғаға – желі қолданушысына бағытталады. Блоггер, ең алдымен, адамдардың өзара

байланысын орнатуға және дамытуға ықпал етеді, екіншіден, онда желі қолданушыларының тұлғасы барынша толық әрі айқын көрінеді.

Орыс тілді блогтегі тілдік тұлғаны танымдық-прагматикалық қырдан қарастырған А.А. Калашникова блогтің қалыптасуына чаттар, интернет-пейджерлер, конференция мен форумдар ықпал еткенін айтады [16, 11].

Блог чат секілді ерекше гибридті жанр болып табылады. Оның бірегейлігі сол – мүмкіндіктердің кең вариативті парадигмасына және автордың бейнесі, адресаттың бейнесі, өткеннің бейнесі, болашақтың бейнесі, коммуникативтік мақсат сынды жанр қалыптастырушы категорияларға ие. Сондай-ақ ол бір мәтінде ақпараттылықпен қатар бағалауыштық, императивтілік және этикеттік сияқты қатысым сипаттарын бойына жинайды. Блог – интернет-коммуникацияның ерекше түрі бола тұра, адресат қажеттілігіне орай өзгере алатын жанр. Ол коммуникативтік, өзін-өзі таныстыру, ақпараттық, ойынсауық, әлеуметтік байланыстарды біріктіру және сақтау, мемуарлық т.б. қызметтерді атқарады.

Сонымен, блог – хронологиялық тәртіпте суреттерді, мультимедианы т.т. қамтитын, жеке адам, топ немесе адамдар қауымдастығының үнемі толықтырып отыратын іс-әрекеттері, көзқарастары, ойлары жайлы жазбалардан тұратын интернет-коммуникация түрі.

Нәтижелер. Интернет желісі мен ақпараттық технологиялардың қарқынды дамуына байланысты пайда болған интернет-коммуникация жанрларының өзіндік ұқсастықтары мен әрқайсысын даралайтын айырмашылықтар бар. Олар қолданылатын графикалық таңбалар мен ауызша және жазбаша тіл өзгешеліктеріне, қарым-қатынастың интерактивтілік дәрежесіне, қатысушылардың санына т.б. белгілеріне қарай ажыратылады.

Жанрларға тән ұқсастық болып мыналар табылады:

- интернет-коммуникация жанрларының қай-қайсысы болмасын графикалық белгілер, яғни қандай да бір таңбалар арқылы жүзеге асады;
- барлығы жазбаша тілдің белгісі болып табылатын жасанды ақпарат беру арналары арқылы жеткізіледі;
- ауызекі сөйлеу тіліне тән эмоциялар әрқайсысының өзіндік ерекшеліктеріне қарай жазбаша тілдік белгілер арқылы беріледі;
- интернет-коммуникация жанрларының барлығында интерактивтілік дәреже, яғни белгілі бір уақыт аралығында хабарламаға жауап беру қарастырылады;
- жанрлардағы қарым-қатынас адамдардың физикалық тұрғыда қатысуын талап етпей виртуалды кеңістікте жүзеге асырылатындықтан, қатысушылардың жасына, жынысына, қызметіне, мансабына т.б. ерекшеліктеріне мән берілмейді, байланыс тең дәрежелік сипатта жүреді.

Интернет-коммуникация жанрларының әрқайсысына тән өзгешеліктер мыналар:

1) Электронды хаттардың басты белгілері:

- асинхронды қатысым сипаты – хабарлама баяу жылдамдықпен жүретіндігін көрсетеді;
- қатысымды жүзеге асырудың басым нысаны, жазбаша тіл белгісі – монолог. Ал оның диалогтік бағыты ауызекі сөйлеу тілінің ықпалына ұшырауын айғақтайды;
- басты қызметі – ақпаратты жинақтау және жіберу, ал қатысымның фатикалық қызметі әлсіз болады;
- ауызекі сөйлеу тіліндегі эмоция, оны білдіретін белгілер, әдеби тілге жатпайтын бірліктер сирек ұшырасады.

2) Блог пен форумның белгілері өзара тоғысады:

- электронды хаттардағыдай коммуникация асинхронды түрде жүзеге асады;
- қатысымның сипаты – уақыттан кешіктірілген полилог болып табылады;
- қатысушылардың санына шектеу қойылмайды;
- жазбаша және ауызша тіл жанрларының ерекшеліктері біріктіріледі.

Айырмашылықтары:

- форумда блогке қарағанда диалогтік сипат басымырақ болады;
- форумның басты қызметі – ақпаратты жинақтау және жіберу. Сондай-ақ қатысымның фатикалық қызметінің де үлесі жоғары. Ал блогте ақпаратты тіркеу және жіберу сынды мақсаттар қолданылады;
- форумда адресаттың қарым-қатынас барысына ықпал ету деңгейі төменірек, ал қолданылатын сөйлеу құралдары көбірек болады.

3) Жедел хабар алмасу мен чат жанрларының белгілері:

- интернет-коммуникация синхронды түрде жүреді;
- қолданылатын қатынастың басты сипаты – диалог пен полилог;
- қатысым алуан түрлі тақырыпта өрбиді;
- интернет-коммуникацияда фатикалық қызмет басымырақ болады және ол таза ауызекі сөйлеу тілінің ерекшеліктеріне жуықтатыла құрылады;
- қарым-қатынасқа бір мезгілде бірнеше адам түсе алу мүмкіндігіне ие болғандықтан, хабарламаларды қайта толықтырып, өңдеу жүзеге асырылмайды. ICQ-да хабарламалар желіде сақталса, чатта ол жойылып қалып отырады;
- қарым-қатынас барысында ауызекі сөйлеу тілінің элементтері көбірек қолданылғандықтан, әдеби тіл нормаларынан ауытқу жиі орын алады.

4) Қонақ кітабы мен электронды хабарландыру тақталарының белгілері:

- интернет-коммуникация асинхронды түрде жүзеге асады;
- қатысымның сипаты – монолог;
- қатысушылардың санына шектеу қойылмайды;
- жазбаша тіл ерекшеліктері ауызшаға қарағанда басымырақ болады.

Қорытынды. Қысқасы, интернет-коммуникация жанрларының

барлығында ауызша және жазбаша тіл ерекшеліктері қатар қолданылады. Оның белгілі бір уақытта, адамдардың бетпе-бет физикалық қатысуынсыз, виртуалды кеңістікте, қандай да бір құрылғының көмегі арқылы жүзеге асырылуы – тілдің басқа жанрларынан ажырататын бірден-бір белгісі. Осындай қыр-сыры мол қатысым түрі бүгінгі күнге дейін қазақ тіл білімінде толыққанды қарастырылған жоқ. Бұл ізбасар зерттеушілердің міндеті болып табылмақ.

Әдебиеттер

1. Кастельс М. Галактика Интернет: размышления об Интернете, бизнесе и обществе / пер. с англ. А.Матвеева; под ред. В.Харитоновой. – Екатеринбург: У-Фактория (при участии изд-ва Гуманитарного ун-та), 2004. – 328 с.
2. Войкунский А.Е. Интернет – новая область исследований в психологической науке // Ученые записки кафедры общей психологии МГУ. Выпуск 1. – М.: Смысл, 2002. – С. 82-101
3. Yergaliyeva S.Zh., Anesova A.Zh., Melnyk N.V., Uaikhanova M.A., Sarybayeva B.Zh. Linguistic-Personological Strategies and Practices of Commenting on Political Texts in Virtual Space // International Journal of Society, Culture & Language. – No 10 (3). – 2022. – P. 125-136. DOI: <https://doi.org/10.22034/ijscsl.2022.558154.2714>
4. Yergaliyeva S.Z., Melnik N.V., Zhumabekova B.K., Yergaliyev K.S., Omarov N.R. Personal linguistic parametrization of text generation of the internet comments // X^Linguae, Volume 11, Issue 3, June 2018, ISSN 1337-8384, eISSN 2453-711X. – P. 2-15
5. Yergaliyeva S.Z., Yergaliyev K.S., Sakhariyeva A.Zh. The value potential of internet political commentaries // Қарағанды университетінің хабаршысы. Серия «Филология». – № 4(104). – Қарағанды, 2021. – Б. 59-66, DOI [10.31489/2021Ph4/59-66](https://doi.org/10.31489/2021Ph4/59-66)
6. Коханова Л.А., Калмыков А.А., Штепа В.И. Информационно-коммуникативная парадигма (на примере научной журналистики). Монография. – М., 2008. – 369 с.
7. Брагина Н.Г. Речевые оплошности в интернет-коммуникации // Вестник Томского государственного университета. – № 444. – Томск, 2019. – С. 5-13.
8. Самсонова Н.Н. Взаимосвязь интернет-коммуникаций и социального поведения молодежи: автореф. дисс. ... канд. псих. наук. – М., 2018. – 26 с.
9. Розина И.Н. Педагогическая компьютерно-опосредованная коммуникация: теория и практика. – М.: Логос, 2005. – 437 с.
10. Лутовинова О.В. Лингвокультурологические характеристики виртуального дискурса: автореф. дисс. ... докт. филол. наук. – Волгоград, 2009. – 40 с.
11. Карпов Э.С. Функциопотование сленга в дискурсе интернет-коммуникаций: автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – М., 2016. – 22 с.
12. Усачева О.Ю. Дискурсный анализ текстов диалогической интернет-коммуникации: автореф. дисс. ... докт. филол. наук. – Елец, 2013. – 52 с.
13. Смирнов Ф.О. Национально-культурные особенности электронной коммуникации на английском и русском языках: автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – Ярославль, 2004. – 22 с.
14. Краснова И.В. Язык компьютерных диалогов: нормативно-этический аспект (на материале русскоязычных чатов): автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – Кемерово,

2012. – 22 с.

15. Бочарова Т.А. Интернет-форумы как социально-культурный феномен: проблема конструирования виртуальной реальности: автореф. дисс. ... канд. соц. наук. – Хабаровск, 2015. – 24 с.

16. Калашникова А.А. Языковая личность в русскоязычном блоге: когнитивно-прагматический аспект: автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – Ростов-на Дону, 2011. – 19 с.

К.С. ЕРГАЛИЕВ

Павлодарский педагогический университет имени А. Маргулана, Павлодар,
Казахстан

С.Ж. ЕРГАЛИЕВА

Торайгыров университет, Павлодар, Казахстан

ОСОБЕННОСТИ ЖАНРОВ ИНТЕРНЕТ-КОММУНИКАЦИИ

Аннотация. В статье рассмотрены общие представления об интернет-коммуникации, новом виде общения, появившемся в связи со стремительным развитием Интернета и информационных технологий, описано многообразие терминов, рассмотрены различия в определениях, выделено формирование различных взглядов на жанровую классификацию. На основе этих выводов авторы сгруппировали жанры интернет-коммуникации по структурно-композиционным, коммуникативным параметрам. К ним относятся электронная почта, жанр мгновенных сообщений, гостевая книга, электронные доски объявлений, форум, чат, блог.

В работе проанализирован каждый из перечисленных жанров, выявлены их сходства и отличительные черты. Были выявлены (характерные для всех) общие признаки: общение осуществляется с помощью какого-либо устройства; особенности разговорной речи передаются с использованием графических символов; общение устанавливается в определенном виртуальном пространстве, на асинхронной и синхронной основе, без физического присутствия людей; отсутствие ограничения количества участников и требования к их записям. К различиям относятся характер участия (монолог, диалог, полилог) и степень интерактивности, фатическая функция, соблюдение норм литературного языка и др. Они были названы как основные признаки, отличающие его от других жанров языка.

Ключевые слова: интернет-коммуникация, блог, форум, чат, интерактивность, никнейм, аватар.

K.S. YERGALIYEV

Pavlodar Pedagogical University named after A. Margulan, Pavlodar, Kazakhstan

S.ZH. YERGALIYEVA

Toraighyrov University, Pavlodar, Kazakhstan

FEATURES OF INTERNET COMMUNICATION GENRES

Annotation. The article discusses general ideas about Internet communication, a new type of communication that has appeared in connection with the rapid development of the Internet and information technologies, describes the variety of terms, considers differences in definitions given by scientists, highlights the formation of different views on genre classification. On the basis of these conclusions, the author grouped the genre of Internet communication according to structural-compositional, communicative parameters. These include e-mail, the genre of instant messages, guest book, electronic bulletin boards, forum, chat, blog.

The paper analyzes each of the listed genres, reveals their similarities and distinctive features. It has been described that a common feature, characteristic of all of them, is: communication is carried out using some device; features of colloquial speech are transmitted using graphic symbols; communication is established in a certain virtual space, on an asynchronous and synchronous basis, without the physical presence of people; no limit on the number of participants and requirements for their records. And the differences include the nature of participation (monologue, dialogue, polylogue) and the degree of interactivity, phatic function and compliance with the norms of the literary language, etc. They were named as the main features that distinguish it from other genres of the language.

Keywords: Internet communication, blog, forum, chat, interactivity, nickname, avatar.

References

1. Kastels M. Galaktika Internet: razmyshleniya ob Internete, biznese i obshchestve / per. s angl. A.Matveeva; pod red. V.Haritonova. – Ekaterinburg: U-Faktoriya (pri uchastii izd-va Gumanitarnogo un-ta), 2004. – 328 s.
2. Vojkunskij A.E. Internet – novaya oblast' issledovaniy v psihologicheskoy nauke // Uchenye zapiski kafedry obshchej psihologii MGU. Vypusk 1. – M.: Smysl, 2002. – S. 82–101
3. Yergaliyeva S.Zh., Anesova A.Zh., Melnyk N.V., Uaikhanova M.A., Sarybayeva B.Zh. Linguistic-Personological Strategies and Practices of Commenting on Political Texts in Virtual Space // International Journal of Society, Culture & Language, No 10 (3). 2022, – S. 125-136, DOI: <https://doi.org/10.22034/ijscsl.2022.558154.2714>
4. Yergaliyeva S.Z., Melnik N.V., Zhumabekova B.K., Yergaliyev K.S., Omarov N.R. Personal linguistic parametrization of text generation of the internet comments // XLinguae, Volume 11, Issue 3, June 2018, ISSN 1337-8384, eISSN 2453-711X. – S. 2-15
5. Yergaliyeva S.Z., Yergaliyev K.S., Sakhariyeva A.Zh. The value potential of internet

political commentaries // Bulletin of Karaganda University. – № 4(104). – Karaganda, 2021. – S. 59-66. DOI 10.31489/2021Ph4/59-66

6. Kohanova L.A., Kalmykov A.A., SHtepa V.I. Informacionno-kommunikativnaya paradigma (na primere nauchnoj zhurnalistiki). Monografiya. – M., 2008. – 369 s.

7. Bragina N.G. Rechevye oploshnosti v internet-kommunikacii // Vestnik Tomskogo gosudarstvennogo universiteta. – № 444. – Tomsk, 2019. – S. 5-13.

8. Samsonova N.N. Vzaimosvyaz' internet-kommunikacij i social'nogo povedeniya molodyozhi: avtoref. diss. ... kand. psih. nauk. – M., 2018. – 26 s.

9. Rozina I.N. Pedagogicheskaya komp'yuterno-oposredovannaya kommunikaciya: teoriya i praktika. – M.: Logos, 2005. – 437 s.

10. Lutovinova O.V. Lingvokul'turologicheskie harakteristiki virtual'nogo diskursa: avtoref. diss. ... dokt. filol. nauk. – Volgograd, 2009. – 40 s.

11. Karpov E.S. Funkciopotovanie slenga v diskurse internet-kommunikacij: avtoref. diss. ... kand. filol. nauk. – M., 2016. – 22 s.

12. Usacheva O.Y. Diskursnyj analiz tekstov dialogicheskoy internet-kommunikacii: avtoref. diss. ... dokt. filol. nauk. – Elec, 2013. – 52 s.

13. Smirnov F.O. Nacional'no-kul'turnye osobennosti elektronnoj kommunikacii na anglijskom i russkom yazykah: avtoref. diss. ... kand. filol. nauk. – YAroslavl', 2004. – 22 s.

14. Krasnova I.V. Yazyk komp'yuternyh dialogov: normativno-eticheskij aspekt (na materiale russkoyazychnyh chatov): avtoref. diss. ... kand. filol. nauk. – Kemerovo, 2012. – 22 s.

15. Bocharova T.A. Internet-forumy kak social'no-kul'turnyj fenomen: problema konstruirovaniya virtual'noj real'nosti: avtoref. diss. ... kand. soc. nauk. – Habarovsk, 2015. – 24 s.

16. Kalashnikova A.A. Yazykovaya lichnost' v russkoyazychnom bloge: kognitivno-pragmaticheskij aspekt: avtoref. diss. ... kand. filol. nauk. – Rostov-na Donu, 2011. – 19 s.

Авторлар туралы ақпарат:

Ерғалиев Қуаныш Советұлы – филология ғылымдарының кандидаты, Ә. Марғұлан атындағы Павлодар педагогикалық университетінің профессоры, Павлодар, Қазақстан.

Ерғалиев Куаныш Советулы – кандидат филологических наук, профессор, Павлодарского педагогического университета имени А. Марғулана, Павлодар, Казахстан.

Yergaliyev Kuanysh Sovetuly – Candidate of philology, Professor of Pavlodar Pedagogical University named after A. Margulan, Pavlodar, Kazakhstan.

Ерғалиева Самал Жанатқызы – философия докторы (PhD), Торайғыров университетінің қауымдастырылған профессоры, Павлодар, Қазақстан.

Ерғалиева Самал Жанатқызы – доктор философии (PhD), ассоциированный профессор Торайғыров университета, Павлодар, Казахстан.

Yergaliyeva Samal Zhanatkyzy – Doctor of Philosophy (PhD), Associate Professor of Toraighyrov University, Pavlodar, Kazakhstan.

XFTAP 16.21.29

DOI <https://doi.org/10.55808/1999-4214.2023-2.04>

*С.А. ЖИРЕНОВ¹

Г.Р. НУРЕКЕШОВА²

Ж. НҰРСҰЛТАНҚЫЗЫ³

Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан^{1,2}
Қызылорда Болашақ университеті, Қызылорда, Қазақстан³
(e-mail: saken82@mail.ru¹, gulnaz_n71@mail.ru², zhaznur@mail.ru³)

ПОЭТИКАЛЫҚ МӘТІНДЕРДЕГІ ЭМОЦИОНАЛДЫҚ-ЭКСПРЕССИВТІК БІРЛІКТЕРДІҢ ПСИХОЛИНГВИСТИКАЛЫҚ СИПАТЫ

Аңдатпа. Мақалада поэтикалық мәтіндердегі эмоционалдық-экспрессивтік бірліктер қолданысының мағыналық астарындағы психолінгвистикалық аспектілерін теориялық және практикалық тұрғыдан жан-жақты қарастырылады. Поэтикалық мәтіндердегі эмоционалдық-экспрессивтік бірліктер арқылы тілдегі адам факторының психологиялық әлемін тануға негізделеді. Мақаладағы эмоционалдық-экспрессивтік бірліктердің психолінгвистикалық сипатын айқындау арқылы лингвопсихологиялық танымға негізделген субъектінің тұлғалық, сапалық, биофизиологиялық, психологиялық, социологиялық, этномәдени мазмұндары көркем мәтін тілі арқылы талданады. Идиоэтникалық болмыс эмоционалдық-экспрессивтік бірліктердің психолінгвистикалық ерекшелігін көрсету үшін поэтикалық мәтіндерге лингвистикалық талдау арқылы көптеген тіл табиғатының қуатын көрсетуге болады. Тілдегі эмоционалдық-экспрессивтік бірліктерді зерттеудегі психолінгвистикалық аспектіде қазақ тіліндегі сөз қолданыстардың астарындағы эмоцияның берілуі мен қабылдануы туралы прагматикалық құзыреттерді көрсетеді. Қазіргі лингвистикалық зерттеулердегі «тіл мен психология» мәселелеріне қатысты қазақ тіл білімінде психолінгвистикалық зерттеулердің нәтижесінде тілдегі этнопсихология, индивидуалды психология, әлеуметтік психология секілді құндылықтарды тану мен танытуға негізделеді. Лингвопсихологиялық әрекеттен тілдегі сөздің қуаты мен сугестикасының үлгілері ретінде этноқауымдастықтың когнитивтік санасындағы дүние құбылыстарын тілдік тұрғыдан қабылдауы, түйсінуі, сезінуі, реакциясы секілді психофизиологиялық түсініктерді жан-жақты бейнелейді. Сондықтан да поэтикалық мәтіндердегі эмоционалдық-экспрессивтік лексикалық бірліктердің психолінгвистикалық мәнін қарастыру бүгінгі күн талабынан туған, тіл мен психология, тіл мен сезім өзара тығыз сабақтастықтағы өзекті мәселелердің бірі деп саналады.

Түйін сөздер: поэтика, тіл, мәтін, эмоционалдық-экспрессивтік лексика, психология, жан әлемі, образ, субъект.

Кіріспе. Тілдің лексикалық қабатындағы бірліктер қолданыс өрісі мен стильдік қызметіне қарай көптеген түрлерге бөлінеді. Солардың ішіндегі эмоционалдық-экспрессивті лексика адамның психологиялық әлемін білдірудегі қызметі ерекше. Эмоционалдық-экспрессивтік лексика ертеден келе жатқан этностың тілдік және психологиялық ерекшелігін айқындайтын, лексикалық жүйенің ішіндегі аффективтік және психологиялық мазмұны басым категори. Эмоционалдық-экспрессивтік лексика күнделікті тұрмыстық өмірдегі коммуникативтік ортаның барлық түрінде, ауызша және жазбаша сөйлеу тілінде, көркем поэтикалық мәтіндерде жиі қолданылады. Диахронды тұрғыдан эмоционалдық-экспрессивтік лексика адам баласының көңіл-күйін, сезімдік әсерін, өмірлік дүниетанымын, тұрмыс-тіршілігін, образды ойлауын білдіруге негіз болса, бүгінгі синхронды тұрғыдан да эмоционалдық-экспрессивтік лексиканың аталған қызметтерінің саны артпаса, кеміген емес.

Адам баласының индивидуалдық қасиетін білдіретін категориялардың қатарына эмоционалдық пен экспрессивтілік сипаттар жатады. Адам жаратылысындағы эмоционалдық пен экспрессивтілік индивидтің өзіндік «менін» бейнелейтін ерекшеліктерді сипаттау арқылы, оның тілдік қолданысынан анық көрінеді. Адам баласының жаратылысы мен тіліндегі эмоционалдылық пен экспрессивтілік жекелеген адамға ғана тән емес, этноқауымдастыққа да тікелей қатысты бірлік. Қазақ халқындағы эмоционалдық-экспрессивтік лексика ертеден келе жатқан этностың тілдік қазынасы, этнопсихикалық даралығының көрсеткіші. Бұған дәлел ретінде лингвофилософия ғылымының атасы В. фон Гумбольдттың «Характер языка и характер народа» дейтін зерттеуі фразалық, эпиграфтық сипат алып кеңінен тарағандығы мәлім [1]. Тілдік қолданыстағы эмоционалдық-экспрессивтік лексика тек әсерлі, мәнерлі, бейнелі, аффективтік мазмұндағы лексикалық бірлік қана емес, индивид пен этностың табиғи ерекшелігін, психикалық болмысын білдіретін категория саналады.

Адамның көңіл-күйі мен жан әлемінің ішкі құбылыстарын жеткізудегі эмоционалдық-экспрессивтік бірліктердің қызметі жоғары. Адамның психологиялық рухани әлемін көрсетуге экспрессивтілік, экспрессия, эмотивтік, эмоционалдық, эмоционалдық лексика секілді тілдік бірліктер қатысады. Аталған тілдік бірліктердің барлығы адам психикасындағы жағымды-жағымсыз, қалыпты-қалыпыз күйдің сипатын білдіруге қызмет етеді. Адам болмысы эмоцияға толы құбылыстан тұрады десек, соның барлығын эмоционалдық сипатты білдіретін көрсеткіштер анықтайды. Ал ол көрсеткіштердің тілдік мазмұнын лингвистикалық сөздіктердің негізінде былайша тарқатып беруге болады. «Эмоционалдық (лат. *emovere* < франц. *emotion* абыржу, қозу) –

адамның көңіл күй, сезім, өз қатынасын білдіруі» [2, 403] дегенді білдірсе, «экспрессивтілік (лат. expression мәнерлілік, мәнерлеу) – тіл бірліктерінің семантикалық-стистикалық белгілерінің жиынтығы. Э. уақиғаға, адресатқа сөйлеушінің өз көзқарасын, қатынасын білдіретін тілдік құрал болып табылады. Э. тілдік (фонетикалық, лексикалық, грамматикалық) құралдар арқылы сөйлеушінің психикалық, эмоционалдық күйін айшықты түрде мәнерлеп білдіре алады. Нақты тілдерде Э. сол тілдердің фонетика, лексикология, грамматика, стилистика салаларында зерттеледі» - деген анықтамалар беріледі [2, 402]. Бұл дегеніміз эмоционалдық пен экспрессивтіліктің адам көңіл-күйінің психологиялық әралуан сипатын көрсетуде басымдыққа ие лексикалық бірлік екендігін көрсетеді.

Әдістеме және зерттеу әдістері. Поэтикалық мәтіндерде эмоционалдық пен экспрессивтілік қатар жүреді. Ал ғылыми әдістемелік тұрғыдан келгенде эмоционалдық пен экспрессивтіліктің терминдік дифинициясы мен мағыналық мазмұны бөлек болғанымен, көркем мәтінде екеуі жарыса қолдану арқылы ойдың образдылығымен қатар, сөздің психикалық әсеріне қызмет етеді. Яғни психолінгвистикадағы экспрессивтілік пен эмоционалдық бірліктер өзара ұқсас тілдік категориялар болғанымен қызметтері әр түрлі. Тілдік қолданыстағы эмоционалдық сөздер - сезім, көңіл-күй, әсерге қатысты сөздер болса, экспрессивтік сөздер - бейнелі, әрлі, көркемдеуіш, образды, поэтикалық сөздер саналады. Поэтикалық мәтіндерде эмоционалдық-экспрессивтілікпен қатар, «экспрессия (грек. expressio мәнерлілік, мәнерлі білдіру) – сөздің мәнерлі, бейнелі сипатта айтылуы. Э. –лық сөздер – ерекше сезім, мәнермен айтылатын сөздер» [2, 402] көркем мәтіннің мәнерлі айтылуы арқылы сезімге тікелей әсер етсе, эмоционалдық лексика – тілдік құралдар арқылы эмоционалдық бояуға ие болған сөздер (еркелету, еркелу, балағат, одағай, еліктеуіш, т.б. сөздер) [2, 404] мәтіннің көркем образдылығына қызмет етеді. Көркем мәтін бір ғана көріктеуіш құралдардан тұрмайды. Көркем мәтінге көрік беруге «эмфаза (грек. emphasis мәнерлілік) – поэтикада, шешендік сөздерде сөздің эмоциялық мәнерінің күшеюі. Э. риторикалық сұрақтар, анафоралық қайталаулар, сөзді түрліше құбылтып бейнелеп сөйлеу арқылы» [2, 404] аффективтік қызмет атқарса, «эмфатикалық сөз – көтеріңкі дауыспен мәнерлеп айтылуы» [2, 404] адресат пен адресант аралығында коммуникацияның сезімдік әсерімен қатар, психологиялық жайлы немесе үйлесімді дискурстық ортаның орнығуына ықпал етеді.

Көркем мәтіндердегі эмоционалдық-экспрессивтік лексика адам психологиясының бірден-бір көрсеткіші саналады. Адам психикасы өте күрделі категория. Сол күрделі жан әлемінің ішкі иірімін, сезімтал тұстарын, оның ортамен өзара үйлесімін, коммуникацияның жүзеге асуын тілдегі эмоционалдық-экспрессивтік лексика атқарады. Осы орайда эмоционалдық-экспрессивтік лексиканың тіл білімінде зерттелуі деген мәселеге келсек, күні

бүгінге дейін эмоционалдық-экспрессивтік лексика әр алуан аспектіде қарастырылды. Жалпы тіл білімінде Н.А. Лукьянова, М.И. Черемисина, О.А. Рыжкина, Е.М. Галкина-Федорук, Н.М. Павлова, В.И. Шаховский, В.А. Артемов, В.В. Винаградов, В.А. Звезгинцев секілді ғалымдар эмоционалдық-экспрессивтілікті көркемдікпен, көңіл-күймен, эмоциялық әр алуан қылып-күймен байланыстыра қарастырса, түркологиялық кеңістікте соның ішінде қазақ тіл білімінде С. Кеңесбаев, Н. Сауранбаев, М. Балақаев, Ғ. Мұсабаев, А. Ысқақов, Ш. Сарыбаев, М. Оразов, Е. Жанпейісов, Ш. Нұрғожина, Х. Нұрмаханов, Ғ. Мұсабаева, З. Базарбаева, С. Бизақов, З. Ибадильдина, К. Сарышова, А. Хабиева, Б. Жонкешов, Ғ. Иманалиева секілді ғалымдардың еңбектерінде қазақ тілі табиғатындағы эмоцияның берілуін бағалаушылықпен, поэтизммен, еліктеуіштермен, одағайлармен, фонасемантикамен, сөзжасаммен, көңіл күй лебіздерімен өзара байланыста қарастырады.

Лексика-фразеологиялық жүйедегі эмоционалдық-экспрессивтік бірліктердің типтері мен семантикалық қолданысын зерттеген Н.А. Лукьянова эмоцияның берілуін, экспрессивтердің әсерлілігін, эмоцияның астарындағы коннотацияның ерекшеліктерін жан-жақты қарастыра келе, олардың төмендегідей жіктелуін ұсынады:

1. ДК + Ккэк = экспрессивті лексикалық мағына.
2. ДК + ККэк + ККэм = экспрессивті-эмоционалды лексикалық мағына
3. ДК + ККэк + ККэм + ККбағ. = экспрессивті эмоционалды бағалаушылық лексикалық мағына.
4. ДК + Ккэм = эмоционалды лексикалық мағына.
5. ДК + ККэм + ККбағ. = эмоционалды бағалаушылық лексикалық мағына.
6. ДК + ККбағ. = бағалаушылық лексикалық мағына.
7. ДК + ККэк + ККбағ. = экспрессивті бағалаушылық лексикалық мағына.

Қысқартулар түсіндірмесі: ДК – сөз семантикасының денотативті компоненті; ККэк - экспрессивтіліктің коннотативті компоненті; ККэм – эмоционалдың коннотативті компоненті; ККбағ. – бағалаушылықтың коннотативті компоненті [3, 12-41]. Лексикалық жүйедегі эмоция мен экспрессивтіліктің астарында бағалаушылық коннотациямен қатар адам көңіл-күйінің тілдегі сипатын эмфаза, эмфатикалық сөзден, энклитика, экспрессия арқылы беріледі. Аталған бірліктердің терминдік түсіндірмесіне терең үңілу арқылы психологиялық ерекшелікті білдіруде әрбіреуінің өзіндік қызметінің (интонация, пауза, ритм, мимика, мәнерлік, образдылық, поэтизм, т.б.) жатқандығын байқауға болады.

Талқылау мен бақылау. Лингвистика мен психология ғылымдары өз алдына дербес ілімдер болғанымен адам болмысын танытуда екеуі бір арнаға қосылатын, тоғыспалы ғылымдар саналады. Отандық психология ғылымы әлемдік психологияның бір бөлшегі. Қазақ психология ғылымында эмоция мәселесінде әр алуан аспектіде қарастырылған. Мәселен Қ. Жарықбаевтың

«Психология», «Жантану», Ә. Алдамұратовтың «Жалпы психология», Н. Итбаевтың «Жалпы психология» оқулықтарында эмоция мәселесінің теориялық және практикалық жақтары, эмоцияның жағымды-жағымсыз сипаттары, қарапайым және күрделі, жалпы және жалқы түрлері арнайы қарастырылып, әрбіреуіне өзіндік түсіндірмелері жасалған.

Жалпы психологтар эмоцияның екі түрлі функциясы болатынын жіктеп көрсетеді. Онда негізінен біріншісі, реттеушілік (регулирующая) болса, екіншісіне белгі беруші (сигнальная) деп саналады. Мұндағы реттеушілік қызметте тұрақты эмоциялардың индивидтің психикасын, іс-әрекетіне бағдарлау жұмысы негізделеді. Адам психикасындағы эмоцияның реттеушілік қызметінде эмоциялық әр алуан әрекеттерді вегетативті және соматикалық реакцияларға негіздеудің нәтижесінде бақылап отырады. Осы арқылы субъект өзіне-өзі психологиялық тұрғыдан бақылау жасайды. Ал эмоцияның белгі берушілік функциясында индивидтің ішкі рухани қажеттілігіне қанағаттану, өзіне өзі баға беру үрдістері туралы белгі беріп отырады. Психологтардың түсіндірмесі бойынша белгі беру функциясындағы процесс кедергісіз жүрген болса, субъект жағымды эмоцияны басынан өткізеді, ал кедергілерге ұшыраса, жағымсыз жағдаяттар туындайды деп түсіндіріледі. Ал осы эмоциялық құбылыстардың барлығы тілдік бірліктердің табиғатынан көрінеді. Әсіресе тілдің лексика-семантикалық қабатындағы сөздердің дискурса түскендегі қолданысынан, мағыналық мазмұнынан, контекстік бағдарынан анық көрінеді. С.Н. Кахиани: «Индивид үшін жағымды саналатын жеке не қоғамдық жағдаяттарға қатысты қуанышты білдіретін аффектер болады. Мұнда оларды қалыпты жағдаят деп санап, ал олардың ерекше сезімталдықпен көрінуін аса қажет тіпті адамның психикалық қызметіне игі әсер ететін құбылыс деп қабылдау керек» [4, 4] - дегенді айтады. Ал мұндай психологиялық әрекеттерді біз адамның сөз жұмсамынан, яғни поэтикалық мәтіндердегі лексикалық бірліктердің қолданысынан көреміз.

Мәселен:

«Мен қазақпын мың өліп, мың тірілген,

Жөргегімде таныстым мұң тіліммен.

Жылағанда жүрегім, күн тұтылып,

Қуанғанда күлкімнен күн түрілген.

Мен – қазақпын, биікпін, байтақ елмін,

Қайта тудым, өмірге қайта келдім.

Мен мың да бір тірілдім мәңгі өлмеске,

Айта бергім келеді, айта бергім!» (Ж. Молдағалиев) Бұл мәтіннің тілдік

қолданысынан эмоцияналдылық пен экспрессивтіліктің паралель қолданысын байқауға болады. Мұнда бір адамның яғни ақынның (әдетте ақынның сөзі алқалы топтың /халықтың/ сөзі саналады) ішкі жан әлемінен туған толғанысы, қуанышы мен сүйініші (қазақ боп туғандығы, биіктігі, байтақтығы), күйініші

(мың өліп, мың тірілгені), мұңы мен шері (есесі кеткен ел мен мұңлы тілі), жүрекпен жылау (көздің жасы суалғандығы), қуанышы (күлкісінен күннің өзі күлімсіреуі) т.б. психологиялық қалып күйлері тілдік тұлғаның шалқыған шабытынан, шабытқа түрткі болған елдің мұңынан, «бір қайғыны қозғасаң, мың қайғының қосыла кететіндігі» тұтастай «Мен – Қазақпын» деп аталатын эпикалық көркем туындының тууына арқау болған. Көркем мәтін бойындағы эмоция мен экспрессия автордың коннотативтік бағалауын, көңіл күйінің өлшемін ғана көрсетпейді. Онда белгілі бір дәрежеде психолінгвистикалық категориялардың өзара біте қайнасып жатқандығын байқауға болады. Мәселен жоғарыдағы көркем мәтінде ауыр психологиялық ахуалдың (шерге толы көңіл күй) өзін сезімге ерік бермей, әр алуан темпераменттердің жетегіне ермей, психикалық бөгеттерді (мұң, қайғы, нала, уайым, шер, сабыр, ерік, араздасу, жігер, қайрат, т.б.) сабырға жеңдіріп, автордың көркем тілмен шебер суреттеп беруін психолінгвистикалық тепе-теңдіктерді теңшей білгендігін көрсетеді. Мәтін мазмұнына қатысқан әрбір лексикалық бірлік жеке тұрғанда ешбір эмоцияны білдірмей қарапайым қатардағы көп сөздің бірі болуы мүмкін. Ал мәтін мазмұнында олар өзара бір-бірімен тіркесе келе, эмоционалды-экспрессивтік қызметтерді атқарып тұрғандығын мәтін семантикасынан (сюжеті, композициясы, идеясы, интонация, мәнерлілік, ритм, риторика, образ, поэтикасы, т.б.) белгілі бір дәрежеде әрбір сөздің эмоционалды кодқа түсіп құндақталып берілгендігінен көруге болады. Бұл ойдың түйінін халықаралық деңгейде жарияланған басылымдарда былайша беріледі: «At different language levels, these linguisticstylistic characteristics manifest in different ways. At the level of vocabulary, phraseology, and morphology, as well as to a lesser extent at the level of phonetics, colloquialization and expressiveness are almost equally discernible» [5,130]. Демек, тілдің фонетикалық, лексикалық, морфологиялық қабаттары экспрессивтілік категориялармен астасып, ауызекі тілде және стилистикалық қолданыстарда анық көрінетіндігі көрсетіледі.

Поэтикалық мәтіндердегі эмоционалды-экспрессивті бірліктер автордың сентиментальды әрекетімен тікелей қатысты болады. Эмоция – көңіл-күйдің көрсеткіші. Көңілдегі ой поэтикаға негізделген уақытта субъектінің толғанысына әсер етіп, эмоциялық бояуы қалың тілдік бірліктер арқылы жасалады. Поэтикалық мәтіндердегі «сөздің эмоционалды-экспрессивтік қызметін стилистикалық мағына құрамында қарап, оны коннотаттық (негізгі мағынаға қосымша) мағынаның қатарына жатқызуға болады» [6, 109].

Тілдегі эмоционалды пен экспрессивтілік адамның ішкі жан әлеміндегі психологиялық қалып-күйін мәнерлеп, суреттеп жеткізуде жиі қолданылады. Эмоционалды пен экспрессивтілік адамның психикалық әлемінен сыр шертуде қолданылатын категория болғандықтан, адамның қуануы мен шаттануы, тамсануы мен таңырқауы, қызығуы мен қызғануы секілді сезімдік күйлерінің көрсеткіші саналады. Мәселен, қазақтың айтулы ақыны Қасым

Аманжоловтың «Дүниеге жар» атты өлеңіндегі:

Ей, тәккапар дүние!

Маған да бір қарашы.

Танисың ба сен мені?

Мен қазақтың баласы! – деген жыр шумақтары бір адамның көңіл-күйін емес, бар қазақтың көңіл-күйін көркем тілмен жеткізудегі ұлттық психологияның тілдік көрсеткішіне айналған мәтін болғандығы анық. Тілдік поэтикалық мәтіндерден адамның сезім-күйі мен эмоциясының берілуін көрсететін таңдану/тамсану ↔ көңілдену/қуану ↔ шаттану/мақтану секілді эмоциялық сапалардың бірде бөлінісін, бірде өзара бірігуін көруге болады.

Поэтикалық мәтіндердің табиғатына тән бір ерекшелік ондағы коннотативтік мағынаның қатар жүретіндігін ескеру керек. Бұл турасында А.В. Филиппов коннотация ұғымына тек эмоционалдық және стилистикалық мазмұндағы семантикалық мағына жататындығын айта келе, бағалауыштық және экспрессивті семаларды денотацияның белгілі бір бөлшегі ретінде қарастырады. Мұндағы бағалауыштық сема – ұғымның (түсініктің) прагматикалық компоненті, сондықтан да денотация аспектісінің объектісі. Ал экспрессивтілік әрқашан сөздің (денотаттың) әдеттен тыс, жаңа тұлғасында көрініс тауып, нормадан ауытқыған окказионалдылықпен байланысты деп түсіндіреді [7].

Психология ғылымында эмоцияның табиғаты психологиялық құбылыс ретінде адам бойындағы көптеген сезімдік күйлерді білдіру формасы деп бағаланады [8]. Индивидтің психикалық аффективтік сипатының тілдік көрінісі экспрессия арқылы айшықтала түсетіндігі түсіндіріледі [9]. Поэтикалық мәтіндердегі жеке сөз, лексика-фразеологиялық жүйе, синтаксистік конструкция, мәнмәтіндік бірліктер, т.б. тілдік қолданыстардан эмоционалдық-экспрессивтік қызметті тұтас мәтін болмысынан анық көрінеді. Мәселен «жыраулық дәстүрдің соңы, ақындықтың басы» деп саналатын Махамбеттің Хан Жәңгірге арналған өлеңінде эмоцияның қанықтылығы мен нақтылы объектіге бағытталғандағы вербалдануын анық көруге болады:

«Хан емессің, Қасқырсың,
Қас албасты басқырсың,
Достарың сені табалап,
Дұшпаның сені басқа ұрсын!
Хан емессің, ылаңсың,
Қара шұбар жылансың,
Хан емессің, аярсың,

Айыр құйрық шаянсың!» - деген мәтінде белгілі бір объектінің жағымды яки жағымсыз сипатқа ие болуына негізделеді. Мұнда ақынның эмоционалдық бағасы ханның болмыс бітімін «қасқырсың, қас албастысың, ылаңсың, жылансың, аярсың, шаянсың» секілді жағымсыз бейнелер арқылы бедерленіп,

эмоционалдық-экспрессивтік қызметтерді атқаруға жүктейді. Поэтикалық мәтінге тән өлшем поэтизм мен эстетика болса, өлең эмоцияға негізделгенде эстетикалық баға (жағымсыз) белгілі бір нормалар мен өлең өлшемдеріне бағына бермейтіндігін көрсетеді. Поэтикалық мәтіндерде эмоционалдық-экспрессивтілікпен қатар, коннотативтік-бағалауыштық сипаты қатар жүреді. Поэтикалық мәтіндегі лексикалық бірліктердің ауыспалы мағынадағы қолданысы да эмоциялдық-экспрессивтік қызметтерді атқарады. Ал жоғарыдағы поэтикалық мәтіндегі коннотаттық макрокомпоненттің сипаты стилистикалық реңк пен функционалдық-стилистикалық сема ұғымдарымен ұштасып жатқанын байқатады. Сонымен поэтикалық мәтіндегі «эмоционалдық баға (ұнау-ұнамау, жақсы көру-жек көру), сенсорлық баға (дәмді-дәмсіз, сүйкімді-сүйкімсіз) және эстетикалық баға (әдемі-кейіпсіз) белгілі бір нормаға, үлгіге негізделе алмайды. Бұл жағдайда субъектінің өзі, оның эмоциясы, сезімі, көңіл-күйі басты фактор болып табылады» [10, 58-59].

Қазақ тіл білімінде сөздердің семантикалық өрісін, семалық құрылымдарын арнайы зерттеген ғалым М.Оразов: «... сөздердің эмоциялық мағынасы сөздің негізгі мағынасы болмайды, негізгі мағынаға қосымша мағыналық реңк болып саналады дейтін болсақ, онда тентек, ақымақ, дана, сараң, нас, топас (бұлардың тура және ауыспалы мағыналары да) деген сияқты сөздердің мағынасын түсіндіріп бере алмаған болар едік» [6, 109], - деген пікірінен поэтикалық мәтіндердегі эмоционалдық-экспрессивтік бірліктерге лингвистикалық талдау жасағанда эмотивті мағынаны білдіретін көрсеткіштерді мәтіннен бөлек қарауға болмайтындығын көрсетеді.

Жалпы поэтикалық мәтіндердегі лексикалық жүйенің қолданысындағы бірліктерде «коннотаттық мағына екіншілік, ол денотаттан пайда болады деген қағиданы басшылыққа алатын болсақ, аталмыш сөздердің коннотативті деп танылуы үшін олардың денотаттық мағынасы айқын көрініп тұру керек. Яғни, осы іспеттес сөздердің мағынасы коннотаттық компонент мағынасына тең келеді десек, онда олардың денотаттық мағынасы қандай деген сауал туындайды. Осыған орай көрсетілген сөздер эмоционалды, экспрессивті және бағалауышты бояу танытып тұрғанымен, олар денотация аспектісінің объектілері болып танылуы қажет. Аталмыш лексемалардың табиғатына тән микрокомпоненттер сөздің заттық-логикалық мазмұнымен тығыз байланыста болып, белгілі бір ұғым ретінде көрініс табады» [11, 14].

Адам баласының индивидуалды психикалық болмысынан оның іс-әрекеті мен мінез-құлқын (сыпайы, дөрекі, әдепті, әдепсіз, шыншыл, жалтақ т.б.) ғана көрмейміз, оның тұрмыстық өмірдегі сөйлеген сөзінен, сөз жұмсамынан, тілдік құзыреттіліктерінен де көрінеді. Жалпы адамға тән тілдік психологиялық категорияларды профессор С. Бизақов көңіл күй лебіздері деп топтастырып, олардың әрбіреуінің жекелеген элементтерінің теориялық және практикалық мәселесін зерделеп, тұтастай практикалық кешендік жіктемесін жүйелейді.

Ғалым бұл мәселеге қатысты «қазақ тілі әр алуан көңіл күй лебіздеріне аса бай. Көңіл күй лебіздері арқылы адамдардың сөз саптау ерекшелігін, тәрбие-парасатын, мінез-құлқын, адамдармен қарым-қатынасын, қоғамдық құбылыспен тұрмыс-тіршіліктегі жай-күйін эмоционалды-экспрессивті түрде байқалатын жай-күйін аңғарамыз. Халықтың өмір-тіршілігі мен бітім-болмысының айнасы іспеттес көнеден жеткен көңіл күй лебіздері жасөспірімді жақсылыққа, инабаттылыққа, имандылыққа баулиды. Аз сөзбен көп мағына беретін тамырын тереңнен тартатын көңіл күй лебіздері мазмұндық, жанрлық ерекшелігі мен қалыптасу, даму долдары жағынан да, тәрбиелік, өміртанығыштық мәні жағынан да халықтың тұрмыс-тіршілігінде маңызды орынға ие. Көңіл күй лебіздері айтылатын ойға, білдірер мағынасына, қолданылу сәтіне қарай қатты, бәсең, бейтарап сияқты әртүрлі үнмен, дауыс мәнерімен айтылады. Көңіл күй лебіздеріне ден қоюшылық сөздің магиялық күшіне, сөз өнеріне мән беріп, тіл құдыретіне сенуден пайда болған» [12,4-5] - деген ой айтады. Бұдан шығатын тұжырым адам бойындағы психикалық көңіл күйі оның лебізінен (тілінен) көрінеді. Адам психикалық жаратылыстан тұратын, психикалық жан иесі әрі түгелдей дерлік психикалық әлемде өмір сүреді. Тіл болмысы тек денотативті (семиотикалық, сигналдық) лингвокоммуникация құралы ғана емес, сонымен бірге коннотативті (эстетикалық, поэтикалық, психологиялық, когнитологиялық) механизм ретінде де саналады. Тіл болмысын этностың және этноқауымдастық өкілдерінің психологиялық бүтіндей болмысы беріледі. «Адам болмысы мен таным әлемін тұтастай қамтитын адам рухының әрекеті тіл арқылы көрінеді, сол әрекет нәтижесінде дүниенің тілдік бейнесі түзіледі» [13,39].

Қазақ тіліндегі поэтикалық мәтіндердегі эмоционалды-экспрессивті бірліктердің қолдану барысында ойлау, қабылдау, сезіну, әсерлену әрекеттерінің қатар жүруі, түрлі психикалық процестерді тудырады. Бұл дегеніміз тілдің сезімге әсер етуі, психолингвистикалық үдерістердің комбинациясын көрсетеді. Сондай-ақ эмоционалды-экспрессивтік бірліктерге негізделген поэтикалық мәтіндер ауызша және жазбаша формада кездесіп, түрлі сезім құбылыстарын жеткізуде тұрақты қолданысы дискурстық дағдыға айналған. Поэтикалық мәтін лексикалық жүйеден түзіледі. Яғни филологиялық кеңістікте кеңінен тараған тезис бойынша «әдебиеттің материалы – тіл». Ал сол поэтикалық мәтін эмоционалды-экспрессивтік сипатқа ие болса, ол экспрессивтік-эмоционалды лексиканың қатысуымен жасалатындығы анық. Қазақ лексикасының қолданыс өрісінің бір тармағын экспрессивтік-эмоционалды лексикадан тұрады. Адамның сезім-күйін білдіретін экспрессивтік-эмоционалды лексиканың түсіндірмесімен қатар олардың пайда болуы туралы республикадағы негізгі лексикологиялық оқулықтардың авторлары Ғ. Қалиев пен Ә. Болғанбаевтардың еңбектерінде: «Сөздер зат, құбылысты, олардың белгі-қасиетін, болмаса іс-әрекетін ғана атап білдіріп қана

қоймайды, сонымен бірге адамның сезіміне әсер ететіндей стильдік мәнге ие болады. Адамның сезіміне әсер ететін сөздер тобы экспрессивті-эмоционалды лексика деп аталады. Сөздің экспрессивті сипаты оның бейнелі, мәнерлі айтылуынан, ал эмоционалдығы оған қоса адамның бір затқа, құбылысқа өзіндік көзқарасын, көңіл күйін, сезімін білдіруінен көрінеді. Сөздің бейнелі, мәнерлі айтылуы мен сезімге әсер ету қасиеті бір-бірімен тығыз байланысты. Эмоция бар жерде экспрессивтілік болады. Ол эмоционалдық бояуы бар сөздер арқылы білдіріледі. Әсіресе сүйіспеншілік, масаттанушылық, есіркеушілік, еркелік, таңырқаушылық, жағымпаздық, қошаметшілік, өшпенділік, үрейлену, сес көрсету сияқты адамның жағымды-жағымсыз қасиеттерін білдіруде жиі кездеседі. Экспрессивті-эмоционалды сөздер барлық стильде бірдей қолданыла бермейді, олар негізінен сөйлеу тілі мен көркем әдебиетке тән.

Экспрессивті-эмоционалды лексика әртүрлі жолмен пайда болған: 1. Бірқатар сөз ешбір қосымшасыз-ақ жеке тұрып эмоционалдық бояуға ие болып тұрады.

2. Кейбір сөздер белгілі бір мәтін ішінде эмоционалдық бояуға ие болады.

3. Морфологиялық жолмен пайда болған эмоционалды сөздер еркелету, менсінбеу, елемеу, кішірейту т.б. қосымшалары арқылы жасалады. Экспрессивті-эмоционалды сөздер бұдан басқа да фонетикалық жолмен (дауыс ырғағы, пауза арқылы) жасалады. Бейнелі сөздердің қайнар көзі еліктеуіш сөздер де жатыр. Одағай сөздер де бейнелілікке өте бай» [14,172-174] - деп көрсетіледі. Оқулықтардағы эмоционалды-экспрессивтік бірліктерге берілген анықтама мен олардың жіктемелері поэтикалық мәтіндерге тікелей қатысты екендігін көрсетеді.

Мәселен:

Кең дүние, төсінді аш, мен келемін,
Алынбаған ақым бар сенде менің.
Бұйрат құмдар - бұйығып шөлдегенім,
Бура бұлттар - бусанып терлегенім.
Аспанындай кей сәтте күрсінемін,
Жас талындай жауқазын бүршік едім.
Кең дүние, керемет қалпыңменен,
Жүрек болып кеудеме кірші менің.
Байтақ ел, балауса тау, бозаң далам,
Секілді бәрі менен көз алмаған
Кең дүние, кенде етсең сыбағамнан,
Шырылдаған сәбидей мазанды алам (М. Мақатаев)

Жоғарыда көрсетілген мәтіннің өн бойынан эмоционалды-экспрессивтік бірліктердің жарыса қатар қолданысынан олардың бірінен-бірін ажыратуға келе бермейтіндігін байқауға болады. Ақынның сезімге толы көңіл-күйі осы

мәтінде оны дүниенің бар болмысын бейнелеуі, шабыт пен сезімнің арпалысынан туғандығын көрсетеді. Мәтіндегі лирикалық кейіпкердің кең дүниедегі алынбаған ақысын даулай келе оның күрсінуі, алайда оған қамықпай, керісінше күрескерлік рухын қайрай түсуі сезім мен әрекеттің үйлесімі бейнеленеді. Мұндағы: кең дүние, мен келемін, ақым бар, жауқазын ем, көз алмаған, мазаңды алам секілді лексикалық бірліктер жеке тұрғанда қарапайым халықтың лексика саналғанымен, мәтін құрамында эмоционалды-экспрессивтік реңкке ие болып, мәнерлік, бейнелілік, риторикалық, образдылық сипаттарға ие болу арқылы психолингвистикалық қызметтерді қатар атқарып тұрғандығын көруге болады. Экспрессивтілікті лингвистикалық категория ретінде субъектінің эмоциясы мен сезім-күйін, психикалық жан әлеміндегі арпалысты бейнелеп, мәнерлеп жеткізуде пайдаланатын тілдік көркемдеуіш құралдар ретінде филологтар санағанымен, психологтар адам темпераменті мен психологиялық матрица бойынша шығармашылық адамның әлемді сезінудегі психикалық қалып күйімен байланыстырады. «Адам бойындағы сезімдік-эмоциялық құбылыстардың көркем мәтіндегі көрінісінен тіл мен психологияның өзара байланысын танытатын, көркем мәтіндегі психологизм мен тілдік психологияны өзара байланыстырушы психолингвистикалық парадигмасы қалыптасады. Психологиялық құбылыс – автордың түйсіну, есте сақтау, қабылдау сияқты жан қуаттары арқылы дүниені танып білуі. Психологиялық деңгей – бір адамды екінші адамнан ажыратуға негіз болатын мінез, темперамент, сенім, талғам, қабілет, мұрат, қызығу т.б. сияқты кейіпкер мен автордың психологиялық көрсеткіші» [15,13] саналады.

Нәтижелер. Поэтикалық мәтіндердегі эмоционалды-экспрессивтілікті лингвопсихологиялық үдерістерден (сезіну, қабылдау, түйсіну, бағалау, зейін, ес, қызығу, қызғану, т.б.) бөле-жара қарастыруға келмейді. Сондай-ақ, субъектінің күнделікті тұрмыстық өмірдегі әлемді психологиялық тұрғыдан қабылдауы яки сезінуі ең алдымен сөз қолданысынан көрінеді. Ал әлем болмысы субъектінің психикалық жағдайына байланысты әртүрлі болады. Соған сәйкес субъектінің тілдік қолданысындағы эмоцияналды-экспрессивтіліктің мазмұны да әркелкі болады. Ал поэтикалық мәтіндердегі лексикалық бірліктер «эмоцияның қай түрін білдіріп тұрғандығын ең алдымен контекстке, одан кейін сөйлеу жағдаяты мен интонацияға қарап ажыратамыз, себебі көп мәнділік одағайдың өзінен шығып тұрған жоқ; тек көңіл-күй одағайлары ғана емес, императив ишара одағайларының ішінде де эмоцияның жағымды, жағымсыз реңкін білдіру қызметін атқаратындары да бар; сөздің ауыспалы мағынада қолданылуы да эмоцияның жағымды, жағымсыз түрлерін білдірудің, бояуын қоюлату арқылы да көрініс табады» [16,43].

Поэтикалық мәтінді эмоционалды-экспрессивті бірліктер тек шығармашылық көңіл-күйді емес, адам болмысының, оның жан әлемінің, сезім күйінің көрінісі, өйткені көркем мәтін адресат пен адресанттың өзара

коммуникациясы ғана емес, олардың тілден тысқары психолингвистикалық үйлесімін де көрсетеді. «Тілдік қордағы жалпы адам эмоциясының жетегімен көрініс беретін сөздерді эмоционалды сөздер деп, ал олардың категорияларын адамның қоршаған болмысқа деген әртүрлі көңіл күйін, сезімін білдіретін сөздерді «эмотив» деп, адамның қоршаған ортаға деген әртүрлі әсерін білдіретін эмоцияның (кейде олар қатыспайды), сезім, ерік қатысуы арқылы тілдің көркемдегіш құралдары арқылы бейнеленген сөздерді «экспрессив» деп қолданамыз. Олар тілдік деңгейде негізінен үш тұрғыдан (фонетикалық, лексикалық, грамматикалық) да көрініс береді» [17, 58]. Демек, тілдік қабаттардың әрбір дейгейі тек тілдік қызмет атқарамайды. Сонымен қатар олар адамның сезімін білдіруде, эмоционалды интелектісін көрсетуде, поэтикалық мәтін арқылы субъектілердің қоғамдық және жеке тәжірибиесінен, өмірлік пайымдауларынан туындайтын психологиялық категориялар жүйесін де саралайды.

Қорытынды. Сонымен, поэтикалық мәтіндердегі эмоционалды-экспрессивтік бірліктер адресат пен адресанттың, автор мен оқырманның (тыңдарман) арасындағы психологиялық қатынасты жүзеге асыру қызметтерін атқаратын тәсілдердің бірі. Эмоционалды-экспрессивтік лексикалық бірліктер адамның ішкі жан әлемін, психикалық қалып күйін, мінез-құлқын, психикалық болмысын, өзіне тән тілдік ерекшелігін көрсетеді. Көркем мәтін тілінде эмоционалды-экспрессивтік лексиканың берілуінің өзіндік психолингвистикалық ерекшелігі бар. Көркем мәтіндегі эмоционалды-экспрессивтік бірліктер адамның ішкі сырын, жан-дүниесін, көңіл-күйін, дүниетанымын, ой-өрісін, мінез-құлқын білдіруде субъектілердің психологиялық болмысын айшықтау мақсатында қолданылады. Эмоционалды-экспрессивтік лексиканың қолданысынан субъектілердің өз психикасын өзі бағдарлауы мен психолингвистикалық тілдік ерекшелігін анықтайды.

Көркем мәтін тіліндегі эмоционалды-экспрессивтік лексика индивидтің психикалық жай-күйін, әлеуметтік ортасын, тілдік ерекшелігін көрсететін автор мен оқырман арасындағы лингвопсихологиялық әрекетін зерделей отырып, этнопсихологиялық болмысқа тән психикалық әрекеттерді көрсетеді. Эмоционалды-экспрессивтік бірліктердің поэтикалық мәтін тіліндегі қолданыс аясын саралай келе, эмоционалды-экспрессивтік бірліктерді психолингвистикалық тұрғыда: сүйініш-күйініш, шаттану-шамдану, қуану-қайғыру, масаттану-назалану, сабырлылық-ұшқарылық, ұстамдылық-ұстамсыздық, жағыну-туралық, өткірлік-жалтақтық секілді түрлі психикалық сезім күйлерінің контрасты сипатта берілетіндігі актив тәсілдердің бірі екендігін байқатады.

Қорыта келгенде, поэтикалық мәтіндегі эмоционалды-экспрессивтік бірліктердің психолингвистикалық сипатына талдау жасау арқылы тілдің адам болмысының психологиялық жан әлемін көрсетуде тұлғатанудың мәні мен мазмұнын көрсетеді. Поэтикалық мәтіндегі эмоционалды-экспрессивтік бірліктер арқылы тілдегі адам факторының көрінісін психологиялық,

әлеуметтік, мәдени, биофизиологиялық, тұлғалық аспектіде қарастыруға мүмкіндік жасайды. Осы тұрғыдан келгенде, көркем мәтін тілін психолінгвистикалық аспектіде зерделеу – ғылыми қажеттілік саналады. Поэтикалық мәтіндердегі эмоционалды-экспрессивті бірліктер индивидтің психологиялық болмысымен сабақтастықта қарастырылып, оның психолінгвистикалық негізінде субъектілердің психикалық болмысы мен этнотаным тұрғысында сарапталуы поэтикалық мәтіндерге лингвистикалық талдау жасаудың жаңашыл сипатын көрсетеді.

Әдебиеттер

1. Гумбольдт В. Язык и философия культуры. – Москва: Прогресс, 2015. – 450 с.
2. Қалиев Ғ. Тіл білімі терминдерінің түсіндірме сөздігі. – Алматы: Сөздік-Словарь, 2005. – 440 б.
3. Лукьянова Н.А. Экспрессивность лексики и фразеологии. – Новосибирск, 2013. – 159 с.
4. Кахиани С.Н. Экспрессивность эмоции человека. – Тбилиси, 2016. – 166 с.
5. Kurmanbekova Z.R., Sarekenova K.K., Oner M., Malikov K.T., Shokabayeva S.S. A Linguistic Analysis of Social Network Communication // International Journal of Society, Culture & Language (IJSCL). Volume 11. Issue 1. 2023. – P. 119-132.
6. Оразов М. Қазақ тілінің семантикасы. – Алматы: Рауан, 1991 – 216 б.
7. Филиппов А.В. Избранные труды по языкознанию. Москва: Наука, 2001. – 241 с.
8. Богословский В.В., Ковалев А.Г., Виноградов А.Д. Общая психология – Москва: Просвещение, 2001. – 383 с.
9. Горбунов А.П. О природе эмоционального и формах его выражения в художественной литературе // Труды Иркутского государственного университета, 1991. Вып. 2. Серия языкознания. – С. 108-114.
10. Темиргазина З.К. Оценочные высказывания в современном русском языке: дисс. ... д.ф.н., 10.02.01. – Алматы, 1999. – 287 с.
11. Хабиева А.А. Тарихи лексиканың мазмұндық құрылымындағы коннотаттық компоненттер (Махамбет шығармашылығы негізінде). Филол. ғыл. канд... дис: 10.02.02. – Алматы: А. Байтұрсынов ат. Тіл білімі институты, 2007. – 124 б.
12. Бизақов С. Көңіл күй лебіздерін білдіретін сөз орамдары. – Алматы: Елтаным баспасы, 2021. – 384 б.
13. Кенжеғалиев С.А., Жакулаев Ә.М. Ділдік лексиконға сипаттама // Қарағанды университетінің хабаршысы. Филология сериясы. №2(94)/2019. – Б. 34-39.
14. Қалиев Ғ., Болғанбаев Ә. Қазіргі қазақ тілінің лексикологиясы мен фразеологиясы. Оқулық. – Алматы: Сөздік-Словарь, 2006. – 264 б.
15. Турдалиева Р.С. Көркем мәтіндегі гендерлік сипат: психолінгвистикалық талдау. Филол. ғыл. канд... дис. Авторефераты: 10.02.02. – Алматы: әл-Фараби ат. ҚазҰУ, 2009. – 25 б.
16. Иманалиева Ғ.Қ. Қазақ тіліндегі эмоционалды құрылымдар. – Алматы: Қазақ университеті, 2011. – 255 б.
17. Жонкешов Б.С. Эмоционалды бірліктердің тілдік табиғаты (семантика, сөзжасам, фоносемантика). – Алматы: Мемлекеттік тілді дамыту орталығы, 2009. – 192 б.

**С.А. ЖИРЕНОВ
Г.Р. НУРЕКЕШОВА**

Казахский национальный педагогический университет имени Абая, Алматы,
Казахстан

Ж. НУРСУЛТАНКЫЗЫ

Кызылординский университет Болашак, Кызылорда, Казахстан

ПСИХОЛИНГВИСТИЧЕСКИЙ ХАРАКТЕР ЭМОЦИОНАЛЬНО- ЭКСПРЕССИВНЫХ ЕДИНИЦ ПОЭТИЧЕСКИХ ТЕКСТОВ

Аннотация. В статье всесторонне рассмотрены психолінгвистические аспекты подтекстового смысла употребления эмоционально-экспрессивных единиц в поэтических текстах. Работа направлена на познание психического мира через изучение эмоционально-экспрессивных единиц в поэтических текстах. Посредством определения психолінгвистического характера эмоционально-экспрессивных единиц через язык художественного текста анализируется личностная, качественная, биофизиологическая, психологическая, социологическая, этнокультурная сущности субъекта. Для психолінгвистических особенностей эмоционально-экспрессивных единиц идиоэтнического бытия и раскрытия природы многих языков необходим лингвистический анализ поэтических текстов. В психолінгвистическом аспекте изучение эмоционально-экспрессивных единиц языка проиллюстрированы прагматические компетенции, касающиеся передачи и рецепции эмоций, возникших от подтекста словоупотреблений в казахском языке. В результате психолінгвистических исследований в сфере казахского языкознания, относящихся к современным лингвистическим исследованиям проблем «языка и психологии», выявлено, что такие сферы как этнопсихология, индивидуальная психология и социальная психология основываются на познании и привитии ценностей. Из лингвопсихологической деятельности в качестве примера силы и суггестивности слова в языке всесторонне отображаются психофизиологические понятия как языковое, интуитивное и чувственное восприятие и реакция в познавательном сознании этносообщества в ответ на явления, происходящие в мире. Рассмотрение психолінгвистического значения эмоционально-экспрессивных лексических единиц в поэтических текстах обусловлена существующим на сегодня спросом и считается одной из актуальных проблем в тесной взаимосвязи языка и психологии, языка и чувств.

Ключевые слова: поэтика, язык, текст, эмоционально-экспрессивная лексика, психология, мир души, образ, субъект.

**S.A. ZHIRENOV
G. NUREKESHOVA**

Kazakh National Pedagogical University named after Abai, Almaty, Kazakhstan

Zh. NURSULTANKYZY

Kyzylorda Bolashak University, Kyzylorda, Kazakhstan

**PSYCHOLINGUISTIC CHARACTER OF EMOTIONAL AND EXPRESSIVE
UNITS OF POETIC TEXTS**

Annotation. In the article the psycholinguistic aspects of the subtext meaning of the use of emotional and expressive units that used in poetic texts are comprehensively considered from theoretical and practical points of view. The work is aimed at cognition the mental world related to the human factor in the language through the study of emotional and expressive units in poetic texts. Based on linguopsychological cognition, the article is analyzed the personal, qualitative, bio-physiological, psychological, sociological, ethno-cultural essence of the subject by determining the psycholinguistic nature of emotional and expressive units through the language of literary text. In order to demonstrate the psycholinguistic features of the emotional and expressive units of idio-ethnic existence, the power of the nature of many languages can be disclosed through the linguistic analysis of poetic texts. The emotional and expressive units of the language, pragmatic competencies regarding the transmission and reception of emotions arising from the subtext of inflections in the Kazakh language are illustrated in the psycholinguistic aspect of the study. As a result of psycholinguistic research in the field of Kazakh linguistics related to modern linguistic research on the problems of «language and psychology», it was revealed that such areas as ethnopsychology, individual psychology and social psychology are based on the cognition and instillation of values. From linguo-psychological activity, as an example of the power and suggestiveness of a word in language, psycho-physiological concepts are comprehensively displayed as linguistic, intuitive and sensory perception and reaction in the cognitive consciousness of the ethno-community in response to phenomena occurring in the world. Therefore, the consideration of the psycholinguistic meaning of emotional and expressive lexical units in poetic texts is due to the current demand and it is considered as one of the urgent problems in the close interrelation between language and psychology, language and feelings.

Keywords: poetics, language, text, emotional and expressive lexis, psychology, world of soul, image, subject.

References

1. Gumbol'dt V. Yazyk i filosofiya kul'tury. – Moskva: Progress, 2015. – 450 s
2. Kaliev G. Til bilimi terminlerini tusindirme sozdigi. – Almaty: Sozdik-Slovar, 2005. – 440 b
3. Luk'yanova N.A. Ekspressivnost' leksiki i frazeologii. – Novosibirsk, 2013. – 159 s.
4. Kahiani S.N. Ekspressivnost' emocii cheloveka. – Tbilisi, 2016. – 166 s.
5. Kurmanbekova Z.R., Sarekenova K.K., Oner M., Malikov K.T., Shokabayeva S.S. A Linguistic Analysis of Social Network Communication // International Journal of Society, Culture & Language (IJSCL). – Volume 11. – Issue 1. – 2023. – P. 119-132.
6. Orazov M. Kazakh tilinin semantikasy. – Almaty: Rauan, 1991 – 216 b.
7. Filippov A.V. Izbrannye trudy po yazykoznaniiyu. – Moskva: Nauka, 2001. – 241 s.
8. Bogoslovskij V.V., Kovalev A.G., Vinogradov A.D. Obshchaya psihologiya – Moskva: Prosveshchenie, 2001. – 383 s.
9. Gorbunov A.P. O prirode emocional'nogo i formah ego vyrazheniya v hudozhestvennoj literature // Trudy Irkutskogo gosudarstvennogo universiteta. – 1991. – Vyp. 2. – Seriya yazykoznaniiya. – S.108-114.
10. Temirgazina Z.K. Ochenochnye vyskazyvaniya v sovremennom russkom yazyke: diss. ... d.f.n., 10.02.01. – Almaty, 1999. – 287 s.
11. Habieva A.A. Tarihi leksikanyn mazmundyk kurylymyndagy konnotattyk komponentter (Mahambet shygarmashylygy negizinde). Filol. gyl. kand... dis: 10.02.02. – Almaty: A. Baitursynov at. Til bilimi instituty, 2007. – 124 b.
12. Bizakov S. Konil kuj lebizderin bildiretin soz oramdary. – Almaty: Eltany baspasy, 2021. – 384 b.
13. Kenzhegaliev S.A., Zhakulaev Ə.M. Dildik leksikonga sipattama // Qaragandy universitetinin habarshysy. – Filologiya serijasy. – №2(94)/2019. – B. 34-39.
14. Kaliev G., Bolganbaev A. Kazirgi kazakh tilinin leksikologiyasy men frazeologiyasy. Okulyk. – Almaty: Sozdik-Slovar', 2006. – 264 b.
15. Turdalieva R.S. Korkem matindegi genderlik sipat: psiholingvistikalik taldau. Filol. gyl. kand... dis. Avtoreferaty: 10.02.02. – Almaty: al-Farabi at. QazUU, 2009. – 25 b.
16. Imanalieva G.K. Kazak tilindegi emocionaldy kurylymdar. – Almaty: Kazakh universiteti, 2011. – 255 b.
17. Zhonkeshov B.C. Emocionaldy birlikterdin tildik tabigaty (semantika, sozzhasam, fonosemantika). – Almaty: Memlekettik tildi damytu ortalygy, 2009. – 192 b.

Авторлар туралы мәлімет:

Жиренов Саян Аманжолұлы – филология ғылымдарының кандидаты, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінің қауымдастырылған профессоры, Алматы, Қазақстан.

Жиренов Саян Аманжолұлы – кандидат филологических наук, ассоциированный профессор Казахского национального педагогического университета имени Абая, Алматы, Казахстан.

Zhirenov Sayan. A. – Candidate of Philological Sciences, associate professor, Kazakh National Pedagogical University Abai, Almaty, Kazakhstan.

Нурекешова Гүльсим Рахметбековна – филология ғылымдарының кандидаты, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінің қауымдастырылған профессоры м.а., Алматы, Қазақстан.

Нурекешова Гүльсим Рахметбековна – кандидат филологических наук, и.о. ассоциированного профессора Казахского национального педагогического университета имени Абая, Алматы, Казахстан.

Nurekeshova Gulsim R. – Candidate of Philological Sciences, associate professor, Kazakh National Pedagogical University Abai, Almaty, Kazakhstan.

Нұрсұлтанқызы Жазира – филология ғылымдарының кандидаты, Қызылорда Болашақ университетінің доценті, Қызылорда қаласы, Қазақстан.

Нурсултанқызы Жазира – кандидат филологических наук, доцент Кызылординского университета Болашақ, Кызылорда, Казахстан.

Nursultankyzy Zhazira – candidate of philological Sciences, Associate Professor, Kyzylorda Bolashak University, Kyzylorda, Kazakhstan.

ХҒТАР 16.21.45

DOI <https://doi.org/10.55808/1999-4214.2023-2.05>М.С. ЖОЛШАЕВА¹ *Н.Х. ШАДИЕВА²

Сулейман Демирель университеті, Қаскелең, Қазақстан¹
А.Қ. Құсайынов атындағы Еуразия гуманитарлық институты, Астана,
Қазақстан²

(e-mail: maira.zholshayeva@sdu.edu.kz¹, nur.shad@mail.ru²)

ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ КҮРДЕЛІ ҚҰРАМДЫ ЕТІСТІКТЕР МӘСЕЛЕСІ

Аңдатпа. Тілдік жүйені құрылымдық жағынан зерттеу өткен ғасырда қарқынды жүрді және қомақты нәтижелерге қол жеткізілді. Қазақ тілтанымында лексика-семантикалық және грамматикалық жағынан күрделілігі саналатын етістіктер – құрылымдық жағынан бірнеше зерттеуге нысан болған, семантика-грамматикалық ерекшеліктері айқындалған сөз табы. Алайда қазақ тілтанымында құрылымдық жүйеде етістік сөздерге қатысты шешімін таппаған мәселелер әлі де болса кездеседі. Осындай мәселенің бірі – күрделі құрамды етістікті тіркестер мәселесі. Мақалада алған қойған мақсат – қазақ тіліндегі құрамы күрделі тіркесті етістіктердің лексика-грамматикалық сипатын айқындау. Мақсатқа сай мақалада қазақ тіліндегі оқулық, монография, академиялық грамматикаларда «күрделі етістік» терминімен аталып, түрлі категория аясында қарастырылатын көмекші етістіктердің қатысуымен жасалатын құрылымы күрделі етістікті тіркестер талданады және «күрделі етістік» ұғымына түсінік беріледі. Сондай-ақ, «күрделі етістік» пен «күрделі сөз» ұғымдарының арақатынасы қарастырылады. Өйткені қазақ тіліндегі «күрделі етістік» деп көрсетіліп жүрген етістіктің түрлері грамматикалық сипаты жағынан күрделі зат есім, күрделі сын есім, күрделі сан есімдермен пара-пар қарастыруға келмейді. Осымен байланысты мақалада қазақ тілтанымындағы күрделі етістіктердің анықтамасы мен олардың түрлерін саралауға қатысты тұжырымдар, жіктеме жасаудағы негізгі ұстанымдар талданады. Қазақ грамматикаларында күрделі етістіктер қатарында қарастырылып жүрген күрделі етістік, етістіктің аналитикалық формалары, еді көмекші етістігі арқылы жасалған күрделі формалар, фразалық немесе идиомаланған етістіктер, құранды етістіктер туралы ғылыми пайымдаулар талданып, әрқайсысының өзіне тән семантикалық сипаты, морфологиялық түрленім жүйесіндегі өзгешеліктері зерделенеді, тіл деңгейлеріне қатысы мен грамматикалық ерекшеліктері көрсетіледі. Тілдің құрылымдық жүйесіндегі мұндай күрделі құрамды етістікті тіркестердің өзіндік айырым белгілерінің анықталып, нақтылануы теориялық та, практикалық та жағынан маңызды. Бұл,

әсіресе, мемлекеттік тілді оқыту барысында оқу материалдарын жүйелеу мен етістікті құрылымдарды меңгерудің тиімді әдіс-тәсілдерін жасау үшін аса қажет. Мақалада белгілі ғалымдардың зерттеу нысанына қатысты айтқан тұжырымдарын талдап, қорытынды жасауға бағытталғандықтан талдау, салыстыру, қорыту, жинақтау, сипаттау әдістері қолданылды. Қол жеткізілген нәтижелер қазақ тілінің құрылымдық грамматика саласын, етістік семантикасы мен көмекші етістіктердің функционалды ерекшеліктерін танытатын функционалды морфология мен аспектология саласына өзіндік теориялық үлесін қосады.

Түйін сөздер: күрделі етістік, құранды етістік, етістіктің аналитикалық формасы, фразалық етістік, сөзжасамдық мағына, грамматикалық форма, грамматикалық мағына.

Кіріспе. Адамзатты қоршаған орта немесе болмыста орын алатын заттар мен құбылыстарға түрлі сипат пен әрекет тән болып келетіні белгілі. Заттар мен құбылыстарға тән амал-әрекет тілде таңбаланып, тілдік таңбаның мазмұндық жағы қимылды білдіретін сөздер, яғни етістіктер түрінде көрініс табады. Қазақ тілінде қимылды, амал-әрекетті білдіретін тіл бірліктері – етістіктер мазмұндық жағынан болсын, грамматикалық сипаты жағынан болсын күрделі сөз табы саналады. Оның күрделі болу себебі етістік сөз табының қазақ тіліндегі басқа сөз таптарымен салыстырмалы түрде алып қарағанда лексика-грамматикалық категорияларының саны жағынан көп болуымен қатар, күрделі морфологиялық түрленімге ие болып келетіндігімен байланысты. Етістік категорияларының грамматикалық көрсеткіштері синтетикалық формалармен ғана емес, аналитикалық тәсілмен аналитикалық форманттар арқылы берілу де етістіктің грамматикалық табиғатын күрделендіре түседі. Аналитикалық тәсіл арқылы берілетін грамматикалық мағыналардың грамматикалық көрсеткіштерін жасауға көмекші етістіктердің түрлі дәрежеде қатысуы және олардың грамматикалық қызметтері мен грамматикалық мағыналарының күрделі құрылымы грамматикалық формалар арқылы берілетін грамматикалық мағынадағы нәзік семантикалық реңктерді дәл бере алуымен және осындай мағыналық реңктердің сан алуан болуымен ерекшеленеді. Осындай күрделі құрылымды етістіктердің лексика-грамматикалық ерекшеліктерінің жүйесін жасауда қазақ тілінде бір-біріне қайшы келетін пайымдаулар мен сипаттамалар кездеседі және олардың болуы да заңды. Бұл қазақ тіліндегі құрамы күрделі тіркесті етістіктер мәселесін арнайы талдап, тиісті тұжырымдар жасауды қажет етеді.

Етістіктер қазақ тілінде қолданыс жиілігі жоғары сөздер қатарына жатады. Қазақ тілінің жиілік сөздігінде алғашқы жүздікке кіретін сөздер қатарында 30 етістік кездеседі және алғашқы жиі қолданылатын он сөздің бесеуі етістік болса, бірінші және екінші орында бол мен де етістіктері орналасқан [1,

18]. Қолданыс жиілігіне қатысты келтірілген мәліметтер қазақ тіліндегі етістіктердің маңызды екендігін көрсетсе керек. Бұл қазақ тіліндегі етістіктің лексикалық бірлік ғана емес, бірқатар етістіктердің күрделі тіркесті құрылымдар қатарына еніп, грамматикалық мағына жасауға қатысатындығымен байланысты.

Тіл білімі терминдерінің түсіндірме сөздігінде күрделі етістіктердің дефинициясына «мағынасы бір-біріне пара-пар екі не одан астам сөздердің біртұтас мағынаны білдіріп тіркесуінен жасалған етістік» деген анықтама беріліп, мынандай мысалдар келтірілген: құлақ қой, кіріп шық, айта бер, жәрдем ет, қабыл ал [2, 116]. Бұл анықтамада күрделі етістіктерге тән екі негізгі шарт қамтылған, олар: құрылымдық және мағыналық. Яғни, бір жағынан, күрделі етістік болу үшін олардың құрамы күрделі болып, кемінде екі сөздің тіркесінен тұруы қажет деген шарт қойылса, екінші жағынан, осы құрамдағы сөздердің тіркесімі біртұтас мағынаны білдіруі тиіс. Басқаша айтқанда, күрделі сөздерге қойылатын семантикалық тұтастық белгісі негізге алынған. Ал анықтамада қамтылған күрделі етістікке қойылатын талаптың «екі не одан көп сөздің тіркесіп келіп, біртұтас мағынаны білдіруі» деген шарт жалпы күрделі сөздің анықтамасымен үндесіп жатыр.

Лингвистикалық түсіндірме сөздікте «күрделі сөз» терминінің дефинициясы былайша ашылған: «Күрделі сөздер деп кемінде екі не одан көп толық мағыналы сөздерден құралып, бір бүтін тұлға ретінде қалыптасқан сөзді айтады» [3, 117]. Алайда соңғы анықтамада күрделі сөз болудың басты шартының бірі оның құрамындағы сөздердің толық мағыналы, яғни лексикалық мағынасы бар бірлік болуы анық айтылған. Осы талап тұрғысынан келгенде, күрделі етістікке берілген жоғарыдағы анықтамада тілдік деректерден мысал ретінде берілген жәрдем ет деген тіркесте екінші сыңарда тұрған ет сөзі лексикалық мағынасынан айырылған мәнсіз етістік болса, айта бер деген аналитикалық құрылымдағы етістіктің екінші сыңарындағы бер сөзі жеке-дара тұрғанда лексикалық мағынасы болғанымен, бұл тіркес құрамында лексикалық мағынасынан жойып, көмекшілік қызмет атқарып тұр. Таратып айтатын болсақ, -а көсемше тұлғасында келген жетекші етістікке іс-әрекетті жалғастыру мағынасын білдіретін грамматикалық мән үстеліп тұр. Бірақ бірінші жағдайда ет мәнсіз көмекші етістігі тіркескен сөзінің қимылды білдіретін мағына жасауына тікелей ықпал етіп, жаңа лексикалық бірліктің пайда болуына әсер еткен. Яғни аналитикалық тәсіл арқылы лексикалық бірлік жасалған, бұл сөзжасамдық тәсілдің нәтижесі деп қарастырылады.

Профессор Б.Қасым «Сөзжасам: Семантика. Уәждеме» атты монографиясында аналитикалық тәсілге қатысты былай деп жазады: «Аналитизм – күрделі аталым жасаудың, ұғымды бірнеше сөздердің тіркесі арқылы таңбалаудың, күрделі құрылымдық жүйенің дара бірлікті қалыптастырудың жолы, яғни әртүрлі мағынаны білдіретін тіркестердің бір

номинативті мағынаны беретін бірлік ретінде жаңа номинативті мағынаға көшуі, сөйтіп, біртұтас лексикалық мағынаға ие болуы, лексема ретінде қалыптасуы» [4, 17].

Қазақ тілтанымындағы етістік сөз табына қатысты еңбектерден күрделі етістік ұғымының түсіндірілуі мен терминдік қолданысына, күрделі етістіктің түрлеріне қатысты бірізді пікірді табу қиын. «Күрделі етістік» деп аталған тіл бірліктері бірде сөзжасам категориясына қатысты болса, енді бірде етістіктің грамматикалық түрі ретінде қабылданады. Мұның бірден-бір себебі ғалымдардың аталған терминді тар және кең мағынада түсінуімен байланысты болса керек. Бұл аталған тілдік құбылысқа қатысты түрліше сипаттамалар мен түсіндірмелер күрделі етістік табиғатын дұрыс тануда қиындық тудырады.

Әдістеме және зерттеу әдістері. Зерттеудің әдістанымдық негізін бүтін мен бөлшектің өзара байланысына қатысты заңдылықтар құрайды. Теориялық тұрғыдан сөзжасамдық категория, грамматикалық категория, грамматикалық мағына, морфологиялық түрленімге қатысты А.А. Юлдашев, Ы. Маманов, А. Ысқақов, Н. Оралбаева, С. Исаев, М. Оразов, Б. Қасым еңбектеріндегі тұжырымдар мен пайымдаулар негіз болды. Мақала жазу барысында сипаттау, талдау, салыстыру, жүйелеу, қорыту әдіс-тәсілдері қолданылып, «тұлғадан мағынаға» қарайғы ұстаным басшылыққа алынды.

Талқылау мен бақылау. Қазақ тілтанымында өткен ғасырдың 70-жылдарынан бастап күрделі етістік мәселесі бірнеше зерттеу жұмысына нысан болды. «Күрделі етістік» термині күрделі сөз, яғни бірнеше сөздің тіркесуі, бірігуі, қосарлануы арқылы жасалып, бір ұғымды білдіретін лексикалық бірлік деген түсінікті қалыптастырды. Бұл тұрғыдан келгенде, күрделі етістіктер, оның ішінде тіркесті күрделі етістіктер және оның түрлеріне қатысты пайымдауларда сәйкессіздіктер немесе әртүрлі көзқарастар байқалады. 1967 жылы жарық көрген «Қазақ тілінің грамматикасы» атты академиялық еңбекте күрделі етістіктер үш топқа бөліп көрсетілген. Бұл ұжымдық еңбек-академиялық грамматиканың осы күрделі етістік бөлімін жазған – Ы. Маманов. Ғалым күрделі етістіктерді құрамы мен мағынасына қарай былайша саралаған:

«1. Есімдер мен еліктеуіштердің көмекші етістіктермен тіркесуі арқылы жасалатын тіркесті түбір етістіктер. Мыс.: жек көру, таң қалу, ер жету, құр қалу, тарс ету, гүрс ету. Күрделі етістіктің бұл түрі ешқандай грамматикалық үстеме мағынаны білдірмейді де, лексикалық единица есепті қолданылады.

2. Еді көмекші етістігінің тіркесуі арқылы жасалатын күрделі формалар. Еді көмекші етістігі есімдер және етістіктермен тіркесіп, оларға өткен шақ және модальдық мағына үстейді. Мыс.: оқып едім, көрген едің, отыр еді, бармақ едік, айтар еді. Күрделі етістіктің бұл түрі бір ғана тұлғада қолданылады да, өзінің грамматикалық қызметіне қарай рай категориясына жатады.

3. Көсемшелерге көмекші етістіктердің тіркесуі арқылы жасалатын формалар. Күрделі етістіктің бұл түрі өзінің құрамы, етістік формаларының

түрленуі және грамматикалық мағыналары жағынан өз алдына жеке грамматикалық категория болып табылады... Мыс.: кетіп қалу, келе жатса, оқып шыққан, айтып салды» [5, 155]. Мұнда, байқап отырғанымыздай, күрделі етістік деген ұғым лексикалық бірлікті де, сөздің грамматикалық тұлғасын да қамтыған. Талдап көрсетер болсақ, күрделі етістіктің бірінші түрі – сөзжасамның аналитикалық тәсілі негізінде пайда болған лексикалық бірлік. Бұл туралы анықтамада атап көрсетілген және оған дәлел ретінде мысалдар келтірген. Бұл – бірінші ерекшелік. Күрделі етістіктің бұл түрін Б.Маманов арнайы тіркесті түбір етістіктер деп атаған. Кейінгі көрсетілген күрделі етістіктің екі түрінен тіркесті түбір етістіктер құрамы жағынан басқаша түзілген. Мұнда тіркес құрайтын сыңарлардың бірінші сыңары есім немесе еліктеуіш сөз болса, күрделі етістіктің екінші және үшінші түрінде тіркестің екі сыңары да етістік сөз табынан болып келеді. Бұл – екінші ерекшелік. Күрделі етістіктердің екінші және үшінші түрі құрылымдық жағынан екі сыңары да етістік сөздер, яғни негізгі етістік пен көмекші етістіктің тіркесі болып келгенімен, бір-бірінен тіркес құрамындағы екінші сыңарда тұратын етістіктің лексика-грамматикалық ерекшелігі бойынша ажыратылады. Еді көмекші етістігінің тіркесуі арқылы жасалатын күрделі етістік формаларында көмекші етістік толымсыз немесе мәнсіз көмекші етістік, яғни лексикалық мағынасы жоқ және тіркескен сөзіне тек грамматикалық мағына, дәлірек айтқанда, шақтық мағынаны, оның ішінде өткен шақ мағынасын үстейді. Сонымен қатар, еді көмекші етістігі жетекші қызмет атқаратын негізгі сыңардағы кез келген етістікпен тіркесіп, абстракция жасайды.

Күрделі етістіктің үшінші түрі ретінде көрсетілген көсемше тұлғалы негізгі етістік пен көмекші етістіктің тіркесуі арқылы жасалатын етістіктің аналитикалық түрінде көмекшілік қызмет атқаратын етістіктерге қатысты мынадай ерекшеліктерді атап көрсетуге болады:

1) көмекшілік қызмет атқарып тұрған етістіктердің лексикалық мағынасы бар, алайда олар бұл қызметте жұмсалғанда лексикалық мағынасын жойып, тіркескен жетекші етістікке тек грамматикалық мағына ғана үстейді;

2) көмекшілік қызметте келетін етістіктер көсемше тұлғасында тұратын жетекші етістіктермен жапа-тармағай тіркесе бермейді, яғни жетекші қызметте келетін етістіктің лексика-семантикалық тобы маңызды саналады. Мұнда көмекші етістік сөзжасамдық қосымшаларға тән талғампаздық қасиетімен ерекшеленеді. Қазақ тілінде кез келген көмекші етістік негізгі етістікпен тіркес құрау үшін қатар тұра алмайды. Олардың тіркесімінде белгілі бір заңдылық сақталады. Бұл заңдылық негізгі етістіктің лексикалық мағынасына қатысты болып келеді. Бұл жайында түркі тілдеріндегі аналитикалық форманттар мәселесін зерттеген А.А. Юлдашев көмекші етістік өзінің көмекшілік қызметін алдыңғы етістіктің белгілі бір формативімен тіркесіп келгенде ғана атқаратындығына ерекше назар аударып, «сондықтан да осы тіркестен

туындайтын мағынаны көмекші етістіктің еншісіне ғана беру дұрыс емес» деп жазады [6, 19].

3) көмекші етістік жетекші етістікпен тіркескенде оның лексикалық мағынасын өзгертіп, жаңа лексикалық бірлік жасамағанымен, оған семантикалық реңк қосады. Мұны профессор Н. Оралбаева аналитикалық формалы сөздің сөйлемде бір ғана лексикалық мағынаны білдіре отырып, бір сөздің грамматикалық тұрпаты қызметінде қолданылатындығын сыңарлардың лексикалық салмағымен байланыстырады. Ғалым бұл ойын: «Аналитикалық формалы сөздің құрамында бір ғана дербес сөз болады, сөйлемді құрастырушы сөз ретінде дербес сөз алынады да, оған тіркескен көмекші сөз оның лексикалық мағынасын өзгерту қызметін емес, оған грамматикалық, лексика-грамматикалық мағына беру қызметін атқарады» [7, 23] деп түсіндіреді. Автор тіркес құрамындағы сөздің лексикалық мағынасының маңызды екендігін көрсете отырып, оған тіркесетін грамматикалық көрсеткіштің қызметін атқаратын көмекші етістіктер таза грамматикалық мағына немесе жетекші сөздің лексикалық мағынасына семантикалық реңк ғана үстейтіндігін айтады. Сөздің лексикалық мағынасы өзгермейді, ал оған үстелетін семантикалық реңкті автор басқаша лексика-грамматикалық мағына деп атайды.

А.А. Юлдашев көмекші етістіктің жетекші сөзге семантикалық реңк үстеуі себебін олардың (көмекші етістіктердің) бойында лексикалық мағынаның тым болмағанда қалдығы болатындығымен байланыстыра отырып, : «тілде сөздің бұрынғы мағынасының біреуімен де мүлде байланыссыз көмекші сөз болмайды, сөздің көмекшілік мағынасы да оның лексикалық мағынасы секілді мотивсіз болмайды» [6, 21] деген тұжырым жасайды.

Көмекші етістіктерге қатысты бірізді шешімі жоқ мәселенің бірі олардың лексикалық мағынасына қатысты болып келеді. Бұл жайында екі түрлі пікір бар: бірі – көмекші етістіктерде лексикалық мағына жоқ деп санау (Н.К. Дмитриев, Н. Оралбаева), екіншісі – көмекші етістіктерде лексикалық мағына (қалдығы) болады деп есептеу (А. Юлдашев, М. Оразов). Көмекші етістіктерде лексикалық мағына жоқ деп санайтындардың бұл мәселеге қатысты уәждеріне келсек, Н. Оралбаева олардың грамматикалық дамуды басынан өткізуімен байланыстырады. М. Оразов болса, бұл мәселеге толық мағыналы сөз бен көмекші етістіктің байланысы тұрғысынан келгенді жөн санап, осы құбылысқа қатысты пікірін: «Көмекші сөздердің мағынасы өздерінің толық мағыналы сөз қызметінде қолданғандағы мағынасымен тікелей не сатылай байланысты болады. Тікелей байланысты болғанда көмекші етістік пен толық мағыналы етістіктің арасындағы мағыналық байланыс үзілмейді. Мысалы, айта бастады, жазып отыр, кетіп барады, жазып болды, айтып тұр т.б. Сатылай байланысқанда арадағы мағыналық байланыс үзіліп, көмекші етістіктің мағынасы аналитикалық форманттың құрамынан шыққандай көрінеді. Мысалы, айтып көр, барғым келеді, айта алды, құлап қалды, айтып шықты» [8,

47] деп түсіндіреді. Ғалым көмекші қызмет атқарып тұрған етістік мағынасының өзінің лексикалық мағынасымен байланысының болмауына тілдік заңдылықтардың әсері бар деп санайды және ол заңдылықтардың қатарына үнемдеу заңдылығы, мағынаны толық беру, нақтылап жеткізу, грамматикалық формалардың көп мағыналығынан қашу факторларын жатқызады.

Сонымен, Ы. Маманов күрделі етістіктің үшінші түрі ретінде көрсеткен «көсемше мен көмекші етістік» тіркесі күрделі етістік деген термин түсінігінің күрделі сөз ұғымына сай келе бермейді. Оның мәнісін ғалым былайша түсіндіреді: «Күрделі етістіктің құрамындағы алдыңғы көсемше түріндегі сыңары лексикалық мағынаға ие болады да, соңғы сыңары – көмекші етістік оған грамматикалық мағына үстейді және етістіктің басқа формаларымен түрленетін конструктивтік қызмет атқарады» [9,55]. Мұндай құрылымдағы күрделі тіркестің құрамындағы көмекші етістіктің морфологиялық жағынан түрленімге түсетіндігі жоғарыда ғалым атап өткен күрделі етістіктің түрлеріне, тіркесті түбір етістік пен еді көмекші етістігі арқылы жасалған формаларға да тән болып келеді. Бұл да күрделі етістік деген атауға біріктірілген етістікті тіркестерге тән ортақ сипат болып табылады. Сонымен қатар, келесі ұқсастық олардың құрылымдық жағынан кемінде екі сөздің тіркесуінен жасалуы. Айырмашылығы олардың лексикалық, грамматикалық және лексика-грамматикалық сипаттарына қатысты болып келеді.

Н. Оралбаеваның күрделі етістіктерге берген анықтамасында күрделі сөздің тең сыңарлардан жасалуын, яғни толық мағыналы сөздерден болуын оған тән негізгі белгі деп санайды және бұл заңдылықтың барлық сөз табындағы күрделі сөздерге, оның ішінде күрделі етістіктерге де тән екендігін атап көрсетеді. Ғалым: «Күрделі етістіктің жасалуына оның жеке сыңарлары бірдей қатысады. Бұлардың да құрамындағы сыңарлары – толық мағыналы етістіктер. Күрделі етістіктер оның құрамындағы жеке сыңарларының мағынасының жиынтығынан жасалған бір күрделі қимылды білдіреді. Мысалы, барып кел күрделі бір қимылды білдірсе, ол қимыл екі бөлімнен тұрады, алдымен бару қимылы жасалады, іле-шала келу қимылы жасалады» [7, 56-57] деп жазады.

Н. Оралбаева күрделі етістіктер мен аналитикалық формалы етістіктердің айырмашылығын олардың тіркес құрамындағы екінші сыңардың қызметімен байланыстыра қарайды, күрделі етістіктің сыңарлары дара қолданылғанда да, күрделі етістіктердің құрамында қолданылғанда да бір мағынаны білдіретіндігін атап көрсетеді. Оны мысалмен дәйектегенде автор барып кел күрделі етістігін бір кеңістікте екі бағытта жасалатын әрекет екендігін көрсете отырып, күрделі етістік сыңарларының бірінен кейін бірі жасалатын екі амалды білдіреді деп көрсетеді. Сөйтіп, Н. Оралбаева күрделі етістіктерді тілдегі сөзжасам тәсіліне жатқызса, аналитикалық формалы етістіктер, оларды жасайтын аналитикалық форманттар сөз түрлендіруші морфемалар қатарындағы грамматикалық категория көрсеткіші болатындығын айтады. Бұл

ғалымның «күрделі етістік» ұғымын «күрделі сөз» түсінігімен бірдей алып қарайтындығын аңғартады.

Жоғарыда Ы. Маманов күрделі етістіктің бір түрі ретінде көрсеткен есім сөз бен еліктеуіш сөздердің көмекші етістікпен тіркесі арқылы жасалған жәрдем ету, мазақ ету, еңбек ету, сөз қылу, құштар болу, мәлім болу, тарс ету, сарт ету, былш ету сияқты тіл бірліктерін Н. Оралбаева құранды етістік деп атайды. Мұндай тіл бірліктеріне қатысты тұжырымдар арасында талас жоқ. Күрделі етістіктің түрі ретінде көрсетілетін құранды етістіктер – сөзжасамдық бірліктер. Алайда осы тұста күрделі сөздер қатарында қарастырылатын құранды етістіктерге қатысты мәселе туындайды. Қазақ тілінде құрылымы жағынан кемінде екі сөзден тұратын қимылды білдіретін тіркестер қатарында идиомаланған етістіктер де бар. Бұлардың да тұрпаты күрделі. Бірқатар идиомаланған етістіктер есім сөз бен етістіктің тіркесінен жасалуы жағынан құранды етістіктерге ұқсас болады. Сондай-ақ құранды етістік те, идиомаланған етістік те бір лексикалық мағынаны білдіреді. Айырмашылығы құранды етістік арқылы берілетін қимылдық мағына тіркес құрамындағы алдыңғы сыңардың семантикасына негізделеді. Мысалы, ыза бол, табыс ет, мазақ қыл, қанағат қыл, елең ет құранды етістіктерінің білдіретін қимылдық мағынасына ыза, табыс, мазақ, қанағат, елең сөздерінің семантикасы арқау болған. Идиомаланған етістіктің мағынасы тіркес құрамындағы сөздердің лексикалық мағыналарымен сәйкес келмейді, яғни тіркес құрамындағы сөздер тұтас топтасқан күйінде басқа бір ұғымды білдіреді. Мысалы: опық жеу – өкіну, қырғи қабақ болу – араздасу, көз салу – қарау, таяқ жеу – жазалау, жүрек жалғау – тамақтану, тіл қату – сөйлеу, құлақ қою – тыңдау, табан тіреу – тұрақтау. Ұқсастығы: тұрақты тіркестер мен құранды етістіктер семантикалық жағынан да, грамматикалық қызметі жағынан да тұтас бір бүтін тұлға ретінде қалыптасқан тіркестер болып табылады, сондықтан тіркес құрамындағы сөздердің арасына басқа сөзді қосып айтуға болмайды; екеуі де сөз тіркесінің бір сыңары ретінде жұмсалады; сөйлемде бір сұраққа жауап беріп, бір сөйлем мүшесінің қызметін атқарады. Мысалы, Сырым ұйып қалған аяғын созып, түрулі іргеден көрінетін алыс көкжиекке көз тастады (Ә.Кекілбаев); Әкесі Жаппардың қолынан шыққан бұйымнан гөрі сол көлденең көзге енжар қарамайтын сезімталдығына сүйсінді, соны көрді де, өзге балаларындай жабы түйсік емес, әсершіл ұлы барына риза болды (Ә.Кекілбаев) деген сөйлемдердегі көз тастады идиомаланған тіркес пен риза болды құранды етістігі не істеді? сұрағына жауап беріп, сөйлемнің баяндауыш мүшесі қызметін атқарып тұр. Қазақ тіліндегі құранды етістіктердің құрылымдық-семантикалық ерекшеліктері М. Жолшаеваның мақаласында талданған [10, 252].

С. Исаев қазақ тіліндегі күрделі етістіктерге етістіктің грамматикалық түрі деп таниды және күрделі етістік ұғымның аясына негізгі етістік пен көмекші (лексикалық мағынасынан айырылған) етістіктің тіркесі жатқыдады да,

оларды етістіктің белгілі бір грамматикалық категориясының көрсеткіші бола алуын негізге алады [11, 252]. Сөйтіп, қазақ тіліндегі күрделі етістіктер басқа сөз таптарында қолданылып жүрген күрделі сөз ұғымымен сәйкеспейтіндігін етістіктің ерекше сөз табы екендігімен түсіндіреді және етістікке қатысты қолданылатын «күрделі етістік» термині грамматикалық мәнге ғана ие екендігін айтады.

А. Ысқақов күрделі етістіктерді бірнеше түрге саралап көрсетеді, олар:

1) күрделі құранды етістік (жәрдем ет, ән сал);

2) құрама күрделі етістік немесе жай күрделі етістік (алып кел, ала кел, барып кел, бара кел, алып бар, ала бар, алып кет, ала кет, келіп кет, келе кет, жинап ал, сұрап ал);

3) аналитикалық етістік (айта сал, жаза түс);

4) тұрақты тіркестер мен идиомаланған етістіктер (бетіне шіркеу түсіре көрме, бойын аулаққа сала береді, жұмған аузын ашпай қойды, місе тұтса игі еді, жүрек жалғап алдық, жігері құм бола жаздады, идиомаланған етістіктер: опық жеді, таяқ жеді, құр қалды, бас қойды, ауыз жаласты, арам тер болды, қырғи қабақ болды, бетке шіркеу салды, жан алқымға алды, ауыз салды, көз салды, жек көрді) деп [12, 236-240] ажыратып қарайды. Жіктемеде көрсетілген күрделі етістік түрлерінің әрқайсына тоқталып, талдап көрейік. Ең алдымен, көрсетілген төрт топтың басын қосып, оларды бір күрделі етістік атауының аясына жинап тұрған шарт – олардың құрылымдық жақтан күрделі келуі, яғни кемінде екі сөздің тіркесуінен жасалуы.

А. Ысқақов көрсеткен күрделі етістіктің алғашқы түрі – есім сөз бен көмекші етістіктің тіркесуінен жасалаған құранды етістік, тіркес нәтижесінде жаңа лексикалық бірлік пайда болады; екіншісі – құрама күрделі етістік атауымен берілген күрделі етістіктер. Мұнда күрделі етістік жасауға қатысатын екі сыңардағы сөздің толық мағыналары сақталып, бірінен соң бірі орындалатын күрделі қимылды білдіреді; үшіншісі – тіркесетін екі сөз де етістік сөз табынан болғанымен, алғашқысы лексикалық мағынаға ие жетекші сыңар болса, кейінгісі оған семантикалық реңк қосатын көмекші етістік болады. Соңғы түрі – толық мағыналы бірнеше сөздің тіркесуі арқылы тобымен бір лексикалық мағынаны білдіретін тұрақты тіркестер. Бұл топқа жататын тіркестердің ішінде бірқатары құрылымы жағынан «есім сөз + етістік» үлгісінде болып келуі жағынан құранды етістіктерге жақындайды, алайда білдіретін семантикаларының жасалуы тұрғысынан бір-бірінен ерекшеленеді. Құранды етістіктерде көмекші етістік сөзжасамдық қызмет атқарып, жетекші сөздің семантикасына процестілік үстеу арқылы жаңа сөз жасалса, идиомаланған тіркестің мағынасына тіркес құрамындағы сөздердің мағына жиынтығынан тұрмайды. Бұл, ғалым А. Ысқақовтың күрделі етістік түрлеріне қатысты талдау, күрделі етістік терминін автордың кең ұғымда алып қарастырғанын көрсетеді.

А. Салқынбай күрделі етістіктің екі негізгі етістіктен құралатындығын

және бір ғана ұғымға атау болатын туынды сөз екендігін [13, 236] атап өтеді. Күрделі етістіктерді аналитикалық сөзжасамның туындысы екендігін айта келе, тұлғалық жағынан күрделі етістіктердің екі сипатта көрініс беретіндігіне тоқталады. Бірінші топқа есім сөз бен етістіктің тіркесінен жасалған күрделі етістіктерді жатқызып, оған таң атты, ән салды, дем салды, қол салды, ой салды, сөз салды деген мысалдарды келтіреді. Екінші топқа негізгі етістіктердің тіркесуінен жасалған жаза түс, жаза сал, айта сал, айта көр, ойлап қой, келіп кет [13, 236] деген мысалдарды береді. Автор күрделі етістік деген терминді түсіндіруде күрделі сөзге тән семантикалық тұтастық белгісін басшылыққа алған сияқты. Өйткені берілген мысалдар тұрпаты жағынан екі сөздің тіркесінен тұрғанымен, бір ұғымды білдіріп тұр. Мұнда тұрақты тіркестер, оның ішінде идиомаланған да, фразалық та тіркестер қамтылған. Екінші топтағы мысалдар негізінен етістіктің аналитикалық формалары болып табылады. Мұнда жаза түс, жаза сал, айта сал, айта көр, ойлап қой дегенде түс, сал, көр, қой етістіктері көмекшілік қызмет атқарып тұр және дәл осы көмекшілік қызметте тұрғанда лексикалық мағынасын жойып, грамматикалық мағына үстеп тұр. Атап айтқанда, жаза түс – қимылдың күшейген түрде жалғасуы, жаза сал, айта сал – жол-жөнекей жасалған әрекет, ойлап қой – аяқталған қимыл мағынасын білдіреді. Бұл мағыналар жетекші етістіктерге тіркескен түс, сал, қой көмекші етістіктері және жетекші етістіктің көсемшенің –ып,-ып,-п, -а,-е, -й тұлғаларының қатысуы арқылы жасалған.

Нәтижелер. Күрделі етістік түрлерінің қай-қайсысы болса да етістіктің грамматикалық формаларымен түрленеді және бұл түрленімге тіркес құрамындағы соңғы сыңар қатысады. Мысалы:

- рай көрсеткіштерімен түрленуі: Жалғыз қалдым, кешір мені. Рұқсат етсең, өзіңе барамын (Д.Исабеков); - Біздің үйдің әйелі, балаң абай бол. Не қиындық көрсең де, осыныңды сақта! – деп, теріс бұрылып кетті (Ә. Кекілбаев). Бұл сөйлемдерде кең ұғымдағы күрделі етістіктердің қатарына ететін рұқсат ет, абай бол құранды етістіктері рай көрсеткіштерін қабылдап түрленген;

- қимылдың өту сипаты категориясының көрсеткіштерімен түрленуі: Бүгінгі оқиғаларды ол Мәликеге түгел айтып берді (Д.Исабеков); Қоңыр інгеннің желінінен шыққан алғашқы тамшылар темір шелектің түбіне тыз-тыз тамып жатыр (Ә.Кекілбаев); Қураған шөптер басылып, арасынан жылан сусып бара жатқандай сытыр-сытыр етеді (Д.Исабеков) сөйлемдерінде айтып бер, тамып жатыр деген етістіктің аналитикалық формалары, сытыр-сытыр ет құранды етістігі қимылдың өту сипаты мағыналарын, атап айтқанда айтып берді – толық аяқталған әрекет, тамып жатыр – жасалу үстіндегі қимыл, сытыр-сытыр етеді – дүркінді қимыл мағыналарын білдіреді.

Қорытынды. Қорыта айтқанда, қазақ тіліндегі күрделі етістік аталып жүрген кемі екі сөздің тіркесінен жасалған құрылымдар таза формалды белгісіне қарай осындай атауға ие болған. Монографиялар мен оқу құралдары,

оқулықтарда күрделі етістік атауының қатарында құранды етістік, күрделі етістік, идиомаланған етістік, етістіктің аналитикалық формасы, күрделі өткен шақ формаларын жасайтын тіркес енеді. Бұл сипаттағы тіркесті құрылымдар лексика-семантикалық сипаты жағынан, морфологиялық түрленімі бойынша бір-бірінен ерекшеленеді. Мұндай зерттеулер тілдегі құрылымдық жағынан сырттай ұқсас болып келетін тіркестерді функционалды-семантикалық жағынан ажырата білумен қатар, қазақ тілінің ұлттық корпусын құрастыру барысында талдауға түсетін мәтіндерге грамматикалық белгіленімдер енгізудің теориясын жасауда маңызды саналады. Мәселен, К.Пірманова лексикография мен грамматиканы зерттеуде корпус аса бай дереккөз болып табылатындығын айта келе, «мәселен, корпус материалында статистикалық әдістерді қолданып, қай сөздер әрдайым бірге қолданатынын білуге болады» және «корпустағы қайсыбір лингвистикалық бірліктің қоршауын бақылау негізінде ондай тілдік бірлікті сипаттайтын семантикалық белгілерін анықтауға болады» [14, 85] деп атап көрсетеді.

Күрделі етістік деген ұғым қазақ тіл танымында кең және тар түсінікте қолданылады. Кең ұғымдағы «күрделі етістік» термині қимылды білдіретін етістікті тіркестерге ортақ атау ретінде пайдаланылып, мұндағы күрделі сөзі тіркес құрамындағы сөз санының екіден артқы болуына қатысты, мұны құрылымдық аспектіге негізделген деп санауға болады. Ал семантикалық аспектіден кемінде екі сөздің тіркесінен жасалатын күрделі құрылымдар бір-бірінен ерекшеленеді: құранды етістік – сөзжасамдық, тұрақты тіркес – тұтасымен бір мағынаны беретін лексикалық (фразеологиялық) бірлік, етістіктің аналитикалық формалары – грамматикалық (лексика-грамматикалық) сипатқа ие болып келеді. Яғни құранды етістік – есім сөзді тіркес құрамындағы көмекші етістік қимылды білдіретін лексикалық бірлікке айналдырады; тұрақты тіркес немесе идиомаланған етістік – тіркес құрамындағы сөздердің мағынасы тұтастай тіркес арқылы берілетін мағынаға қатысы болмай, басқа лексикалық мағына қалыптасады; күрделі етістіктер – екі толық мағыналы сөздің тіркесінен күрделі қимылдық ұғым жасалады; етістіктің аналитикалық формасы – жетекші етістік пен көмекші етістіктің тіркесінен тұрып, жетекші етістікке көмекші етістік тек грамматикалық мағына немесе семантикалық реңк үстейді, соңғысы лексика-грамматикалық мағына деп аталады.

Ал тар ұғымдағы «күрделі етістік» термині күрделі сөз ұғымымен сәйкестенеді.

Сәйкесінше, күрделі етістіктерге сипаттама беруде, олардың түрлерін ажыратуда, талдаулар жасауда, ең алдымен, «күрделі етістік» ұғымының қандай түсінікте қабылдау қажеттігін басты назарда ұстау керек.

Әдебиеттер

1. Жұбанов А.Қ., Жаңабекова А.Ә., Карбозова Б.Д., Қожахметова А.Қ. Қазақ тілінің жиілік сөздігі. – Алматы: Қазақ тілі, 2016. – 792 б.
2. Қалиев Ғ. Тіл білімі терминдерінің түсіндірме сөздігі. – Алматы: Сөздік-Словарь, 2005. – 440 б.
3. Салқынбай А., Абақан Е. Лингвистикалық түсіндірме сөздік. – Алматы: Сөздік-Словарь, 2002. – 304 б.
4. Қасым Б. Сөзжасам: Семантика. Уәждеме. – Алматы, 2003. – 167 б.
5. Қазақ тілінің грамматикасы. I том. Морфология. – Алматы: Ғылым, 1967. – 236 б.
6. Юдашев А.А. Аналитические формы глагола в тюркских языках. – Москва: Наука, 1965. – 275 с.
7. Оралбаева Н. Қазіргі қазақ тіліндегі етістіктің аналитикалық форманттары. – Алматы: Мектеп, 1975. – 136 б.
8. Оразов М. Көмекші сөздер. 2-кітап. – Ташкент: Наурыз, 1997. – 185 б.
9. Маманов Ы. Қазіргі қазақ тілі. Етістік. – Алматы, 1966.
10. Жолшаева М. Қазақ тіліндегі құранды етістіктердің лексика-грамматикалық ерекшеліктері // Тілтаным. – №1(85). – 2022.
11. Исаев С. Қазіргі қазақ тілі. – Алматы: Өнер, 2007. – 336 б.
12. Ысқақов А. Қазіргі қазақ тілі. Морфология. – Алматы: Ана тілі, 1991. – 384 б.
13. Салқынбай А. Қазіргі қазақ тілі. – Алматы: Қазақ университеті, 2008. – 340 б.
14. Пірманова К., Жаңабекова А., Барменқұлова А. Ұлттық корпусарға негізделген лингвистикалық зерттеулер жүргізу // Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университет Хабаршысы. Филология сериясы. – №3 (187). – 2022. – Алматы: Қазақ университеті. – Б. 83-93.

М.С. ЖОЛШАЕВА

Университет Сулеймана Демиреля, Каскелен, Қазақстан

Н.Х. ШАДИЕВА

Евразийский гуманитарный институт им А. Кусаинова, Астана, Қазақстан

ПРОБЛЕМА СЛОЖНЫХ ГЛАГОЛОВ В КАЗАХСКОМ ЯЗЫКОЗНАНИИ

Аннотация. Структура языковой системы достаточно исследована. В казахском языкознании глагол как часть речи в структурном аспекте был объектом многих исследовательских работ; определены грамматические особенности и лексико-семантические группы. Есть проблемы, которые не решены в отношении глаголов. Одна из таких проблем касается сложных глаголов. В статье анализируются языковые единицы, которые в учебниках, монографиях, академических грамматиках называются сложными глаголами и принадлежащие к разным категориям; разъясняется понятие «сложный глагол», его взаимосвязь с понятием «сложное слово». Глаголы в казахском языке, которые описываются как сложные глаголы, грамматически отличаются

от понятий сложных существительных, сложных прилагательных, сложных числительных. Со стороны автора анализируются основные подходы к классификации и формулированию выводов относительно определения сложных глаголов в казахском языке и дифференциации их видов. Сложные глаголы, аналитические формы глаголов, сложные формы, образованные вспомогательным глаголом *edi*, фразовые глаголы, составные глаголы рассматриваются с таких аспектах как семантический, структурный, морфологический; указывается их принадлежность к языковым уровням и грамматические особенности.

Ключевые слова: сложный глагол, составной глагол, аналитическая форма глагола, фразовый глагол, словообразующая семантика, грамматическая форма, грамматическое значение.

M.S. ZHOLSHAYEVA

Suleiman Demirel University, Kaskelen city, Kazakhstan

N. SHADIYEVA

A.Kussayinov Eurasian Humanities Institute, Astana, Kazakhstan

THE PROBLEM OF COMPLEX VERBS IN KAZAKH LINGUISTICS

Annotation. In this research, the structure of the language system has been sufficiently investigated. In Kazakh linguistics, the verb as a part of speech in the structural aspect has been the object of many research works; grammatical features and lexical-semantic groups are determined. However, there are problems that have not been resolved about verbs. One of these problems concerns compound verbs. The article analyzes linguistic units that are called complex verbs in textbooks, monographs, academic grammars and belongs to different categories; explains the concept of «complex verb», its relationship with the concept of «compound word». Because the verbs in the Kazakh language, which are described as complex verbs, grammatically differ from the concepts of complex nouns, complex adjectives, complex numerals. The author analyzes the main approaches to the classification and formulation of conclusions regarding the definition of complex verbs in the Kazakh language and the differentiation of their types. As well as complex verbs, analytical forms of verbs, complex forms formed by the auxiliary verb *edi*, phrasal verbs, compound verbs are considered from such aspects as semantic, structural, morphological; their affiliation to language levels and grammatical features are indicated.

Keywords: complex verb, compound verb, analytical verb form, phrasal verb, word-forming semantics, grammatical form, grammatical meaning.

References

1. Jūbanov A.Q., Jañabekova A.Ä., Karbozova B.D., Qojahmetova A.Q. Qazaq tılınıñ jülik sözdıgı. – Almaty: Qazaq tılı, 2016. – 792 b.
2. Qaliev Ğ. Tıl bılımı terminderinıñ tüsındırme sözdıgı. – Almaty: Sözdık-Slovär, 2005. – 440 b.
3. Salqynbai A., Abaqan E. Lingvistikalıq tüsındırme sözdık. – Almaty: Sözdık-Slovär, 2002. – 304 b.
4. Qasym B. Sözjasam: Semantika. Uäjdeme. – Almaty, 2003. – 167 b.
5. Qazaq tılınıñ gramatikasy. I tom. Morfologia. – Almaty: Ğylym, 1967. – 236 b.
6. İuldaşev A.A. Analiticheskie formy glagola v türskih iazykah. – Moskva: Nauka, 1965. – 275 s.
7. Oralbaeva N. Qazırğı qazaq tılındegı etistiktıñ analitikalıq formanttary. – Almaty: Mektep, 1975. – 136 b.
8. Orazov M. Kömekşı sözder. 2-kıtap. – Taşkent: Nauryz, 1997. – 185 b.
9. Mamanov Y. Qazırğı qazaq tılı. Etistik. – Almaty, 1966.
10. Jolşaeva M. Qazaq tılındegı qūrandy etistikterdınñ leksika-gramatikalyq erekşelikterı // Tiltanym. – №1(85). – 2022.
11. İsaev S. Qazırğı qazaq tılı. – Almaty: Öner, 2007. – 336 b.
12. Ysqaqov A. Qazırğı qazaq tılı. Morfologia. – Almaty: Ana tılı, 1991. – 384 b.
13. Salqynbai A. Qazırğı qazaq tılı. – Almaty: Qazaq universiteti, 2008. – 340 b.
14. Pırmanova K., Jañabekova A., Barmenqūlova A. Ūlttyq korpustarğa negızdelgen lingvistikalıq zertteuler jürgızu // Äl-Farabi atyndağy Qazaq ūlttyq universitet Habarşysy. Filologia seriasy. – №3 (187). – 2022. – Almaty: Qazaq universiteti. – B. 83-93.

Авторлар туралы мәлімет:

Жолшаева Майра Сатыбалдықызы – филология ғылымдарының докторы, Сулейман Демирель университетінің профессоры, Қаскелең, Қазақстан.

Жолшаева Майра Сатыбалдиевна – доктор филологических наук, профессор Университета Сулеймана Демиреля, Каскелең, Казахстан.

Zholshayeva Maira Satibaldievna – doctor of Philological Sciences, Professor of Suleiman Demirel University, Kaskelen city, Kazakhstan.

Шадиева Нұргүл Хамзаханқызы – педагогика ғылымдарының кандидаты, А. Құсайынов атындағы Еуразия гуманитарлық институтының доценті, Астана, Қазақстан.

Шадиева Нургуль Хамзахановна – кандидат педагогических наук, доцент Евразийского гуманитарного института имени А. Кусаинова, Астана, Казахстан.

Shadiyeva Nurgul Hamzahanovna – Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor, A.K. Kussayinov Eurasian Humanities Institute, Astana, Kazakhstan.

ХҒТАР 16.21.51

DOI <https://doi.org/10.55808/1999-4214.2023-2.06>***С.Қ. ИМАНБЕРДИЕВА¹** **М.Е. ЕГЕНБЕРДИ²**

С. Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық университет, Астана, Қазақстан
Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университет, Алматы, Қазақстан
(e-mail: imansaule@mail.ru¹, meru1989_89@mail.ru²)

***ПАРЕМИЯДАҒЫ ТӨРТ ТҮЛІК АТАУЛАРЫ – ҰЛТТЫҚ КОД**

Аңдатпа. Мақалада ұлттық кодты ашуда, әлемнің тілдік бейнесін жасауда өзіндік орны бар төрт түлік атаулары құрамында бар паремия бойынша ақпарат зерделеніп, ауылшаруашылық, халықтың тұрмыс-тіршілігі, метеорологиябойынша халық танымындағы маңызды қор ретінде қарастырылған.

Мақаланың мақсаты – құрамында төрт түлік атаулары бар паремияның тілдегі қолданылыс ерекшелігін көрсету және сол арқылы халықтың әлемнің тілдік бейнесін жасаудағы танымын айқындау, сол ақпаратқа сай ұлттық кодты ашу.

Зерттеу жұмысы лексика-семантикалық, когнитивтік бағытта орындалған. Автор құрамында төрт түлік атаулары бар паремияның ұрпақтан ұрпаққа мұра болып қалатын, қазақ қоғамының әлемнің тілдік бейнесін қалыптастырушы ерекше лингвомәдени бірлік қатарына жатқызады.

Жүргізілген зерттеу барысында құрамында төрт түлік атаулары бар мақал-мәтелдер әлеуметтік жағдай, мәдени код негізінде ұлттық танымды айқындаудағы маңызды бірлік ретінде ерекше назар аударылған. Мақал-мәтелдердегі жиналған халықтың тәжірибесіне сай ақпаратты ашуда ұлттық таным, әлеуметтік код, мәдени код ретіндегі танымдық қызметіне айрықша мән берілген. Сонымен бірге мақал-мәтелдердегі төрт түліктің жиынтық атаулары мен жекелеген атаулардың қолданысы бойынша статистикалық мәлімет келтірілген. Мақал-мәтелдердегі төрт түлік атауларының прагматикалық әлеуеті зерделеніп, олардың халықтың ғасырлар бойы жинақтаған таным-түсінігі, әлемді қабылдаудағы тасымал құрал ретіндегі орны айқындалған.

Құрамында төрт түлік атаулары бар паремияның ұлттық танымдық қорын қалыптастыратын, мәдени ақпарат тасымалдаушы негізгі лингвомәдени бірліктер екені дәйектеліп, олардың тасасындағы имплицит ақпараттардың астарындағы мәдени кодтар ашылған. Жасалған тұжырымдар когнитивтік, статистикалық, салғастырмалы-сипаттамалық әдістер арқылы негізделіп, нақты

* Мақала ҚР ҒЖБМ ғылым комитеті қаржыландыратын «AP14871055 Қазақ тілдік танымдағы «Төрт түлік» концептінің өрісі» ғылыми жобасы аясында жазылды.

мысалдармен дәлелденген. Дәйектер мақал-мәтелдерден алынған.

Мақаланың практикалық маңыздылығына оның негізгі нәтижелерін лексикология, когнитивтік лингвистика, лингвомәдениеттану тәрізді теориялық курстарда, сондай-ақ қазақ тілін оқыту парктикасы үшін семинарларда қолдануға болатыны жатады.

Тірек сөздер: паремия, мақал-мәтел, имплицитті ақпарат, тілдік бірлік, әлеуметтік код, мәдени код, антитеза, синоним.

Кіріспе. Қазақ о бастан көшпенді халық ретінде төрт түлікке байланысты көптеген тілдік бірліктерді қалыптастырған, ал олардың мәнін ашу арқылы ұлттық таным, ұлттық мәдениет, ұлттық кодты айқындау көптеген ғалымның қызығушылығын тудырып келеді. Қазірдің өзінде бұл өте өзекті мәселелердің бірі.

Қазақ халқының паремия, табу мен эфвемизмдерде сақталған ақпарат – ұлттық кодты ашудағы тарихи артефакт. Оларды халық мұрасы ретінде бағалап, сақтап, келесі ұрпаққа аманаттап отыруымыз керек.

Ш. Құрманбайұлының «Қазақ тілінің терминологиялық қорының қалыптасуына негіз болған басты көз ұлт тілінің өз байлығы екендігі сөзсіз. Оның бастауларын әріден, түркі тілдерінен, төл тіліміздің тармақталып дербес даму тарихымен қараған жөн», - деген пікірді білдіреді [1, 9]. Бұл ұлттық танымға сай келетін төрт түлік атауларын жүйелеуде көрініс табады. қазақ халқының көшпенді өмірінен қалған бай мұра тілдік, ауылшаруашылық метерология, фитомедицина бірлігінде қаралып, паремияның халық тұрмыс-тіршілігіндегі тарихи тәжірибені ашудағы ұлттық код екендігін айқындау да маңызды. Төрт түлік атауларын қарастырудың жаңа бағыттары мен аспектілерін анықтау қазіргі кезде өзекті, себебі бұрынырақта ауылшаруашылығын жүргізу, мал бағуға қатысты халықтың мол тәжірибесі паремияда сақталған.

Әдістеме және зерттеу әдістері. Қазақ тіл білімінде мақал-мәтелдерді зерттеу бойынша қомақты еңбектің бірі аскадемик Ә.Қайдардың «Халық даналығы» еңбегін атауымызға болады. Ол мақал-мәтелдерді топтастырудың ғылыми принциптерін айқындап, этномәдени және этнофилософиялық астарын, адам табиғатын тануға бағытталған ішкі мазмұнын ашудың жолдарын, амал-тәсілдерін ұсынады [2, 9]. Ағылшын және өзбек тілдеріндегі мақал-мәтелдерге компаративтік және мәдени талдау жасалған [3, 100]. Кандидаттық диссертациян жазу барысында Б. Дина Қазақ тіліндегі мақал-мәтелдердің танымдық прагматикалық аспектісіне тоқталып, эксплицитті және имплицитті ақпаратты айқындауға тырысқан [4, 15]. Ал Р.Атаханова Туыс емес тілдердегі мақал-мәтелдердің этнолингвистикалық сипатын ашқан [5, 31].

Жекелеген төрт түлік атауларын тілдік мақсатта зерттеу сонау ХІ ғасырда тек сипаттау, салыстыру әдістерімен шектелген [6, 15], ХХ ғасырдың

салғастырыла [7, 27], тақырыптық топ аясында қарастыру (Тоқтағұл) [8, 9], ономазиологиялық негізін анықтау (Жанәбілов) [9, 34]. сияқты әр алуан объектілік тұрғыдан зерттелген. Төрт түлік атауларға қатысты «жылқы», «түйе» лексикалық бірліктерді зерттеген жеке-жеке диссертациялардың ішінде кездесетін кейбір этнолингвистикалық этюдтер болмаса, бұл тақырып Қазақстан ғалымдарының тарапынан арнайы зерттеу бағытына айналған жоқ. Бұл еңбектерде «жылқы», лексемасына қатысты фразеологиялық бірліктердің этнолингвистикалық сипаты (Ж.Байтелиева) [10, 5], «жылқы» түлігіне қатысты сөздердің қазақ тіліндегі көрінісі [11, 93], «түйе» лексемасының мағынасы (Ә.Жақыпов) қарастырылғанымен [12, 141], бұл зерттеулердің басым көпшілігі лексикалық бірліктерді жинақтау, жүйелеу мен теориялық ізденістерге құрылған болатын [13, 15]. Сондықтан да зерттеуде ұлттық болмысқа тән, тәрбиелік мәні бар паремияның ұлттық танымды қалыптастырып, әлемнің тілдік бейнесін жасаудағы рөлін анықтау да мүмкіндігінше көзделеді.

Жалпы лингвистикада зерттеудің бағыты, мақсат-міндеттеріне қарай әр түрлі әдіс-тәсілдері пайдаланылады. Паремия халықтың өмірлік тәжірибесінің қысқартылған нұсқасы дейтін болсақ, ұжымның когнитивтік санасында ой елегінен өткізілген тілдік бірліктер болып саналады. Ал оның әр қолданысы тілдік ортаның аялық біліміне қарай интерпретацияны қажет етеді.

Жұмыста паремиядағы төрт түлік атауларын жіктеп, жинақтап, тілдік тұрғыдан зерделеу үшін лингвостатистикалық әдіс қолданылады. Қазақ тіліндегі мақал-мәтелдер, фразеологизмдерге салғастырмалы-когнитивтік талдау жасалып, олардың шеңберіндегі имплицит ақпараттардың мазмұнын ашу мақсатында сипаттамалық әдіс қолданылады.

Талқылау мен бақылау. Мақал-мәтелдер, фразеологизмдер қазақ халқының тарихи тәжірибесін сақтаған, көнелікті ұрпақтан ұрпаққа шегендеп жеткізіп отырған лексикалық бірліктер. Олар ұрпаққа қандай ақпарат жеткізіп отырған деген сауалға жауап беру үшін талдап көрелік.

- Адам ерекшелігін төрт түлік қасиеті негізінде талқыға салу: Жақсыда мін жоқ, Жүйрікте сын жоқ; Жақсыдан жаман туады, Жүйріктен шабан туады; Жомарт жоқтығын білдірмейді, Жүйрік ат тоқтығын білдірмейді; Жүйрік бестіден, Кеңдік келбетіден шығады; Байтал мінген, Айғыр мінгенге жолдас бола алмайды; Жақсы бала қонаққа үйір, Жақсы тай атқа үйір; Сен салар да мен салар, атқа шөпті кім салар; Қоныс ақысын түйе қайтарады; Көпірде түйенің үлкені таяқ жейді; Бақырауық демесең, Бағалы түлік - түйе ғой, Жаман да болса, өз ұлың, Өз малыңа ие ғой; Салпиған қардан туады, Салпы ерін нардан туады; Бір түйенің құмалағына қырық кісі тайып жығылыпты; Ақылды мен ақымақ келісе алмас, Атан түйе текемен сүзісе алмас; Көрмес түйені де көрмес т.б. [14, 6-23];

- Төрт түлік қасиеті негізінде қоршаған ортаны талқыға салу: Жылқыда өт жоқ, құста сүт жоқ; Құстың бәрі бұлбұл болмас, Жылқының бәрі дүлдүл болмас; Алаботаға ат байлама; Жылқыны бөгелек аздырар; Саяқтың ажалы

қасқырдан; Өзеннің көркі - жар, Түйенің көркі – нар; Түйе атасы - нар, Ағаш атасы - шынар т.б. [14, 28-47];

- Төрт түлік арқылы жылқы қасиетін талқыға салу: Соқыр атқа қотыр ат үйір; Атпен ойнаған тайдың арқасы кетеді; Жүйріктің шашасына шаң жұқпайды; Ат тұяғын тай басар; Қасқадан ала аяқ туады, Қотырдан – қыршаңқы; Қияңқы байтал екі айғырды қырқыстырады; Соқыр құлын аттан емшек іздейді; Жылқыдағы боз айғыр, Қуып құлын таламас; Қубас айғыр құлынын талайды; Айғыр азынап үйірінен шықпас; Құлынындағы сақау, Құнанындағы тісеу; Қой анасы – оннан, жылқы анасы – бестен; Қой көкпарға жарамас; Бір биеде екі емшек, Бірі кетсе, сүті жоқ. Бір түйеде екі өркеш, Бірі кетсе, күші жоқ; Жақсы айғыр үйірін қорғайды, Құж мойын бұқа сом мүйізі мен сасық тұмсығын қорғайды т.б. [14, 7-116];

- Төрт түлік баққан (атты) кісінің ақылын (ақпараттылығын/білімін) талқыға салу: Ердің ісін ауыр қылма, Сәйгүлікті жауыр қылма; Арыған ат шұқанақ санайды, Ашыққан ат қолыңды жалайды, Жараған ат көзіңе қарайды; Алдыңғы айылдың батқанын, Иесі білмес ат білер; Атының сыры иесіне мәлім; Жылқы күнде мінілсе – есек, Айына мінілсе – ат, Жылына мінілсе – тұлпар; Түйешіге жолықсаң, Өркеші биік тайлағын айтар; Шөлге шықсаң: шөл екенін біліп шық, шөл тәңірі – сары атанға мініп шық т.б. [14, 29-281];

- Төрт түлік қасиетін басқа төрт түлік ерекшелігі негізінде талқыға салу: Жылқы – малдың патшасы, Түйе – малдың қасқасы; Жылқыны жауында, қойды дауылда көрме. Жылқыны жауында, қойды дауылда бақ; Түйе мініп қойға барма, Жөндеп баға алмайсың, Бие мініп тойға барма, Көкпарға шаба алмайсың; Боталаған түйеден, Бұлақ суы артылмас, Құлындаған биеден, Құдық суы артылмас; Ботасы өлген інгенге, Нар теліген зорлық, Құлыны өлген қулыққа, Тай теліген зорлық; Нардың бақырғаны – ұят, Арғымақтың жорғалағаны – ұят; Тартыншақ түйе жаман, Итіншек бие жаман; Ат биеден, атан түйеден; Түйенің жолы үлкен, Аттың жоны үлкен; Түйесіне қарай жазысы, Биесіне қарай қазысы; Жақсы айғыр үйірін қорғайды, Құж мойын бұқа сом мүйізі мен сасық тұмсығын қорғайды т.б. [14, 6-291];

- Төрт түліктің таза өз қасиетін талқыға салу: Жүйрікті кекіл қағысынан байқайды; Жүйріктен жүйрік шықса, аяғы тыпыр-тыпыр етер; Сұлу аттың көркі – жал; Бәйге ат мүсінін жасырады; Жүйрікке озудан қалу қиын; Екі көзі танадай, Екі өркеші баладай, Түйе деген жарықтық; Түйе алпыс күн аштыққа, Отыз күн шөлдікке шыдайды т.б. [14, 14-290];

- Төрт түлік/ мал пірін талқыға салу: Мың қойға – бір Шопан, Мың жылқыға – бір Қамбар; Жылқының пірі – Қамбар ата; Түйенің пірі - Ойсылқара т.б. [14, 131-290].

Қазақ жылқы малын о заманнан бері баққан халық, сондықтан да жылқы қасиетін адам ерекшелігіне теліп/салыстырып қарау заңды құбылыс. Елге жақсылығы тараған адамға еш мін таға алмайсың, жүйрікті сәндік деп білген

қазақ үшін, аты озып келсе, оған сын жүрмейді. Сонымен бірге жылқы қасиеті негізінде адам ерекшелігін білдіру үшін жақсы-жаман, жоқ – тоқ антitezаны, сын – мін синонимдерін қолданған. Осының негізінде адамның қадір-қасиеті: жақсы-жаман қылығы, жомарттығы, жақсыға талпынысы, жалқаулығы анықталады. Берілген мақала-мәтелдер негізінде адамның көбіне жағымды коннотациялы ерекшелігі айқындалады.

Қоршаған ортаны талдау негізінде төрт түліктің биологиялық ерекшелігі, жүйріктігі, шыбын-шіркейдің жайылымға әсері, жалғыз малға ит-құстың әсері сияқты ақпараттар анықталған.

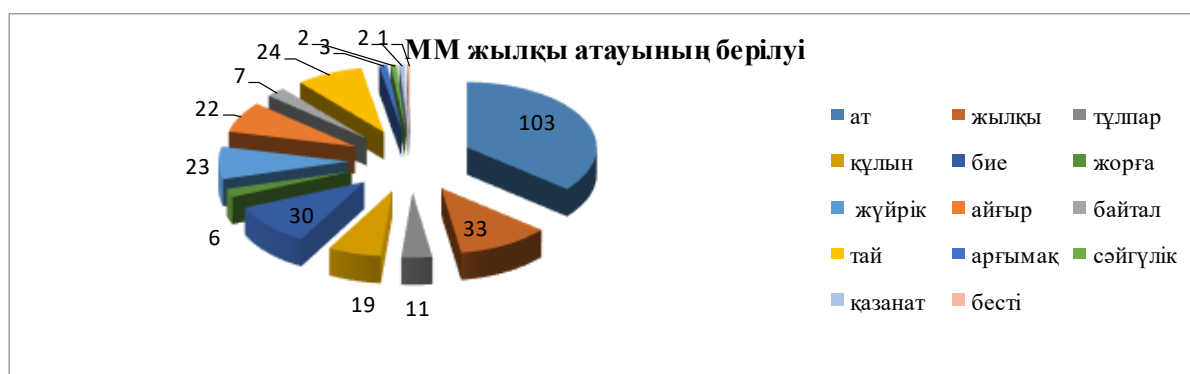
Төрт түлік қасиетін талқыға салуда да негізі адам қасиеті туралы имплицитті ақпаратты аңғаруға болады. Бір бірінің кемшілігінің орнын толтыру, өзіңнен зорға ұмтылмау, ұрпақ жалғастығы сияқты ақпарат бар, мәселен, ат кетсе тай басар.

Жылқы бағу да өнер, қазақ халқы ықылым заманнан осы өнерді игерген, сондықтан паремияда бұл ақпараттың орын алуы да заңды, мәселен, атының сыры иесіне мәлім, жылқыны күнде мініп бабы болмаса, есекке, ал жылына мініп, бабы келтірілсе, тұлпарға айналатынын жылқышы ғана білер.

Қазақ төрт түлік ішінен жылқыны аса қадір тұтқан десек те, сол төрт түлік негізінде жылқының ерекшелігін, оны бағу туралы ақпаратты жеткізген. Осы төрт түлік ішінен жылқы ерекшелігін айқындауда түйе бойынша салыстырмалы ақпарат көбірек берілген, мұның себебі – жылқы малдың патшасы, түйе малдың қасқасы санағандығынан, яғни жылқы – сәндік, түйені байлық деп білген.

Жылқының таза өз ерекшелігін талқыға салуда оның мүсіні, тұяғы, жалы, яғни сұлулығын көрсететін белгілері сөз болған.

Біз жинаған мақал-мәтелдер негізінде ат, жылқы, айғыр, тұлпар, тай, қазанат, құлын, бесті, т.б. лексикалық бірліктер қолдану статистикасы анықталды.

Диagramма – 1 Мақал-мәтелдерде «жылқы» атауының берілуі

Диаграммадан көріп тұрғанымыздай ат, жылқы жиынтық атаулары көбірек кездеседі, соның ішінде мақал-мәтелдер құрамында ат компоненті саны жағынан басым. Тәрбиелік мәнде бие, құлын атаулары қолданыс жиілігі басым болса, жылқының жүйріктігі, мықтылығы, сұлулығы, ұрпақ жалғасытығы жағынан айғыр, жүйрік, тай атаулары басым болып келеді.

Құрамында жылқы малына қатысты компоненті бар мақал-мәтелдер қолданысы қазақ халқының қоршаны ортаны танып, әлемнің тілдік бейнесін қалыптастырудағы орны ерекше. Әлемді қабылдаудағы мақал-мәтелдердің рөлін анықтап, жылқы малына қатысты лексикалық бірліктің мәнін ашу үшін соған тірек болған сөздердің мән-мағынасын анықтау қажет. Мәселен, Жақсы атты күдірде сына мақалында тірек сөз қызметін күдір лексикалық бірлік атқарып тұр. Күдір түсіндірме сөздікте – «тегіс емес, ылди-ор болып келген шоқы-жота» деп берілген [15, 423], яғни жақсы атты тегіс емес жерде сына дегенді білдіріп тұр, ұлттық танымда қиын-қыстау кезде ғана мықтылық айқындалады дегенге меңзейді. Саяқтың ажалы қасқырдан деген мақалдағы тірек сөз – саяқ – «өз алдына бөлек жүретін, тусыған, бойдақ (жылқы)» [16, 52] деп түсіндірме сөздікте берілген, яғни жалғыз әркез ит-құсқа жем болады дегенге саяды. Шабысы жоқ төбелден, Терісі кең жабы артық деген мақалдағы тірек сөздер – төбел мен жабы. Түсіндірме сөздікте төбел – «жылқы малының маңдайында болатын дөңгелек ақ дақ» деп берілсе [17, 323], жабы – «қазақ жылқысының нашар, қарабайыр тұқымы» [18, 498] деп берілген. Мұнда жүйріктік сөз болып тұр, жетер жерге қажет уақытында жете алмау дегенге саяды.

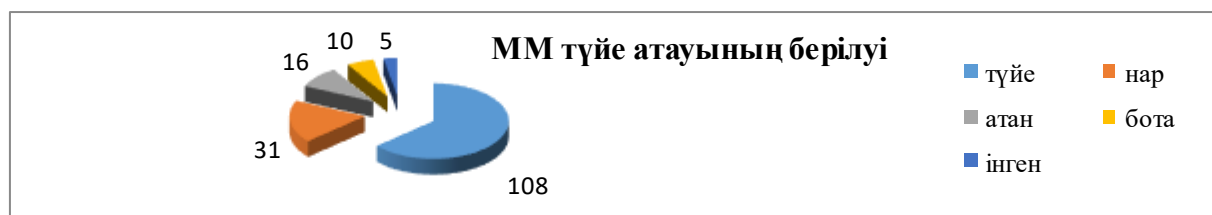

Диаграмма- 2 Мақал-мәтелдерде түйе атауының берілуі

Диаграмма негізінде түйе жиынтық атауы көбірек кездесті. Одан кейін қара күш символы – нар, атан атауы кездессе, әдемілік, тартымдылық жағынан бота атауы қолданылған.

Ұлттық болмысты, әлеуметтік мәнді ашуда құрамында «түйе» компоненті бар мақал-мәтелдердің де маңызы зор. Мәселен, Түйе – дала кемесі мақалында түйені тікелей кемеге телу аңғарылады, себебі кеме – су көлігі болса, түйе – шөл көлігі, сонымен қоса Түйе алпыс күн аштыққа, Отыз күн шөлдікке шыдайды деп білген.

Диаграмма 3 Мақал-мәтелдерде сиыр атауының берілуі

Диаграмма негізінде сиыр жиынтық атауы көбірек кездесті. Саны жағынан бұзау мен өгіз қатар қолданылған, ал бұқа, тана сөздері жиі қолданылмаған.

Ұлттық танымды ашатын әлеуметтік жағдай сиырға байланысты мақал-мәтелде байқалады, мәселен, Ары тартсаң өгіз өледі, Бері тартсаң арба сынады. Мұнда шарасыздық бір таңдауға итермелейді. Тарихи тәжірибе халықтың әлеуметтік жағдайға бейімділігі, соның салдарын аңғаруға мүмкіндік берген, мәселен, Құдай жүгіртпегенді, Бұзау жүгіртеді немесе Түзде бұзауы жамырағанның, Үйінде айраны төгілер

Диаграмма 4 Мақал-мәтелдерде қой/ешкі атауының берілуі

Диаграмма негізінде мақал-мәтелдерде қой, ешкі жиынтық атаулары көбірек кездесті. Қазақтың күнделікті асы қой болғандықтан, тұрмыс-салтына байланысты өмірлік тәжірибеде көрініс табуы түсінікті. Қозы, қошқар, тоқты лексикалық бірліктері саны жағынан да басымрақ, ал ісек, саулық, теке, лақ саны жағынан аз екені айқындалды.

Қазақи танымда қой – жуас мал, айдауыңа көнеді, ал оның пайдасы көл-көсір, мұның дәлелін мына мақал-мәтелдерден аңғаруға болады: Қойдың сүті - қорғасын, Қойды соққан оңбасын; Мал өсірсең қой өсір, өнімі оның көл-көсір.

Қойы көптің байлығы да көп деп санаған қазақ ұлттық танымға сай ырым-сенімін де мақал-мәтелде жеткізген: Құтты қонақ келсе, қой егіз табады. Ұлттық танымға сай әлеуметтік код – қойды бағудың қыр-сыры арқылы қазақтың о бастан еңбекқор халық екендігін және байқампаздығын көрсетеді. Мәселен, Малды бақсаң, қойды бақ, май кетпейді шарадан, ит асырасаң сырттаннан, қой бермейді қорадан. Мәдени код қазақы қонақжайлық, тек сол қонақжайлыққа сай қонағы да мәдениеттен аспаған, бұл да мақал-мәтелде көрініс тапқан: Қонақ қойдан жуас.

Нәтижелер. Қазақ о бастан көшпенді халық ретінде төрт түлікке байланысты көптеген тілдік бірліктерді қалыптастырған, ал олардың мәнін ашу арқылы ұлттық таным, ұлттық мәдениет, ұлттық кодты айқындау көптеген ғалымның қызығушылығын тудырып келеді.

Құрамында төрт түлік атаулары бар паремия адам ерекшелігін төрт түлік қасиеті негізінде талқыға салу; төрт түлік қасиеті негізінде қоршаған ортаны талқыға салу; төрт түлік арқылы жылқы қасиетін талқыға салу; төрт түлік баққан (атты) кісінің ақылын (ақпараттылығын/білімін) талқыға салу; төрт түлік қасиетін басқа төрт түлік ерекшелігі негізінде талқыға салу; төрт түліктің таза өз қасиетін талқыға салу; төрт түлік/ мал пірін талқыға салу сияқты ақпаратты ұрпақтан ұрпаққа жеткізіп отырған.

Әлем бейнесі когнитивтік модельде айқындалады, сондай-ақ ол ұжымдық санамен, көзқараспен, ұжымдық философиямен байланысты болады. Ғаламның тілдік бейнесі негізінен адамдар санасындағы әлемнің логикалық бейнесімен сәйкес келеді. Объективті болмыстан көрініс беру арқылы адам тілде таным нәтижелерін бейнелейді. Әлемнің бейнесі ұғымы адамның осы әлемді тану үдерісінен құралады. Егер әлем – адам және өзара қатынас ортасы болса, әлем бейнесі – орта мен адам туралы ақпаратты өңдеу нәтижесі.

Біз қарастырған паремияда төрт түлік атаулары адам өмірінің тәжірибесінің нәтижесі ретінде адамның өзіне, өзінің ісіне деген сыни көзқарасын аңғартады, сол арқылы тілде көрініс тапқан әлемін жағымды/жағымсыз коннотация тұрғысынан бөліп қарайды.

Жағымды коннотация: Жақсы аттың жал-құйрығы, Әрі жібек, әрі қыл, Жақсы жігіттің белгісі, Түзде мырза, үйде құл; Жақсы бала қонаққа үйір, Жақсы тай атқа үйір; Мал өсірсең қой өсір, өнімі оның көл-көсір.

Жағымсыз коннотация: Болдырған сиыр молаға сүйкенеді; Ингеніме қараймын деп мінгенімнен айырылдым; Түйесін қу бас десең - иесіне тиеді.

Бұл мақал-мәтелдердің эксплицитті, имплицитті мағыналарын антропоэзеттік парадигма құрайды. Оларды этномәдени код ретінде қабылдауға болады. Құрамында төрт түлік атаулары бар паремия өмір салты, тұрмыс-тіршілігі туралы ақпаратты жеткізе отырып, қазіргі тілдік тұлғаның қалыптасуына әсер еткен. Қазіргі қоғам мүшелері, яки тілді тұтынушы өкіл өздерінің санасында (танымы негізінде) мақал-мәтелдерді қолданғанда

коммуникативтік-прагматикалық, нақтырақ айтқанда, талғамдық, аксиологиялық мақсатты көздейді де өздерінің аялық білімін аңғартады. Қазіргі тілді тұтынушылардың барлығы мал бағу өнері, төрт түлік ерекшелігі туралы ақпаратты біле бермеуі мүмкін, сондықтан да мақал-мәтелдердегі имплицитті ақпаратты ашу маңызды. Ол үшін мақал-мәтелдердегі тірек сөздердің мағынасын ашып, нені өзекті етіп тұрғанын айқындап алу керек. Мәселен, күдір, саяқ, жабы, төбел, жабағы т.б. лексикалық бірліктердің мағынасын айқындау негізінде мақал-мәтелдерде жасырылған ақпаратты ашуға болады. Осы тұрғыдан алғанда, төрт түлікке қатысты паремияны халықтың өмірлік тәжірибесінде (мал бағу, баптау) тарихи, биологиялық, метеорологиялық т.б. реалийлерді айқындайтын белгілер арқылы қалыптасқан таным нәтижесі, лингвомәдени көзі деуге болады.

Қорытынды. Құрамында төрт түлік атаулары бар паремия астарындағы аялық ақпараттарды игеру белгілі бір жалғасын тапқан лингвомәдени қауымдастық мүшелеріне тән деректерді меңгеру болып табылады. Қазіргі кезде ауылшаруашылықты дамытуда бұл ақпаратты айқындау аса қажет. Сондықтан мақал-мәтелдердегі төрт түлік атаулары қазақ халқының әлемнің тілдік бейнесін жасаушы, тілдік тұлғаның болмысын айқындайтын, оның тілі, мәдениеті мен тарихынан ақпарат беретін баға жетпес қор, қазақы қоғам санасында ұлттық тарихи тәжірибені сақтаған «көнекөз сөз» екендігіне көз жеткіземіз. Мақал-мәтел ұлттық тәжірибенің сонау ықылым заманнан сақталған көзі десек, оның құрамындағы төрт түлікке қатысты сөздер адамдардың өзін қоршаған ақиқат дүние, бұрынғы тұрмыс-тіршілігі, соның негізінде өзін өзі тану туралы жинап-терген ақпараттарын кодтап қана қоймай, оларды тасымалдаушы қызметін қоса атқарады.

Әдебиеттер

1. Құрманбайұлы Ш. Қазақ терминологиясы. – Алматы, 2014. – 928 б.
2. Қайдар Ә.Т. Халық даналығы. – Алматы: Толағай. 2004. – 565 б.
3. Dzhumambetova G., Dauletbaeva D. Comparative and cultural analysis of proverbs in english and uzbek languages // Ренессанс в парадигме новаций образования и технологий в XXI веке. – 2022. – Р. 100-102. <https://doi.org/10.47689/innovations-in-edu-vol-iss1-pp100-102>
4. Дина Б. Қазақ тіліндегі мақал-мәтелдердің танымдық прагматикалық аспектісі. Ф.ғ.к. дисс. қолжазбасы. 10.02.02. – Алматы, 2002. – 110 б.
5. Атаханова Р.К. Туыс емес тілдердегі мақал-мәтелдердің этнолингвистикалық сипаты. Ф.ғ.к. дисс. автореф. – Алматы, 2005. – 126 б.
6. Бейсенова М.С. М. Қашқаридың «Диуани лұғат ит-түрк» еңбегіндегі төрт түлік мал атаулары. Ф.ғ.к. дисс. қолжазбасы. 10.02.06. – Алматы, 1997. – 170 б.
7. Шынар А. Қазақтар мен түріктерде жылқы өсіру мәдениеті және оның рөлі (ауд. Кенан Коч). – Шымкент: Әлия, 2001. – 135 б.
8. Тоқтағұл Б. С. Түркі тілдеріндегі төрт түліктің жасына қатысты атаулардың

этнолингвистикалық сипаты / Филол. ғыл. канд., ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация. – Алматы. 2005. – 123 б.

9. Жанәбілов Ш. Қазақша мал атаулары. – Алматы: Қайнар, 1982. – 150 б.

10. Байтелиева Ж. Қазақ тіліндегі жылқы малына қатысты фразеологиялық тіркестердің этномәдени уәждемесі. Фил. ғыл. канд. диссер автореф. – Алматы, 2007. – 26 б.

11. Сағатбек Е.Н., Рамазанов Т.Б., Реметов М.Қ. Жылқы түлігіне қатысты сөздердің қазақ тіліндегі көрінісі // Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті. Хабаршы «Филология ғылымдары» сериясы. – №1(67), 2019. – 285 б.

12. Жақыпов Ә. Түйе өсірушінің түсіндірме сөздігі. – Алматы: Қайнар, 1989. – 208 б.

13. Айтбаева Н. Қазақ тіліндегі жылқы атауларының лексика-семантикалық және дүниетанымдық сипаты. Ф.ғ.к. дисс. автореф. 10.02.02. – Алматы, 2007. – 29 б.

14. Қазақтың мақал-мәтелдері. Құраст. А.Т.Смайлова. – Алматы: Көшпенділер, 2006. – 296 б.

15. Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық. – 8-том. Құраст.: Қ. Күдерінова, О. Жұбаева, М. Жолшаева және т.б. – Алматы, 2011. 8 том К-Қ. – 744 б.

16. Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық. 13-том / Құраст.: А. Фазылжанова, Н. Оңғарбаева, Қ. Ғабитхан және т.б. – Алматы, 2011. 13 том С-Т. – 752 б.

17. Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық. 14-том / Құраст.: М. Малбақов, Қ. Есенова, Б. Хинаят және т.б. – Алматы, 2011. 14 том Т-Ұ. – 800 б.

18. Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық. 5-том. Құраст.: Б. Әбілқасымов, С. Бизақов, Ә. Жүнісбеков және т.б. – Алматы, 2011. 5-том. – Д – Ж. – 752 б.

С.К. ИМАНБЕРДИЕВА

Казахский агротехнический университет имени С. Сейфуллина, Астана,
Казахстан

М.Е. ЕГЕНБЕРДІ

Казахский Национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан

НАЗВАНИЯ ДОМАШНИХ ЖИВОТНЫХ В ПАРЕМИИ КАК НАЦИОНАЛЬНЫЙ КОД

Аннотация. В статье паремия анализируется и рассматривается как важный источник народных знаний в сельском хозяйстве и метеорологии.

Цель статьи показать особенности паремии, содержащей названия домашних животных, и тем самым определить знания народа в создании языковой картины мира, открыть по этим сведениям национальный код.

Исследовательская работа проводилась в лексико-семантическом, когнитивном направлении. Автор рассматривает паремии, содержащую названия домашних животных, как особую лингвокультурную единицу, передающуюся из поколения в поколение и формирующую языковую картину мира казахского общества. В ходе исследования особое внимание уделялось пословицам, содержащим названия домашних животных,

как важной единице в определении национальной идентичности на основе социальных условий и культурного кода. В раскрытии информации по историческому опыту народа в пословицах особое значение придается когнитивной функции как национального знания, социального кода, культурного кода. При этом приводится статистическая информация об использовании собирательных названий и отдельных названий домашних животных в составе пословиц и поговорок.

Анализируется прагматический потенциал названий домашних животных в составе пословиц и поговорок, определяется их место как средства передачи в восприятии мира, знания, накопленные людьми на протяжении веков. Утверждается, что паремии, в состав которых входят названия домашних животных, являются основными лингвокультурными единицами, формирующими базу знаний нации и несущих культурную информацию, и раскрываются культурные коды, стоящие за имплицитной информацией в них.

Сделанные выводы обосновываются когнитивными, статистическими, сравнительно-описательными методами, доказываются конкретными примерами. Цитаты взяты из пословиц.

Практическая значимость статьи заключается в том, что ее основные результаты могут быть использованы в теоретических курсах, таких как лексикология, когнитивная лингвистика, лингвокультурология, а также в семинарах по практике преподавания казахского языка.

Ключевые слова: паремия, пословица, имплицитная информация, языковое единство, социальный код, культурный код, антитеза, синоним.

S.K. IMANBERDIEVA

Kazakh Agrotechnical University named after S. Seifullina, Astana, Kazakhstan

M.E. EGENBERDI

Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

NAMES OF PETS IN PAREMIA – NATIONAL CODE

Annotation. In the article paremia is analyzed and considered as an important source of folk knowledge in agriculture and meteorology. The purpose of the article is to show the features of the proverb containing the names of domestic animals, and thereby determine the knowledge of the people in creating a linguistic picture of the world, to open the national code based on this information.

Research work was carried out in the lexico-semantic, cognitive direction. The author considers paroemia, containing the names of domestic animals, as a special linguocultural unit that is passed down from generation to generation and forms the linguistic picture of the world of the Kazakh society.

During the study, special attention was paid to proverbs containing the names

of domestic animals, as an important unit in determining national identity based on social conditions and cultural code. In disclosing information on the historical experience of the people in proverbs, special importance is attached to the cognitive function as national knowledge, social code, cultural code. At the same time, statistical information is provided on the use of collective names and individual names of domestic animals in the composition of proverbs and sayings.

The pragmatic potential of the names of domestic animals in the composition of proverbs and sayings is analyzed, their place is determined as a means of transferring in the perception of the world, the knowledge accumulated by people over the centuries. It is argued that proverbs, which include the names of domestic animals, are the main linguocultural units that form the knowledge base of the nation and carry cultural information, and the cultural codes behind the implicit information in them are revealed.

The conclusions drawn are substantiated by cognitive, statistical, comparative and descriptive methods and are proved by specific examples. Quotes are taken from proverbs. The practical significance of the article lies in the fact that its main results can be used in theoretical courses such as lexicology, cognitive linguistics, linguoculturology, as well as in seminars on the practice of teaching the Kazakh language.

Keywords: *paremia, proverb, implicit information, linguistic unity, social code, cultural code, antithesis, synonym.*

References

1. Qūrmanbaiūly Ş. Qazaq terminologiasy. – Almaty, 2014. – 928 b.
2. Qaidar Ä.T. Halyq danalyǵy. – Almaty: Tolaǵai. 2004. – 565 b.
3. Dzhumambetova G., Dauletbaeva D. Comparative and cultural analysis of proverbs in english and uzbek languages // *Renesans v paradigme novasi obrazovania i tehnologi v XXI veke.* – 2022. – P. 100-102. <https://doi.org/10.47689/innovations-in-edu-vol-iss1-pp100-102>
4. Dina B. Qazaq tilindeǵi maqal-mätelderdiñ tanymdyq pragmatikalıyq aspektisi. F.ǵ.k. diss. qoljazbasy. 10.02.02. – Almaty, 2002. – 110 b.
5. Atahanova R.K. Tuys emes tilderdeǵi maqal-mätelderdiñ etnolingvistikalıyq sipaty. F.ǵ.k. diss. avtoref. – Almaty, 2005. – 126 b.
6. Beisenova M.S. M. Qaşqarıdyñ «Diuanı lūǵat it-türk» eñbegindeǵi tört tülük mal ataulary. F.ǵ.k. diss. qoljazbasy. 10.02.06. – Almaty, 1997. – 170 b.
7. Şynar A. Qazaqtar men türkterde jylqy ösiru mädenietı jäne onyñ röli (aud. Kenan Koch). – Şymkent: Älia, 2001. – 135 b.
8. Toqtaǵūl B. S. Türkı tilderindeǵı tört tülüktiñ jasyna qatysty ataulardyñ etnolingvistikalıyq sipaty / *Filol. ǵyl. kand., ǵylymi дәrejesin alu üşin daiyndalǵan disertasia.* – Almaty. 2005. – 123 b.
9. Janābilov Ş. Qazaqşa mal ataulary. – Almaty: Qainar, 1982. – 150 b.
10. Baitelieva J. Qazaq tilindeǵı jylqy malyna qatysty frazeologialıyq turkesterdiñ etnomädeni uäjdemesi. *Fil. ǵyl. kand. diser avtoref.* – Almaty, 2007. – 26 b.

11. Saғatbek E.N., Ramazanov T.B., Remetov M.Q. Jylqy tülіgine qatysty sözderdñ qazaq tılndegı körınısı // Abai atyndagı Qazaq ùlttyq pedagogikalıq universiteti. Habarşy «Filologia ғылымдары» seriasy. – №1(67), 2019. – 285 b.
12. Jaqypov Ä. Tüie ösıruşınıñ tüsındırme sözdıgı. – Almaty: Qainar, 1989. – 208 b.
13. Aitbaeva N. Qazaq tılndegı jylqy ataularynyñ leksika-semantikalyq jäne dünietanymdyq sipaty. F.ğ.k. diss. avtoref. 10.02.02. – Almaty, 2007. – 29 b.
14. Qazaqtyñ maqal-mätelderı. Qūrast. A.T.Smailova. – Almaty: Köşpendiler, 2006. – 296 b.
15. Qazaq ädebi tılınıñ sözdıgı. On bes tomdyq. – 8-tom. Qūrast.: Q. Küderinova, O. Jübaeva, M. Jolşaeva jäne t.b. – Almaty, 2011. 8 tom K-Q. – 744 b.
16. Qazaq ädebi tılınıñ sözdıgı. On bes tomdyq. 13-tom /Qūrast.: A. Fazyljanova, N. Oñgarbaeva, Q. Ğabıthan jäne t.b. – Almaty, 2011. 13 tom S-T. – 752 b.
17. Qazaq ädebi tılınıñ sözdıgı. On bes tomdyq. 14-tom / Qūrast.: M. Malbaqov, Q. Esenova, B. Hınaiat jäne t.b. – Almaty, 2011. 14 tom T-Ü. – 800 b.
18. Qazaq ädebi tılınıñ sözdıgı. On bes tomdyq. 5-tom. Qūrast.: B. Äbılqasymov, S. Bızaqov, Ä. Jünisbekov jäne t.b. – Almaty, 2011. 5-tom. – D – J. – 752 b.

Авторлар жайлы мәлімет:

Иманбердиева Сәуле Құрманбайқызы – филология ғылымдарының докторы, С. Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық университетінің профессоры, Астана, Қазақстан.

Иманбердиева Сауле Курманбаевна – доктор филологических наук, профессор Казахского агротехнического университета имени С. Сейфуллина, Астана, Казахстан.

Imanberdieva Saule Kurmanbaiyevna – Doctor of Philological Sciences, Professor of Kazakh Agrotechnical University S. Seifullin, Astana, Kazakhstan.

Егенберді Меруерт Егенбердіқызы – педагогика ғылымдарының магистрі, әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университетінің аға оқытушысы, Алматы, Қазақстан.

Егенберді Меруерт Егенбердіқызы – магистр педагогических наук, старший преподаватель Казахского Национального университета имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан.

Egenberdi Meruert Egenberdikyzy – Master of Pedagogical Sciences, Al-Farabi Kazakh National University, senior lecturer, Astana, Kazakhstan.

ҒТАМА 16.21.33

DOI <https://doi.org/10.55808/1999-4214.2023-2.07>

Н.Е. ҚАРТЖАН¹

С.С. ИСАКОВА²

*С.К. КЕНЖЕМУРАТОВА³

Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе, Қазақстан^{1,2}
А.Қ. Құсайынов атындағы Еуразия гуманитарлық институты, Астана, Қазақстан³
(e-mail: kowka-95@mail.ru¹, sabira-i@yandex.ru², bidos.daulet@mail.ru³)

ЕРТЕГІ ДИСКУРСЫН ЗЕРТТЕУ МӘСЕЛЕСІ: АНЫҚТАМАСЫ, ЖІКТЕЛУІ ЖӘНЕ ӨЗАРА БАЙЛАНЫСЫ

Аңдатпа. Мақала ертегі дискурсының зерттелу жайына арналады. Тіл білімінің антропоцентрлік парадигмасы аясында пайда болған дискурс теориясы мәселелері соңғы жылдары қарқынды дамып отыр. Лингвистикада дискурс ұғымы туралы көптеген пікірлер қалыптасты. Мақалада қазіргі тіл біліміндегі дискурс ұғымын анықтауға қатысты коммуникативтік және функционалды, әлеуметтік-прагматикалық, құрылымдық-синтаксистік, құрылымдық-стилистикалық көзқарастардың қалыптасқандығы туралы айтылады. Дискурстың мәтінмен, коммуникацияға қатысушылардың санасында өтетін үдерістермен, прагматикамен байланысы анықталады. Ғалымдардың «Дискурс» ұғымын берген анықтамаларына талдау жасалады, өзіндік тұжырымдар ұсынылады. Дискурстың түрлерін анықтауға коммуникативтік актіге қатысушылардың сипаты, тарихилық, процессуалдық өлшемдерінің негіз болатыны анықталады. Ертегі дискурсының шығу көздері туралы пікірлер талданады. Ертегі дискурсының зерттелуіне жан-жақты талдау жасалынады. «Ертегі дискурсы» ұғымына берілген анықтамалар сараланып, өзіндік тұжырымдар жасалады. Ертегі дискурсы әрбір ұлттың өмір-тіршілігі, дүниетанымы, наным-сенімі, бір сөзбен айтқанда дүние бейнесі туралы мәдени-құнды ақпараттар жиынтығы деп қорытынды жасалады. Ертегі дискурсының саяси, теледидар, компьютер және театр дискурстарымен байланысы анықталады. Ертегі дискурсы – күрделі лингвомәдени бірлік, ол қазіргі қарым-қатынастың әр түрлі жағдаятында кездеседі. Ертегі дискурсы мен діни дискурстың байланысы нақты мысалдар арқылы дәлелденеді.

Түйін сөздер: дискурс, дискурс теориясы, ертегі дискурсы, мәтін, коммуникация, прагматика, лингвомәдени бірлік, дүние бейнесі, дүниенің тілдік бейнесі

Кіріспе. Ертегі дискурсы халықтың тарихы, мәдениеті мен тілінің

ерекшелігі туралы ақпарат беретін дереккөз болып саналады. Ертегілер оқырманды халықтың наным-сенімімен, аңыздарымен таныстыруға мүмкіндік береді. Ертегіні түсінудің негізгі факторы ретінде әрбір нақты қоғамдағы әдеп нормаларын қалыптастыруғанегіз болатын мәдени салт-дәстүрді білуді айтуға болады. Сонымен бірге, ертегі дискурсы ұлттық ойлауды қалыптастырады, өйткені әрбір адамның санасының бөлінбес бір бөлшегі болып табылады. Кез келген ертегіде кездесетін атрибуттардан кейіпкердің ішкі жан-дүниесі, олардың үміттері, ұмтылыстары мен құлшыныстарын жасырып тұратын тылсым дүниеден тұрады. Адамзаттың жақсылықты іздеуі, шындық пен әділдікті орнатуға ұмтылуы, уақытты тоқтату, мәңгілік жас болу, өлімді жеңу сияқты армандары ертегіден көрініс тапқан. Сонымен бірге, ертегілердің маңызды практикалық құндылығы бар: ол жасөспірімдерді өмірге дайындайды, әдеп пен адамгершілік негіздерін қалыптастырады, мәдени құндылықтармен таныстырады.

Ертегі дискурсы күрделі әрі көп қырлы зерттеу нысаны болғандықтан, тілші ғалымдар да, әдебиеттанушылардың да назарын ертеден өзіне аударды. Ғалымдардың пікірінше, ертегі халық өмірі туралы сарқылмас ақпарат көзі болып саналады.

Зерттеудің теориялық негізін Н.А. Акименко, В.И. Карасик, О.А. Плахова, В.Я. Пропп, Т.А. Van Dijk, J.D. Zipes, Н.Д. Арутюнова, В.З. Демьянков, Ю.Н. Караулов, А.А. Кибрик, Е.С. Кубрякова, Л.М. Макаров, М. Фуко, Т. Ван Дейк, Н. Феэрклаф, М. Стабс, Р. Водак, Д. Кэмерон, Д. Таннен, Қ.Ө. Есенова, З.Ш. Ерназарова, Г.Н. Смағұлова, Г. Әзімжанова, Б.С. Жұмағұлова, Г. Бүркітбаева, Е. Әлкебаева, Н. Уәли, Ж.М. Кеншінбаева, Ш.А. Нұрмышева, С.Б. Альпатына, А.Е. Сәденова, Ш.А. Сабитова, Г. Мұратова, К.Қ. Садирова, А.Т. Қасымбекова, Л. Ақтанова, А. Әділова, Н.Қ. Құлтанбаева т.б. ғалымдардың еңбектері құрайды.

Зерттеудің өзектілігі қазіргі тіл білімінде қазақ және ағылшын ертегі дискурсын салғастырмалы зерттеулердің аздығымен, ертегі мәтіні мен ертегі дискурсының айырмашылығы туралы мәселелерге біржақты пікірдің болмауымен түсіндіріледі. Қазақ және ағылшын ертегі дискурсының бір-біріне ұқсамайтын көпқырлылығы оны арнайы зерттеуді қажет етеді.

Әдістеме және зерттеу әдістері. Талдау әдісі дискурсқа, ертегі дискурсына қатысты теориялық мәліметтер мен тұжырымдарды, дискурс ұғымына берілген анықтамаларды, ертегі дискурсының шығу көздерін талдауда қолданылады. Салыстырмалы әдіс ертегі дискурсы мен саяси, теледидар, компьютер және театр, діни дискурстарды салыстырып, өзара байланысы мен айырмашылығын анықтауда қолданылды. Дефинициялық талдау әдісі зерттеудің тірек ұғымдарын анықтау мақсатында және зерттеудің ұғымдық аппаратын қалыптастыруда қолданылды.

Талқылау мен бақылау. «Дискурс» ұғымын анықтауға деген қазіргі

көзқарастарды талдайық. «Дискурс» терминінің көпмағыналылығы туралы сұрақтың туындауын тіл білімі саласында оның жиі қолданылуынан көруге болады. Ғалымдар арасында «дискурс» терминін түрліше түсіндіру орын алып отыр. Қазіргі таңда функционалды-коммуникативті көзқарас дискурсты мәтінмен бірге дүние туралы білімді, адресаттың мақсаты мен бағдарын, оның пікірін қамтитын экстралингвистикалық факторлардан тұратын күрделі коммуникативтік құбылыс деп анықтайды.

«Дискурс» ұғымын бір мағынада түсінудің қиындығы ол терминнің бірнеше ғылым салаларында, атап айтқанда, тіл білімі, әдебиеттану, әлеуметтік лингвистика, әлеуметтану, психолінгвистика, когнитивтік психология т.б. қолданысымен түсіндіруге болады. Сәйкесінше, бұл терминнің көпмағыналылығы және оның әр түрлі ғылым салаларында қолданысы оны түрліше түсіндіруге әкеледі. Бірақ дискурс теориясының өзі жеке ғылым саласы болып бірте-бірте қалыптасып келе жатқандығын да айтқан дұрыс.

Дискурс теориясы ХХ ғасырдың 60 жылдары қалыптаса бастаса, оған дейін бұл терминнің семантикалық өлшемдерін анықтауға ұмтылыстар жасалды. «Discours» термині тілімізге француз тілінен енген және оның сөзбе-сөз аудармасы «диалогтық сөйлеу» болып табылады [1, 89]. Осы анықтама дискурс ұғымының алғашқы және жалпы қолданыстағы мағынасын құрайды. Бірақ ХІХ ғасырда бұл термин көпмағыналы болды. Неміс тілінің 1960 жылы жарыққа шыққан Якоб Вильгельм Грим құрастырған “Deutsches Woerterbuch” сөздігі дискурс терминіне төмендегідей анықтама береді: 1) әңгімелесу, диалог; 2) сөйлеу, дәріс [2, 35]. Бұл ұғымды осылайша түсіндіру жекелеген пікірлерді зерттеу аясында қолданылып, кейіннен мәтін талдауға көшті. Мәтінді зерттеуге деген қызығушылықтың өсуі тілдің адам іс-әрекетінің түрлі қырларымен байланыста зерттеумен анықталады.

Алғашында мәтінді зерттеуге бағытталған жұмыстарды жүргізуде зерттеу нысанының терминологиялық анықтамасы мәселесі бойынша пікірталастар көп болды. Бірқатар ғалымдар «мәтін лингвистикасы» ұғымын нақты емес деген пікір айтты. Сондықтан да кейбір еңбектерде «мәтін лингвистикасы» термині «дискурс» терминімен алмастырылды. Бұл терминнің семантикалық өрісі бірте-бірте кеңейіп, «Мәтін лингвистикасы терминдерінің қысқаша сөздігінде» дискурсқа төмендегідей анықтама берілді: 1) жазбаша не ауызша сөз шығармашылығы; 2) мәтіннің ауызша-ауызекі сөйлеу түрі; 3) байланысты мәтін; 4) диалог; 5) мағыналары бойынша өзара байланысты айтылым [3, 29].

Дискурс теориясының қалыптасуы тіл тіралы ғылымның дамуына үлкен қадам болды және дискурсты лингвистикалық тұрғыдан сипаттауды талап етті.

Дискурс теориясы мәтін лингвистикасы аясында пайда болғанын ескерер болсақ, ол мәтіннен бөлініп кеткен жоқ, бірақ біртіндеп өзінің зерттеу пәнін анықтап, «дискурс» және «термин» ұғымдарын ажыратты. Бұған мысал ретінде В.Г.Борбатьконың «Дискурс – тілдің коммуникативтік бірліктерінің

(сөйлемдердің) және олардың жиынтығының мағыналық байланыстар арқылы одан да ірі бірліктерден тұратын бүтін құрылым ретінде тануға мүмкіндік беретін мәтін» [4, 31]. Берілген анықтама мәтіннің барлық жағдайда дискурс бола бермейтінін көрсетіп тұр. Дискурс әрқашан мәтін болады, бірақ кез келген мәтінді дискурс деп атауға болмайды деген тұжырым шығады.

Қазіргі лингвистикада дискурсты бірнеше қырынан түсіндіру қалыптасқан. Дебора Шифрин осы ұғымды анықтауға деген бірнеше көзқарастарды бөліп көрсетеді.

1. Коммуникативтік және функционалды көзқарас. Бұл көзқарас бойынша дискурс вербалды сөйлеу, диалог, әңгімелесу немесе адресанттың сөзі деп анықталады. Функционалды көзқарасқа сәйкес, дискурс – субъект, объект, уақыт, орын және жағдаятта көрінетін таңбалық құрылым.

2. Әлеуметтік-прагматикалық көзқарас. Бұл көзқарас дискурсты белгілі бір қарым-қатынас жағдаятында көрінетін мәтін деп анықтайды және айтылымның әлеуметтік типі болып саналады.

3. Құрылымдық-синтаксистік көзқарас. Бұл көзқарас бойынша дискурс сөйлемнен жоғары деңгейдегі айтылымды білдіреді, күрделі синтаксистік тұтастықтар арасындағы мағыналық байланыстар дискурстың басты белгілерінің біріне жатады.

4. Құрылымдық-стилистикалық көзқарас. Бұл көзқарас бойынша, дискурс ауызша сөйлеудің мәтіннен тыс ұйымдасуы болып шығады. Аталған көзқарас аясында дискурс үшін жағдаяттың, стилистикалық ерекшелік және спонтандық сипаттар тән [5,23].

Дискурсты анықтаудың жоғарыдағы бағыттары оның үш жақты табиғатын ашуға көмектеседі: дискурстың бірінші жағы мәтінмен тікелей байланысты, екінші жағынан коммуникацияға қатысушылардың санасында өтетін үдерістермен байланысты, үшінші жағынан прагматикамен байланысты.

«Дискурс» ұғымы «сөйлеу және мәтін» ұғымдарымен тікелей байланысты. Дискурс – сөйлеу шығармашылығымен байланысты когнитивті үдеріс, мәтін сөйлеу шығармашылығының соңғы нәтижесі, белгілі бір аяқталған формаға ие. Сөйлеу үдерісі мен оның нәтижесін бұлай бір-біріне қарсы қою мәтінді дискурс ретінде тану тек оның қабылдаушының санасына түсіп, қабылданған жағдайда ғана мүмкін екенін анықтайды. «Мәтін» мен «Дискурс» ұғымдарын ажыратуға деген ұмтылыс «жағдаят» категориясы арқылы ғана мүмкін болады. Осыдан барып дискурсты «мәтін»+ «жағдаят» деп түсіндіру қалыптасқан [6, 369].

Мәтіннің сипаты мен оның ерекшелігіне ғана назар аудару жеткіліксіз, өйткені мәтін біреуге арналған «жолдау» іспеттес және ол автордың көкейкөзі мен қажеттілігін бейнелейді, осы мәселелерді терең зерттеу «дискурс» ұғымын дүниеге әкелді. Француз ғалымы Э.Бенвенист лингвистің сөйлеу актісі субъектісі мен оның элементтерін зерттегенде кездесетін эмпирикалық нысан деп таниды.

Оның пікірінше, дискурс фразалардың жәй жиынтығы емес. Э. Бенвенист дискурстың басты белгісі оның коммуникацияға қатысушылармен байланысы, сөйлеуші мен тыңдаушының байланысы, сонымен бірге сөйлеушінің тыңдаушыға әсер етуді мақсат еткен қарым-қатынас ниеті деп есептейді [7, 124]. Тұлғаның мұндай коммуникативтік әрекеті сөйлеу қарым-қатынасын бастаушы, әңгіме тақырыбын ұсынушы, қарым-қатынас үдерісінде рөлдердің ауысуы, тақырыпты ауыстыру, қарым-қатынас актісінің аяқталуы дискурстың құрылымын құрайды.

Дискурстың лингво-коммуникативті аспектісі Г.А. Орлов ұсынған анықтамадан айқын көрінеді. Ол дискурсты ауызша және жазбаша түрде көрінетін, мағыналық тұтастықты білдіретін, ұзақтығы бірнеше сөйлемдерден басталып бүтін бір айтылымды (дәрістер, әңгімелер т.б.) қамтитын сөйлеу категориясы деп анықтайды [8,14]. «Дискурс» ұғымына байланыстылық, бүтіндік, аяқталған ойды білдіру сияқты мәтіннің қасиеттері тән, сондай-ақ, әлеуметтік-мәдени, коммуникативтік-жағдаяттық, экстралингвистикалық факторларды білдіретін үдеріске тән қасиеттерге де ие.

«Дискурс» терминінің анықтамасын талдай отырып, аталған терминнің анықтамасында мәтін өлшемдерімен бірге сол мәтін өзектелетін жағдай да көрініс беретінін айта кеткен дұрыс. Т.А. Ван Дейк ұсынған дискурстың анықтамасы қазіргі тіл білімінде басымдыққа ие деп айтуға болады: «Дискурс» - өзінің құрамында мәтінмен бірге оны түсінуге негіз болатын бірқатар экстралингвистикалық факторларды (дүние туралы білім, адресанттың мақсаты, бағыт-бағдары т.б.) қамтитын көп қырлы коммуникативтік құбылыс» [9,7]. Осы анықтаманың көптеген мәтінді лингвистикалық зерттеуге түрткі болғанын айтуға болады.

Шетелдік тіл білімі зерттеушілеріне сүйене отырып, В.З. Демьянков дискурсқа анықтама берді, ол анықтама басқа анықтамаларды толықтыра түседі: «Discours – бір сөйлемнен де көп нәрсені қамтитын дискурс немесе мәтін бөлігі. Көп жағдайда дискурс белгілі бір концептінің аясында қарастырылады және болып жатқан оқиғаны, оның өту орнын, жағдаятты, уақытты, оған қатысушы тұлғаларды сипаттау арқылы жалпы мәнмәтін жасалады, бұл сөйлемдердің белгілі бір бірізділігімен ғана емес, сонымен бірге дискурсқа қатысушылардың, яғни сөйлеуші мен тыңдаушының немесе түсіндірушінің арасындағы дүниетанымды бейнелейді. Дискурс элементтеріне коммуникацияға қатысушылар; коммуникативтік акт орын алып отырған оқиға және оқиғадағы белгілі бір жағдай коммуникацияға қатысушылардың бағасы, оқиғадағы ақпарат» [10, 275]. Бұл анықтаманың өзегінде дискурс мәтіннің баламасы емес, онымен бір емес және одан ауқымды құбылыс деген тұжырым жатыр.

Француз структуралистері мен постструктуралистерінің зерттеулері, әсіресе М. Фуко дискурсты әлеуметтік құбылыс деп таныды. Осы теорияны негіздеуді А. Греймас, Ж. Деррид, Ю. Кристев сынды ғалымдардың еңбектерінен көруге

болады. Аталған зерттеушілердің еңбектері стиль және тіл ұғымдарын нақтылауға мүмкіндік береді, стиль термині өзінің кең мағынасында түсіндіріліп, жеке тілдермен, жеке дискурспен салыстырылады (мысалы, «Пушкиннің стилі», «Абайдың стилі», «Р. Рейганның дискурсы» т.б.). Осы зерттеушілердің көзқарастарына сәйкес «дискурс» термині сөйлеу тілдерімен балама және дискурстың кімге, неге тиесілі екенін анықтайды. Мұның мәні зерттеушілердің қызығушылығы дискурсты өзінің кең мағынасында емес, оны белгілі бір өлшемдері бар ерекше тілдік белгілері, стиль және тақырып ерекшелігі, пайымдау және әсер ету т.б. нақты түрлерін зерттеуге ұмтылуы деп түсінуге болады. Демек, француз мектебі дискурсты айтылымның белгілі бір нақты заманға немесе әлеуметтік-саяси топқа қатысты сөйлеу типі деп анықтағанын көруге болады.

Жоғарыда айтылған «дискурс» ұғымының анықтамасынан оның «мәтінге» жақын ұғым екені байқалады, одан айырмашылығы дискурс белгілі бір уақытта өткен тілдік қарым-қатынас екендігінен көрінеді, ал мәтін статикалық нысан және тілдік әрекеттің нәтижесі болып саналады. Дискурсқа бірдей екі компонент тән деуші ғалымдар да кездеседі: тілдік әрекеттің әлеуметтік шартты динамикалық үдерісі және осы іс-әрекеттің мәтін түріндегі нәтижесі. Осы көзқарас бүгінгі күні көбірек назарға алынып жүр.

Ертегі дискурсының шығу көздеріне тоқталайық. Дискурс әлеуметтік құбылыс болғандықтан адам өмірінің көпқырлылығы мен оның қоғамдық өмірдегі қызығушылықтарының әртүрлілігімен тікелей байланысты. Дискурстың түрлерін анықтауға төмендегідей өлшемдер негіз болады:

1. Коммуникативтік актіге қатысушылардың сипаты. Осы өлшемнің негізінде дискурстың тұлғаға бағытталған және статусқа бағытталған түрлері анықталады.

2. Тарихилық. Дискурстың нақты бір дәуірмен байланысы және оның сол қоғамдағы қажеттілігімен анықталады, қоғамның белгілі бір тарихи даму кезеңіне сәйкес сөйлеу мәнері мен қарым-қатынас стратегиясы қалыптасады. Демек, дискурстың өзектелуі әлеуметтік қажеттілікпен тікелей байланысты.

3. Процессуалдық. Дискурстың бұл өлшемі сөйлеу әрекетінің қандай да бір салада нақты бір уақытта өткенін білдіреді. М.Я. Дымарский мұны әр дәуірдің өзіне тән сөздері мен сөз тіркестері, аналитикалық мақалалары, ақпараттық хабарламалары, сұхбат, пікірлері деп анықтайды [11,129].

Фольклорлық жанр ұрпақтан ұрпаққа ауызшадискурс арқылы жеткізілді. Ауызша дискурс айтылым барысында өзгеріске ұшырады, ол жазбаша дискурсқа түскенше бірнеше рет өзгеріп отырды. Ертегінің ауызша дискурстан жазылғанына қарамастан, автор ертегіде белгілі бір тарихи даму кезеңін бейнелейді. Сондықтан жазылып алынған ертегі мәтінін қайталанбайтын және ерекше мәтін деп есептеуге болады. Демек, ертегі дискурсы адамның сөйлеу шығармашылығы мен оны шебер жеткізу қабілетін көрсетеді, ертегі дискурсына қатысушылар әр түрлі болады: ертегішілер, ертегіні жинаушылар,

тыңдармандар. Ертегі дискурсының құрамдас бөліктерінің бірі болып саналатын фольклорлық жанрдағы негізгі ақпарат пен мағынаны естеу сақтау ұстанымы білімді ауызша жеткізу сипатына байланысты ақпараттың кейбір бөліктерінің түсіп қалуына, әрбір ертегішінің мәтінді өзінше жеткізуіне әкеледі, нәтижесінде ертегінің бірнеше нұсқалары пайда болады.

Автор санасындағы алғашқы ақпарат ертегі дискурсын жүзеге асыру және оның басқа түрлерін жасау үшін қажет. Ертегі дискурсы нақты бір тарихи даму кезеңі мен тұлғаның санасын бейнелейді, ал бұл өз кезегінде қоғамның бағыт-бағдарын, түрткілері мен көзқарастарын анықтайды. Ертегі дискурсында адамның күнделікті іс-әрекеті, қарым-қатынасы көрініс табады. Демек, ертегілік категориясын дискурста көрінетін ерекше менталды сана кеңістігіне жатқызуға болады.

Әлеуметтік және қоғамдық қажеттілік ертегі дискурсының өзектелуіне себеп болды. Ертегі дискурсы дамуының алғашқы кезеңінде оған қатысушылар ертегіші мен тыңдармандардан құралып, жағдаяттық-рөлдік формаға ие болған деп айтуға болады. Ертегі дискурсының ауызша формасынан жазбаша формасына ауысуы кезінде ең негізгі белгілердің бірі коммуниканттар арасындағы рөлдік қарым-қатынас. Демек, ертегі дискурсы жағдаяттық-рөлдік формадан жеке тұлғаға бағытталған дискурстың тұрмыстық типіне айналған. Соған сәйкес ертегі дискурсына қатысушылар мен олардың қарым-қатынас рөлдері де өзгерген: ертегіні ойдан құрастырушы енді ертегіні көркемдеп жеткізушіге, жатқа айтушыға айналады, содан кейін қатардағы орындаушыға, одан кейінірек ертегіні жинаушыға, өңдеушіге, компьютерде терушіге және ең соңында тыңдарман мен оқырманға ауысады.

В.Я. Пропптың пікірінше ертегіні айтушы оның мәтінін өз ойынша өзгерте алмайды. Оның шығармашылығы нақты тарихи даму кезеңі мен әлеуметтік ортамен анықталады. Дегенмен аталған факторлар өзгеріп тұруы әбден мүмкін. Олар үнемі өзгеріске ұшырап тұрады және ол ертегіні орындаушыға шығармашылық еркіндік береді [12, 373].

Ертегі дискурсының ауызша коммуникациядан жазбаша коммуникацияға өтуі ауызша қарым-қатынастың көркем-эстетикалық құндылықтарымен қатар жүреді. Б.Кроченің пікірінше, ертегілер мен аңыздар ең басында оларды ойлап табушылар мен ең алғашқы айтушылары салған поэтикалығы мен рухын біртіндеп жояды. Олар баяндаудың мәнін жеткізуші ретінде көрінеді, кейбір жағдайларда есеп беріп тұрған адамға ұқсайды. Сондықтан да фольклористер жазып алған кейбір ертегілер тыңдарманды жалықтырып жібереді [13, 45].

Ертегіні жинаушылар фольклорлық шығармаларды толықтырып, кейбір тұстарын қосып, көркемдеп өңдейді, сөйтіп өздері ертегі құрастырады. Ертегіні құрастыру және өңдеу біртіндеп кәсіби-әдеби шығармашылыққа айналады. Сәйкесінше, ертегі дискурсына тән жоғары эстетикалық сапа, яғни халықтың шынайы дүниені қабылдауын жеткізу емес, жеке адамның шығармашылығын,

жеке адамның дүниені қабылдау ерекшелігін жеткізуге айналады. Сөйтіп халықтық ертегілер біртіндеп түрлі өзгерістерге ұшырап әдеби ертегілерге айналады. Оның үстіне мұндай әдеби ертегілерде тәлім-тәрбие бағыты басымдық танытады [14, 13].

Ертегі дискурсын дискурстың бір түрі ретінде қарастыруға негіз болатын өлшемдерді анықтау оны түсіндіру мен жүйелеуге әкелді. Жоғарыда айтылған тұжырымдар ертегі дискурсын өз алдына зерттеу қажеттігін дәлелдейді.

Ертегі дискурсының зерттелуі мен «Ертегі дискурсы» ұғымының анықталуына шолу жасайық. Ертегі дискурсын зерттеуге арналған еңбектер қатары жылдан жылға көбейіп келеді. Е.С. Кубрякова мен О.В. Александрова «Кеңістік түрлері, мәтін және дискурс» (1997), Н.Н. Миронова «Бағалауыштық семантиканы дискурс-талдау» (1997), В.Я. Пропп «Орыс ертегісі» (2000), Ю.В. Мамонова «Ағылшын тұрмыстық ертегілері лексикасының когнитивті-дискурсивті ерекшеліктері» (2004), Н.А. Акименко «Ағылшынтілді ертегі дискурсының лингвомәдени сипаты» (2005), М.В. Демина «Британ ертегі дискурсының гендерлік концептосферасы: дәстүрден қазіргі заманға дейін» (2000), А.М. Кербс «Орыс ертегі дискурсының кеңістігі» (2010), К.Т. Батуева, И.Г. Ульянова өздерінің «Ертегі дискурсының лексикалық ерекшелігі» (2011), Т. Луговая «Қазіргі мәдениеттегі ертегі дискурсы» (2012), У.В. Каримова «Ертегі дискурсының лингвомәдени сипаты» (2013), Ю.М. Брейгер «Орыс, француз ертегі дискурсындағы сынақтың вербалдануы» (2013), О.А. Плахова «Ағылшын ертегілерінің лингвосомиотикасы: жанрлық кеңістігі, таңбалық бейнеленуі, дискурсивтік өзектелуі» (2013), О.А. Плахова «Дискурс пен жанрдың өзара байланысы мәселесі туралы (ертегі дискурсы бойынша)» (2015), Л.П. Ковальчук «Ертегі дискурсының құрылымы және ғылыми парадигмасы» (2013), Д.Ф. Шакиров, А.Ш. Юсупова «Ертегі дискурсының лингвомәдени аспектісі және оның татар тіліне аударылу мәселесі» (2016), И.С. Соборная «Ертегі дискурсын зерттеудің теориялық-әдіснамалық негіздері» (2017), Е.Ф. Бизунова «Ертегі дискурсы халық менталитетінің көрінісі (белорусь және неміс ертегілері негізінде)» (2017), Ю.С. Городова «Ағылшынтілді эпостардағы ертегі дискурсының ерекшелігі» (2017), С.К. Кенжемуратова «Қазақ, орыс, ағылшын тілдеріндегі ертегі дискурсының лингвомәдени өлшемдері» (2020), А.Т. Қасымбекова «Ертегілердегі ғаламның концептуалдық бейнесі (қазақ және ағылшын тілдері негізінде)» (2020), А.В. Шаколо «Ертегі дискурсы: пайда болуы, қалыптасуы, орыс, белорусь, неміс лингвомәдениетіндегі тірек концептілер» (2021), В.В. Галлямова «Ертегі дискурсын зерттеудегі ертегінің топтастырылуы» (2021), С. Цзинтин «Орыс халық ертегілерінің дискурстық ерекшеліктері (А.Н.Афанасьев жинағының материалдары бойынша)» (2021), Н.К. Култанбаева «Ертегі дискурсының лингвомәдени өлшемдері (қазақ, орыс және араб тілдері материалдары негізінде)» (2022) т.б. зерттеулер бар. Берілген зерттеулерден ертегі дискурсының әр түрлі қырынан қарастырылғаны байқалады. Зерттеу

еңбектерінің ішінен салғастырмалы аспектіге басымдық беріліп отырғанын да көруге болады. Бұл соңғы жылдары тіл біліміндегі тілді адаммен, адамның таным-түсінігімен бірлікте қарастыру ұстанымымен тығыз байланысты. Ертегі дискурсы халық өмірінің тілдегі көрінісі екенін дәлелдейтін мысалдар жоғарыда аталған еңбектердің әрқайсынан кездеседі.

Ертегі дискурсына арналған еңбектердің тақырыбы қандай әр алуан болса, оларда берілген «ертегі дискурсы» ұғымының анықтамасы да түрліше болып келеді. Мәселен, Е.С. Кубрякова мен О.В. Александрованың зерттеуінде ертегі дискурсы ұғымын белгілі бір әлеуметтік ақпаратты жеткізуді мақсат ететін танымдық және тілдік қызметтің нәтижесі деп анықтаса [15, 31], зерттеуші Н.Н. Миронова ертегі дискурсын сөйлеу қарым-қатынасының бұл түріне қоғамда қалыптасқан нормалар мен құндылықтарды сыни тұрғыдан талдау тән деп түсіндіреді. Ертегі дискурсы кез келген ұлттың дүние бейнесі туралы толыққанды ақпарат беретін мәтін деп тұжырымдайды [16, 33].

Ю.В. Мамонова ертегі дискурсы ұғымын мәдени-құндылық ақпарат көзі [17,71] ретінде түсіндірсе, Н.А. Акименко ертегілік категориясы іс жүзіне асатын коммуникативтік орта деп анықтайды [14, 4]. Ғалым М.В. Демина ертегі дискурсын және ондағы гендерлік ерекшеліктерді арнайы зерттей келе былай деп тұжырымдайды: «Ертегі дискурсы - сан ғасырлар бойы халықтың жинаған өмірлік тәжірибесі туралы мәліметтердің кодталып, ұлттың өзіндік дүниетанымын бейнелейтін мәдени қойма» [18, 91]. А.М. Кербс «Орыс ертегі дискурсының кеңістігі» зерттеуінде ертегі дискурсын этностың күрделі ойлау жүйесінің нәтижесі деп анықтаса [19, 5], К.Т. Батуева, И.Г. Ульянова ертегі дискурсының әлеуметтік-мәдени, экстралингвистикалық, прагматикалық және психологиялық факторларға тәуелді екенін айта келе, ұлттың ділін, наным-сенімдерін бейнелейтін байланысқан мәтін деп түсіндіреді [20, 91]. Т. Луговая өзінің «Қазіргі мәдениеттегі ертегі дискурсы» деген мақаласында ертегі дискурсының мәдениетпен байланысын анықтайды. Жарнама дискурсындағы ертегілік бейнелер мен олардың қазіргі мәдениетті қалыптастырудағы рөліне ерекше назар аударады [21, 14-18]. Ю.М. Брейгер «Орыс, француз ертегі дискурсындағы сынақтың вербалдануы» деп аталатын диссертациясы салғастырмалы сипатта жазылған еңбектердің бірі болып саналады. Орыс және француз ертегі дискурсындағы сынақтарға тән ортақ және айырым белгілері нақты мысалдар арқылы дәлелденіп, қорытынды жасалады [22, 3-5].

Зерттеуші А.Т. Қасымбекова ертегілердегі ғаламның концептуалдық бейнесі қазақ және ағылшын тілдері материалдары негізінде салғастырмалы талдау жасай келе, әрбір этнос ертегісіне тән мәдени маркерлер мен прецедентті атаулардың болатындығын атап көрсетеді [23, 116]. Қазақ, орыс және араб тілдеріндегі ертегі дискурсының лингвомәдени өлшемдері зерттеуші Н.К. Құлтанбаеваның еңбегінде жан-жақты қарастырылады. Н.К. Құлтанбаева ертегі дискурсына төмендегідей анықтама береді: «Ертегі дискурсы когнитивтік

және тілдік қызметтің динамикалық үдерісі, ерекше әлеуметтік ақпарат түрінде ұсынылған сөйлесім үлгісі. Ертегі дискурсы қарым-қатынасқа қатысушылар арасындағы белгілі бір этностың әлеуметтік-мәдени дүние бейнесін терең көрсететін шынайы сөйлеу әрекеті. Ертегі дискурсы–әлеуметтік-тарихи, мәдени, этникалық, тілдік факторлармен айқындалған, жеке тұлғаның және бүтін халық санасының ерекшелігін, уақытпен дәлелденген озық дәстүрлерді бейнелейтін, белгілі бір дәуірдің шындықтарымен сәйкес келетін әлеуметтік концептілердің және олардың түрлі нұсқаларының өзіндік жиынтығы» [24].

Нәтижелер. Ертегі дискурсы ұғымына берілген ой-тұжырымдар мен анықтамаларды зерделей келе, мынадай қорытынды жасауға болады. Ертегі дискурсы әрбір ұлттың өмір-тіршілігі, дүниетанымы, наным-сенімі, бір сөзбен айтқанда дүние бейнесі туралы мәдени-құнды ақпараттар жиынтығы болып шығады.

Дискурс түрлерінің өзара байланысын және олардың бір-бірінен ажырату мәселесі оңай емес. Өйткені бір дискурс түрі екінші дискурс түрімен байланыса отырып, екінші түріне ауысып кететін жағдайлар көп кездеседі. Қазіргі кезде дискурстың саяси, кәсіби, іскери, ақпараттық, ертегі, жарнама т.б. түрлері ажыратылып, зерттеліп жүр.

Ертегі дискурсының саяси дискурсмен байланысы өте ертеден басталады. Өмірлік тәжірибені ұрпақтан-ұрпаққа жеткізу, мәселен, аңшылық, балық аулау, мал бағу т.б. әңгімелеу арқылы жеткізу алғашқы қауымдық құрылыстан бастау алады. Осы білімдермен бірге дүниеге деген діни-сиқырлық көзқарастар да беріліп отырған. Сол кезде тайпа көсемдері айтқан әңгімелер қазіргі ертегілер мен мифтердің негіздері болып саналады. Уақыт өте келе мифологиялық әңгімелердегі табиғи құбылыстар ғылыми тұрғыдан түсіндіріле бастағандықтан, олар өзектілігін жоя бастады. Бірақ олардың сюжеттері халықтық ертегілердің жасалуына негіз болды.

Ертегі дискурсы теледидар, компьютер және театр дискурстарымен тығыз байланысты. Театр қойылымдары мен фильмдер, мультфильмдер, компьютерлік ойындардағы сюжеттер ертегі дискурсынан алынады. Осы дискурс түрлерімен байланысқа түсе отырып, ертегі дискурсы өзінің шекарасын жойып, мысалы, компьютерлік дискурста арнайы бағдарлама арқылы жасалған интербелсенді ертегіге айналады және компьютер қолданушылардың іс-әрекетіне толықтай бағынады. Ертегі дискурсы жарнама дискурсында көбірек көрініс табады. Жарнамада ертегі кейіпкерлері ойыншық түрінде, сату белгілері түрінде қолданылады. Ертегі дискурсы – күрделі лингвомәдени бірлік, ол қазіргі қарым-қатынастың әр түрлі жағдаятында кездеседі.

Ертегі дискурсы мен діни дискурстың байланысын олардың құрылысынан көруге болады. Діни дискурста «Әумин, құдай жарылқасын, алла қолдасын, бір алла өзі жар болсын т.б.» тұрақты клишелер жиі қолданылса, ертегі дискурсында «Ерте, ерте, ертеде, ешкі жүні бөртеде, сөйтіп барша мұратына жетіпті т.б.» тұрақты клишелер қолданылады. Ертегі дискурсына тән

ерекшеліктердің бірі ретінде баяндаудағы нақтылықтың болмауын айтамыз. Мысалы, ертегідегі «алдынан орман кездесті» деген сөйлемде қандай орман, ормандағы ағаштардың түрлері қандай т.б. ақпараттар берілмейді. Немесе «күндердің бір күнінде, айлардың бір айында», «бір елде», «көз көрмеген, құлақ естімеген жерде» т.б. тіркестер таза ертегілік тәсіл болып саналады.

Қорытынды. Қазіргі лингвистикада «дискурс» ұғымын анықтауға коммуникативтік, әлеуметтік-прагматикалық, құрылымдық-синтаксистік және құрылымдық-стилистикалық көзқарастар қалыптасты. Осыған қарамастан, «дискурс» ұғымының мағынасы кең, аталған көзқарастар оның үш жақты табиғатын ашуға мүмкіндік береді: бір жағынан дискурс мәтінмен тығыз байланысты, екінші жағынан – дискурс – коммуникацияға қатысушылардың санасында өтетін үдеріспен байланысты, үшінші жағынан прагматикамен тығыз байланысты.

Лингвистикалық парадигманың лингвомәдени тұжырымы аясында ертегі мәтіні көп қырлы, кешенді құрылымдық-семантикалық түзіліс болып шығады. Біздің зерттеуімізде ертегі дискурсы ертегі мәнмәтіні аясында жүзеге асатын, нәтижесі мәтін болатын, ғажайып, белгісіз хронотоп, құрылымдық және семантикалық, аксиологиялық белгілерді бойына жинақтаған ертегілік категориясы бар коммуникативтік үдеріс ретінде түсіндіріледі.

Ертегі дискурсы ұғымын анықтау және оның басқа дискурс түрлері арасындағы орнын белгілеу оның басқа дискурс түрлерімен өзара байланысын анықтау арқылы мүмкін болады.

Әдебиеттер

1. Большой энциклопедический словарь / под ред. А.М. Прохорова. – СПб.: Норинт, 2004. – 1456 с.
2. Deutsches Woerterbuch / ed. by J. Grimm. Leipzig S. Hirzel, 1860. – 718 p.
3. Николаева Т.М. Краткий словарь терминов лингвистики. – М: Прогресс, 1978. – 480 с.
4. Борботько В.Г. Элементы теории дискурса. – Грозный: ЧИГУ, 1981. – 113 с.
5. Schiffrin D. Approaches to Discourse. – Oxford: Blackwell, 1994. – 470 p.
6. Wilensky R. Discourse, probability, and inference // Beliefs, Reasoning, and Decision Making, vol. 5, 1994. – P. 363-388.
7. Гийом Ж., Мальдидье Д.О. новых приёмах интерпретации, или проблема смысла с точки зрения анализа дискурса // Квадратура смысла. – М.: Прогресс, 1999. – С. 124-136.
8. Орлов Г.А. Современная английская речь. М.: Высш. шк., 1991. – 238 с.
9. Ван Дейк Т.А. Язык. Познание. Коммуникация. – Москва: Прогресс, 1989. – 310 с.
10. Демьянков В.З. Доминирующие лингвистические теории в конце XX века // Язык и наука конца XX века. – М.: Ин-т языкознания РАН, 1995. – С. 239-320.
11. Борботько В.Г. Принципы формирования дискурса: От психолингвистики к лингвосинергетике. – Москва: Либроком, 2011. – 288 с.
12. Пропп В.Я. Русская сказка: собрание трудов. – М.: Лабиринт, 2000б. – 416 с.
13. Голованов И.А. Фольклорное сознание как особый тип художественного

освоения действительности // Вестник Челябинского государственного университета. Серия: Филология и искусствоведение, 2009. – Вып. 33 – № 22 (160). – С. 43-48.

14. Акименко Н.А. Лингвокультурные характеристики англоязычного сказочного дискурса: автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Волгоград, 2005. – 23 с.

15. Кубрякова Е.С., Александрова О. В. Виды пространства, текста и дискурса // Категория мира: пространство и время: материалы науч. конф. – М.: Диалог, 1997. – 389 с.

16. Миронова Н.Н. Дискурс-анализ оценочной семантики. – М.: НВИ Тезаурус, 1997. – 160 с.

17. Мамонова Ю.В. Когнитивно-дискурсивные особенности лексики английской бытовой сказки: автореф. дис. ... канд. филол. наук /Ю.В. Мамонова. – М., 2004. – 22 с.

18. Демина М.В. Гендерная концептосфера британского сказочного дискурса: от традиции к современности // Вестник СамГУ. 2006. №10/2 С. 64.

19. Кербс А.М. Пространство русского сказочного дискурса // URL: https://upload.pgu.ru/iblock/8dd/uch_2010_viii_00008.pdf (Дата обращения: 18.11.2022).

20. Батуева К.Т., Ульянова И.Г. Лексические особенности сказочного дискурса // Вестник Пятигорского государственного университета. – 2011. – № 4. – С. 191.

21. Луговая Т. Сказочный дискурс современной культуры / Культурологічний та мистецтвознавчий журнал. – №4 (35) 2012. – С. 14-19.

22. Брейгер Ю.М. Вербализация испытания в сказочном дискурсе в русском и французском языках» диссертация на соискание уч. степ. кандидата филол. Наук. Волгоград. –2013. –138 с.

23. Қасымбекова А.Т. Қазақ, ағылшын тілдеріндегі ертегілердің зерттелуі, дамуы мен қалыптасуы // Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің Хабаршысы. Филология сериясы. 2017, №2. – Серия филология. – Алматы: 2017. – Казахстан, Алматы Вестник КазНУ. – №2 (166). – С. 361-367. Доступно на: <https://philart.kaznu.kz/index.php/1-FIL/article/view/2366>>. Дата доступа: 10 may 2023

24. Issakova S.S., Kultanbayeva N., Kushtayeva M.T., Saduakas N., Aitpenbetova A., Imangazina A. Fairytale Discourse as a Demonstration of the National // Mentalityhttp:// Astra Salvensis.com / 2021-2 / 121-135. <https://astrasalvensis.eu/2021-2/#>

Н.Е. КАРТЖАН, С.С. ИСАКОВА

Актюбинский региональный университет имени К. Жубанова, Актобе,
Казахстан

С. КЕНЖЕМУРАТОВА

Евразийский гуманитарный институт имени А.К. Кусаинова, Астана, Казахстан

ПРОБЛЕМА ИЗУЧЕНИЯ СКАЗОЧНОГО ДИСКУРСА: ОПРЕДЕЛЕНИЕ, КЛАССИФИКАЦИЯ И ВЗАИМОСВЯЗЬ

Аннотация. Статья посвящена изучению сказочного дискурса. Проблемы теории дискурса, возникшие в рамках антропоцентрической парадигмы лингвистики, в последние годы стремительно развиваются. В лингвистике сложилось много мнений о понятии дискурса. В статье говорится о формировании

коммуникативных и функциональных, социально-прагматических, структурно-синтаксических, структурно-стилистических подходов к определению понятия дискурса в современном языкознании. Определяется связь дискурса с текстом, процессами, протекающими в сознании участников коммуникации, с прагматикой. Проводится анализ определений ученых, давших понятие «Дискурс», предлагаются собственные выводы. Определением видов дискурса определяется характер, историчность, процессуальные критерии участников коммуникативного акта. Анализируются мнения об источниках сказочного дискурса. Проведен всесторонний анализ изучения сказочного дискурса. Дифференцируются определения, данные понятию «сказочный дискурс», делаются собственные выводы. Делается вывод, что сказочный дискурс является совокупностью культурно-ценной информации о жизни, мировоззрении, убеждениях каждой нации, то есть, о картине мира. Определяется связь сказочного дискурса с политическим, телевизионным, компьютерным и театральным дискурсами. Сказочный дискурс – это сложная лингвокультурная единица, которая встречается в различных ситуациях современного общения. Связь сказочного дискурса и религиозного дискурса доказана на конкретных примерах.

Ключевые слова: дискурс, теория дискурса, сказочный дискурс, текст, коммуникация, прагматика, лингвокультурная единица, картина мира, языковая картина мира

N.E. KARTZHAN, S.S. ISSAKOVA

Aktobe Regional University named after K. Zhubanov, Aktobe, Kazakhstan

S. KENZHEMURATOVA

A.K. Kussayinov Eurasian Humanities Institute, Astana, Kazakhstan.

THE PROBLEM OF STUDYING FAIRY-TALE DISCOURSE: DEFINITION, CLASSIFICATION AND RELATIONSHIP

Annotation. The article is devoted to the study of fairy-tale discourse. The problems of discourse theory that have arisen within the framework of the anthropocentric paradigm of linguistics have been developing rapidly in recent years. There are many opinions in linguistics about the concept of discourse. The article deals with the formation of communicative and functional, socio-pragmatic, structural-syntactic, structural-stylistic approaches to the definition of the concept of discourse in modern linguistics. The connection of the discourse with the text, the processes taking place in the minds of communication participants, with pragmatics is determined. The analysis of the definitions of scientists who gave the concept of «Discourse» is carried out, their own conclusions are proposed. The definition of the types of discourse determines the nature, historicity, procedural criteria of the participants of the communicative act. Opinions about the sources of fairy-tale

discourse are analyzed. A comprehensive analysis of the study of fairy-tale discourse has been carried out. The definitions given to the concept of «fairy-tale discourse» are differentiated and their own conclusions are drawn. It is concluded that fairy-tale discourse is a set of culturally valuable information about the life, worldview, beliefs of each nation, that is, about the picture of the world. The connection of fairy-tale discourse with political, television, computer and theatrical discourses is determined. Fairy-tale discourse is a complex linguistic and cultural unit that occurs in various situations of modern communication. The connection between fairy-tale discourse and religious discourse is proved by concrete examples.

Keywords: discourse, theory of discourse, fairy-tale discourse, text, communication, pragmatics, linguistic and cultural unit, worldview, linguistic worldview

References

1. Bol'shoj jenciklopedicheskiy slovar' / pod red. A.M. Prohorova. – SPb.: Norint, 2004. – 1456 s.
2. Deutsches Woerterbuch / ed. by J. Grimm. Leipzig S. Hirzel, 1860. – 718 p.
3. Nikolaeva T.M. Kratkij slovar' terminov lingvistiki. – M.:Progress, 1978. – 480 s.
4. Borbot'ko V.G. Jelementy teorii diskursa. – Groznyj: ChIGU, 1981. – 113 s.
5. Schiffrin D. Approaches to Discourse. – Oxford: Blackwell, 1994. – 470 p.
6. Wilensky R. Discourse, probability, and inference // Beliefs, Reasoning, and Decision Making, vol. 5, 1994. – P. 363-388.
7. Gijom Zh., Mal'did'e D. O novyh prijomah interpretacii, ili problema smysla s točki zrenija analiza diskursa // Kvadratura smysla. – M.: Progress, 1999. – S. 124-136.
8. Orlov G.A. Sovremennaja anglijskaja rech'. – M.: Vyssh. shk., 1991. – 238 s.
9. Van Dejk T.A. Jazyk. Poznanie. Kommunikacija. – Moskva: Progress, 1989. – 310 s.
10. Dem'jankov V.Z. Dominirujushhie lingvisticheskie teorii v konce XX veka // Jazyk i nauka konca XX veka. – M.: In-t jazykoznanija RAN, 1995. – S. 239-320.
11. Borbot'ko V.G. Principy formirovanija diskursa: Ot psiholingvistiki k lingvosinergetike. – Moskva: Librokom, 2011. – 288 s.
12. Propp V.Ja. Russkaja skazka: sobranie trudov. – M.: Labirint, 2000b. – 416 s.
13. Golovanov I.A. Fol'klornoe soznanie kak osobyj tip hudozhestvennogo osvoenija dejstvitel'nosti // Vestnik Cheljabinskogo gosudarstvennogo universiteta. Serija: Filologija i iskusstvovedenie, 2009. – Vyp. 33 – № 22 (160). – S. 43-48.
14. Akimenko N.A. Lingvokul'turnye harakteristiki anglojazychnogo skazochnogo diskursa: avtoref. dis. ... kand. filol. nauk. – Volgograd, 2005. – 23 s.
15. Kubrjakova E.S., Aleksandrova O. V. Vidy prostranstva, teksta i diskursa // Kategorija mira: prostranstvo i vremja: materialy nauch. konf. – M.: Dialog, 1997. – 389 s.
16. Mironova N.N. Diskurs-analiz ocenочноj semantiki. – M.: NVI Tezaurus, 1997. – 160 s.
17. Mamonova Ju.V. Kognitivno-diskursivnye osobennosti leksiki anglijskoj bytovoj skazki: avtoref. dis. ... kand. filol. nauk /Ju.V. Mamonova. – M., 2004. – 22 s.
18. Demina M.V. Gendernaja konceptosfera britanskogo skazochnogo diskursa: ot tradicii k sovremennosti// Vestnik SamGU. – 2006. – №10/2. – S. 64.
19. Kerbs A.M. Prostranstvo russkogo skazochnogo diskursa // URL:

https://upload.pgu.ru/iblock/8dd/uch_2010_viii_00008.pdf (Data obrashhenija: 18.11.2022).

20. Batueva K.T., Ul'janova I.G. Leksicheskie osobennosti skazochnogo diskursa // Vestnik Pjatigorskogo gosudarstvennogo universiteta. – 2011. – № 4. – С. 191.

21. Lugovaja T. Skazochnyj diskurs sovremennoj kul'tury / Kul'turologichnij ta mistectvoznachij zhurnal. – №4 (35) 2012. – S. 14-19.

22. Brejger Ju.M. Verbalizacija ispytaniya v skazochnom diskurse v russkom i francuzskom jazykah» dissertacija na soiskanie uch.step. kandidata filol. nauk. – Volgograd, 2013. – 138 s.

23. Qasymbekova A.T. Qazaq, aǵylsyn tilderindegi ertegilderdiń zerttelui, damuy men qalyptasuy / Äl-Farabi atyndaǵy Qazaq ultiyq universitetiniń Habarşysy. Filologia seriasy. – 2017. – №2. – Seria filologia. – Almaty, 2017. – Kazahstan, Almaty Vestnik KazNU. – №2 (166). – S. 361-367. <https://philart.kaznu.kz/index.php/1-FIL/article/view/2366>.

24. Issakova S.S., Kultanbayeva N., Kushtayeva M. T., Saduakas N., Aitpenbetova A., Imangazina A. Fairytale Discourse as a Demonstration of the National // Mentality [http:// Astra Salvensis.com/2021-2/121-135](http://Astra Salvensis.com/2021-2/121-135). <https://astrasalvensis.eu/2021-2/#>

Авторлар туралы мәлімет:

Қартжан Нарқозы Есенгелдіұлы – Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университетінің докторанты, Ақтөбе, Қазақстан.

Картжан Нарқозы Есенгелдиұлы – докторант Актюбинского регионального университета имени К. Жубанова, Актобе, Казахстан

Kartzhan Narkozy Esengeldiuly – doctoral student of Aktobe Regional University named after K. Zhubanov, Aktobe, Kazakhstan

Исакова Сабира Сағынбекқызы – филология ғылымдарының докторы, Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университетінің профессоры, Ақтөбе, Қазақстан.

Исакова Сабира Сағынбековна – доктор филологических наук, профессор Актюбинского регионального университета имени К. Жубанова, Актобе, Казахстан

Issakova Sabira Sagynbekovna – doctor of philological sciences, professor, Aktobe Regional University named after K. Zhubanov, Aktobe, Kazakhstan

Кенжемұратова Салима Кенжемұратқызы – филология ғылымдарының кандидаты, А.Қ. Құсайынов атындағы Еуразия гуманитарлық институтының доценті, Астана, Қазақстан

Кенжемуратова Салима Кенжемуратовна – кандидат филологических наук, доцент Евразийского гуманитарного института имени А.К. Кусаинова.

Kenzhemuratova Salima Kenzhemuratovna – candidate of philological sciences, Associate Professor, A.K. Kussayinov Eurasian Humanities Institute, Astana, Kazakhstan.

ХҒТАР 16.21.39

DOI <https://doi.org/10.55808/1999-4214.2023-2.08>*Г.Д. КОШИКБАЕВА¹ Б.К. ЕЛИКБАЕВ² А.О. ЫБЫРАЙЫМ³

М. Өуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент, Қазақстан ^{1,2,3}
(e-mail: 75koshikbaeva75@mail.ru¹, Bake3363@gmail.com², Azimchan23@mail.ru³)

ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ СҰРАУЛЫ СӨЙЛЕУ АКТІСІНІҢ МОДАЛЬДЫҚ МАҒЫНАЛАРЫ

Аңдатпа. Мақалада қазақ тіліндегі сұраулы сөйлемдердің болжалдық, қалаулық (тілек, арман), мүмкіндік (мүмкін еместік), міндеттілік (қажеттілік), бұйрықтық модальдық мағыналарын білдіруі талданды. Аталған модальдық мағыналардың негізінен сұрау есімдігі, сұраулық демеулігі қатысқан сөйлемдермен білдіретіні, сондай-ақ осы тілдік бірліктердің қайталануы және басқа да тілдік бірліктермен (модаль сөздер, көмекші етістіктер, тұрақтанған сөз тіркестері, аналитикалық форманттар және т.б.) бірге қолданылуы арқылы күшейе түсетіні анықталды.

Болжалдық, қалаулық (тілек, арман), мүмкіндік (мүмкін еместік), міндеттілік (қажеттілік), бұйрықтық модальдық мағыналарын білдіруде риторикалық сұрақты сөйлемдер белсенді қызмет атқарады. Сонымен қатар мақалада сұраулы сөйлемдерде аталған модальдық мағыналардың басқа да модальдық мәндермен, сөйлеушінің эмоционалды-экспрессивті көзқарасымен, мысалы, зат, құбылыс туралы ақпараттың немесе іс-әрекеттің орындалуының болжалдылығы белгісіздік, күдіктену, күмәндану және т.б. мәндермен астаса берілетіні тілдік деректермен дәлелденді. Сұраулы сөйлемдер білдіретін модальдық мағыналар тұтас мәнмәтіндік мазмұннан, тілдік бірліктердің сөйлеу жағдаятынан, прагматикалық қызметі әсерінен туындайтын имплицитті мағыналарынан да көрінетіні дәйектелді.

Сөйлеушінің сөйлеу жағдаятына байланысты көзқарасын білдіретін модальдық мағыналар сұраулы сөйленімдерді құрылымдық-семантикалық сипаттау, мәнмәтіндік талдау, функционалды-семантикалық талдау, дифференциация және гипотетикалық түсіндіру және трансформациялау әдістері арқылы анықталды.

Түйін сөздер: сұраулы сөйлем, модальдық мағына, болжалдық, қалаулық, мүмкіндік, қажеттілік, бұйрықтық.

Кіріспе. Қазақ тіл білімінде А. Байтұрсынұлы сөйлемді алдымен жалпы

түрлері және айтылу түрлері деп екіге топтастырып, соңғысын сұраулы, лепті, тілекті, жай сөйлем түрінде жіктеп көрсетсе [1,263], Қ. Жұбанов хабар сазды, сұрау сазды, леп сазды сөйлем [2,153] деп бөледі. Сондай-ақ 2002 жылы жарық көрген «Қазақ грамматикасы» еңбегінде сөйлемдер хабарлы, бұйрықты, лепті, сұраулы, атаулы болып бөлінеді [3, 665-676].

Әдістеме және зерттеудің әдістері. Мақалада жалпы және қазақ тіл білімінде сөйлемдерді құрылымы, коммуникативтік мақсаты тұрғысынан зерттеген теориялық еңбектер мен қазақ мәтіндеріндегі тілдік деректер негізге алына отырып, сұраулы сөйлемдерде сөйлеушінің сөйлеу жағдаятына байланысты көзқарасын білдіретін модальдық мағыналарды білдіруі зерттеу нысаны ретінде алынып, сұраулы сөйленімдерді құрылымдық-семантикалық сипаттау, мәнмәтіндік талдау, функционалды-семантикалық талдау, дифференциация және гипотетикалық түсіндіру және трансформациялау әдістері қолданылды.

Талқылау мен бақылау. Мақаланың нысаны болып отырған сұраулы сөйлемдердің коммуникативтік қызметін зерттеушілер былайша көрсетеді: біріншіден, сөйлеушінің әңгімелесушіден бір нәрсені білуі, екіншіден, әңгімелесушіні қойылған сұрауға жауап беруге итермелеуі, яғни сөйлеушінің өз сөйлеу актісін тыңдаушыны ізделетін ақпаратқа жауап беруге қозғау салуы (бұйыруы) [4, 151-169], сұрау актісі «бір-нәрсені хабарлау, қандай да бір ақпаратты беруді өтіну» болып табылады [5, 49], сұраулы сөйленімдер сөйлеушінің заттарға, адамдарға, олардың сындарына, кеңістіктік және уақыттық шекараларына, іс-әрекеттің сипатына (орны, өту деңгейі және т.б.) және т.б. қатысты ақпаратты анықтау мақсатында айтылады [5, 109].

Ғалым Е.В. Рагозина сұраулы сөйлемдерді сұраулы-хабарлы (риторикалық және эмоциональды сұрау) және сұраулы-бұйрықты сөйлемдер деп бөліп, олардың модальды мағыналарын «сұрау модальділігі» деп атайды [6, 15]. Сонымен қатар сұраулы сөйлемдердің бұйыру интенциясын білдіруі кейбір ғалымдарға сұрау модальділігін бұйыру модальділігінің бір түрі ретінде қарастыруға негіз болған (Пешковский, 1956; Милых, 1958; Щербань, 1991).

1967 жылғы «Қазақ тілінің грамматикасында» сұраулы сөйлемдер мағыналық жақтан ашық, альтернативтік, риторикалық, түрткі сұрақ, қызметі жағынан негізгі сұрақты, жетек сұрақты, анықтаушы сұрақты білдіретін сөйлемдер [7,121] болып жіктеледі.

Сонымен қатар сұраулы сөйлемдерді қолданылу ерекшеліктеріне қарай ашық, демеу, риторикалық мәнді сұраулы сөйлемдер [8,47], субъектінің, предикативтік іс-әрекеттің, сапаның, сынның, іс-қимыл объектісінің, іс-қимылдың сапасының, себебінің, мекенінің, мезгілінің, зат сапасының, сынының, санының іздеуді екенін білдіретін сұраулы сөйлемдер [9, 63] болып бөлінеді.

Зерттеушілер Ж.А. Құсайынова мен С.Н. Сәменова «сұраулы, бұйрықты

сөйлемдер «болжау», «жорамалдау» модальді мәндерін имплицитті амалдар арқылы білдіретінін және сұраулы, бұйрықты сөйлемдер мәтін аясында контекстік семантика және тілдік бірліктердің прагматикалық қызметі әсерінен түрленуге бейімделетінін; сұраулы, бұйрықты сөйлемдердің мағынасын, функциясын тек семантикалық кеңістікте дәл анықтауға мүмкін екенін» айтады [10, 66].

Мақалада жалпы және қазақ тіл білімінде сөйлемдерді құрылымына, коммуникативтік мақсатына қарай зерттеген теориялық еңбектер мен қазақ мәтіндеріндегі тілдік деректер негізге алына отырып, сұраулы сөйлемдерде сөйлеушінің сөйлеу жағдаятына байланысты көзқарасын білдіретін модальдық мағыналарды білдіруі зерттеу нысаны ретінде алынды.

Нәтижелер. Тіл біліміндегі зерттеулерді және тілдік материалдарды негізге ала отырып, сұраулы сөйлемдер арқылы білдірілетін модальдық мағыналарды төмендегіше топтастырамыз:

1. Сұраулы сөйлемдердің болжалдық мағынасын білдіруі

а) Болжалдық мағына сұрау есімдігі қатысқан сөйлем арқылы білдіріледі. Мысалы, Бұған дейін Еснейдің атақ-даңқынан ығысып келген өшті-қасты елдер алдақашан ұмытылған кектерін естеріне алмасына кім кепіл? (Ғ.Мүсірепов) – кектерін естеріне алуы мүмкін екендігі болжанып айтылады. Өзін ақ шытырамен қымтап қойған ба қалай... (Ә.Кекілбаев) – ақ шатырмен қымтап қойғандығы болжанады. Даусы қоюланып алған ба, қалай (Ғ.Мүсірепов) – даусының қоюланғаны болжалды түрде айтылады.

ә) Болжалдық мағына сұраулық демеулігі қатысқан сөйлем арқылы білдіріледі. Мысалы, Қазір бізге сонау Жапонияға жетуден де дәмете алатындай жағдай туып тұрған жоқ па? (Ә.Кекілбаев) – Жапонияға жететін жағдайдың туып тұрғандығы болжанып айтылады.

Болжалдық мағына сұраулық демеулігі қатысқан сөйлемде екен, еді көмекші етістігі арқылы күшейе түседі. Мысалы, Өзі де ұл-қыз өсіріп, ешкімнің ала жібін аттамай, адал ғұмыр кешіп келе жатқан азамат екенін аңғарту ма екен? (О.Бөкей) – адал ғұмыр кешіп келе жатқан азамат екенін аңғартуы болжалды түрде жеткізіледі.

Болжалдық мағынасы сұраулы сөйлемде басқа да тілдік бірліктердің қолданылуы арқылы күшейе түседі. Мысалы, Қайырғали болмаса Нағымет пен Нұрбикенің жолы түйісер ме еді, әлде қайтер еді?! (Р.Ниязбеков) – Нағымет пен Нұрбикенің жолының түйісуі немесе түйіспеуі болжалды түрде айтылады. Бұл сөйлемдегі болжалдық мән әлде қайтер еді сөз тіркесі арқылы күшейтіле түскен.

Сөйлемде нақты бір зат, құбылыс туралы ақпараттың немесе іс-әрекеттің орындалуының болжалдылығы белгісіздік мәнімен астаса берілуі мүмкін. Мысалы, Бұлардың қайсысы келіп, қайсысы келмес екен? (Ш.Айтматов). Келтірілген сөйленімде сұрау есімдігі қайталанып қолданылып, болжалды мағына белгісіздік мәнімен астаса берілген.

Сөйлемде зат, құбылыс туралы ақпараттың немесе іс-әрекеттің орындалуының болжалдылығы күдіктену, күмәндану мәнімен астаса берілуі мүмкін. Мұндай сөйлемде жоқ модаль сөзі қатысып, сұраулық демеулігі қайталанып қолданылады. Мысалы, Аман қайтып жете алар ма, жоқ па (Ғ.Мүсірепов); –Ақырын кім біледі, бәлкім енді оны көрем бе, жоқ па? (М.Жұмағұлов).

Болжалдық мағынаның күдіктену, күмәндану мәнімен астасып келуі тұтас сөйлемнің мазмұнынан, оған қатысатын тілдік бірліктердің прагматикалық мағынасынан көрінеді. Мысалы, Ақмаралға ұнар ма екен?- деп сұрады (Ғ.Мүсірепов) – ұнауы да, ұнамауы да мүмкін; –Нағыз кәнігі жұмыскер шыға ала ма осылардан?.. (Ғ.Мүсірепов) – шығу да, шықпауы да мүмкін.

2. Сұраулы сөйлемдердің қалаулық (тілек, армандау) мағынасын білдіруі

а) Қалау, тілек, армандау мағыналары сұрау есімдігі қатысқан сөйлем арқылы білдіріледі. Мысалы, Желп-желп еткен ала тау, Жиырып алар күн қайда?! Оралса мылтық тарс ұрып, Жауға аттанар күн қайда?! (Махамбет); Мұны көріп Қамбардың, Жоқшылық кірді есіне. Қымызы бар деп ақ үйдің Түсемін барып несіне? (Қамбар батыр).

Сұрау есімдігі қатысқан сөйлемде болымсыз тұлғадағы -ғы,-гі кел аналитикалық форманты мен дейсің лексемасы тіркесіп келсе, қалаулық мағына береді. Мысалы, Бүгінде кімнің сыйлық алып, айдарынан жел есіп, алшаң басып жүргісі келмейді дейсің? (Р.Ниязбеков) – бәрінің алшаң басып жүргісі келеді; Көк машина мінген болмаса, көлденең жолыққан көк атыға бұрылып та қарамайды. Өйткені қой да соларда, той да соларда. Ал кімнің ет жегісі келмейді дейсің? (Р.Ниязбеков) – бәрінің ет жегісі келеді.

ә) Қалау, тілек, армандау мағыналары сұраулық демеулігі қатысқан сөйлем арқылы білдіріледі. Мысалы, Қалаға қабылан жаулар тигей ме, Қабырғадан дұспан жалдап жүргей ме, Қатарланып, қарланып, Қайран ер қарт күреңге мінгей ме! (Доспанбет жырау); Теңдік тиер бізге де күн келер ме? Бізден соңғы еркін күнді көрер ме? «Адам болмай, осы көрім жансын» деп, Надандықтың жаққан оты сөнер ме?! Оңнан айым, күнім тutyп сол жақтан, Алашыма айнадай сәуле берер ме? (Б.Күлеев); Қарадан шықса да хан ұлына теңеліп, ел ұранына айналғандар туған Дарабоз бір бәйтерек болғанда, оның бұтағына қырандар ұя салмас па, бұлбұлдар келіп қонбас па? (Қ.Жұмаділов).

Қалау, тілек, арман мағыналары сұраулық демеулігі қатысқан сөйлемде екен, еді көмекші етістігі арқылы күшейе түседі. Мысалы, Алмас тілді немесе, Шешен болар ма екенсің?.. (С. Сейфуллин); – Сардар аға! – деді бір мезетте қонақ үйге қайта оралып. – Сіз құдай артық жаратқан шарапатты адамсыз ғой. Кісеңіз бен қылышыңызды беріңізші. Қысылғанда келініңізге медет беріп, бөгет боп тұрған ібіліс-шайтан болса қуып тастар ма екен?! (Қ.Жұмаділов).

Сұраулы сөйлемде сұраулық демеулігі болымсыз тұлғадағы -ғы,-гі кел

аналитикалық формантынан кейін келіп, болымды қалаулық мағына білдіреді. Мысалы, Тәтті асты кісінің жегісі келе бермей ме? (С. Мұқанов) – жегісі келе береді.

3. Сұраулы сөйлемдердің мүмкіндік (мүмкін еместік) мағынасын білдіруі

а) Мүмкіндік (мүмкін еместік) мағынасы сұрау есімдігі қатысқан сөйлем арқылы білдіріледі. Мысалы, Оны қайтып қуып шыға алады? (Ә. Кекілбаев) – қуып шыға алмайды; –Бір заманда анасындай боп кеткен адаммен біржолата ажырасқан соң екінші рет сол үйге қалай бас сұға алады? (Д. Исабеков) – бас сұға алмайды; Кандидаттық диссертациясын қорғайтын күні алай-дүлей боран соғып, қалың қар жауғанын қалай ұмытады? (Б. Мұха) – ұмыта алмайды; Жаттан шыққан, қаптап жатқан жауыз бен жауыздықты қайтып тыясың? (М. Әуезов) – тыя алмайсың; Енді сұрамай, анығын білмей неғып шыдарсың!? (Б. Майлин) – шыдай алмайсың; Бала болмаса, сол кезде ішіндегі дәні шіріп, кеуіп қалған шөптің қауызындай бос өмірдің кемтігін кім толтырар? (М. Жұмабаев) – ешкім толтыра алмайды.

Сұрау есімдігі қатысқан сөйлемде мүмкіндік (мүмкін еместік) мағынасы мына құрылымдар арқылы білдіріледі:

-мақ және -у + қайда: Мысалы, Жер мен көктің арасынан шығып кетіп, Басқа бір құдайды іздеп таппақ қайда (Шал ақын) – таба алмайсың; –...бұл да (Сұлтанмахмұт) жаман ақын емес, бірақ Абайдай болу қайда! (С. Мұқанов) – Абайдай бола алмайды; –Көріп келгендер,– деді ол,– ауылда жақсы дейді, ойын сауығы көп дейді, жаздай кең далада жайлауда болады дейді. Соған барғың-ақ кеп құмартасың, бірақ бару қайда (С.Мұқанов) – бара алмаймын.

-ып ал + қайтсін: Мысалы, Мұндай жаппай сапырмайым кезде ақылы жеткен кісі алаяқ, батылы жеткен кісі сұғанақ, төзімі жеткен кісі тоңмойын болып алмай қайтсін? (Ә.Кекілбаев). Бұл сөйлемде -ып ал үлгісі болымсыз түрде келіп, ол арқылы жасалған мүмкіндік мағына болымсыз мағыналы қайтсін лексикалық бірлігі мен әрекеттесіп, «ақылы жеткен кісінің алаяқ, батылы жеткен кісінің сұғанақ, төзімі жеткен кісінің тоңмойын бола алатынына», яғни іс-әрекеттің болымды орындалуына риторикалық сұрақ арқылы сөйлеушінің эмоционалды көзқарасы берілген. Бұл үлгінің мүмкін еместік өрісін білдіруі де өте сирек ұшырасады. Мысалы, Көршіні таңдап алмайсың (М.Мағауин) – таңдап ала алмайсың.

Сұрау есімдігі қатысқан сөйлемде мүмкін еместік мағынасы дәті бару, қолынан келу, дәрмені болу тұрақты тіркестері арқылы білдіріледі. Мысалы, – Сен жақсы көрген нәрсені менің жек көруге қалай дәтім бармақ? (Д. Исабеков) – жек көре алмаймын; Шешең екеуміздің қолымыздан бұларды шолпылдатып сүйгеннен басқа не келсін (Б.Мұха) – қолымыздан басқа ештеңе келмейді; – Қатын сорлының күні құрысын. Құрысын да күң боп өткен күні! Жылағаннан басқа не дәрмені бар? (М. Әуезов) – жылағаннан басқа ештеңе істей алмайды.

Сұрау есімдігі қатысқан сөйлемде мүмкін еместік мағынасы баяндауышы -ушы е құрылымына аяқталған сөйлем арқылы да білдіріледі. Мысалы, –Өз төбеке ойнақтаса көрер ем, әруағымыз көрінде, соның төбесіне кеп тайтаңдап ойнақ салды. Сені мен менің өлер күнімізде бетке таңба түсті. Сені аяғанмен, айтпай тына алмадым. Өзгенің кіміне айтушы ем мұны! Қай итіне шағушы ем! (М.Әуезов) – бетке түскен таңбаны өзге ешкімге айта алмадым. –Аузынан емшек сүті кетпеген жас бала нені біліп, нені таңдай алушы еді? (Қ.Жұмаділов) – таңдай алмайды.

Мүмкін еместік мағынасы не сұрау есімдігі қатысқа сөйлемде деп + бару, алу, түсіну үлгісімен де білдіріледі. Мысалы, Құрбан. Айтып отырмын ғой, кетем дегендеріңе жол ашық. Байбол. Мұнда тек елім деген ердің ері, егеудің сынығы ғана қалады. Мысалы мен қазір не деп барам? (Қ.Мұхамеджанов) – бара алмаймын; Аты Әмірхан болды, әңгімесі көп болды, өзі колхоз мүшесі, өзі жұмыссыз... Не деп түсінерсіз бұған? (Б.Майлин) – түсіне алмайсың.

ә) Мүмкіндік (мүмкін еместік) мағынасы сұраулық демеулігі қатысқан сөйлем арқылы білдіріледі. Мысалы, Әкесі қарғысынан қайтпады. Бірақ қазаға қиятын қыршын жас Әмір ме еді?! (М.Әуезов) – Әмірді қазаға қия алмайсың; Іштік қой шампанын да, сырасын да, сыйлап беріп тұрғанда тұрасың ба (М.Мақатаев) – сыйлап беріп тұрса, тұра алмайсың; Өкпеге қисаң да өлімге қиясың ба ағайынды (Қ.Жұмаділов) – өлімге қия алмайсың; –Ойбай, боран Шыңғыстан соғып тұр. Өзі титықтап тұрған мал қарсы баса алар ма? (М.Әуезов) – қарсы баса алмайды; Бір күнде бола қоя ма? (Ш.Айтматов) – бір күнде болмайды; Айға жуық уақытта келе қоя ма? (М.Мағауин) – келе алмайды.

Мүмкін еместік мағынасы етістікке деймісің (дейсің бе) сөзінің (дұрысы, жалпы жақ мағыналы 2-жақ тұлғасындағы де көмекші етістігі мен бе сұраулық демеулігі) тіркесуі арқылы да білдіріледі. Мысалы, 2-қыз. Редакторымыз осының өзімен жүреді деуші еді ғой. 1-қыз. Жүрсе қайтеді? Ер жігіт екен. Дұрыс істеген. Ондай ақсаусақтан опа табады деймісің түбінде (А.Шамкенов); – Сейітбатталдың сұлу келіншегі сонау Түркістанға, қашып кеткен еліне барар деймісің (С.Жүнісов); – Мама, сен жазылып кетесің! Құдай біздің даусымызды естімейді дейсің бе (Б.Мұха). Алғашқы сөйлемде опа табады деймісің түбінде тіркесімі «опа таба алмайды» деген, ал екінші сөйлемдегі барар деймісің оралымы «бара алмайды» деген мүмкін еместік мағынаны білдіріп тұр. Бұл екі сөйлемде де де көмекші етістігі болымды тұлғада келіп болымды (күрделі) етістікпен тіркескен. Ал үшінші сөйлемде де көмекшісі бе сұраулық демеулігімен бірге қолданылып, болымсыз тұлғадағы етістікпен тіркесіп, «ести алады» деген іс-қимылдың орындалуына сенімін, үмітін білдіреді. Іс-әрекеттің орындалу мүмкіндігін/мүмкін еместігін дейсің бе құрылымы қатысқан сөйлемдерде сөйлеушінің эмоционалды-экспрессивтік көзқарасы қоса берілетіні айқын байқалады.

Мүмкін еместік мағына -ушы еді құрылымының арасына ма сұраулық

демеулігі қатысқан сөйлемдерде де беріледі. Мысалы, Максим. Оның жай романтика. Баян. Романтикасыз жастар болушы ма еді? (А.Шамкенов) – романтикасыз жастар болмайды; ...еңбек қылып, еркек болып жауды шапқан ел олжа алмай қайтушы ма еді (М.Әуезов) – олжа алмай қайта алмайды.

4. Сұраулы сөйленімдердің міндеттілік (қажеттілік) мағынасын білдіруі

а) Міндеттілік, қажеттілік мағыналары сұрау есімдігі қатысқан сөйлем арқылы білдіріледі. Мысалы, Телефон тұтқасын іле салдым. Ғабеңнің өзі шақыртқан екен. Қалай бармассың (М.Рәш) – бару керек; Мәселен жазушы Төлен Әбдіковтің жақында «Парасат майданы» атты повесі жарияланды. Осы повесті неге талдамасқа? (Ә.Меңдеке) – талдау керек; Қазақтың талай былық жұмысы бар. Кімдікі дұрыс, кімдікі теріс екеніне көз жетпейді. Кімнің сөзін сөйлерсің?.. (Ж.Аймауытов Ж) – ешкімнің сөзін сөйлемейің керек; Бірақ, осы ақ патшаға қалмақтың тыныштығы, башқұрттың тыныштығы, ноғайдың тыныштығы керек болғанда, қазақтың тыныштығы неге керек болмайды? (Ә.Кекілбаев) – қазақтың да тыныштығы керек.

Міндеттілік, қажеттілік мағыналары қажеті қанша, қажеті не, не қажеті бар тіркестері арқылы білдіріледі. Мысалы, «Би екеу болса, дау төртеу болады» деген бұрынғылар. Тәңірі төбесіне тұтып, Тәуекелдің бағын асырды. Енді тізгінді беріңіз де, артын құдайдан күтіңіз. Дауды көбейтіп қажеті қанша (М.Мағауин) – дауды көбейтпеу керек; – Бұларға оқ шығындап қажеті не? (С.Жүнісов) – оқ шығындау қажет емес; [Астықты] Бүгін мемлекет қоймасына төгіп, ертең қайтып тасымалдаудың не қажеті бар (С.Жүнісов) – қайта тасымалдау қажет емес.

ә) Сұраулық демеулігі қатысқан риторикалық сұрақты сөйлемде міндеттілік, қажеттілік мағыналары төмендегі құрылымдар арқылы білдіріледі:

- ма, ме, па, пе, ба, бе сұраулық демеулігі қатысқан сөйлемдерде міндеттілік мағынасы бүкіл сөйлем мазмұны арқылы көрінеді: –Не көрінді сендерге? Неге ұйлығасыңдар? Адамшылықтарың қайда? Кілең бағланды қолдан тізіп беріп, үйде тыныш отырмақсыңдар ма? – деп, денелі келген қара торы әйел шаптыға сөйлеп, көз жасына булығып жылап та жіберді (Б.Майлин) – үйде тыныш отырмай, әрекетке кірісулері керек; –Бір шаңырақтың астында тұрып, араласпау деген орынды деп ойлайсыз ба? (А.Шамкенов) – бір шаңырақтың астында тұрып, өмір сүріп жатқан адамдар бір-бірімен араласуға міндетті;

-с тұлғалы болымсыз есімшеден кейін па, пе сұраулық демеулігі қатысқан сөйлемдер арқылы көрінеді: –...Бәсе десейші, сөйтпес пе (Б.Майлин) – сөйту керек, солай істеу керек; Балалық істеп отыр Махмұт. Хазіреттің ықыласын түсірген тәңірге шүкіршілік ету керек емес пе (Д.Әбілов) – шүкіршілік ету керек.

Сұраулы сөйлемде қажеттілік мағынасы шамасы бар ма, лажы бар ма, шарасы бар ма тұрақты тіркестері қатысқан сөйленім арқылы білдіріледі. Мысалы, Қимаймын өзінді... Бірақ құдай басқа салған соң, көнбеске лажың бар ма? (Қ.Жұмаділов) – көнуің керек.

Сұраулы сөйлемде міндеттілік мағынасы амал не, не шара бар, амал бар ма, амал жоқ тұрақты тіркестері арқылы білдіріледі: Сафура. Ал жүреміз бе? Сапар. Солай деп шешсеңіз, амал бар ма?! (Д.Исабеков) – жүруге тура келеді, жүру керек; Әкесі берсе, қыздың тимейтін шарасы бар ма? (Б.Майлин) – тиюі керек.

5. Сұраулы сөйлемдердің бұйрықтық мағынасын білдіруі

а) Бұйрықтық мағынасы сұрау есімдігі қатысқан сөйлем арқылы білдіріледі. Мысалы, – Мына жау алғырға не болған? Әй! Әй, сендер неге үрлемейсіңдер? (Ә.Нұрпейісов) – үрлеңдер; – Көкшешек, аңдығаныңды қашан қоясың, осы?! (С.Мұратбеков) – аңдығаныңды қой;

ә) Бұйрықтық мағынасы сұраулық демеулігі қайталанып қолданылған сөйлем арқылы білдіріледі. Мысалы, – Жоқ, аттанасың! - деді Кодаленко бұйрықты, сызды дауыспен. Енді сөз таластыруда мән жоғын көрдім де, мен үндемедім. – Аттанысың ба, жоқ па? - деді Кодаленко, мен үндемей қалған соң «әй, бәлем, жеңілдің бе?» дегендей (С. Мұқанов) – аттан; – Бересің бе, бермейсің бе? Мен сені күте алмаймын (Ә. Нұршайықов) – бер; –Кетесің бе, жоқ па? (А.Шамкенов) – кет; –Бұл үйдің шайы қайнай ма, жоқ па?! (Ж.Нәжімеденов) – шай беріңдер.

Сұраулы сөйлемде бұйрықтық мағына жалпы сөйлем немесе мәтін арқылы түсінілетін жағдайлар көптеп кездеседі. Мысалы, –Сен әлі сұрағың келген екен? Әкел дегенді құлағың ести ме? (Б.Майлин) – әкел; –Сусын бар ма, шөлдедім, сусын бар ма, шөлдедім (С.Жүнісов) – сусын беріңдер; –Әй, бұл шай беретін үй ме деймін мен саған (Ж.Нәжімеденов) – шай беріңдер.

Қорытынды. Сұраулы сөйлемдер болжалдық, қалаулық (тілек, арман), мүмкіндік, міндеттілік (қажеттілік), бұйрықтық модальдық мағыналарын білдіреді. Болжалдық мағынасы негізінен сұрау есімдігі, сұраулық демеулігі қатысқан сөйлем арқылы білдіріледі. Болжалдық мағына сұрау есімдігінің, сұраулық демеулігінің қайталануы және басқа да тілдік бірлік бірліктердің қолданылуы арқылы күшейе түседі. Қалаулық (тілек, армандау) мағынасы негізінен сұрау есімдігі, сұраулық демеулігі қатысқан сөйлем арқылы білдіріледі. Қалаулық мағына басқа да тілдік бірлік бірліктердің қолданылуы арқылы күшейе түседі. Мүмкіндік (мүмкін еместік) мағынасы негізінен сұрау есімдігі, сұраулық демеулігі қатысқан сөйлем арқылы білдіріледі. Сұрау есімдігі қатысқан сөйлемде мүмкіндік (мүмкін еместік) мағынасы әртүрлі құрылымдар, тұрақты тіркестер арқылы білдіріледі. Міндеттілік (қажеттілік) мағынасы негізінен сұрау есімдіктері, сұраулық демеулігі қатысқан сөйлем арқылы білдіріледі. Сұраулық демеулігі қатысқан риторикалық сұрақты сөйлемде міндеттілік, қажеттілік мағыналары әртүрлі құрылымдар арқылы білдіріледі. Бұйрықтық мағынасы негізінен сұрау есімдігі, сұраулық демеулігі қатысқан сөйлем арқылы білдіріледі.

Болжалдық, қалаулық (тілек, арман), мүмкіндік (мүмкін еместік),

міндеттілік (қажеттілік), бұйрықтық модальдық мағыналарын білдіруде риторикалық сұрақты сөйлем белсенді қызмет атқарады. Аталған модальдық мағыналар сұраулы сөйлемдерде басқа да модальдық мәндермен, сөйлеушінің эмоционалды-экспрессивті көзқарасымен, мысалы, зат, құбылыс туралы ақпараттың немесе іс-әрекеттің орындалуының болжалдылығы белгісіздік, күдіктену, күмәндану және т.б. мәндермен астаса беріледі. Сұраулы сөйлемдер білдіретін модальдық мағыналар тұтас мәнмәтіндік мазмұннан, тілдік бірліктердің сөйлеу жағдаятынан, прагматикалық қызметі әсерінен туындайтын имплицитті мағыналарынан да көрінеді.

Әдебиеттер:

1. Байтұрсынов А. Тіл тағлымы. – Алматы: Ана тілі, 1992. – 448 б.
2. Жұбанов Қ. Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер. – Алматы: Ғылым, 1999. – 581 б.
3. Қазақ грамматикасы. Фонетика, сөзжасам, морфология, синтаксис. – Астана, 2002. – 784 б.
4. Серль Дж. Что такое речевой акт? // Новое в зарубежной лингвистике. – М.: Прогресс, 1986. – Вып. 17. – С.151-169.
5. Jespersen J. Modern English grammar. Vol. 1-7. – L., 1909. – 348 p.
6. Рагозина Е.В. Модальность вопросительных предложений в современном русском языке. 10.02.01 – русский язык. Автореферат дисс. канд. филол. наук. – Калининград, 2008. – 37 с.
7. Қазақ тілінің грамматикасы. Синтаксис: I, II бөлім. – Алматы: Ғылым, 1967. – II бөлім. – 236 б.
8. Төлегенов О. Жалпы модальді және мақсат мәнді жай сөйлем типтері. – Алматы: Мектеп, 1968. – 179 б.
9. Әмір Р., Әмірова Ж. Жай сөйлем синтаксисі. – Алматы: Қазақ университеті, 2003. – 199 б.
10. Құсайынова Ж.А., Сәменова С.Н. «Болжау», «жорамалдау» модальді реңктерінің синтаксистегі көрінісі // Еуразия гуманитарлық институтының Хабаршысы. №3/2022. – 62-69-беттер. <https://doi.org/10.55808/1999-4214.2022-3.06>

Г.Д. КОШИКБАЕВА, Б.К. ЕЛИКБАЕВ, А.О. ЫБЫРАЙЫМ

Южно-Казахстанский университет имени М. Ауэзова, Шымкент, Казахстан

МОДАЛЬНЫЕ ЗНАЧЕНИЯ ВОПРОСИТЕЛЬНЫХ РЕЧЕВЫХ АКТОВ В КАЗАХСКОМ ЯЗЫКЕ

Аннотация. В статье анализируется выражение модальных значений предположительности, желательности (желания, мечты), возможности (невозможности), долженствования (необходимости), побудительности вопросительных предложениях на казахском языке. Выявлено, что указанные модальные значения выражаются в основном предложениями, в которых присутствуют вопросительные местоимения и вопросительные частицы, а

также усиливаются повторением этих языковых единиц и их совместным использованием с другими языковыми единицами (модальными словами, вспомогательными глаголами, фразеологизмами, аналитическими формантами и т. д.).

В выражении модальных значений предположительности, желательности (желания, мечты), возможности (невозможности), долженствования (необходимости), побудительности активно функционируют риторические вопросительные предложения. В статье доказано, что указанные модальные значения могут быть выражены в сочетании с другими модальными и эмоционально-экспрессивными значениями, например, предположительность информации о предмете, явлении или выполнении действия со значениями неопределенности, подозрительности, сомнения и т.д. Модальные значения, выражаемые в вопросительных высказываниях, выражаются также содержании целостного высказывания, прагматическом значении, вытекающего из речевой ситуации.

Модальные значения, выражающие отношение говорящего к речевой ситуации, определялись методами структурно-семантического описания, контекстного анализа, функционально-семантического анализа, дифференциации и гипотетической интерпретации, а также трансформации вопросительных высказываний.

Ключевые слова: вопросительное предложение, модальное значение, предположительность, желательность, возможность, долженствование, побудительность.

G.D. KOSHIKBAYEVA, B.K. YELIKBAYEV, A.O. YBYRAYIM
M. Auezov South Kazakhstan University, Shymkent, Kazakhstan

MODAL MEANINGS OF INTERROGATIVE SPEECH ACTS IN THE KAZAKH LANGUAGE

Abstract. The article analyzes the expression of modal meanings of supposition, desirability (desires, dreams), possibility, obligation (necessity), motivation of interrogative statements in the Kazakh language. It was found out that these modal meanings are expressed mainly by sentences in which interrogative pronouns and interrogative particles are present, and are also reinforced by the repetition of these linguistic units and their joint use with other linguistic units (modal words, auxiliary verbs, phraseological units, analytical formants, etc.).

In the expression of the modal values of assumption, desirability (desire, dream), possibility (impossibility), obligation (necessity), motivation, the rhetorical interrogative sentence is actively functioning. It is also proved in the article that these modal values can be expressed in combination with other modal and emotionally

expressive values, for example, the assumption of information about a particular subject, phenomenon or performance of an action with the values of uncertainty, suspicion, doubt, etc. Modal values expressed in interrogative statements are also expressed in the content of a holistic statement, a pragmatic meaning arising from a speech situation.

Modal meanings expressing the speaker's attitude to the speech situation were determined by methods of structural-semantic description, contextual analysis, functional-semantic analysis, differentiation and hypothetical interpretation, as well as transformation of interrogative statements.

Keywords: interrogative utterance, modal meaning, suppositibility, desirability, possibility, obligation, motivation.

References:

1. Baitursynov A. Til tagylymy. – Almaty: Ana tili, 1992. – 448 b.
2. Zhubanov H. Qazaq tili zhonindegi zertteuler. – Almaty: Gylym, 1999. – 581 b.
3. Kazakh grammatikasy. Fonetika, sozzhasam, morfologia, sintaksis. – Astana, 2002. – 784 b.
4. Serl Dhz. Chto takoe reshevoi akt? // Novoe v zarubezhnoi lingvistike. – M.: Progress, 1986. – Vyp. 17. – S. 151-169.
5. Jespersen J. Modern English grammar. Vol. 1-7. – L., 1909. – 348 p.
6. Ragozina E.B. Modalnost boprositelnyh predlozhenii b sobremennom rusском iazyke. 10.02.01 – russkii iazyk. Abtoreferat diss. kand. filol. nauk. – Kaliningrad, 2008. – 37 s.
7. Qazaq tilinin grammatikasy. Sintaksis: I, II bolim. – Almaty: Gylym, 1967. – II bolim. – 236 b.
8. Tolegenov O. Zhalpy modaldy zhane mahsat mandi zhai soilem tipteri. – Almaty: Mekter, 1968. – 179 b.
9. Amir R., Amirova Zh. Zhai soilem sintaksisi: Oqulyq. – Almaty: Qazaq unibersiteti, 2003. – 199 b.
10. Husaiynova Zh.A., Samenova S.N. «Bolzhau», «zhoramaldau» modaldi renkterinin sintaksistegi korinisi // Eurazia gumanitarlyh institutynyn Habarshysy / – №3. – 2022. – B. 62-69. <https://doi.org/10.55808/1999-4214.2022-3.06>

Авторлар туралы мәлімет:

Кошикбаева Гульжахан Дастановна – М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университетінің докторанты, Шымкент, Қазақстан

Кошикбаева Гульжахан Дастановна – докторант Южно-Казахстанского университета имени М. Ауэзова, Шымкент, Казахстан

Koshikbayeva Gulzhakhan Dastanovna – doctoral student, M. Auevov South Kazakhstan University, Shymkent, Kazakhstan

Еликбаев Бауыржан Кошкинбайұлы – филология ғылымдарының докторы, М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университетінің доценті,

Шымкент, Қазақстан.

Еликбаев Бауыржан Кошкинбайұлы – доктор филологических наук, доцент Южно-Казакстанского университета имени М. Ауэзова, Шымкент, Казакстан.

Yelikbayev Bauyrzhan Koshkinbayuly – Doctor of Philology, Associate Professor M. Auezov South Kazakhstan University, Shymkent, Kazakhstan.

Ыбырайым Әзімхан Оразбайұлы – филология ғылымдарының кандидаты, М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университетінің доцент, Шымкент, Қазақстан

Ыбырайым Азимхан Оразбаевич – кандидат филологических наук, доцент Южно-Казакстанского университета имени М. Ауэзова, Шымкент, Казакстан

Ybyrayim Azimkhan Orazbaevich – Candidate of Philological Sciences, Associate Professor M. Auezov South Kazakhstan University, Shymkent, Kazakhstan

FTAMP 16.01.45

DOI <https://doi.org/10.55808/1999-4214.2023-2.09>Б.М. ҚАЙДАРОВА

«Alikhan Bokeikhan University» БМ, Семей, Қазақстан

(e-mail: peace.a@list.ru)

ҚАЗАҚ ЖӘНЕ АҒЫЛШЫН ТІЛДЕРІНДЕГІ ҰЛТТЫҚ-МӘДЕНИ СТЕРЕОТИПТЕРДІҢ ЛЕКСИКА-СЕМАНТИКАЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Аңдатпа. Тіл адамзат мәдениетінің ұлттық-спецификалық белгілерінің арасында бірінші орында тұрады. Қашан да тіл мәдениеттің қарым-қатынас құралы және адамдарды ұлттық белгілеріне қарай ажыратудың басты құралы болып саналады. Кез келген этнос (қазақ, орыс, ағылшын) тарихи қалыптасуы мен дамуы кезеңінде ұлттық мәдени құндылықтардың бірегей жүйесін қалыптастырады. Мәдени қалыптасу тілдің стереотиптері арқылы түсініледі.

Мақаланың мақсаты – қазақ және ағылшын тілдеріндегі ұлттық-мәдени стереотиптердің лексикалық-семантикалық ерекшеліктерін саралау, таладау арқылы түйінді пікір білдіру. Ғылыми зерттеудің негізгі бағыттары – гуманитарлық ғылымдар, жалпы тіл білімі, германистика (ағылшын тілі), түркология (қазақ тілі), лексикология, компаративистика, лингвомәдениеттану, әлеуметтік лингвистика. Зерттеу жұмысының нәтижесінде семантикалық-мағыналық өріс ядро мен перифериялық бөлік ерекшеленетін жүйелі құрылым болатыны анықталды. Ядрода қызметтері нақтыланған сөздер тұрады.

Зерттеу жұмысының қорытындысы бойынша ағылшын лингвистикалық мәдениетінде проксемика мен тиісті қашықтықты білудің маңыздылығы, сондай-ақ олардың кеңістікті концептуализациялауда аз формальдылықты ұстанатындығы, ал қазақ лингвистикалық мәдениетінде кеңістікті концептуализациялауда үлкен формальдылық маңызды екендігі анықталды. Қазақ тілінің ойды беру ауқымының көркемдік санамен ұласып келуі де бұл қызметті біршама кеңейтеді.

Жүргізілген зерттеудің құндылығы: кеңістіктің қазақ және ағылшын тілдік концептуализациясының принциптерін білу мәдениетаралық байланысты жақсартады. Жұмыс қорытындыларының практикалық маңыздылығы: мақала жоғары оқу орындарында тілдік цикл пәндері бойынша дәрістер мен семинарларға дайындық кезінде қосымша оқу материалы ретінде пайдаланылуы мүмкін.

Түйін сөздер: тіл, ұлттық-мәдени стереотиптер, лексика, семантикалық өріс, лингвистикалық мотивация, ағылшын тілі.

Кіріспе. Тіл – қарым-қатынас құралы болумен қатар, мәдениеттің

айнасы. Ол адамның айналасындағы қоршаған нақтылы әлемді ғана емес, сонымен бірге халықтың әлеуметтік өзін-өзі тануын, оның ділін, ұлттық болмысын, өмір сүру салты мен дәстүрлерін, әдет-ғұрыптарды, өмірдегі бағалайтын құндылықтар жүйесін, әлемге байланысты қалыптасқан дүниетанымды, әлемді тану сипатын бейнелейді.

Тіл – қолданатын әр түрлі құралдар, мәдениеттің де құралы. Ол адамның, ұлттық ділі арқылы және тағы басқа ерекшеліктер негізінде, тілді қарым-қатынас құралы ретінде қолданатын халықтың мәдениеті арқылы қалыптасады. Ана тілінің тұлғасы арқылы тілге байланған және тілге басқа мәдениеттерден енген, бірақ сол халықтың әлемге деген көзқарасы болып табылмақ.

Олай болса, тіл мәдениеттен тыс ретінде ғана өмір сүрмейді. Ол «біздің өмір салтымызды сипаттайтын практикалық дағдылар мен идеялардың әлеуметтік мұраланған жиынтығы» ретінде санамызда болады. Тіл адам өмірінің әртүрлі салаларындағы, атап айтсақ: өндірістік, әлеуметтік, рухани адам қызметінің нәтижелерінің жиынтығы ретінде анықталған мәдениеттің құрамдас бөлігі болып шығады. Десек те, ойдың өмір сүру формасы ретінде және ең бастысы, қарым-қатынас құралы ретінде тіл адамзат мәдениетінің бір деңгейінде тұрады.

«Тіл мәдениеттің ұлттық-спецификалық құрамдас бөліктерінің ішінде бірінші орынды алады. Ең алдымен, тіл мәдениеттің әрі қарым-қатынас құралы, әрі адамдарды ажырататын құралы бола алатындығына ықпал етеді. Тіл – оның сөйлеушілерінің белгілі бір қоғамға жататынының белгісі. Тілді этностың негізгі спецификалық белгісі ретінде екі жақтан қарастыруға болады: «ішкі» бағытта, содан кейін ол этникалық интеграцияның негізгі факторы ретінде әрекет етеді; «сыртқы» бағытта және бұл жағдайда этностың негізгі этнодифференциалаушы белгісі. Осы екі қарама-қарсы функцияны диалектикалық түрде біріктіре отырып, тіл этностың өзін-өзі сақтауының да, «біз» бен «олардың» бөлінуінің де құралы болып танылады. Демек, тіл мен мәдениеттің арақатынасы күрделі де сан қырлы мәселе. Бұл адамдар арасындағы қарым-қатынас үрдісінде тіл мен мәдениеттің қарым-қатынасы, өзара байланысы, өзара ықпалы және өзара әрекеттестігі мәселелерін толықтай зерттеуге арналған. Бұл мәселелерді тікелей қарастыруға кіріспес бұрын оқу әдістемелік және ғылыми әдістемелік жағынан бірнеше ескертпелер мен нақтылаулар жасау қажет болады [1].

Қазақ, орыс, ағылшын ұлттары өздері өмір сүріп отырған қоғамдық ортада ұлттық мәдени құндылықтар жүйесін қалыптастырады. Дәстүрлі мәдениетке үлес қосады. Ұлттық-мәдени құндылықтар адамды қоршаған әлемді бағалаудың негізі бола отырып, ұлттың өміріне мән береді. Әрбір этнос өзіне тән субъектілік-мәдени және рухани-мәдени құндылықтарды бағалай отырып, өзінің өмір сүру қағидаларын шартты түрде бекітеді. Ұлттық-мәдени стереотиптер этномәдени ұжымға бағыт-бағдар болып, темірқазық сияқты қызмет атқарады.

Қазақтың әлеуметтік лингвистика ғылымы саласын зерттеуші А. Абасилов: «Сөз мәдениетін екі тұрғыдан қарастыруға болады: 1. Ауызекі және жазба әдеби тілдің нормаларын (айтылу, екпін, сөз саптау, грамматика, стилистика ережелерін) игеру. Сөйлеудің мақсаты мен мазмұнына байланысты тілдің көркемдік құралдарын пайдалана білу.

2. Тілді мәдениет ретінде қарастырып, оны дамыту үшін нормаларды қарастыру мәселелерімен айналысатын тіл білімінің саласы» деп екіге бөліп қарастыра келе олардың өзіндік ерекшеліктері ретінде ұлттық дүниетаным мен ділдің сипатына тоқталады [2, 36].

Ұлттық-мәдени қалыптасқан дағдылар әр халықтың этномәдени санасында әлемнің қалыптасқан бейнесін сақтайтын тілдік және мәдени құндылықтар арқылы белгілі болады. Олар ұлттық және мәдени код элементтерінен тұрады. Сонымен қатар, аксиологиялық стереотиптер арқылы зерттеледі. Ұлттық-мәдени стереотип белгілі бір этномәдени топтың қарапайым, жалпылама мінез-құлық үлгілеріне байланысты сөздік және бағалау құралы ғана емес, сонымен бірге осы этномәдени топ өкілдерінің мінез-құлқын ескере отырып, қарым-қатынасты жеңілдетуге бағытталған мәдени топ тілдік құрал. Әрбір дәстүрлі мәдениеттің өзіндік құндылықтар әлемі болады. Құндылықтар мәдениеттің ажырамас бөлігі ретінде танылады. Әрбір этностың тілінде (қазақ, орыс, ағылшын) оның дүниетанымын айқындайтын бірегей ұлттық жүйе жасалады. Басқаша айтқанда, әрбір халық өзінің танымдық әрекеті арқылы дүниенің концептуалды ғана емес, ұлттық-мәдени бейнесін де қалыптастырады [3].

Қандай да бір тілдің сөздік құрамын ретке келтіру процесі сөздерді қарым-қатынас кезінде, қолдану тұрғысынан маңызды деген белгілеріне қарап топтастыру, біріктіру негізінде жүзеге асады. Мұндай белгілер сөздердің әр түрлі қолданылуына қарай ажыратылады. Сондықтан сөздік қордағы сөздер әр түрлі лексика-семантикалық белгілеріне қарай категорияларға біріктіріледі. Сөздік құрамның лексика-семантикалық топтар ретінде семантикалық байланыстарының болуы – тілдің лексикалық байлығын білдіреді. Адам ойлау логикасы арқылы бағдарланған тілдің өзіне қажетті шағын бөлігін пайдалануы және қажетті сөздерді іздеуі арқылы байланыс жасайды. Өйткені сөйлеуші өзіне қажет емес сөзді іздемейді. Сөздік қорды ұйымдастыру да жаңа сөздерді сіңіруге ықпал етеді, өйткені жаңа сөздер бұрыннан бар сөздерге механикалық түрде қосылып қана қоймай, біздің санамызда қалыптасқан жүйеге орналастырылады.

Жүйе туралы түсініктің қалыптасуы өріс теориясы деп аталатын теорияның пайда болуымен байланысты. Шын мәнінде, бұл теория сөздердің бір-бірімен семантикалық байланысының бір жалпы идеясының көптеген көзқарастарын, нұсқаларын қамтиды.

Кез келген тілдің өмір сүру формасы – түрлі иерархиялық топтарға

табиғи жағдайда қосылатын, жеке тілдік жүйелер деген мағынадағы сөз. Тілдің өмір сүруі бір этносты толықтай қамтуы да, толықтай қамтымай жеке топтардың қарым-қатынасы кезінде қолданылуы да мүмкін. Ғалым В.А. Аврорин тілдің осындай өмір сүру формаларын келесідей жіктейді:

1. Әдеби тіл.
2. Халықтық ауызекі сөйлеу тілі.
3. Диалектілер.
4. Диалектіүстілік тіл (Койне).
5. Ұлтаралық қатынастағы тіл (Креоль-тіл, Пиджин-тіл, Лингва-франка, т.б.).
6. Еркектер мен әйелдер тілі.
7. Діни-ғұрыптық тіл.
8. Ым (костовые) тілі.
9. Жаргон мен арго, т.б. [4, 7].

Тілдің аталған барлық өмір сүру формалары сөздік құрамда бірігіп, тілдің тұтас бейнесін жасайды.

Әдістеме және зерттеу әдістері. Қазақстан Республикасы мен Ұлыбританиядағы тілдік жағдайды жалпы талдау, әлеуметтік-коммуникативтік жүйенің компоненттерін талдау, белгіленген бірліктердің сөйлеуде қолданылуы мен таралуын талдау, тікелей мотивациялық талдау, сауалнама, салыстырмалы әдіс. Зерттеудің әдіснамалық негізі лингвистер: С.Г. Тер-Минасова, А.С. Мурзинова, О.Г. Скворцова, Е.В. Дмитриева, А.Р. Нурутдинова, Д.В. Исаев, А.О. Тымболова, А.С. Әлметова, Г.С. Немышева және т.б. еңбектері болды.

Талқылау мен бақылау. Семантикалық өріс – өзегі мен сыртқы қабаты ерекшеленетін құрылым. Өзекті мүшелер ерекшелігі – семантикалық құрылымында өрісті тұтастыратын ұғыммен сәйкес келетін белгі басым позицияны алатын лексикалық бірліктерге бағытталады. Тілдің тіні жалпы ұғымды білдіретін ең көп таралған және функционалды жүктелген сөздерді қамтиды, сондықтан ана тілінде сөйлейтіндер үшін өзек мүшелері перифериялық элементтерге қарағанда психологиялық тұрғыдан маңыздылығымен ерекшеленеді. Шеткі неғұрлым нақты ұғымдармен сипатталады және олардың мағыналық белгілері неғұрлым көп болса, соғұрлым олар өзектен жойылады. Мағыналық компоненттердің көптігіне байланысты бір өрістің элементтері, әсіресе шеткі өрістер басқа өріске енуі мүмкін. Осылайша, тілдің лексикалық жүйесін ішінара қиылысатын өрістер жиынтығы ретінде көрсетуге болады. Өріс теориясы лексика саласында тиімді болып талданады, өйткені «өріс концепциясы сөз лексика-семантикалық жүйенің мүшесі ретінде өмір сүретін оңтайлы құрылымдық құндылықты қамтиды. Олай болса, зерттеу нысаны – тілдің белгілі бір құрылымы ретінде тұтас алғанда жеке сөздер табы арқылы ерекшеленеді [5].

Нәтижелер. Әрбір кірме сөз өзге мәдениетті көрсетеді; әрбір сөз өз

кезегінде субъективті, тек мәдениет тілімен бекітілген формада, сыртқы әлемнен алған әсер түріне байланысты болады. Бұл құбылысты экстралингвистика саласы зерттейді. Қазақстан Республикасындағы шетел тілдері және оларды оқыту үлкен мәселе болып көтеріліп отыр. Білім беру ұйымдары көптілді оқыту жүйесін қолға алып жатыр. Әсіресе ағылшын тілін оқыту бүгінгі таңда сұранысқа ие болуда. Өйткені әлемдік білім кеңістігіне шығу үшін ағылшын тілі маңызды. Осы арада ағылшын тілін оқыту әдістемесіне әсерін тигізеді. Жаңа технологиялармен қатар мұғалім ағылшын тілінің ең жоғары деңгейін меңгеру шарты тұрады.

Бүгінгі күні грамматика ережелері білім алушыларды қызықтырмайды, одан қарағанда тіл тарихы мен теориясының өзі қызықтырады. Қазіргі өмір сүру жағдайлары шет тілін, әсіресе функционалдық тілін үйренуді талап етеді. Әркім тілді ғылыми тұрғыда тани отырып, оны шынайы қарым-қатынас құралы ретінде пайдаланғысы келеді. Осыған байланысты ағылшын тілін оқытуға деген көзқарасты түбегейлі өзгертеді, лингвистика мен мәдениетаралық қарым-қатынасқа көбірек көңіл бөлінеді.

Қазақстан Республикасында ағылшын тілін оқытудың негізгі мақсаты – шетел тілін іс жүзінде қолдана білуге үйрету. Білім алушылардың функционалдық сауаттылығын арттыру.

Бұл мәселенің прагматикалық шешімі іргелі теориялық база құрылғанда ғана жүзеге асады. Теориялық білім терең және практикаға бағытталған болуы керек.

Ол үшін:

1. Әлемдік деңгейдегі филология ғылымының теориялық нәтижелерін шетел тілдерін оқыту тәжірибесіне енгізу;

2. Шетел тілі мұғалімдерінің тәжірибесін теориялық тұрғыдан нығайту үшін әр түрлі білім жетілдіру курстарын өткізу.

Шетел тілдерін, оның ішінде ағылшын тілін үйренудің дәстүрлі тәсілімен оқытудың негізгі әдісі шет тіліндегі мәтіндерді оқу болды. Оның үстіне бұл тек мектеп білімі ғана емес, сонымен қатар жоғары, университеттік білім де болды. Күнделікті қарым-қатынас субъектілеріне тек күнделікті қарым-қатынас объектілері туралы бірдей мәтін ұсынылды, бірақ мұндай мәтіндерді оқыған бұл мамандардың аз бөлігі практикалық шет тілін білуді қажет ететін оның ауқымды әдеби жағы емес нақты жағдайда өзін дұрыс ұстай алды [6].

Тілдік жағдаятты талдаудағы анықтаушы факторлардың бірі – әлеуметтік-коммуникативтік ішкі жүйеге жататын кешенді қызмет болып табылатын әлеуметтік лингвистикалық мотивация. Сөйлеушілердің қарым-қатынасы, ең алдымен, ана тілінде сөйлейтіндердің өздері. Көбінесе жүйені зерттеуді пайдалануды немесе одан бас тартуды ғана емес, сонымен қатар тіл саясаты мен мәдениетаралық қарым-қатынастың табыстылығына әсер ететін маңызды факторлардың бірі ретінде қызмет етеді. Көпкомпонентті тілдік

жағдаят шеңберіндегі қарым-қатынас, бұл әсіресе көптілді жағдайларға қатысты болады.

Әлеуметтік лингвистикалық мотивацияның қадамдары:

1. Тілдік жағдаятқа кіретін тілдік құрам, құрамдас бөліктері, оған кіретін жүйелері мен ішкі жүйелері негізінде талдау – типтік реттеу аспектілері, тілдік ережелер, заңнамалық актілер және т.б.

2. Әлеуметтік-коммуникативтік жүйенің немесе ішкі байланыс жүйесінің құрамдас бөліктерін талдау (көпкомпонентті тілдік жағдаят жағдайында, қажетті қамтуға байланысты бірнеше жүйе немесе ішкі жүйе). Бұл уақытта нақты белгілердің жалпы тізімдемесі анықталады.

3. Әлеуметтік-коммуникативтік жүйенің немесе ішкі жүйенің стандарттау тенденцияларын көрсететін таңбаланған бірліктердің сөйлеуде пайдаланылуын және ел ішінде қолданылуын талдау. Белгіленген бірліктерді пайдалану стандарттау тенденцияларының көрінісі ретінде қызмет етеді. Кез келген деңгейдегі бірліктерді пайдалануға ұмтылу оң стандарттау тенденцияларының көрінісі болады. Бұған канадалық француз тілінің мысалын айтуға болады. Ұлттық ерекшеліктерді толығымен қабылдамау, рұқсат етілген және қолайлы деп тануға біртіндеп көшуді анық көрсетеді. Көбінесе ішкі уәждемеге және әлеуметтік-коммуникативтік ішкі жүйенің немесе жүйенің сәйкестендіру тұрғысынан қандай орын алатынына тікелей байланысты.

4. Әлеуметтану әдістерін қамтитын тікелей уәждемелік талдау – сауалнамалар және т.б. Таза социологиялық әдістерді қолдану тіл саясатының тиімділігін бағалауға және оны қолдану заңдылықтарын, тілдік жағдаяттың құрамдас бөліктерінің әрқайсысына қатынас кешенін, әлеуметтік-коммуникативтік жүйелердің сәйкестендірудегі маңыздылығын ашуға мүмкіндік береді.

Тіл саясаты шараларының мотивациясы мен тиімділігінің арақатынасы күрделі болады. Атап айтқанда, тілдік жағдаяттың құрамдас бөліктерінің қарсылығы, ұлттық сәйкестендіру факторлары, сондай-ақ жүйелер мен ішкі жүйелерге деген көзқарас – осының барлығы мемлекеттің тіл саясатына, оның ерекшеліктеріне тікелей әсер етеді [7].

Ал стереотиптердің мағыналық қабатында белгілі бір халықтың ұлттық ерекшелігі мен зат, құбылыс, жағдай туралы ұлттық-мәдени түсінігі сақталады. Мұндай ұлттық ерекшеліктер мен түсініктер вербалды бірліктер арқылы жарыққа шығады. Бұл туралы ғалым В.А. Маслова: «Стереотип – это некоторый фрагмент концептуальной картины мира, ментальная «картинка», устойчивое культурнонациональное представление о предмете или ситуации» однако, это «не только ментальный образ, но и его вербальная оболочка» [8], – дейді. Демек, стереотиптер мен архетиптер белгілі бір халықтың ұлттық мәдениетінде танылған, әрі сол халықтың ұжымдық санасында қатталған, ұрпақтан-ұрпаққа тіл арқылы жеткен тұрақты бейнелер. Әлемнің тілдік бейнесін құраушы

архетиптер мен стереотиптер әр халықтың өзіне тән ұлттық ерекшелігін көрсетеді.

Әрбір мәдениетті халықтардың ұлттық-мәдени ерекшеліктерін анықтау үшін ділі мен ұлттық мінезі сияқты ұғымдарды зерттеуіміз қажет. Діл адамдардың ұлттық дүниетанымына незілделіп ішкі ұйымдасуын және саралануын көрсететін категория ретінде түсініледі.

Ұлттық мінез – бұл нақты мәдени құндылықтардың, көзқарастардың және мінез-құлық нормаларының тұрақты кешені ретінде айқындалған ерекшелік.

Ғалым Холл мәдениеттің түрлері жеке кеңістіктің әртүрлі стандарттарынан болатынын айтады. Мәдени типтердің Льюис моделі үш полюсті көрсете отырып, жеке интербелсенді қасиеттердегі айырмашылықтарды санайды:

– желілік белсенді мәдениеттер, олар маңызды және шешуші ретінде сипатталады (Германия, Ұлыбритания, Норвегия, АҚШ);

– бейімделгіш және қарама-қайшылықсыз (Қытай, Вьетнам, Жапония) ретінде сипатталатын реактивті мәдениеттер;

– жылы және импульсивті (Бразилия, Аргентина, Мексика, Италия) сипатталатын көп белсенді құралдар.

Бұл классификациядан көрініп тұрғандай ағылшындардағы тіл мәдениеті желілік белсенді мәдениетке жатады. Қазақ тілі мәдениетіндегі қарым-қатынас беймарал, тату қарым-қатынаспен сипатталады. Қазақ халқы табиғатпен, ғаламмен үйлесім тауып өмір сүреді. Табиғатпен тұтаса өмір сүру арқылы өз табиғатында да әлеммен үндесу тапқан қазақ халқының мәдениеті ерекше. Олар айналадағы дүние мен шексіз қазақ даласының көрермені ретінде бәрін бақылайды, ой елегінен өткізеді, бейнелейді. Қазақтар ежелде көшпелі халық болған, өзін табиғаттың бір бөлшегі ретінде сезінгендіктен, өз ойын, сезімін, ниетін символдық түрде білдіріп отырады. Көшпелі өмір салты, соған байланысты қиыншылықтар бір-бірін сыйлауға, өз ішіндегі қарттар мен көшбасшы азаматтарын құрметтеуге жетелейді. Осындай тілдік қалыптасу қазақ тіл мәдениетін реактивті типке жатқызуға мүмкіндік береді. Сөйлесушілердің проксемикалық мінез-құлық олардың әлемді қабылдауының өзіне тән кеңістіктік үлгілеріне байланысты және осылайша этномәдени ақпаратпен толығады. Проксемикалық мінез-құлық қоршаған ортаны кеңістіктегі ұйымдастырудың жалпы заңдылықтарымен, сондай-ақ адамның өзінің жеке кеңістігі туралы мәлімдемелерінің вербалды және бейвербалды ерекшеліктерімен сипатталады.

Қазақ және ағылшын тіл мәдениетіндегі проксемикаларды салыстырмалы түрде зерттеу – лингвистикалық мәдениеттердің бірдей еместігін көрсетеді. Бұл мәдениет өкілдерінің кеңістік пен уақытты қабылдауы әртүрлі екенін білдіреді.

Біріншіден, қазақ тілінің мәдениеті адаптивті және конфликтсіз деп аталатын реактивті мәдениетпен байланысты болса, ағылшын мәдениеті желілік-белсенді, яғни байсалдылық пен табандылықты білдіретінін көре аламыз. Бұл саралау екі тілдің мәдениетіндегі ерекшеліктерді саралай түсуге жетелейді. Ағылшын тіл мәдениетінің салыстырмалы түрде қарағанда қазақ тіл мәдениетіненен коммуникативтік аумағы кеңірек деп айтуға мүмкіндік береді. Ағылшын лингвистикалық мәдениетінің өкілдері бір-бірімен қатар тұрып сөйлескенде өзін жайлы сезінеді. Ал қазақ тіл мәдениетінің коммуниканттары бір-біріне қарама-қарсы тұруды жөн көреді. Кездесулерде, кештерде қонақты ұйымдастыру қазақтың тіл мәдениетіне тән ерекшелік болып табылады. Бұл тек осы адамдар қауымдастығына тән кеңістіктің ұлттық концептуализациясын көрсетеді [9]. Қазақ және ағылшын тіл мәдениетіндегі проксемикаларды салыстырмалы түрде әлі де талдай түсу керек және зерттеу аумағын кеңейткен дұрыс.

Қорытынды. Ағылшын лингвистикалық мәдениетінде проксемиканы білу және тиісті аралықты сақтау да өте маңызды. Дегенмен олар кеңістікті концептуализациялауда формализмге бармайды деп айта аламыз. Демек, осы мәдени және жеке айырмашылықтарды білу және тану мәдениетаралық коммуникацияны жақсартады және адамдар арасындағы қарым-қатынас тым үлкен немесе тым аз болған жағдайда туындауы мүмкін ыңғайсыздықты жоюға көмектеседі.

Ұқсас белгілер мен құрылымдық-семантикалық параллельдердің болуына қарамастан, әртүрлі тілдердің зооморфтық фразеологиялық бірліктері тілдік факторларға да, ұлттық мәдени ортаның ерекшеліктеріне де байланысты жарқын ұлттық белгіге ие болады.

Ағылшын тіліндегі фразеологиялық бірліктердің ұлттық ерекшеліктерін жан-жақты және терең зерттеу «мәдениеттер диалогы» жаңа лингвистикалық парадигмасында жүзеге асырылып, мәдениетаралық коммуникацияның тиімділігіне ықпал етуі тиіс [10]. Сонымен қатар қазақ және ағылшын тілдеріндегі ұлттық-мәдени стереотиптердің лексика-семантикалық ерекшеліктерін нақты айқындап, талдап отыру керек.

Әдебиеттер

1. Тер-Минасова С.Г. Язык и межкультурная коммуникация. – Москва, 2000. – 262 с.
2. Абасилов А. Әлеуметтік лингвистика сөздігі. – Алматы, 2016. – 248 б.
3. Мурзинова А.С. Специфика и коммуникативный характер национально-культурных стереотипов (на основе национально-культурных ценностей в казахском, русском, английском языках). Диссертация на соискание степени доктора философии (PhD) по специальности «6D020500 – Филология». – 156 с.
4. Аврорин В.А. О предмете социальной лингвистики // Всесоюзная научная конференция по теоретическим вопросам языкования (11-16 ноября, 1974 г.): Тезисы

докладов и сообщений пленарных заседаний. – Москва, 1974. – С. 7.

5. Скворцов, О.Г. Методы исследования лексических систем [Текст] / О.Г. Скворцов. – Екатеринбург: Издательство АМБ, 2001. – 142 с.

6. Дмитриева Е.В., Нурутдинова А.Р. Межкультурная коммуникация в обучении иностранным языкам в системе высшего образования: культурологический компонент., Иностранные языки в современном мире., Сборник материалов IX Международной научно-практической конференции. – Казань, 2016. – 28 с.

7. Исаев Д.В. Мотивационный анализ языковой ситуации как средство прогнозирования успешности языковой политики. Вопросы современной филологии в контексте взаимодействия языков и культур. Материалы IV международной научно-практической конференции (Оренбург, 26-27 мая 2021 г.). – 76 с.

8. Тымболова А.О., Мурзинова А.С., Элметова А.С. Әлемнің тілдік бейнесіндегі ұлттық-мәдени архетиптер мен стереотиптер // Eurasian Journal of Philology: Science and Education. – №2 (166). – 2017.

9. Немышева Г.С. Қазақ және ағылшын проксемикалық мінез-құлықтарындағы ұқсастық пен айырмашылықтар // Вестник КазНПУ им.Абая. Серия «Филологические науки». – №2 (56). 2016. – 92 с.

10. Kaidarova B.M., Abikenova G.T. Methods of formation of the scientific creativity of students through speech cultur // Cypriot Journal of Educational Sciences. Volume 17, Issue 5, May 17, 2022. – P. 1860-1870. DOI: <https://doi.org/10.18844/cjes.v17i5.7454>

Б.М. КАЙДАРОВА

«Alikhan Bokeikhan University», Семей, Казахстан

ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ НАЦИОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНЫХ СТЕРЕОТИПОВ В КАЗАХСКОМ И АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКАХ

Аннотация. Язык занимает первое место среди национально-специфических компонентов культуры. Прежде всего, язык способствует тому, что культура может быть как средством общения, так и средством разграничения людей. Каждый этнос (казахский, русский, английский) в ходе своего исторического развития формирует уникальную систему национальных культурных ценностей, которые понимаются в том числе и через языковые стереотипы.

Цель статьи – рассмотреть лексико-семантические особенности национально-культурных стереотипов в казахском и английском языках. Основные направления научного исследования – гуманитарные науки, общее языкознание, германистика (английский язык), тюркология (казахский язык), лексикология, компаративистика, лингвокультурология, лингвострановедение, социолингвистика.

Методологической основой исследования послужили труды лингвистов С.Г. Тер-Минасовой, А.С. Мурзиновой, О.Г. Скворцова, Е.В. Дмитриевой, А.Р. Нурутдиновой, Д.В. Исаева, А.О. Тымболовой, А.С. Элметовой,

Г.С. Немышевой и др. Методология исследования включает в себя анализ социолингвистической мотивации и сравнительное изучение проксемики в казахской и английской языковой культуре. Основные методы исследования: общий анализ языковой ситуации в Республике Казахстан и Великобритании, анализ компонентов социально-коммуникативной системы, анализ использования и распространения в речи обозначенных единиц, прямой мотивационный анализ, анкетирование, сравнительно-сопоставительный метод.

В результате исследовательской работы выяснилось, что семантическое поле является структурой, в которой выделяются ядро и периферийная часть. Ядро содержит наиболее функционально нагруженные слова. Вывод исследовательской работы заключается в том, что в английской лингвистической культуре акцентируется важность знания проксемики и надлежащего дистанцирования, а также то, что они придерживаются меньшей формальности в концептуализации пространства, а в казахской лингвистической культуре важно большая формальность в концептуализации пространства.

Ценность проведенного исследования состоит в том, что знание принципов казахской и английской лингвистических концептуализаций пространства улучшает межкультурную коммуникацию.

Практическая значимость итогов работы заключается в том, что статья может быть использована в качестве дополнительного учебного материала при подготовке к лекциям и семинарам по предметам языкового цикла в высших учебных заведениях.

Ключевые слова: язык, национально-культурные стереотипы, лексика, семантическое поле, социолингвистическая мотивация, английский язык.

B.M. KAIDAROVA

«Alikhan Bokeikhan university», Semey, Kazakhstan

LEXICAL AND SEMANTIC FEATURES OF NATIONAL AND CULTURAL STEREOTYPES IN KAZAKH AND ENGLISH

Annotation. Language occupies the first place among the national-specific components of culture. First of all, language contributes to the fact that culture can be both a means of communication and a means of distinguishing people. Each ethnic group (Kazakh, Russian, English) in the course of its historical development forms a unique system of national cultural values, which are understood, among other things, through linguistic stereotypes.

The purpose of the article is to examine the lexical and semantic features of national and cultural stereotypes in the Kazakh and English languages. The main

areas of scientific research are humanities, general linguistics, Germanic studies (English), Turkology (Kazakh), lexicology, comparative studies, linguoculturology, linguistics, sociolinguistics.

The methodological basis of the research was the works of linguists S.G. Ter-Minasova, A.S. Murzinova, O.G. Skvortsov, E.V. Dmitrieva, A.R. Nurutdinova, D.V. Isaev, A.O. Tymbolova, A.S. Almetova, G.S. Nemysheva, etc. The research methodology includes an analysis of sociolinguistic motivation and a comparative study of proxemics in Kazakh and English language culture. Main research methods: general analysis of the language situation in the Republic of Kazakhstan and the UK, analysis of the components of the socio-communicative system, analysis of the use and distribution of designated units in speech, direct motivational analysis, questionnaires, comparative method.

As a result of the research work, it turned out that the semantic field is a structure in which the core and the peripheral part are distinguished. The core contains the most functionally loaded words. The conclusion of the research work is that in the English linguistic culture the importance of knowledge of proxemics and proper distancing is emphasized, as well as the fact that they adhere to less formality in the conceptualization of space, and in the Kazakh linguistic culture it is important to be more formal in the conceptualization of space.

The value of the research is that knowledge of the principles of Kazakh and English linguistic conceptualizations of space improves intercultural communication.

The practical significance of the results of the work lies in the fact that the article can be used as an additional educational material in preparation for lectures and seminars on the subjects of the language cycle in higher educational institutions.

Keywords: language, national-cultural stereotypes, lexical, semantic field, sociolinguistic motivation, English.

References

1. Ter-Minasova S.G. Yazyk i mezhkul'turnaya kommunikatsiya. – Moskva, 2000. – 262 s.
2. Abasilov A. Äleumettik lingvistika sözdıgı. – Almaty, 2016. – 248 b.
3. Murzinova A.S. Spetsifika i kommunikativnyy kharakter natsional'no-kul'turnykh stereotipov (na osnove natsional'no-kul'turnykh tsennostey v kazakhskom, russkom, angliyskom yazykakh). Dissertatsiya na soiskanie stepeni doktora filosofii (PhD) po spetsial'nosti «6D020500 – Filologiya». – 156 s.
4. Avrorin V.A. O predmete sotsial'noy lingvistiki // Vsesoyuznaya nauchnaya konferentsiya po teoreticheskom voprosam yazykovaniya (11-16 noyabrya, 1974 g.): Tezisy dokladov i soobshcheniy plenarnykh zasedaniy. – Moskva, 1974. – S. 7.
5. Skvortsov, O.G. Metody issledovaniya leksicheskikh sistem [Tekst] / O.G. Skvortsov. – Ekaterinburg: Izdatel'stvo AMB, 2001. – 142 s.
6. Dmitrieva E.V., Nurutdinova A.R. Mezhkul'turnaya kommunikatsiya v obuchenii inostrannym yazykam v sisteme vysshego obrazovaniya: kul'turologicheskiy komponent.,

Innostrannye yazyki v sovremennom mire., Sbornik materialov IX Mezhdunarodnoy nauchno-prakticheskoy konferentsii. – Kazan', 2016. – 28 s.

7. Isaev D.V. Motivatsionnyy analiz yazykovoy situatsii kak sredstvo prognozirovaniya uspehnosti yazykovoy politiki. Voprosy sovremennoy filologii v kontekste vzaimodeystviya yazykov i kul'tur. Materialy IV mezhdunarodnoy nauchno-prakticheskoy konferentsii (Orenburg, 26-27 maya 2021 g.). – 76 s.

8. Tymbolova A.O., Murzinova A.S., Älmetova A.S. Älemnñ tıldık beinesindegi ülttyq-mädeni arhetipter men stereotipter // Eurasian Journal of Philology: Science and Education. – №2 (166). – 2017.

9. Nemyşeva G.S. Qazaq jäne aғылsyn proksemikalыq minez-qūlyqtaryndaғы ūqsastyq pen айрмаşыlyqtar // Vestnik KazNPU im.Abaia. Seria «Filologicheskie nauki». – №2(56). 2016. – 92 s.

10. Kaidarova B.M., Abikenova G.T. Methods of formation of the scientific creativity of students through speech cultur // Cypriot Journal of Educational Sciences. Volume 17, Issue 5, May 17, 2022. – P. 1860-1870. <https://doi.org/10.18844/cjes.v17i5.7454>

Авторлар жайлы мәлімет:

Қайдарова Баян Маймұратқызы – «Alikhan Bokeikhan University» докторанты, Семей, Қазақстан.

Қайдарова Баян Маймуратовна – докторант «Alikhan Bokeikhan University», Семей, Қазақстан.

Kaidarova Bayan Maimuratovna – doctoral student «Alikhan Bokeikhan University», Semey, Kazakhstan.

ХҒТАР 16.21.33

DOI <https://doi.org/10.55808/1999-4214.2023-2.10>**Ш. ҚҰРМАНБАЙҰЛЫ**

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан
(e-mail: sheru_64@mail.ru)

ӘЛИХАН БӨКЕЙХАН ЕҢБЕКТЕРІНДЕГІ КІРМЕ СӨЗДЕР ҚОЛДАНЫСЫ

Аңдатпа. Қазіргі латын әліпбиіне көшу мәселесі жан-жақты талқыланып жатқан кезеңде кірме сөздерді жазу жайы айрықша өзекті болып отыр. Бұл тұрғыдан келгенде ХХ ғасыр басындағы алаш оқығандарының шет тілі сөздерін қабылдау мен оларды жазу тәжірибесін терең зерделеудің мәні зор. Өйткені кірме сөздер емлесі сол кезеңде де қызу талқыланып, көптеген пікірталастарға арқау болған тақырып. Сол себепті осы мақалада ХХ ғасыр басындағы қазақ оқығандарының ең көрнекті өкілі, алаш көсемі, ірі қайраткер-ғалым Ә.Бөкейхан еңбектеріндегі кірме сөздер қолданысы, олардың емлесі арнайы сөз болады. Әлихан Бөкейханның 15 томдық шығармалар жинағына енген еңбектерінде көптеген кірме сөздер қолданылады. Олар негізінен араб, парсы және орыс тілі арқылы енген батыс еуропа халықтары тілдерінің сөздері, кең тараған ғылыми терминдер. Алаш білімпазы орыс тілі арқылы енген батыс еуропа халықтары тілдері сөздерінің елеулі бөлігін қазақ айтылымына бейімдеп тұрқын өзгертіп жазса, енді бір бөлігін орыс тіліндегі қалпында өзгеріссіз жазады. Ал араб, парсы сөздерін негізінен түпнұсқа тілдегі қалпында, кітаби тіл дәстүрін бұзбай қолданады. Мақалада соның себептері мен ғасыр басындағы жазу, кірме сөздер емлесі жөнінде сөз болады.

Түйін сөздер: Әлихан Бөкейхан, кірме сөздер, араб, парсы сөздері, орыс тілі арқылы енген сөздер, тілдік норма, кітаби тіл, емле, жазу, әдеби тіл

Кіріспе. ХХ ғасыр басындағы қазақ оқығандарының еңбектерінде кірме сөздер жиі қолданылады. Әсіресе аударма оқулықтар мен оқу құралдарында, ғылыми еңбектерде кірме атаулар, ғылыми терминдер жиі кездесуі табиғи нәрсе. Әлихан Бөкейханның қазақша жазылған еңбектерінде де кірме сөздер аз емес. Олар негізінен араб, парсы, орыс және еуропа тілдерінің сөздері. Мұның себебі алаш білімпазының жастайынан орыс мәдениеті мен тілін жетік біліп, жоғары білімді маман ретінде батыс ғылымының жетістіктері жөнінде үздіксіз ақпарат алып отыруымен қатар «ортақ түркі жазба тілінің» жазу дәстүрімен де таныс болуымен байланысты. Алаш қайраткерлері шығармаларында батыс тілдерінің сөздері көбіне орыс әдебиеттерінен алынса, түпнұсқаға жақын араб, парсы кірмелері «шағатай» әдеби тілінен пайдаланылды.

Тілге кірме сөздердің енуіне ең алдымен көрші халықтардың бір-бірімен аралас-құраластығы, мемлекеттердің өзімен іргелес елдерге ықпалы негіз болатыны мәлім. Қазақ тіліне кірме сөздердің енуі жөнінде осы мәселені арнайы сөз еткен лингвист ғалымдар мынадай пікір айтады:

«Тіл-тілде басқа тілден енген сөздер көбіне сыртқы себептерге байланысты пайда болады. Сыртқы себептер дегеніміз сөз алушы халықтың басқа халықтармен байланысынан пайда болатын сөз ауысу процестері. Мысалы араб немесе мұсылман халықтардың ислам дінін енгізуі, моңғол шапқыншыларының ұзақ уақыт билік жүргізуі, қазақ халқының Ресейге қосылуы қазақ тіліне көптеген сөздің енуіне себеп болды [1, 29].

Ғалымның осы айтып отырған себептеріне үңілсек, олардың барлығы да екі халықтың өзара тең дәрежедегі қарым-қатынасына негізделмегеніне тарихтан көптеген дерек-дәлел келтіруімізге болады. Бұлардың түбінде мемлекеттердің әскери күш-қуатына сүйене отырып жер аумағын кеңейту, экономикалық және мәдени үстемдігін орнату мақсаты жатқаны жасырын емес.

Жалпы өзге тілдермен сөз алмасу ежелден бар құбылыс. Әлемде қандай тіл болсын таза қалпын сақтап, өзгермей тұра алмайды. Көрші ұлыстар бір-біріне тек үстемдік орнату үшін ғана емес өзара тең дәрежедегі саяси-экономикалық, ғылыми-мәдени, дипломатиялық байланыстар жасау арқылы да сөз алысып-берісіп отырады. Мұндай жағдайда ғылым мен технологиясы, мәдениеті озық дамыған жұрттардың сөздері, ғылыми терминдері өзге тілдерге көбірек тараған, қазіргі кезеңде де оны анық көріп отырмыз.

«Тіл қанша бай болғанымен, басқа тілдермен қарым-қатынассыз, өз бетімен, тек өзінің ішкі мүмкіндіктерінің шеңберінде ғана дамып қоймайды. Сол тілдің иесі басқа халықтармен әр жағдайда қарым-қатынас жасаудың нәтижесінде, тілдердің бір-біріне ауыс-түйіс жасап, әсер-ықпал етіп отыратыны белгілі» [2, 501].

Түркі халықтарының да сонау көне замандардан бері көршілес елдерден сөз алып, бергені белгілі. Шет тілінің сөзін қабылдаушы ұлттың өз тіліне бейімдеп, фоно-морфологиялық заңдылықтарына бағындырып қабылдауы өте маңызды. Өзге тілдің сөздерін өз тілінің дыбыстық заңына сай бейімдеп, алушы тілдің табиғатына сәйкестендіріп өзгертіп қолдануы сөз алушы тіл иелерінің тілдік иммунитетінің мықтылығын, ана тілінің өзіндік ерекшелігін, төл қалпын сақтау мүмкіндігін де көрсетеді. Қазақ тіліне қатысты сөз еткенде өзге тіл сөздерін өзгертіп, бейімдеп қабылдау ертеректегі тарихи кезеңдерде ғасырлар бойы сақталып келгенімен, XX ғасырдың басынан бастап жазба тілінің дамуы мен үстем мәдениет иесі саналатын халықтар тілінің, негізінен орыс тілінің ықпалының күшеюі салдарынан әдәуір шектеліп, сөз беруші тілдің емле ережесіне мойынсұну үдерісі аңғарылады. Мұны лингвист ғалымдар зерттеулері де растай түседі. Мәселен, лексиколог ғалым А.Айғабылов былай деп жазады: «Араб-парсы және моңғол тілінен енген сөздер ауызша қабылданғандықтан фонетикалық өзгерістерге ұшырап, қазақ тілінің дыбысталу заңына сай қолданылып, басқа тілден енгендігі аңғарылмайтын халге

түскен. Орыс тілі арқылы түскен сөздердің ішінде революцияға дейін енген сөздер ауызша енгендіктен фонетикалық өзгерістерге ұшыраған. Ал, революциядан кейінгі сөздердің айтылуы да, жазылуы да орыс тіліндегі қалпында сақталады [1, 30].

Әдістеме және зерттеу әдістері. XX ғасыр басында жарық көрген еңбектер мен мерзімді басылым беттерінде кездесетін араб, парсы және орыс тілдерінен енген кірме сөздер түпнұсқа тілдегі қалпын сақтап та, қазақ тіліне бейімделген нұсқаларында да қолданылады. Бұл шет тілі сөздерін қабылдап, қазақша жазудың емлесі толық орныға қоймағандығынан да хабардар етеді. Әрине, жаңа әліппе қолданысқа еніп, жазуға үлкен реформа жасалып, қазақтың сөйлеу тіліне негізделген жазба әдеби тіл қалыптасып жатқан сол кезеңде, қысқа уақытта тілдік нормалардың бірден орныға қоюы да мүмкін емес еді. М.Балақаевтың: «Термин сөздерді молынан, дұрыс принциптеріне негіздеп, ұйымдасқан түрде қабылдау 1930 жылдардан кейін басталды» [6,205] деп отырғаны да мәселенің осы қыры болатын. Бұл жерде ғалымның орыс тілінен сөз, термин қабылдаудың советтік ұстанымын «дұрыс принциптер» деген пікірі сол заман саясатының ырқына бағынып айтылғанымен, «ұйымдасқан түрде» деген сөзінде шындық бар екенін жоққа шығаруға болмайды.

«Алаш көсемі Әлихан Бөкейханның ұлт тілінің жасампаздығына сіңірген тарихи қызметі ұшан-теңіз. Қайраткер руханият, саясат саласында ғана емес, ана тіліміздің тұғырын бекітудегі тағылымды еңбектері назар аударарлық» [7, 192]. Оның ішінде саяси көсем Ә.Бөкейхан еңбектерінде қолданылған кірме сөздер де оларды жазу нормасының әлі де жазба тілде берік беки қоймағанын айғақтай түседі. А.Байтұрсынұлы бастаған алаш оқығандары бөтен тілдің сөздерін ұлт тіліне бейімдеп алу бағытын ұстанды. Олар өз ұстанымдарына берік болып, аз уақытта көп іс тындырды. Алайда 30-жылдары қуғын-сүргінді бастап кеткен советтік режим алаш зиялыларының ұлт тілі заңдылықтарының толық үстемдік етуін қамтамасыз ететін ғылыми негізделген емле ережелерін басшылыққа алуға мүмкіндік бермеді.

Алаш көсемінің еңбектерінде қазақ айтылымына бейімделіп жазылған орыс тілінен енген сөздер де орыс тіліндегі нұсқасын сақтай отырып қолданылған сөздер де бар. Осының барлығы ескеріле келе, мақалада Ә. Бөкейхан еңбектеріндегі кірме сөздер қолданысын анықтау үшін салыстырмалы-салғастырмалы әдістер қолданылды.

Талқылау мен бақылау. Қазақ тілінің айтылымына бейімделіп алынған кірме сөздер. Кірме сөздерді тілімізге қазақтың айту мәнеріне қарай икемдеп алып, айтып-жазу ертеден келе жатқан дәстүр. Оған лексикалық қорымыздағы жүздеген араб, парсы, иран, қытай, моңғол тілі сөздері дәлел болады. XIX ғасыр мен XX ғасыр басында да осы дәстүр жалғасын тапты. Қазақ оқығандары кірме сөздер мен түрлі саланың терминдерін ұлт тілінің дыбыстық жүйесіне икемдеп, дыбыстар тіркесінің ерекшеліктерін ескере отырып жазды. Алаш көсемі Әлихан Бөкейхан еңбектерінен де соны анық көруге болады. Оған оқымыстының түрлі

еңбектерінен алынған мына төмендегі кірме сөздер мысал бола алады. Орыс және Еуропа тілдерінен бейімделіп алынған кірмелер:

«XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың бас кезіндегі мерзімді баспасөз тілінде қолданылған орыс тілінен енген, орыс тілі арқылы келген интернационалдық лексиканың мағыналық шеңбері, тематикасы біршама кең. Ол сөздердің көбі саяси әлеуметтік өмірге, мәдениетке, оқу-ағарту ісіне, экономика салаларына, ғылым мен техникаға, т.б. байланысты атаулар еді» [2, 502] – деп жазады С.Исаев.

Бөкейхан тіліндегі орыс сөздерінің де көпшілігі сол кездегі саяси, экономикалық, мәдени және білім-ғылым саласындағы өзгерістермен байланысты атаулар екені рас. Сол кірме сөздердің кейбірі (жарыспалы варианттары да бар) төмендегідей: ағұс//ауғус (1-т. 56; 9-т. 108, 259), адуакат (1-т. 85), айрплан (8-т. 198), аутократ (9-т. 63-б.), аутономия (10-т. 73), апрел//әпірел (8-т. 193, 301; 9-т. 50, 222, 11-т. 481), әпесер //әфитсер//офитсер (8-т. 243, 281, 409, 448; 10-т. 208; 13-т. 374), әртел (1-т. 196), әтряд//әтрәд//әтірәт (8-т. 585; 9-т. 143; 10-т. 77, 90; 11-т. 486), бақал (бакалея 1, 39), бәлшебек (9-т. 222, 223, 259; 10-т. 74, 76, 77), бодород (12-т. 259), бөкебай (пуховой. 13-т. 327), бөлид (болид. 12-т. 254), градыс (12-т. 242), гүберне//губерне//гүбірне (8-т. 123, 225; 11-т. 211; 12-т. 116, 117, 14-т. 73), губернетір (13-т.374), декабр//декәбір (8-т. 301; 9-т. 260; 11-т. 491), десетине (12-т. 195), десятине/десетина (8-т. 187, 14-т. 73), електір (12-т. 261), електірлік (12-т. 260), електірон (12-т. 261), електір-мағынит (12-т. 261), жандарал//жанарал (8-т., 201, 214, 276; 9-т. 82; 10-т. 82-б.), жандарым (13-т. 324, 325, 326), журнал (1-т. 49), зауыд//зауыт (8-т. 194,514-515; 11-т. 491), кимиеші (химик. 12-т. 254), кнәз//кінәз (1-180, 8-т. 163, 193), қақос (8-т. 109), лұпа (лупа) (13-т. 265), мағинит//мағынит (12-т. 261), мәшине (8-т. 208-б.), медәл (8-т. 163), мелісе (13-т. 327), метеуір (12-т. 254), монастыр (8-т. 191), ояз (1, 45), натыр (12-т. 256), ноябір (9-т. 119, 249), отылошке (12-т. 208), оязнай (уездный начальник, уездное управление) 1-т. 45, 50, 167), өктәбр//өктәбір//өктәбрь//өктәбір//өктәбір (8-т. 140, 217, 246, 303, 345; 9-т. 108, 11-т. 473, 487), өктәбрист (8-т. 128), панар (11-т. 486), паракот (параход) (13-т. 327), пәдіретшік (12-т. 208), пелішер (13-т. 297), подрәт //подрят (8-т. 194), прегауар (1-т. 196), переселен (8-т.187), переуадшик//перуәтшік//пероуодшик//переводшик (1-т. 180; 9-т. 88, 143), перуад (перевод 1-т., 64), пәсір (8-т., 281), пәліс (12-т. 237), приказшік (1-т. 79), просент (1-т. 39), протоқол (8-т. 194), пісәтіл (писатель) (8-т. 473), расхот (1-т. 173), салдат (8-т. 156, 208, 228, 229, 410; 9-т. 47), сәбет (совет. 11-т. 486), секөнт (12-т. 137), сентәбр//сентәбір (8-т. 134, 228; 9-т. 105; 11-т. 490), сиез (8-т. 317, 345, 383, 386; 9-т. 42,234), сифыр//сипыр (11-т. 489; 12-т. 115), сөтке (8-т. 111), списке//спісік//іспіскі (9-т. 82-83, 99), статия (8-т., 222), судия (8-т. 142), телеграм (8-т. 198), телеграп (12-т. 261), телепон (12-т. 261), тырақома (трахома. 13-т. 292), тырамбай (12-т. 261), үйез (8-т. 188; 12-т. 116), үшәске (8-т. 187), үшител (8-т. 398), феврәл//феурал (8-т.134, 9-т. 42,222; 10-т. 130), шенеунек// шенеунік (8- 131, 276, 543, 14-т. 74; 10-т. 183), шілен//шлен (член) (8-т. 380, 432, 505; 9-т. 119), ыстақан (1-т. 78),

ыстанса (9-т. 146, 166), ыстаршын (1, 45; 9-т. 75), ыстатия (8-т. 126, 198, 301, 9-т. 71), ыстол (9-т. 140), ыстудент (9-т.79,112, 115, 204,13-т. 327), ышкаф (8-т. 197), ышкола//ышкол//ішкөл школ 8-т. 168, 398, 437, 445, 460, 499), 9-т. 77, 102, 103), ышпион (8-т. 324, 448), ыштаб (9-т. 143), ыштраф (1-т. 80; 9-т.75), іспісік//іспіскі//спіске//спісік//ыспіскі (8-т. 191; 9-т. 83, 88, 99; 10-т. 81), іспектір (12-т. 257, 258, 259), істепендия (9-т. 77), ыстатия (8-т. 129; 9-т. 54), ышпион (8-т. 448), януар (8-т. 300, 445, 9-т. 140), т.б.

Мысалдарда көрілгендей Ә. Бөкейхан қолданған орыс тілінен енген кірме сөздердегі «в» дауыссызы «у, б» фонемаларымен алмастырылған: ауғус, адуақат, аутократ, аутономия, бәлшебек, бодород, переуатшік, тырамбай, зауыт, прегауор, феурал, сәбет т.б.

Тіл тарихын зерттеуші ғалымдар орыс тіліндегі «в» дыбысының орнына «у/б»-ның жазылуын былайша түсіндіреді:

«В» тілімізге орыс тілі арқылы келген фонема. Алайда мұның «ф, х» фонемаларынан айырмашылығы араб әліпбиінде оны белгілейтін арнайы таңбаның кездеспеуі. Басқа тілден енген сөздердегі бұл фонема, оны белгілейтін таңбаның болмауына байланысты, газеттерде басқа фонемаға айналып отырады. «В» дыбысының орнына ең көп қолданылған форма «у»: переуад, зауод, сауетник, фиурал. Кей жағдайда «в» дыбысының орнына «б» әрпі де жазылып отырған: чиновник, доберность, белосипед» [5, 54-55].

Өткен ғасырдың басындағы кірме сөздерге тән келесі құбылыс, қазақ тіліне тән емес «ф» дыбысының «п» болып жазылуы. Араб әліпбиінде «ф» деген таңба болғанымен Ә. Бөкейхан оны кейде халық тіліндегі нұсқасы бойынша жазған, мысалы: әпесер, панар, сипыр, телеграф, телепон.

Сол секілді қазақ әдеби тілінде жоқ «ч» дыбысы «үшәске, үшител, шенеуек, пілен» секілді «ш» фонемасымен таңбаланған. Орыс тіліне тән «ц» дыбысы «с»мен жазылған: әфитсер, мелісе, прәсент. «Я» дифтонгі де «е/ә» дыбыстарымен алмастырылған: әтрәд, гүберне, десетине, кимие, кнәз, өктәбр, подрәт және т.б.

XX ғасыр басында қазақ оқығандары с әрпінен басталатын кірме сөздерді ыстақан, ыстанса, ыстаршын, ыстатия, ыстол, ыстудент, іспектір, істепендия, іспісік // іспіскі // спіске // спісік // ыспіскі деп, ал ш әрпінен басталатын кірмелерді ышкаф, ышпион, ыштаб, ыштраф, ышкола//ышкол//ішкөл секілді алдына ы/і қысаң дауыстыларын қосып, қазақ айтылымына мейлінше бейімдеп алғанын көруге болады. Қазақ тілінде орыс тіліндегідей ст, сп және шк, шп, шт дыбыс тіркестеріне сөз басталмайтындықтан олардың алдына қысаң дауыстылар қосылған. Орыс тілін жетік білген Ә.Бөкейханның өз еңбектерінде шет тілі сөздерін бұлай жазуы оның да бұл мәселедегі ұстанымы А.Байтұрсынұлы, Х.Досмұхамедұлы сынды алаш зиялыларымен бір болғанын көрсетеді.

С/ш дыбыстарымен басталатын орысша сөздер Абай шығармаларының қолжазбаларында да қазақ тілінің айтылу заңына сәйкес «ы» дыбысы қосылып жазылған. Мәселен, патша үкіметінің қазақ жерін отарлау саясатын жүзеге

асырған әкімшілік жүйесі қызметшісінің атауы ретінде қолданылған орысша старшина термині қазақ даласында ертерек дәуірлерден бері қолданылған. Абай шығармаларының 1909 жылғы жинағында (кейінгі жинақтардың барлығындағы старшын деп беріліп жүргені өлеңнің буын санына да сәйкес келмейді) Алаш зиялылар қолданғандай «ыстаршын» деген «қазақы қалпында» кездеседі:

Орыс сияз қылдырса,
Болыс елін қармайды.
Қу ыстаршын, аш билер
Аз жүрегін жалғайды [3, 16].
Ыстаршын, биді жиғыздым:
«Береке қыл» деп, «бекін» деп,
«Ат жарамды, үй жақсы
Болсұн, бәрің күтүн» деп [3, 19].

Абай өлеңдерінің 1909 жылғы басылымында «есеп, шот» мағынасындағы орысша счет сөзі ышот деген «қазақы» фонетикалық түрінде, яғни «ы» дыбысы қосылып жазылғаны назар аудартады:

Я байларға хызмет қыл,
Ерінмей шауып желуге.
Алал жүріп, алал тұр,
Ышотың тура келуге [3, 52].

Сондай-ақ, орыс тілінің емле заңына сай здравомыслящий деп жазылып жүрген сөз 1909 жылғы баспада сөз басына «ы» дыбысы қосылып, ысдраваймыслящий деген вариантында қолданылған:

Айтыңызшы болсаңыз
Ысдравай мыслящий
Ақыл айтпай ма ағасы [3, 52].

Қазақ тілінде сөз басына «ы/і» дыбысының қосылып айтылуы әсіресе «л, р» дауыссызымен басталатын сөздерде жиі көрінеді. Бұл ең алдымен түркі тілдерінде сөздердің «л» немесе «р» дыбыстарымен бастала бермейтінімен байланысты болса керек. Қазақ тіліндегі лақ секілді бірен-саран «л»мен басталатын сөздердің өзі түбі оғлақ деген көне нұсқадан келіп, айтылғанда «ылақ» деп жұмсалады. «р/л»мен басталатын кірме сөздер қазақ әдеби тілінде дауысты дыбыс қосылып жазылмаса да ауызекі тілде сөз басына «ы/і» (кейде «ү») қосылып айтылады, мысалы лай, лайық, лас, рай, рақмет, разы, рас, рет секілді сөздер ылай, ылайық, ылас, ырай, ырақмет, ыразы, ырас, ірет деп дыбысталады. Абай қара сөздерінің қолжазбасында жаппай «ырас» деген тұлға қолданылады. Мысалы, Ей қайрат, сенің айтқанұңның бәрі де ырас. Ол айтқандарұңнан басқа да көп өнерлеріңнің бары ырас, сенсіз болмайтұғұны да ырас (Мүрсейіт қолжазбасы). Қара сөздер қолжазбасында «Егер де ісім өнсүн десең іретін тап» деген сөйлемде рет сөзі «ірет» деп жазылған.

С. Мырзабеков қазақ тіліндегі протеза құбылысын былай сипаттайды: «Үнді дыбыстардан басталатын сөздеріміз аз. Соның өзінде «м» болмаса, қалғандарынан (л, р, н, й, у) басталатын байырғы сөздер аз. Содан да болар, «л, р» дыбыстарынан басталатын кірме сөздердің алдынан міндетті түрде қысаң дауыстылар (ү, ү, ы, і) жамалып айтылады. Тіл білімінде мұны протез (грек. prothesis – алдында тұру) деп атайды. Араб-парсы тілдерінен енген сөздерде бұл айқын сезіледі. Өлең жолдарында өз алдына буын құрап тұрады. Мәселен Малға сат, пайдаға сат қылығыңды, Ылайла ылай оймен тұңғыңды (Абай) мұнда жазылу нормасына лайықтап, лай деп айту (жазу) өрескелдік болар еді» [4, 53]. Ғалымның айтқанындай, Абайдың өлеңдерінде кей сөздер әдеби тіл нормасына жазылып берілгендіктен буын саны сәйкестігі бұзылып жүр, мысалы төмендегі өлеңді ыстаршын деп оқымасaq шумақтың буын саны бұзылады:

Орыс сияз қылдырса,
Болыс елін қармайды.
Қу старшын, аш билер
Аз жүрегін жалғайды.

Үшінші жолдағы старшын, ыстаршын деп жазылса, буын саны жағынан алдыңғы жолдармен үндеседі.

Алаш қайраткерлерінің еңбектері мен Абай шығармаларында «с/ш» дыбыстарынан басталатын сөздерде де протеза құбылысы болғаны назар аудартады. Протеза құбылысы «р, л» дыбыстарының алдында ғана емес жоғарыдағы мысалдар көрсетіп отырғанындай оның с/ш дауыссыздарының алдында болатыны байқалды. Мұндай мысалдарды С.Мырзабеков с/ш дыбыстарының алдындағы протеза құбылысы деп ажыратып айтпаса да «Қазақ тілінің фонетикасы» оқулығында келтіреді:

«Екі-үш дауыссыздан басталатын орыс сөздері протезамен айтылады: ыстанция, ычтақан, ыстанок, ыстимул, ыстатус, ышкаф, істенд, істиль, іспектр, іспирт, ішкив, ішпирц. Мұның жазудағы көрінісі – үстел» [4, 103]. Бұл құбылыс нәтижесінде пайда болған әдеби тілде ораза, орыс, орамал, т.б. сөздер бар.

Қазақ тіліндегі стан қосымшасы да сөз арасында ыстан түрінде оқылатыны белгілі. Мысалы: Қазағыстан, Өзбекістан. Түрік тілінде тіпті солай жазылады да: Kazakistan, Kirgizistan, Turkmenistan.

Ал сол тұстағы «Дала уәләты» газетінде кірме сөздердің басына «ы, і» дыбысының қосылуы кездесе бермейді:

«Әдетте қазақ тілінің фонетикалық заңы бойынша айтылуда «р»дан басталатын сөздердің алдынан қысаң дыбыстардың бірі қосылып отырады. Тілге ертерек еніп, қалыптасып кеткен бірен-саран шетелдік сөздердің жазылуында мұндай құбылыс байқалғанымен (орыс, русский), негізінен газет редакциясы бұндай сөздерді жазуда жазу стилінің дәстүрін сақтап, сол тілдегі тұлғаларын өзгертпей жазуға тырысқан» [5, 49].

Әлихан Бөкейханнан жоғарыда келтірген мысалдардан көріп

отырғанымыздай бір кірме сөздің 2-3, кейде 4-5 нұсқасы жарыса қолданылады. Мысалы: әтрәт/әтрәд, гүберне/гүбірне/губерне, ояз/оязнай, ыстаршын/ыстаршин, ыштрап/ ыштраф, ішкөл/ышкол және т.б. Мәселен, Қыр баласының «Серуен жасап зерттеу әдісі» («Жаңа мектеп», № 9-10, 1926 ж. 13-т. 265-269-б.) атты бір ғана мақаласында қазіргі қолданыстағы «тәжірибе» сөзі тәжірибе/тәжірибә/тәжіриба/тәжірибия түрінде 4 түрлі нұсқада жазылады. Біз мұрағатқа барып, бұл атаулардың жазылуын газет мақаласының түпнұсқасымен салыстырған жоқпыз. Ол міндетті өз мойына алып, Ә.Бөкейхан шығармаларының жинағын шығарып, ғылыми айналымға шығарып отырған құрастырушы мен редакция алқасына сендік. Дегенмен кімге де болса Әлихан Бөкейхан сынды аса білімді де сауатты ғалым бір сөзді сан құбылтып, неліктен бірнеше нұсқада қолданды екен деген ой келері сөзсіз.

Ал енді бір сөздің 1-2 нұсқасының қолданылуы жиі көрініс беретін жағдай. Бұл құбылыс кірме сөздер қолданысының алғашқы кезеңіне тән. Алаш білімпаздары алғашқы қазақша газет-журнал шығарып, мақалалар, оқулықтар мен оқу құралдарын жазып көпшілікке ұсынып жатқан ХХ ғасыр басында бұлай болуы да табиғи үрдіс. Мәселен, Ә.Бөкейхан еңбектеріндегі «ыстудент» сөзі Т. Шонанұлы мен М. Жолдыбайұлы оқу құралында «үстидент» деп қолданылады. Осы авторлардың еңбектерінде сол кезеңде ең жиі қолданылатын бір ғана «коммунист» сөзінің кәмүніс//кәмүнес//комөнес//комонес//көменес түріндегі 5 нұсқасы кездеседі (ортақшыл деген қазақша баламасының болғаны белгілі). Осы мысалдардан-ақ ол кезеңде көптеген кірме сөздің бір нұсқасы електен өтіп, қолданысы әлі тұрақтай қоймағанын көруге болады. Ә.Бөкейхан еңбектеріндегі кірме сөздердің жарыса жұмсалуды мына төмендегі кестеден салыстыра көруге болады:

Ә.Бөкейхан еңбектерінде қолданылған кірме сөздердің нұсқалары					
орысшасы	1	2	3	4	5
апрель	әпірел	әпрел			
губерния	гүбірне	гүберне	губерне		
завод	зауыт	зауыд			
коммунист	кәмүніс	кәмүнес	көменес	комөнес	комонес
октябрь	өктәбір	өктебір	өктәбр	өктәбір	өктәбрь
опыт	тәжірибе	тәжірибә	тәжіриба	тәжірибия	
отрядь	әтірәт	әтрәт	әтрәд	әтряд	
офицер	әпесер	әфитсер	офитсер		
переводчик	перуәтшік	перуадшик	пероудшик	переводшик	
совет	сәбет	сәует			
список	іспісік	іспіскі	спіске	спісік	ыспіскі
старшина	ыстаршын	ыстаршин	старшын		
школа	ішкөл	ышкол	школ	ышкола	

Ә.Бөкейхан еңбектерінің жинағында мұндай жарыспалылық болуының негізгі үш себебін атап көрсетуге болады. Біріншісі – ХХ ғасыр басы қазақтың ұлттық ғылым тілінің, баспасөз тілін, кеңсе тілінің қалыптасып жатқан кезеңі. Бұл кезеңде қазақ тіліндегі термин шығармашылығы, хат таныған қалам иелері тарапынан ұсынылған жаңа баламалардың жарыса ұсынылуы табиғи құбылыс. Ондай атаулардың бірі әдеби нұсқа ретінде орныға қоймағандықтан солай қолданылған. Яғни, кітапқа енген синоним, вариант, дублеттер ғасыр басындағы қолданысы бойынша берілген. Автор мәтінінің түпнұсқалығын сақтау тұрғысынан бұл өте дұрыс. Екіншісі – әртүрлі қазақ басылымдары жаңа атаулар мен терминдердің түрлі баламаларын, түрлі фонетикалық нұсқаларын қолданғаны байқалады. Газетке, журналға ұсынылған атауларға редакция тарапынан түзетулер, өзгерістер де енгізілуі мүмкін. Бұл жерде мақала авторының өзі қай нұсқаны қолданғанын анықтау аса ыждағаттылықты, арнайы ізденісті қажет ететін жұмыс. Үшіншісі – Ә.Бөкейхан еңбектерін архивтерден, түрлі басылымдардан жинап, көшіру, теру, баспаға ұсыну кезінде де кеткен қателер бар. Онымен қоса, зерттеуші, құрастырушы тарапынан Ә.Бөкейханның еңбегі деп танылып, шығармалар жинағына енген еңбектер арасында алаш зиялысының авторлығымен жарық көргендігі әлі нақтылауды қажет ететіндері де жоқ емес. Әсіресе, түрлі бүркеншік есімдердің Ә.Бөкейханға тиесілі екені күмән келтірмейтіндей дерек-дәйектер арқылы әлі де жан-жақты дәлелденуі керек.

Жалпы ұлт тілінің орфографиялық және орфоэпиялық нормаларының берік, тұрақты болуы – халықтың жазу, сөйлеу мәдениетінің өсу деңгейіне тікелей тәуелді. Шағатайшалап жазудан, орыс және татар тілінің ықпалынан арылып, А.Байтұрсынұлы қазақ тілінің дыбыс жүйесін дәл бейнелейтін төл әліпбиін жасап, ұлт ұстазы бастаған алаш зиялылары сөйлеу тіліне негізделген ұлттық жазба әдеби тілді қалыптастыру, дамыту кезеңін бастан кешіп жатқан ХХ ғасыр басында орфографиялық нормалардың орнықты болмауы табиғи нәрсе еді. Анығында бұл бүгінгі жазба тілдің емле ережелері, орфографиялық нормалары жасалып, қолданысқа еніп жатқан уақыт еді. Сондықтан түрлі басылымдарда, жазба мәтіндерде әртүрлі нұсқада жазылған кірме сөздердің кездесуі, бір автордың ондай сөздерді бірнеше нұсқада қолдануы сол уақытқа тән сипат. Әдеби тіл, сөз мәдениеті мәселелерін арнайы зерттеген көрнекті ғалым М.Балақаев норма жайын сөз ете отырып: «1920-1930 жылдары баспадан шыққан әдебиеттер тілінің сапасы аса жоғары дәрежеде болмағаны белгілі» [6, 237] деп, осы кезеңнің баспа өнімдерінің тіліне баға берген еді. Ғалымның советтік идеология тұрғысынан қарай отырып айтылған бұл пікірінің саяси астары да болғанымен сол кезеңнің жазу мәдениетіне қатысты айтқаны негізсіз емес.

Т. Шонанұлы мен М. Жолдыбайұлының 1927 жылы (Мәскеу, Қызылорда), «Қазақстан мемлекет баспасынан» жарық көрген «Жаңа арна» деп аталатын бастауышқа арналған (алғашқы жылдық оқу құралы) оқу құралынан алынған «Ақымет тұжырмай» деген шағын әңгіме мәтінінен алынған мына сөйлемдерге

назар аударайық: «Ақыметке тұжырнай болатұн кезек келді. Әйтседе – демалысқа шық дегенімде балалар да тілімді алып қыластан шыға қойама – деп қорықты. Ақымет барлық міндетті жұмысын дұрыс атқарып тұрды; демалыс болған сайын терезенің ашпасын ашып, қыластың әуесін тазартты. Қыласты тазартып сыпырып тұрды. Тұжырнай болатұн күні Ақымет мектепке елден бұрын келді. Тұжырнай болуы Ақыметке аса ұнады. Ішінен – Күнде тұжырнай болуға да ерінбес едім – деп ойлады».

Осы сөйлемдердегі «тұжырнай» орыс тіліндегі «дежурный» сөзінің қазақ айтылымына бейімделіп алынған нұсқасы. Сөз тұлғасы түбегейлі өзгеріске ұшырағандықтан бір қарағанда бұл сөзді «дежурныйдың» қазақы кейіпке енген түрі екенін тану өте қиын. Түпнұсқа тілдегі сөз тұлғасы адам танымастай болып өзгерген деуге болады. Бұл сөздің орыс тіліндегі морфологиялық құрылымы – дежур/н/ый. Тілге бейімдеу жазу барысында авторлар оны бұлай жіктеп-жіліктеп жатпай-ақ «дежур» түбірін – «тұжыр», -ный (н/ый) суффиксін «най» деп, қазақ айтуына лайықтап алған деп ойлаймыз.

«Пебырал», «өктәбір» (Пебыралдан – өктәбірге), «декібір» тәрізді ай аттары мен сібекле, мәркөп, кәртөп (Кәртөптің домалақ дәндері, мәркөп, шалқан, сібекле, алардың (сол кезеңге тән қолданыс, мысалы Абайда аның үшін (ол үшін)) жұуан тамыры қазылып алынады) тәрізді көкөніс атаулары да тілге барынша бейімделіп, өзгертіліп жазылған. Оқу құралында орыс тіліндегі «овощ» сөзі – «обыш» (Обыш жыйнау) деп жазылады. Осы сияқты аталған еңбектегі көп жағдайда бірнеше нұсқасы жарыса жұмсалатын сәтсіялілізім пійәнер//пійенер, қалқоз, сапқоз, сапқозшы, кәмсамол, партыйа, пұрылтарыйат//пролетарыйат, кәмійтет, үністійтүт, өктебір, метір, пәбірік, зауыт, кәпійталшы, сійез секілді сөздер де елеулі өзгеріске ұшыраған. Мысалы: «Оны бастаған Кәмүніс партыйасы» «Кәмүнес партыйасының өсүүі», «Кәмүнестік жігері мен, қолындағы қызыл тұуын желбіретеді», «Қырағы комөнестер партыйасы, пролетарыйат жұртшылығы бұл кемшілікті мезгілінде сезіп, есептеп тійсті шара қолданып отыр», «Содан бері пәбірік-зауыттар жұмысшылардың қолында, жер еңбекшілердің қолында», «Сонан бері Қазақыстан өктебірдің төртін жылда мыйрам қылады», «Ысталын жодас біздің кеңес одағы мен кәпійталшылар мемлекетін салыстырады», «Қар жауғаннан кейін ұзындығы бір метірдей тайақтар алып далаға шықтық», «Сапқозшылар жұмыс істей біледі» сияқты сөйлемдер соның дәлелі.

Оқу құралында жалпы есім сөздер мен қоғамдық-саяси лексика ғана емес, жалқы есімдер де тілге бейімделіп жазылады. Мысалы, кеңестік кезеңнің ең беделді, ел аузынан түспей ең жиі айтылатын марксизм-ленинизм теоретиктері мен көсемдерінің есімдері де қазақ айтылымына бейімделіп Маркіс, Ленін, Ысталын түрінде жазылады. Кісі есімдері мен фамилиялары жай өзгертіп қана қоймай, оларды қазақтың дәстүрлі аты-жөн үлгісіне салып жазу үрдісі де байқалады. «Жаңа арна» сияқты көп таралыммен мемлекеттік баспадан шығып

отырған оқу құралында солай жазылады. Мысалы: «Бүгінгі күн бұдан 60 жыл бұрын Ресейге, Еділ бойының бір қаласында жер жүзінің пұрылтарыйаттарының, жер жүзінің еңбекшілерінің көсемі Быладемір Ыйлыа ұлы Лениннің тұуған күні». «Быладемір Ыйлыа ұлы 1895-нші жылы декібір айында тұтқынға алынып, Петірбор абақтысында отырды». «Ысталын жолдастың сійезге айтқан», «Быладіймір кішкене күнінде ойыншыл еді» және т.б.

Мысалдан көріп отырғанымыздай компартия көсемі Владимир Ильич Лениннің аты-жөні қазақша – Быладемір Ыйлыа ұлы Ленин деп жазылады. Қызыл көсем есімі – Быладіймір//Быладемір, ал әкесінің аты – Ыйлыа ұлы// Ыйлыа ұлы түрінде әркелкі таңбалады.

XX ғасыр басында жарық көрген еңбектер мен газет-журналдарда осындай үрдіс болды. Ә.Бөкейхан қолданған кірме сөздер туралы жазып отырып өзге авторлардан да мысалдар келтіруіміздің себебі бір жағынан бұл құбылыстың XX ғасыр басында жаппай көрініс бергенін көрсету. Екінші жағынан, дәл қазіргідей бізде кірме терминдер мен сөздерді тілге икемдеп жазу мәселесі күн тәртібіне шығып, қызу талқыланып жатқан кезеңде Ә.Бөкейхан, А.Байтұрсынұлы бастаған алаш оқығандарының бұл мәселедегі ұстанымдарын да терең зерделеу қажет екенін естен шығармасақ деген тілек.

Қыр баласының еңбектерінде бақал, пераудшик сияқты «Сонан соң аз-аздан бақал сата бастайды» (1, 39), «Бұл артель ісіне, менің естуім бойынша, біздің үлкен переуадшик Рахымжан Дүйсенбайұғлы кіріскен» (1-т. 180) аса көп өзгеріске ұшырай қоймаған түпнұсқаға жақын етіп алынған сөздер негізі басымырақ кездеседі. Автордың кірме сөздерді түпнұсқаға мейлінше жақындатып алу қағидатын ұстанғаны, сол кезеңде әріптес замандастары жаппай қолдана бастаған, көпшілік таңдаған кірме сөздер нұсқасын жиірек пайдаланғаны да байқалады.

Әлихан Бөкейхан бір еңбегінде: «Інгіліз жұлдызшысы бұл соқпа комета 76 жылда жерден бір көрінеді деп айтып береді. Бұл комета аты ана інгіліз жұлдызшысы атымен Галлей қойылады» (12-т. 251-б.) – деп жазады.

Қыр баласы өзі аударған Д.М.Грабенің «Дүниенің құрылысы» деген еңбегінде «інгіліз» сөзін қазіргі тіліміздегі «ағылшын» сөзінің орнына қолданады. Ол «ағылшын жұлдызшысы» деген тіркесті түпнұсқа тілден тікелей «English» (инглиш) қазақ тіліне тікелей аударған. Терминді, шет тілі сөзін түпнұсқа тілден тікелей аударып алу тұрғысынан қарағанда, мұны сол кезең үшін тың, жаңа қадам ретінде тануға да болады.

Ә.Бөкейхан еңбектерінде бір сыңары қазақ сөзі екіншісі өзгеріссіз немесе аздаған өзгеріс енгізу арқылы алынған кірме сөз болып келетін бірқатар тіркестер де бар. Олардың қатарына: положение жобасы (8-т. 172-б.), закон жобасы (законопроект, 8-т. 222, 223-б.) октябрь төңкерісі (11-т. 246), бысокос жыл (12-т. 237, 238), тіркестерді қосуға болады. «Закон жобасы» тіркесі бір жағынан қазіргі қолданыстағы «заң» терминінің XX ғасыр басында қолданысқа әлі толық

енбегенін көрсетсе, екінші жағынан «проект» орнына «жоба» сөзінің сол кезден бастап қолданылғанын да айғақтап тұр.

Өзгерісіз қолданылған кірме сөздер. Әлихан Бөкейхан еңбектерінде орыс тіліндегі қалпында өзгеріссіз қолданылған кірме сөздер де аз емес. Кірме сөздерді қазақша жазудың ғылыми негізделген ережелері бекітіліп, көпшілік қауым жаппай қолданылатын емле ережелері толық орныға қоймаған кезеңде солай болуы да түсінікті. Қыр баласы көбінесе автономия, адрес, артель, блок, бюро, доклад, дружина, закон, запрос, земство, кворум, код, комитет, льгота, фракция, миллион, группа, право, союз, совет, ставка, штаб тәрізді кірме сөздерді аудармай, тұлғасын өзгертпей орыс тіліндегі қалпында жиі қолданады. Мысалы: «Дзубинский: «Тым болмаса қазақтың қазған арығы, салуды жоңышқасы, алма, мейіз салған бақшасы бұл закон бойынша қазына пайдасына алынбасын», – деді». (Қыр баласы. Үшінші Дума һәм қазақ. «Қазақ», 1913 ж., № 9. 8-т. 129-б.).

Осы мысалдағы «закон» сөзінің орыс тіліндегі нұсқасының қолданылуы «заң» сөзінің ХХ ғасыр басында әлі тілде толық тұрақтай қоймағандығынан хабардар етеді. Алаш көсемінің еңбектеріндегі өзгеріссіз қолданылған кірме сөздер жоғарыда аталған бірнеше сөзбен ғана шектелмейді. Олар ондап саналады. Біз ондай сөздердің бәрін тізіп беруді мақсат етпедік. Ә.Бөкейхан шығармаларының әр томынан алынған мына төмендегі атаулар автор қолданған кірме сөздердің елеулі бөлігі деуге болады: адвокат (9-т. 99, 103), акт (8-т. 135, 140), аренда (8-т. 121, 140, 170, 245; 9-т. 53), артель (1-т. 180), блок (9-т.74), бюджет (8-т. 187, 246, 445), бюро (9-т. 59, 84, 105, 108), вагон (9-т. 88), ведомство (8-т. 135; 9-т. 109), ветеринар (9-т. 103), волостной (8-т. 159), выборщик (8-т.213), выставка (11-т. 245, 246), газета (1-т. 45, 8-т. 208, 213, 436), гласный (8-т. 123, 266; 9-т. 216.), грамота (8-т. 447), граница (8-т.138), группа (8-т. 313, 314; 9-т. 69), декабрь (8-т., 266), депутат (8-т. 200, 201, 202, 213, 254), десятина (8-т. 170), диссертация (8-т. 430), доклад (9-т. 109, 130, 140), доктор (9-т. 133), донос (9-т. 108), дружина (9-т. 130, 140, 141, 154), жалование (8- 195, 384; 9-т 143, 237; 10-т. 73), жрец (1, 183), журнал (8-т. 213), закон (1 – 62, 79, 8-т. 121, 214, 217, 219, 222, 223, 415, 14-т. 76), завод (8-т. 514), запрос (8-т. 131, 254; 9-т. 59, 60, 74), землемер (8-т. 586), земство (8-т. 123, 266, 436; 9-т. 82, 216, 217), земски (1,173), излишка (8-т. 245-б.), инородец (8-т. 266, 518), инструктор (9-т. 237), июнь (8 – 187, 214, 222, 223), июль (8-т. 225), касса (1, 223), канцлер (8-т. 254), каторожная работа (8- 180), кворум (9-т. 50), колония (9-т. 176), комиссия (8-т. 415, 44; 9-т. 1175), комитет (9-т. 115, 118, 141, 176), коммунист (11-т. 470, 471, 472, 473, 474, 475, 476), корпус (8-т. 410-б.), курс (11-т. 247), льгота (9-т. 87, 105), март (8-т., 217, 320, 321, 471, 488), микроб (13-т. 298), миллион (14-т. 77), надел (8-т. 156, 219, 327, 14-т. 73), наместник (8 -т.139), начальник (9-т. 71, 133), норма (8-т., 216, 218, 219, 313, 587, 588), ноябрь (8-т. 246, 255), общество (8 – 180, 245), округ (8 – 135), октябрь (8-т., 213; 11-т. 246), октябрист (8-т., 222), отряд (9-т. 99), отставка (8-т. 254), офицер (8-т. 254, 449; 9-т. 153), пароход (1, 185), парламентаризм (8-т. 254), перевод (8-т., 222), переводчик (8-т. 488-б.), писатель (8-т., 225, 243, 434, 436), план (8-т. 201, 328, 342, 374,

448; 9-т. 251), планета (1-т. 187, 8-т. 111), подрайон (8-т. 301), политика (8-т. 215, 304, 434), положение (8-т., 222, 301), пособие (9-т. 134), председатель (8-т. 123, 214, 235, 303, 304), рапорт (1-т., 196), подписка (8-т. 376, 378), постановление (9-т. 75), потоспере (фотосфера. 12-т. 239), право (8-т. 180, 245, 246; 9-т. 88), правила (8-т. 518), правитель (8-т. 123), приговор (8-т. 121, 263), приказчик (8-т. 214), пристав (1-т. 223, 9-т. 60), провокация (10-т. 66), программа (9-т. 75, 121, 234), прокурор (8-т. 254), протест (9-т. 259), процент (14-т. 76), район (8-т. 239, 313), расход (8-т. 13, 159, 160, 168, 498; 9-т. 108), рескрипт (8-т. 330-б.), самоед (8 – 204, 330), самоуправление (10-т. 74), селение (8- 135), сентябрь (9-т. 99), склад (9-т. 217), смета (8-т. 189, 206), собрание (8-т. 123), совет (8-т. 123, 214, 215), советник (14-т. 74), сословие (8-т. 157), союз (9-т. 111, 118, 130, 217), список (1, 49; 9-т. 234; 10-т. 66), ссуда (1-т., 180), ставка (9-т. 82), статья (9-т. 50), стиль (8-т. 321), стипендия (9-т. 42, 133), страхование (8-т. 262; 9-т. 217), страховать (8-т. 262-б.), судья (8-т. 254, 268; 9-т. 217), сход (8 – 169, 263; 9-т. 88), судья (8-т. 142), телеграмма (8-т. 517; 9-т. 100, 117), съезд (10-т. 66), телефон (8-т. 198), таможня (8-т. 163, 194), токарь (8-т. 208), торг (8-т. 245), трахома (8-т. 334-б.), уездный (8-123), указ (8 – 121; 9-т. 121, 14-т. 76), указной (8 -139), университет (8-т. 445, 499, 9-т. 77), управа (9-т. 216), управление (8-т. 300; 9-т. устав (8-т. 156, 445, 488), училище (8-т. 445), член (8-т. 123, 215), цензура (8-т. 374), чиновник (9-т. 59), фабрика (9-т. 259), факультет (8-т. 499), фракция (9-т. 50, 68, 105), фронт (9-т. 111), шкаф (8-т. 488), юрист (9-т. 115) және т.б.

Бұл көрсетілген атаулар Ә.Бөкейхан еңбектерінде орыс тіліндегі қалпында өзгеріссіз қолданылған атаулардың толық тізімі емес. Жекелеген кірме сөздермен қатар арестантная рота (8-т. 262), аульное общество (8-т. 262), бюджет прениеси (8-т.189), военное положение (9-т. 99), земский сбор (8-т. 266-б.), оброшная статья//оброчная статья (8-т.189, 199, 201), перселен управлениеси (8-т. 189), судебная палата (8-т., 214), степной генерал-губернатор (8-т. 214), крестьянский начальник (8-т., 214), степной положение//степное положение (8-т. 217, 222), душевой надел (8-т., 219), сельский (селски) обыватель (8-т. 219-б.), каторожная работа (8-т. 225), бюджетная комиссия//бюджет комиссиясы (8-т. 246, 445), конституционная монархия (8-т. 249), статский советник (8-т. 275), тайный советник 8-т. 275; 14-т. 74), судебная палата (8-т. 383), трудовая группа (9-т. 119), гордской союз (9-т. 120), сияқты екі сыңары да орыс сөзінен тұратын сөз тіркестерін өзгертпей немесе орыс тіліндегі тіркестің бір сыңары аздаған өзгерістермен қолданылатын жағдайлар да кездесіп отырады.

Қыр баласының бұл сөз тіркестері мен проект, гласный, страховать, земство, совет, министр, собрание, губернатор сияқты орыс тіліндегі қалпында өзгеріссіз алынған сөздер шығармашылығының бастапқы кезеңінде әсіресе, 1915 жылдарға қарай көбірек қолданылғаны байқалады. Кейінірек Ахмет Байтұрсынұлы, Халел Досмұхамедұлы, Елдес Омарұлы сынды ұлт зиялыларының кірме сөздер мен терминдерді ұлт тіліне бейімдеп жазу қажеттілігін жан-жақты дәлелдеп жазып, өздері де солай қолдана бастағанын қыр баласы да қолдап, оның еңбектерінде қазақшаға бейімдеп жазылған сөздер

қатары артқаны байқалады. 1924 жылы өткен қазақ білімпаздарының тұңғыш сиезінде Е.Омарұлының баяндамасындағы кірме терминдерді ұлт тіліне бейімдеп жазуға қатысты дәлелдерін алаш зиялыларының көпшілігі жақтап, қаулымен бекітілген қағидаттар қатарына қосқанымен Н.Төрешұлы сияқты оқығандар оны қолдамады. Мәселен, Елдес: «Пән сөзді өз тілімізден таба алмаған күнде, иаурыпа қолданған латынша пән сөздерді алуға болады. Бірақ ондай жат сөздерді алғанда, – оны тіліміздің заңына келтіріп, өзгертіп алу керек» [8, 97] десе, Нәзір: «Қазақ тіліне лайық сөз табылмайтын болғанда, пән сөзді асыл түбірінен алу керек. Жана: Барлық қалықтардың бәріне ортақ, «ынтернационал», «демократия» сықылды пән сөздерді өзгертпей, жалпы иаурыпаның айтып отырған түрінде алу керек. «Абтомобил», «телеграф» сықылды текніке сөздерін де сол жалпы иаурыпаның қолданған түрінде алу керек. Ондай сөздерді қазақшаға аударып иаурыпадан алыстаудың пайдасы болмайды» [9, 101] деп, оған қарсы пікір білдірді.

Қазақ оқығандарының бұл пікірлері 20-жылдардың ортасында да олардың әлі ортақ тоқтамға келе алмағанын көрсетеді. Көп ұзамай-ақ 20-жылдардың аяғына қарай алаш қайраткерлері қудаланып, қамалып, олардың сиез қаулысымен бекітілген қағидаттары советтік қағидаттармен алмастырылғаны тарихтан белгілі. XX ғасыр басындағы уақыт тынысы осындай болып, кірме сөздер төңірегіндегі оқығандар ойының бір арнаға тоғыспауы Ә.Бөкейханның орыс тілі арқылы енген терминдерді түрліше жазуына әсер еткен негізгі себептердің бірі еді.

Араб, парсы тілдерінен өзгеріссіз кірген сөздер. Жиырмамыншы ғасыр басындағы жазушылар мен алаш қайраткерлерінің тілінде, әсіресе газет материалдарында кітаби тілге тән фонетикалық формалар жиі кездеседі. Оның ішінде араб-парсы кірмелерін түпнұсқаға сай жазу бұл шағатай жазба тілінің әсері. Жиырмамыншы ғасыр басындағы қазақ тіліндегі көптеген араб, парсы сөздерінің қазақ тілінің фонетикалық заңдылығына бағынбай, өзгертілмей жазылуының екінші себебі (біріншісі, ортақ түркі әдеби тілі) дін оқуларының кең таралып, исламшылықтың дәуірлеп тұрған кезеңімен байланысты болса керек. Үшіншіден, қазақ даласында жоқ ұғымдарды білдіретін орыс сөздерін аударуда кей жағдайда термин ретінде араб, парсы сөздерін мақсатты түрде қолдану әрекеті де болған.

Ғалым С. Исаев кең таралмаған араб-парсы сөздері мен формаларын қолдану кітаби тіл дәстүрінің элементтерінің бірі деп айтады: «Кітаби тіл дәстүрі» деген тілдік құбылысты мына ыңғайда түсіну қажет: жалпы халықтық сипат ала алмаған, белгілі бір кезеңдерде жазба тілде, кейде жекелеген шығарма тілінде қолданылған араб-парсы сөздері мен формалары, туыстас халықтардың тілдерінен кездесетін кейбір жеке сөздер мен грамматикалық формалар» [2, 145].

Ә. Бөкейханның тілінде де түпнұсқаға жақын араб-парсы сөздері көбірек

кездеседі. Оның бір себебі оның ортаазиялық түркі әдеби тілі дәстүрімен таныс болғанымен байланысты болуы керек. Қыр баласы шығармаларында шағатай жазба тіліндегідей араб, парсы тілінен өзгеріссіз қолданылған кірме сөздердің кейбірі төмендегідей:

а) сөз басындағы «ғ» дыбысының сақталып жазылған нұсқалары: ғадат (1-т. 62; 8-т. 139), ғаділ (8-т. 202), ғаділдік (8-т. 187, 202, 222), ғаскер (8-т. 460), ғафилдік (кепіддік) (8-т. 368), ғұмыр (9-т.194) және т.б.

Алаш көсемі шығармаларындағы «ғ» дыбысының сақталып жазылуы сол кезеңге тән құбылыс екенін «Дала уәләяты» газетінің тілін зерттеген ғалым Б.Әбілқасымов айтады:

«Қазақ тілінде «ғ» фонемасы сөз басында сирек кездеседі. Газеттерде (XIX ғ.аяғы) бұл заңдылық негізінен сақталғанымен, кейде жазба дәстүрдің үлгісімен «ғ» әрпінің сөз басында сақталып жазылған жайлары да кездеседі. Мәселен, қазіргі қазақ тілінде сөз басындағы «ғ» түсіріліп, арыз, ақыл, амал, айып болып айтылып, солай жазылып жүрген сөздер газет материалдарында о бастағы тұлғасы сақталып, ғарыз, ғақыл, ғамал, ғайб түрінде келіп отырады» [5, 53].

ә) сөз басында «һ» дыбысының сақталып жазылған варианттары:

Әлихан шығармаларында қазіргі әдеби тіліміздегі әр, еш сөздері мен әркім, әрдайым, ешкім, ешбір, ешнәрсе сияқты белгісіздік және болымсыздық есімдіктерінің алдына «һ» әрпі қосылып жазылады. Мұндай қолданыс 19-20 ғасыр басындағы кең таралған кітаби-жазба стиліне тән сипат. Сөз басындағы «һ» дыбысын түсірмей жазу сол кезеңдегі газеттер тіліне де таралған:

«Қазіргі қазақ тілінде «һ» фонемасымен келетін араб-парсы сөздері көп емес. Алайда газеттерде бұл фонема араб-парсы сөздерінде жиі ұшырап отырады. Мәселен бұл дыбыс сөз басында һәр, һәм, һөнер, һич (еш), һәскер деген секілді сөздерде кездессе, сөз ортасында шаһар, жаһад, таһалим, баһа, мәшһүр, шүбаһа, фаһам деген сияқты сөздерде жазылып отырған, ал қазіргі тілімізде бұл сөздердің көпшілігінде «һ» дыбысы басқа дыбыспен алмастырылады не мүлдем жазылмайды» [5, 53].

XX ғасыр басындағы алаш зиялылары сияқты және газет тіліндегідей Әлихан шығармаларында «һ»-дан басталатын сөздерден бөлек есімдіктердің де қолданысы жиі ұшырасады. Аталған есімдіктер мен «әм» шылауының һ-дан басталып жазылуы сол кезең үшін норма болып саналған. Сөзіміз дәлелді болуы үшін Ә.Бөкейхан еңбектерінен алынған тағы бірнеше мысал келтіре кеткен жөн болар деп санаймыз. Мәселен, һәм (1-т. 38, 45, 50, 79, 85; 8-т., 281, 368, 463), һәммәсі (9-т. 79), һәр (1-т., 39, 45, 57, 172, 180, 8-т. 114, 139, 367), һәрбір (8-т. 463.), һәрдәйім//һәрдайым (1-т., 57; 8-т. – 338), һәркім (1-т. 38, 85; 8-т., 249, 281, 559, 569), һәрқайсысы (8-т. 282, 349, 566), һәр түрлі (8-т. 282), һеш (1-т. 49, 55, 79, 8-т., 114, 115), һешкім//һәшкім (1-т., 57, 187, 8-т. 110, 348, 475,569), һешбір//һәшбір (1-т., 78, 79; 8-т., 249, 538), һешнәрсе (1-т., 79), һешқайсысы (10-т. 193) және т.б.

Бұл келтілген мысалдар арасынан Ә.Бөкейхан еңбектерінде ең жиі

кездесетін сөздің бірі парсының һәм жалғаулығы. М.Балақаев бұл сөздің ескі әдеби тілдің нормасы ретінде «кітаби тілде», сол дәуірдің ісқағаздарында кеңінен қолданылғанын атап көрсетеді [6, 228].

Һәм жалғаулығы Абай мен Шәкәрім шығармаларында және ХХ ғасыр басында шығармашылықпен айналысқан Ә.Бөкейхан мен А.Байтұрсынұлы (Аққу, шортан һәм шаян, Арыстан, киік һәм түлкі және т.б.) бастаған алаш оқығандарының еңбектерінде де жиі кездесіп отырады.

Қазір ескі әдеби тіл элементі саналатын Һәм-нің 20-30 жылдар әдебиетінде де жиі қолданылуы жазу дәстүріндегі жалғастықтың үзілмегенін әрі қалыптасып жатқан жаңа әдеби тіл үшін де жат саналмағанын көрсететін деректердің бірі. Басқаша айтқанда, мұндай мысалдар жазба тілде орныққан нормалардың бірден жойылып кетпейтінін де айғақтайды.

Газет беттерінде белгісіздік, болымсыздық есімдіктерінің құрамында келген «һеш», «һәр» сөздері құрамындағы сөзден бөлек те жазылған: һәр бір, һеч кім [5, 60].

Ә.Бөкейхан еңбектерінің жинағында олар бірге жазылған: «Сол көп шығын шығарады, һәрдәйім жұмыскер даяр болмаған соң...» (1-т. 57); Сонда да жарлықты һешкім орнына келтіре қойған жоқ» (1-т., 57); «Сонда да болыстың бұл сөзі өзіне һешбір пайда келтірмейді» (1, 78). «Мен һешнәрсе білмеймін» (1, 79) және т.б.

Әлихан еңбектерінде «һ» дыбысы сөз ортасында да сақталып жазылған: жаһыл (білімсіз, надан. 8-т., 110), зәһір (8-т.339), мейһір (мейір) (8-т. 399) және т.б.

Ә.Бөкейхан мақаларында қазақтың төл сөздеріне тән емес «ф» және «х» дыбыстары өзгертілмей жазылған: файда (1-т. 173; 8-т. 348, 506), фарыз (8-т. 506), фәни (1-т. 50), фікір (8-т. 249, 345, 346, 506), шәфқат//шафқат (8-т. 339), іттіфақ (8-т. 109), іттіфақсыздық (ынтымақсыздық 8-т. 111), муафақ (сәтті. 8-т. 371), хафа (8-т. 338, 339), хафалық (8-т. 339), хиллаф (қарсы, жалған. 8-т. 386); махалле (аудан) (1-т. 74; 8-т. 383, 384, 385), мәрхамат//мархамат (мейірім. 8-т. 339, 410, 411), мехкеме (1-т. 56, 172, 8-т. 115), хакім (9-т. 99), хакімлік (8-т. 281), хақиқат (8-т. 114, 371), халаф//хилаф (қарсы. 8-т. 114; 9-т. 75), хата (8-т. 114, 115), хүкім (1-т. 64, 8-т. 139, 184), хүкімет (1-т. 45, 8-т.187, 248, 340; 9-т. 259; 10-т. 90; 11-т. 245) және т.б.

Бұл дыбыстардың қолданысына қатысты Б.Әбілқасымов былай деп жазады: «Ф, х фонемалары қазақ тіліне араб, парсы тілдерінен (орыс тілінен бөлек) сөз енумен байланысты келген кірген фонемалар. Сондықтан газеттерде бұл фонемалар, негізінен, араб, парсы тілдерінен енген сөздерде ғана жазылған. Ол сөздерде бұл фонемалар сөздің барлық позициясында келе береді. Хазірет (Әзірет сұлтан), хұрмет (құрмет, үрмет), хүкім (үкім), харекет (әрекет), хата (қате), хұсұсы (негізі); мархамат, ахыры, ыхтияр, мұхтаж, рұхсат, фікір, файда, фарман (пәрмен), фара (пара), шафағат, дафтар, офат, тарафы, лтифат» [5, 53].

Сонымен қатар ғалым араб, парсы сөздерін шартты түрде екіге бөледі: «Жалпы газет бетінде кездесетін араб, парсы сөздерін сол кездегі халықтың

сөйлеу тілінде жиі кездесетін және көбінесе жазба, діни әдебиеттерде кездесетін деп шартты түрде екіге бөліп қарауға болады. Бірінші топқа кітап, ғылым, сағат, адам, хат, ұстаз, жауап, дүние сияқты абстракты ұғымдардың атаулары жатады. Екінші топ сөздер негізінен кітаби, діни лексикаға тән сөздер болып келеді де оқымаған халық бәрін түсіне бермейтін, ауызекі тілде қолданылмайтын сөздер болады. Бұған фікір, тарафы, ғибрат, хүкім, лұғат, ғизатлы, низам, ләкин секілді сөздерді жатқызуға болады» [5, 77].

Ә.Бөкейхан жазбаларындағы жәмәғит (жамағат) (8-т. 281), мәсжид (мешіт) (8-т. 348, 448, 555, 556), тағсіби (фанатизм 8-т. 116), ығлан//иғлан (жария, хабар. 9-т. 99, 109), және т.б. сөздерді екінші топқа жатқызуға болар деп есептейміз.

Нәтижелер. Сонымен Ә.Бөкейхан араб, парсы тілдерінен енген дейтін сөздерді сол тілдердегі таңбалануына жақындатып немесе олардың әдеттегі жазба нұсқаларындағы жазылу үлгісінен өзгертпей алуға тырысқан. Мысалы халықтың сөйлеу тілінде ерте заманнан әдет, өнер, есеп, дау, әскер т.б. айтылатын сөздер ғадет, һөнер, хисап, дағуа, ғаскер түрінде жазып отырған. Мұндай кірме сөздер мен тұлғалардың көбі әдеби тілге сіңіп, норма ретінде орнықпай белгілі бір кезеңдегі тілдік қолданыс ретінде қалып қойды. Ал олардың бұрынырақ кірген әскер, әділ, кепіл, қате, қапа, т.б. секілді варианттары болса тілімізде бұрыннан белсенді жұмсалып келеді. Бұл жерде ХХ ғасыр басындағы жазба әдеби тіл нормаларын орнықтыру барысында қазақ оқығандарының арасында араб, парсы сөздерін өзгертпей түпнұқа тілдегідей жазу, орыс және орыс тілі арқылы енген батыс тілдерінің терминдерін араб, парсы сөздерімен алмастыру бағытын ұстанушылар да [2, 589] болғанын айту керек. Ә.Бөкейхан еңбектерінде де ондай сөздердің болуы соны растайды. Әлихан Бөкейхан шет тілдерінен сөз алу, кірме сөздерді игеру мәселесінде өзімен мақсат-мұраты бір, ең сенімді серігі алаш қайраткері, ірі оқымысты, лингвист ғалым Ахмет Байтұрсынұлы бастаған ұлт зиялыларымен ғылыми ұстанымдары да ортақ болған. Олар ең алдымен ғылыми терминдерді қазақтың өз тілінде жасап, туысқан түркі тілдерінен сөз алмасып, ал ғылым саласында кең тараған батыс тілдері сөздерін қазақ тілінің айтылымына бейімдеп алу қағидатын ұстанды. Алаш көсемі еңбектеріндегі кірме сөздер қолданысы соны айғақтайды.

Қорытынды. Ә.Бөкейхан еңбектерінде [10], [11, 316] негізінен араб, парсы және орыс тілі арқылы енген еуропа тілдерінің сөздері қолданылады. Олардың басым бөлігі ғылыми терминдер мен ХХ басында белсенді қолданыста болған қоғамдық-саяси лексика.

Біріншіден, қыр баласы орыс және батыс тілдері сөздерінің елеулі бір бөлігін қазақ айтылымына, тілдің фоно-морфологиялық заңдылықтарына сай икемдеп, орыс тіліндегі қалпын сақтамай, тұрқын өзгертіп жазған. Мысалы: әпірел, әтірәт, гүбірне, зауыт, натыр, парақот, пелішер, сәбет, ыстақан, ыстанса, ыстаршын, іспектір, ішкөл және т.б.

Кейде мұндай сөздер гүберне/гүбірне/губерне, ояз/оязнай, ыстаршын/ыстаршин, ішкөл/ышкол түрінде бірнеше нұсқада жазылады.

Сонымен қатар қыр баласы еңбектеріндегі кірме сөздердің бір бөлігі орыс тіліндегі қалпын сақтап, өзгертілмей де жазылады. Мысалы: акт, аренда, бюджет, выборщик, газета, гласный, жалование, закон, запрос, кворум, комитет, коммунист, надел, наместник, писатель, председатель, подписка, советник, союз, страхование, управление, фракция, юрист және т.б.

Ә.Бөкейхан сынды қазақ, орыс тілдерін жетік білген, жазу ісіне аса жауапты жан-жақты білім иесінің еңбектеріндегі орыс тілі арқылы енген кірме сөздердің бірде тұрқы өзгертіліп, енді бірде өзгеріссіз жазылуы шет тілі сөздерін қабылдау мен жазуға арналған емле ережелері мен нормаларының XX ғасыр басында әлі толық орнығып, жаппай басшылыққа алына қоймағанын көрсетеді.

Екіншіден, Ә.Бөкейхан ғадат, ғаділ, ғаділдік, ғаскер, ғафилдік, ғұмыр, һәм, һәммәсі, һәрбір, һәрдәйім, һәркім, һәрқайсысы, һәр түрлі, һеш, һешкім, һешбір, һешнәрсе, һешқайсысы сияқты араб, парсы сөздері түпнұсқа тілдегі қалпында жазылады. Бұл құбылыс кітаби-жазба тілдегі араб, парсы сөздерін жазу дәстүрінің XX ғасыр басында да сақталғанын, орысша білім алған қазақ оқығандарының да оны бұзбағанын көрсетеді.

Әдебиеттер:

1. Айғабылов А. Қазақ тілінің лексикологиясы. Оқу құралы. – Алматы: Зият пресс, 2004. – 64 б.
2. Исаев С. Қазақ тіл білімінің мәселелері. – Алматы: Абзал-Ай, 2014. – 640 б.
3. Абай. – Санкт-Петербург: Восточная печать, 1909. – 120 б.
4. Мырзабеков С. Қазақ тілінің фонетикасы: оқу құралы. – Алматы: Қазақ университеті, 1993. – 136 б.
5. Әбілқасымов Б. Алғашқы қазақ газеттерінің тілі. – Алматы: Ғылым, 1971. – 188 б.
6. Балақаев М. Орфографиялық және орфоэпиялық нормалар // Қазақ тіл білімінің мәселелері. Вопросы казахского языкознания. – Алматы: Арыс, 2008. – 592 б.
7. Жұмағұл С.Б., Шалғынбекова А.Б., Жұмағұл А.Б. Әлихан Бөкейхан еңбектеріндегі мақал-мәтелдер: этно-социофольклортану аспектісіндегі талдау. // А.Құсайынов атындағы Еуразия гуманитарлық институтының хабаршысы. – №1/2023. – Б. 191-201. <https://doi.org/10.55808/1999-4214.2023-1.15>
8. Омарұлы Е. Қазақша пән сөздер // Қазақ білімпаздарының тұңғыш сиезі. – Алматы, 2005. – 97 б.
9. Төреқұлұлы Н. Қазақ білімпаздарының тұңғыш сиезі. – Алматы, 2005. – 101 б.
10. Бөкейхан Ә. Шығармалары-Сочинения. Толықтырылған екінші басылымы. – Астана: «Сарыарқа» баспасы, 2016. 15 том. Құрастырған, алғысөздері мен түсініктерін жазған С.Жүсіп (Аққұлы).
11. Konrbayev H.U., Zhussip S.K., Ibadullayeva Z.J., Anarbayev K.S., Shagirbaev M. Kazakh sheep breeding in scientific works of Alikhan Bukeikhan // Astra Salvensis. – 2021. – 12 (8). – P. 313-324. DOI: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57216435024>

Ш. КУРМАНБАЙҰЛЫ

Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана,
Казахстан

Аннотация. На сегодняшний день, когда широко обсуждается вопрос о переходе на современную латиницу, особенно актуален вопрос написания иноязычных слов. Важно глубоко изучить практику заимствования и написания иноязычных слов в начале XX века, так как правописание многих слов на тот момент времени горячо обсуждалось и было предметом многих дискуссий. В данной статье будет рассмотрено употребление слов и их написание в произведениях Алихана Букейхана, виднейшего представителя казахской литературы начала XX века, лидера партии Алаш, крупного деятеля-ученого. В произведениях Алихана Букейхана, вошедших в 15-томный сборник сочинений, используется много иноязычных слов. В основном эти слова из западноевропейских языков, которые стали известны посредством арабского, персидского и русского языков, а также широко распространенные научные термины. Алихан Букейхан изменил значительную часть слов из западноевропейских языков, пришедших через русский язык, приспособив их к казахскому произношению. Большая часть носителей казахского языка на данный момент пишет иноязычные слова на русском языке без изменений. Арабские и персидские слова в основном используются в исходном виде, не нарушая традиции книжного языка. В статье пойдет речь о причинах и правилах этого написания, а также правописании иностранных слов в начале XX века.

Ключевые слова: Алихан Букейхан, заимствованные слова, арабские и персидские слова, слова, введенные посредством русского языка, языковая норма, литературный язык, орфография, письмо, литературный язык

SH. KURMANBAYULY

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

Annotation. Annotation. Today, when the issue of switching to the modern Latin alphabet is widely discussed, the issue of writing foreign words is especially relevant. It is important to deeply study the practice of borrowing and writing foreign words at the beginning of the 20th century, since the spelling of many words at that time was hotly discussed and was the subject of many discussions. This article will consider the use of words and their spelling in the works of Alikhan Bukeikhan, the most prominent representative of the Kazakh literature of the early twentieth century, the leader of the Alash party, a prominent scientist. In the works of Alikhan Bukeikhan, included in the 15-volume collection of essays, many foreign words are used. These are mainly words from Western European languages, which became known through Arabic, Persian and Russian, as well as widely used scientific terms. Alikhan Bukeihan changed a significant part of the

words from Western European languages that came through the Russian language, adapting them to the Kazakh pronunciation. Most of the native speakers of the Kazakh language currently write foreign words in Russian without changes. Arabic and Persian words are mainly used in their original form, without violating the traditions of the bookish language. The article will discuss the reasons and rules for this spelling, as well as the spelling of foreign words at the beginning of the 20th century.

Keywords: Alikhan Bukeikhan, borrowed words, Arabic and Persian words, words introduced through the Russian language, language norm, literary language, spelling, writing, literary language

References

1. Aigabylov A. Qazaq tiliniñ leksikologiasy. Oqu qūraly. – Almaty: Ziat pres, 2004. – 64 b.
2. İsaev S. Qazaq til biliminiñ мәseleleri. – Almaty: Abzal-Ai, 2014. – 640 b.
3. Abai. – Sankt-Peterburg: Vostochnaia pechät, 1909. – 120 b.
4. Myrzabekov S. Qazaq tiliniñ fonetikasy: oqu qūraly. – Almaty: Qazaq universiteti, 1993. – 136 b.
5. Äbilqasymov B. Alğaşqy qazaq gazetteriniñ tılı. – Almaty: Ğylym, 1971. – 188 b.
6. Balaqaeв M. Orfografiyalıq және orfoepialıq normalar//Qazaq til biliminiñ мәseleleri. Voprosy kazahskogo iazykoznanıa. – Almaty: Arys, 2008. – 592 b.
7. Jūmağūl S.B., Şalğynbekova A.B., Jūmağūl A.B. Älihan Bökeihan eñbekterindegi maqal-mätelder: etno-sosioföklortanu aspektisindegi taldau. // A.Qūsaiynov atyndağı Eurazia gumanitarlyq institutynyñ habarşysy. – №1/2023. – B. 191-201. <https://doi.org/10.55808/1999-4214.2023-1.15>
8. Omarūly E. Qazaqşa pän sözder // Qazaq bilimpaздарыnyñ tüñғыş siezi. – Almaty, 2005. – 97 b.
9. Töreқūlūly N. Qazaq bilimpaздарыnyñ tüñғыş siezi. – Almaty, 2005. – 101 b.
10. Bökeihan Ä. Şyğarmalary-Sochinenia. Tolyqtyryлған екінші басылымы. – Astana: Saryarqa, 2016. 15 tom. Qūrastyрған, алғысөздері мен түсініктерін jazған S.Jūsıp (Aqqūly).
11. Konrbayev H.U., Zhussip S.K., Ibadullayeva Z.J., Anarbayev K.S., Shagirbaev M. Kazakh sheep breeding in scientific works of Alikhan Bukeikhan // Astra Salvensis. – 2021. – 12 (8). – P. 313-324. DOI: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57216435024>

Автор туралы мәлімет:

Құрманбайұлы Шерубай – ҚР ҰҒА академигі, филология ғылымдарының докторы, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің профессоры, Астана, Қазақстан.

Қурманбайұлы Шерубай – академик НАН РК, доктор филологических наук, профессор Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан.

Kurmanbayuly Sherubay – Academician of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, Doctor of Philology, Professor of the L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

ХҒТАР 16.21.51

DOI <https://doi.org/10.55808/1999-4214.2023-2.11>М. ӨНЕР¹ *Ф.С. МҰХТАРОВА² Еге университеті, Измир, Түркия¹Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан²
(e-mail: mustafa.oner@ege.edu.tr¹, farizamm97@gmail.com²)

ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ ТҮЙЕ ТҮСІНІГІНЕ ҚАТЫСТЫ ЭТНОГРАФИЯЛЫҚ ҰҒЫМДАР

Аңдатпа. Қазіргі тіл білімінде қалыптасып келе жатқан антропоэзектік бағыт негізінде белгілі бір этносқа байланысты этнографизмдерді табу, оларды зерттеу ерекше маңызға ие болып тұр. Кез келген ұлт тілі – ұзақ даму тарихы бар, өзгермелі құбылыс. Қазіргі кезде тілді тек болмысты танытатын, ойды жарыққа шығаратын «қарым-қатынас» құралы ғана деп қарастырмай, халықтың ұлттық көзқарасын, ерекшелігін, менталитетін танытатын «танымдық» қызметіне де тоқталуымыз керек. Этнографизмдер деп отырғанымыз – этнографиялық заттар мен құбылыстар атауы, өткен тұрмысымызда болған әлі күнге дейін пайдаланып келе жатқан халқымыздың шаруашылығына, салт-дәстүр, әдеп-ғұрпына, наным-сеніміне, киім-кишек, ішер асына, әлеуметтік қызметі, туыстық қатынасына, т.б. байланысты қолданылатын тұрмыстық, тілдік ерекшелікті көрсететін арнаулы бірліктер мен сөз тіркестері.

Ғылыми мақаланың өзектілігі қазақ тіліндегі түйе түсінігіне қатысты этнографиялық ұғымдарды салыстыру, талдау, сипаттау, анализ-синтез әдістерін қолдану арқылы жан-жақты зерттеу. Мақалада ғалым Ә. Қайдардың «Қазақтар ана тілі әлемінде: этнолингвистикалық сөздігінде» көрсетілген «түйе» ұғымына қатысты макро және микро топшалар негізінде тілімізде кездесетін таным-сенім, әдеп-ғұрыптарды, тыйым, табу сөздерді зерттеп, саралап қарастырдық. Сонымен қатар «түйе» малына қатысты түр-түс атауларының мағынасына тоқталдық.

Түйін сөздер: түйе, этнографизм, фразеологизм, наным-сенім, ырым-тыйым, халықтық болжамдар.

Кіріспе. Төрт түлік мал – қазақ халқы үшін қасиетті, қастерлі саналған, тұрмыс-тіршілігінде, рухани өмірінде үлкен мәнге ие болған. Мал қадірін түсінген, бағалаған халқымыз төрт түліктің етін азық қылып, сүтінен түрлі сусандар мен тағамдар дайындап (қымыз, қаймақ, шұбат, айран, қатық, ежігей, ірімшік), төрт мезгілде де малдың жүнінен жіп, арқан, түрлі киімдер (шекпен, қолғап, шұлық, етік, белбеу, кебіс, шалбар, т.б.) тіксе, майынан емдік дәрілер

жасаған, жаугершілік, көшпелілік кезеңде сенімді серігі болып, арбаға, шанаға жегіліп көлік ретінде пайдаланылған. Малды жазда жайлауда, күзде күзекте, қыста қыстауда өсіреді, топтап бағады (үйір, тобын, отар). Қазақ нанымы бойынша өзі өсірген, белгілеген малды ешкімге бермеген құлағына, мүйізіне ен немесе таңба салдырып отырған. Себебі малдың киесі, пірі, иесі бар деп түсінген, мысалы: Түйенің иесі – Ойсылқара, Жылқының иесі – Қамбарата, Сиырдың иесі – Зеңгібаба, Қойдың иесі – Шопаната, Ешкінікі – Шекшеката.

Тұрмыстық өмірде үлкен орын алған төрт түлік атаулары тілімізде түрлі бірліктер арқылы көрініс табады. Мысалы жер-су аттарын, адам есімдерін жасауда мал атауларын қолдану: Жылқыбай, Түйебай, Ақбота, Бота, Ботакөз, Наркенже, Құнанбай, Қосөркеш, Бурабай, Төртөгіз, т.б. Көркем шығармаларда, ауыз әдебиеті үлгілерінде көркемділік пен эстетикалық сұлулықты арттыру мақсатында теңеулер қолданылады. Осыған байланысты әдемілікті, сұлулықты, еркелікті көрсететін теңеулердің жасалуы: ботадай, танадай, құлындай, қошақандай, лақтай, т.б.

Әр халықтың қоғамдық, мәдени ерекшеліктерін бойына сіңірген, көркем де әсем, ықшамды сөз оралымдары – тұрақты тіркестер тілімізде жиі ұшырасады. Фразеологизмдер – адамдардың, ру, тайпа, халықтың қоршаған ортаға деген түсінігін, өзіндік көзқарасын, ақиқат болмысын таныта отырып, әлемнің тілдік бейнесін жасауға қатысатын тілдік бірліктер. Әлемнің тілдік бейнесі деп отырғанымыз кез-келген бір ұлттың жылдар бойы жинаған мәдениетінің, білімінің өз тілінде бейнеленуі. Сондықтан фразеологизмдер ойды көркем жеткізу құралы ғана емес, сонымен қатар халықтың тұтас болмысын танытатын тіл өрнектері. Тілімізде ұлттық кодты көрсете алатын, түрлі реңктегі төрт түлікке қатысты мынандай тұрақты тіркестер қолданылып жүр: ат басын бұрды, аттың жалы, түйенің қомында, бұйда беру, қой аузынан шөп алмас, нар жігіттер, ақ түйенің қарны жарылды, түйе үстінен ит қапқан, т.б.

Тіл білімінде осы атап көрсетілген төрт түлік малға байланысты тілдік бірліктер мен сөз тіркестерінен бөлек, этнографиялық атаулар баршылық. Этнографиялық лексика – ана тілінде сөйлеушінің қоршаған ортаны тануы, зерттеуі арқылы қалыптасады, дамиды. Мұның бәрі халықтың өзіндік санасымен, дүниетанымымен, психологиясымен, тілімен тығыз байланысты. Ғалым Ю.В. Бромлеяның айтуынша, этнография – негізгі зерттеу нысаны дүние жүзіндегі халықтар болып табылатын ғылым. Себебі «этнос» деп отырғанымыз халық, «графия» жазу, сипаттау деген мағынаны білдіреді. Жер бетіндегі барлық халықтардың ұқсастықтары мен айырмашылықтарын, тілдеріндегі заттар мен құбылыстардың аталу ерекшеліктерін зерттейді деген анықтама береді [1, 12]. Сондықтан төрт түлік малдың ішінде «түйе» малына қатысты қазақ тіліндегі этнографизмдерді қарастыру маңызды.

...Тіл алсаң, іздеп қоныс көр,
Желмая мініп жер шалсам,

Тапқан жерге ел көшір,
Мұны неге білмейсің!? (Асан қайғы)

Түйе мойнын тұз кесер,
Жігіт мойнын қыз кесер,
Сартылдаған сары аяз,
Жылқының мойнын мұз кесер (Ақтамберді жырау)

Толарсақтан саз кешіп,
Тоқтамай тартып шығарға
Қас үлектен туған қатепті
Қара нар керек біздің бұл іске (Махамбет Өтемісұлы)

Салтанатымен ерекшеленетін, төрт түліктің төресі – түйе малының тегі мен табиғаты ерекше. Түйе атауы жасына қарай, жынысына қарай, түсіне қарай, көлеміне қарай бірнеше топқа бөлінеді Мысалы жынысы мен жасына қарай: түйе төлін – бота, ботақан, екі жасар ұрғашы түйені – бұлдіршін, екі жасар еркегі – тайлақ, үш жасар ұрғашы түйе – бұзбаша, төрт-бес жасар ұрғашы – буырлыш, төрт-бес жасар еркегі – буыршын, аталық түйе – бура, аналық түйе – інген, ақталған түйе – атан. Бұл атаулар халық танымының жемісі.

Әдістеме және зерттеу әдістері. Ғылыми мақаланы жазу барысында этнолингвистикалық аспекті негізінде талдау, сипаттау, жинақтау әдістері қолданылды.

Талқылау мен бақылау. Түйеге қатысты тілдік бірліктер халықтың тұрмыс-тіршілігіне сіңісіп кеткені сонша, ол тілдің барлық лексикалық қабатындағы сөз тіркестерінің құрамында кездеседі. Әсіресе, халықтың әдеп-ғұрыптық, яғни этнографиялық тұрмысын бейнелейтін атауларда көп болғандығы байқалады. Қазақ тіліндегі түйе түсінігіне қатысты мынандай этнографиялық ұғымдар бар:

БЕС ЖАҚСЫ – бұл ежелден келе жатқан қазақ салт-дәстүрі. Құдалар арасында берілетін қалың малдың бір түрі. Сыйлы, құрметті адамға түйе, оның ішінде қара нар, жүйрік ат, қымбат кілем, алмас қылыш, жағалы киім секілді бес жақсы затты сыйлаған.

ЖАЙДАҚ НАРҒА ТЕРІС МІНГІЗУ. Қара шаңырақтың нардай азаматы, үй иесінің дүниеден өткенін хабарлау дәстүрі. Түйе үстіндегі қыз-келіншектер, әйел адамдары жоқтау айтқан. Бұндай қаралы көшке ешкім тиіспеген, өлгеннің аруғанын мазаламаған. Бұл тіркестегі «жайдақ, жайдақ міну» деп отырғанымыз мініс көлігін ерттемей міну.

СҮТ АҚЫ. Үйлену салтына байланысты қазақ дәстүрі. Қыздың анасына берілетін кәде сыйлық. Көне салт бойынша күйеу бала есік ашып барғанда құдалардың қызды өсіріп, бағып, тәрбиелегені үшін берілген. Қыз анасына бір-екі түйеден он түйеге дейін, әкесіне шапан, ер тұрман сыйлаған.

ТҮЙЕ БАСТАТҚАН ТОҒЫЗ. Әртүрлі жарыстарда берілетін бас бәйге. Қазақ қоғамында «тоғыз» санына байланысты екі дәстүр сақталған. Біріншісі, біреуге малдай берілетін сый, кәде, екіншісі, жазаның өтеуіне берілген. Қылмыс жасаған адам жазасына қарай құн төлеген. Мысалы: түйе бастатқан 3 түйе, 3 сиыр, 3 жылқы. Малдың сапасы тіршілік қажеттілігіне байланысты. Әр түліктің өзінше бағасы бар, мәселен, М.Әуезов өлген азаматтың құнына беретін бағаны түйемен есептеп көрсетеді: Әзімхан басына жүз түйенің құнын да алды (М. Әуезов. Қаралы сұлу. 269-б) [2, 73].

ТҮЙЕНІҢ БАСЫН БҰЗБАУ. Ежелгі дәстүр бойынша ірі қараның басын бұзбай, қазанға асқан.

ТҮЙЕ ШЕШУ. Адам баласының дүниеге келуіне де, өмірден өтуіне де ерекше мән берілген, арнайы салт-дәстүр сақталған. Түйе шешу деп отырғанымыз ас беру кезінде өткізілетін жөн-жоралғылардың бірі, ойынның бір түрі болған. Бұл ғұрып бастауы сақтар дәуіріндегі жылқы культінен бастау алады деген болжам бар. Ал қазақы ортада бұл дәстүр құрметті белді адамға арналған жиын аста ғана орындалған. Ойын шарты бойынша тігілген кәде сыйды алу үшін жалаңаштанған жесір әйел ортаға шығып қазыққа байланған түйенің бұйдасын шешуі тиіс [3, 495]. Бұл жердегі бұйда деп отырғанымыз түйенің мұрындығына тағылатын ұзындығы екі-үш құлаш жіп. Осы бұйданы жесір әйел тіспен немесе қолмен шешкен. Сонымен түйе шешу ғұрпы өзінің ерекшелігімен көшпелі ортада ежелден қалыптасқан жаратылыс туралы концепцияның «өлгеннің артына өлмек жоқ» деген метафоралық формада берілген қағиданың жүзеге асуы болып тұр. Түйе малына қатысты наным-сенім, ырым-тыйым мен халықтық болжамдар.

Ғалым С. Мәжінбековтың пайымдауынша, біраз уақыт Еуразияның кең даласында адамзат тарихындағы көшпелілік өмір салты сақталған. Бұл жерде өмір сүрген түркі халықтарының (соның ішінде қазақ халқы) ежелгі заманнан бері келе жатқан әдеп-ғұрып, салт-дәстүр, ырым, жосын жоралар сақталып, күні бүгінге дейін көрініс тауып отыр. Сол наным-сенімнің көбі төрт түлік малмен байланысты. Мысалы, малды қадірлеген халқымыз малды құрбандыққа шалу, әртүрлі аурудан сақтау үшін малдың терісін, өкпесін, етін қолданған, мал сүйектерінің кейбіреуін киелі санап оларды бал ашу үшін қолданған. Мысалы, жауырын сүйекке қарап болжау [4, 52].

Түйеге қатысты наным-сенімдер ерте заманда қалыптасқан. Осындай сенімнің бірі түйе малының пірі – Ойсылқарамен байланысты. Түйешілер Ойсылқарадан көмек сұрап, жалбарынған, себебі ол түйені түрлі бәледен, ауру мен жамандықтан қорғаушы деп түсінген. Қасиетінен бөлек әдемілігі бар бұл жануарға тіл-көз тигіш келеді деп, оны сәндеп ұстаған. Әсіресе бота, ботақандарды сүйегі толық бітіп жетілгенінше адам көзіне көрсетпей өсірген, маңдайына үкі, мойнына құран сүрелері бар тұмар таққан. Сонымен қатар түйені тек жасы үлкен, көпті көрген қарттар сойған. Бас сүйегін сындырмай, бұзбай асқан. Жүкті әйелдерге

түйенің етін жеуге тыйым салған, егер әйел адам түйенің етін деп, шұбатын іпсе, құрсағындағы баласы тез өсіп, босану кезінде қиыншылықтар туу мүмкін деп сенген. Түйе жүнінен жерге төсектің кілем, бөстек жасалмаған, оны ұрып, соғуға, қиянат жасауға тыйым салынған. Егер біреу түйені ұрлап күзесе, о дүниеде сол түйенің жүніне оралып қиналады деген сенім бар.

Түйе қатысты наным-сенімдер жайлы ғалым Ш.Уәлиханов түйе бойында ерекше тылсым күштің бар екендігін айтады. Бұны білген бақсы-балгерлер бұл түлекті ерекше бағалаған. Қазақ інген боталағанда, оған жын-шайтан жоламайды деп сенген. Бура жын зікір салған бақсыға көмекке келеді. Бұндай жын бала көтере алмай жүрген әйелдерді емдейді, балаларды, нәрестелерді, әйелдерді қара күштерден қорғайды деп сенген. Кейде «бедеулікпен» ауырған әйелді емдеу үшін бұл ауруды түйеге аударған.

Ал этнографиялық энциклопедиясында түйеге қатысты мына деректер келтіріледі. Адам бұл дүниеден өткенде оның денесі түйеге артылып, жерленген. Мәйіт артылған түйенің екі құлағын киізбен бітеп, аяғына ақтық байлаған. Түйе қайтыс болған адамның әлеуметтік мәртебесіне қарай таңдалған, әйел мәйітін ұрғашы, ал ер адамның мәйітін атан түйе көтерген [3, 490].

Адамзат баласының тым ерте кезінде қалыптасқан дүние танымының уақыт өте келе түрлі жағдайларға байланысты шыңдалуынан қазақ халқының алуан түрлі салт-дәстүрлері, соның ішінде халық болжамдары қалыптасқан. Түйе малына қатысты халық болжамдарына тоқталсақ.

- Үйге түйе сүйенсе – көшу, яғни қазақ халқы киіз үйге сүйенген түйені көрсе, сол үйдің шаңырағы төмен түседі деп топшылаған.

- Егер нар түйелер шөгерілген жерінде шығыс бағытқа қарап бұрып алған бастарын жерге ұзынынан салып, көздерін жұмып, күйсемей жатып алса – құм дауыл соғады деген болжам бар. Бұл қажыға баратын қазақтардың байқаған құбылысы.

- Түйе мойнын созып, басын жерге салып жатса – ұзақ сапар, жол күтіп тұр деген болжам бар.

- Түйе басын салбыратып күрсінсе, жамандық болады;

- Мизам туған соң түйе созып жатса, қыс жайлы болады, ал жайсыз жатса, суық болады деп халық жорыған.

Ғалым Ақселеу Сейдімбек халақ болжамдарының ішінде түйеге қатысты мыналарға тоқталады: «түйе пысқырса, боран соғады, түйе ерінін жыбырлатса, жылымық болады, түйе сара ала күзден ықтаса, қыс қатты болады» [5, 241].

Ал қазақ танымында түс жоруға ерекше мән берілген. Мысалы түйеге байланысты Кеніш Хикмет: «Түйе көрсең – қиналу, Түйе мініп жүрсең – беделді кісімен кездесу, Түйені саусаң – аурудан жазылу, Түйелі керуен көрсең – қазына, байлық, Түйе қуса – дұшпаның бар болуы мүмкін», – деген түс жоруларға тоқталады [6, 48].

Қай халықты алсақ та белгілі бір нанымдардың негізінде қалыптасқан

ырым-тыйымдар кездеседі. Бұл ырым-тыйымдар, табу, эфемизмдер ғасырлар бойы сақталып, жаңғырып келеді. Әсіресе қазақ қоғамында бұл дүниеге ерекше мән беріледі. Табу дегеніміз наным-сенім бойынша, халықтың қалыптасқан дәстүрі бойынша, мифтік сана байынша айтуға тыйым салынған сөздер болса, ал эфемизмдер айтуға ыңғайсыз сөздерді алмастыру үшін қолданылатын сөздер.

«Жаман көз» араб тілінен шыққан сөз және түрік тілінде «қарау» мағынасында жұмсалады, яғни мүлікке, үйге, адамдарға, жануарларға таңданыспен, қызғанышпен қарау жамандық әкеледі деп сенген. Түркі халықтарында бұл сенім әлі күнге дейін сақталған. Мысалы түріктерде “nazar(ı) deđmek”, “nazara gelmek” veya “göz(ü) deđmek”, “göze gel- mek” тұрақты тіркестері көз тию мен оның зиянын көрсетеді [7, 42]. Ал қазақ танымында «Алла тіл-көзден сақтасын, көзі бардың көзі жерге түссін» деп жаман көзден сақтану үшін адыраспан, оипен алстау, тұмар, көзмоншақ тағу жоралғыларын орындайды. Түйенің ботасы бірден көзге түсетіндіктен, оның мойына тұмар тағып қою дәстүрі әлі күнге дейін сақталған.

Әлеуметтік жағдайы қандай болса да, қазақтар ешқашан малының, отбасының санын ашық айтпаған, тіл-көз тиеді, жаман ырым деп құпия сақтаған. Түйе малына қатысты мына дерекке тоқталсақ: қазақ арасында түйе санына қатысты әртүрлі тыйымдар болған. Бұл жайлы «Түбі түркі өркениет» еңбегінде: Түйең нешеу? Деген сауалға тікелей жауап қайтарылмаған, себебі тура санын айту жаман ырым деп есептелінген. Көне деректер бойынша түйесі көп адамдар әдетте әрбір жүзінші түйенің бір көзін ағызып отырған. Сол арқылы «бір соқыр, екі соқыр» деп түйенің санын астарлы эфемизмдер арқылы жеткізіп отырған. Бірнеше бас түйесі бар адамның өзі түйе сөзінің орнына оның белгілі бір метонимиялық атауын қолданған. Мысалы: бес түйе – бес мойнақ» [8, 209].

Түйе малына қатысты түс атауларының мәні мен мағынасы.

Адам баласының дүние танымына өзі өмір сүріп жатқан қоршаған ортаның, табиғат құбылыстарының әсері көп. Түйсіну, сезу, көру, қабылдау арқылы халықтардың өзіндік таным-түсінігі, наным-сенімі, белгілі бір дүниеге бағалаушытық көзқарасы қалыптасады.

Қазақ халқы түс атауларына ежелден-ақ көңіл бөлген. Қазақ тіл білімінде түр-түс атауларының негізгі, туынды, екі, үш, төрт негізгі құрылымдық түрлері кездеседі. Ал семантикасы жағынан бастапқы, ауыспалы мәнде жұмсалады. Кей түс ұғымдарының этимологиясы әлі де белгісіз. Ғалымдардың пайындауынша тілімізде отызға тарта негізгі және қырықта тарта туынды түс атаулары бар. Осы түстердің алуан түрлілігін, жасалу ерекшеліктерін төрт түлікке байланысты түс ұғымдарынан көреміз. Мысалы, түйеге қатысты ақ түйе, қара түйе, қараша түйе, қызыл нар, көк түйе, сары түйе, боз інген, ала бас нар, ақ қаптал түйе, қасқа бас түйе деген түс атаулары бар.

Ақ. Ақ – номинативті мағынасы барлық түрік тілдеріне ортақ қара түсіне қарама-қарсы түс. Ассоциациялық тұрғыда мынандай мағыналарда жұмсалады:

- Төрт тілік малға байланысты және оның өнімдері;
- Асыл, таза, кіршіксіз (қару-жарақ атауларына байланысты);
- Адалдық (тура мағынада);
- Әділдік, дұрыстық (әлеуметтік, басқару саласына байланысты: ақ бұйрық);
- Бақытты, баянды өмір (үйлену салт-дәстүріне байланысты: ақ отау, ақ неке);
- Үнемі қайталанатын (табиғат құбылыстарын байланысты: ақ жауын);
- Әк сөзімен байланысты (әктеу- ақтау);
- Хан, бек, төре тұқымына байланысты (ақ орда, ақ үй);
- Әйел адамының сұлулығына байланысты (ақ тамақ, ақ білек);
- Бағдарлық қызметте жұмсалады (ақ – шығыс);
- Қымбат зат, дүние (ақ алтын);
- Кең, шексіз (көп жағдайда топонимикалық атауларда қолданылады (Ақ Жайық);

Осы мағыналық топтардың ішіндегі түйе атауына қатысты «ақ» сөзінің мағыналарына тоқталсақ. Басқа төрт түлікке қарағанда түйе малында ала-құла, кара-ала, тарғыл, шұбар секілді түстер кездеспейді. Түйе де төрт мезгілде өзгеріп, түлеп отырады, алайда ақ, боз түстен қоңыр, қара түстерден әрі кетпейді. Түйенің түгі көп жағдайда жасына, жынысына, географиялық ортасы мен жыл мезгіліне қарай өзгеріп отырады. Соның ішінде «ақ» түсіне байланысты түйе атаулары жиі ұшырасады. Табиғатта ақ түйелер аз, сондықтан қазақтың өмір сүру салтында түйені қадірлеп киелі санаған, белгілі бір ырымға, жағдайларға байланысты сойған.

Ақ түйе – ақ түсті түйе малы.

Ақ бас түйе– төбесінде ақ тоқтығы бар түйе.

Ақ иық түйе – арқасында ақ жүні бар түйе.

Ақ қаптал түйе – қапталында ақ жүн өскен түйе [9, 422].

Ғалым Ә. Қайдаров түйені түске байланысты атаудың тағы бір ерекшелігін көрсетеді. Бұл олардың дене мүшелеріне байланысты атау (маңдай, қасқа, таңау, шуда, көз, құлақ, иық секілді дене мүшелері). Мысалы, ақ бас түйе деп отырғанымыз денесіне қарағанда басындағы ақ түктің көп болуымен байланысты [10, 41-42].

Мысалы: Жәнібектің денесін ақ кигізге орап, ақ түйеге артып, екінші баласы Махмұт билеп тұрған Созаққа беттеді [Илияс Есенберлин].

Ақ иық түйе – жұмысқа жегін болған түйе, арбаға жеккендіктен иық жүні түсіп, оның орнына ақ қылшық жүн өсуіне байланысты қойылса, ақ қаптал түйе – екі бүйірі жарақаттанып немесе қапталына жара шығып, терісі ағарған түйе [11, 65].

Көріп отырғанымыздай «ақ» түске байланысты түйе атауларының мән-мағынасы ерекше. Табиғатта өте сирек кездесетін бұл жануар тек ерекше, маңызды жағдайда пайдаланып, құрбандыққа шалынған.

Қара – тілімізде кездесетін отызға тарта негізгі түстердің бірі, ақ түсіне қарама-қарсы түс. Бұл түсті зерттеуші ғалымдар өте көп, алайда «қара түсіне байланысты жиырмаға тарта семантикалық мағына ұсынған ғалым А.Н.Кононов болды. Ғалымның пайымдауынша қара түсі «күңгірт; қатал; қайғы, мұң; ірі қара; халық, ел қараша; әскер; жер; елес; майсыз ет өнімдері; мықты, күшті; сөзге байланысты, т.б.» мәнге ие дейді [12, 83-84], ал академик Ә.Қайдар «қара» сөзінің ауыспалы мағынасы одан да көп екендігін айтады. Ғалым Ұ. Серікбаева қара түсінің қазақ тілінде кездесетін мынандай ауыспалы мағыналарына тоқталады:

Қара – ірі мал (сиыр, жылқы, түйеге байланысты);

Қара – бейне;

Қара – хат, төре, қожа (әлекметтік топ өкілдеріне байланысты: қара халық, қара қатын);

Қара – серігі, жалғыз мағынасында (қара болып қалған жалғыз ағам);

Қара – тамақ түріне байланысты (дәмсіз, майсыз, етсіз);

Қара – адамға байланысты (жазықты адам);

Қара – мифологиялық мәнде де бар (жын, пері, шайтан: қапа басты, қара албасты);

Қара – қайғы, өлім (қара жамылды, қаралы үй);

Қара – қою, тығыз (қара орман);

Қара – реңсіз (белгілі бір заттың түсі: қара металл);

Қара – қарапайым (өлең);

Қара – табиғат құбылысына байланысты (қара жел);

Қара – қимыл-әрекет (қара жаяу, қара жүріс);

Қара – қасиетті, құрметті (қара шаңырақ);

Қара – қарғыс, т.б. [13, 30-37].

Халық танымда «қара» түсі сонау ерте заманда өліммен, жағымсыз, жайсыз жағдаймен байланысты болған. Оған мысал ретінде мифологиялық түсінік бойынша арғы көшпелі қазақтар үш түрлі дүние (ақ, қызыл, қара түсті) бар деген таным болған. Қара дүние деп отырғанымыз о дүние, яғни суасты, ата-бабалар дүниесі деп сенген, сондықтан ертеде қаралы үйге қара ту байлаған. Ал енді осы «қара» түсінің түйе малына қатысты айтылуы оның физикалық күші мен қара түсіне байланысты.

Қара түйе – қара қоңыр түсті түйе.

Қараша түйе – қоңырқай қара түсті түйе.

Боз түйе – ақшыл көк түсті түйе.

Боз қызыл түйе – көк түске қызыл араласқан түс.

Көк түйе – ақшылтым көкшіл жүнді түйе.

Көк ала бас түйе – көк пен ақ түс аралас түйе.

Құба түйе – ақ сары түсті түйе.

Қызыл түйе – қызыл қоңыр түсті түйе.

Қара түйе Ш.Жанәбілевтің айтуынша, жүні қара қошқыл болып келеді, яғни қою қара түс емес. Қызыл түйе немесе қызыл нар қаны таза, тұқымды аруанадан туылған түйе. Бұл түйелердің басты ерекшелігі түгі қызылдау болады, әрі күшті, нағыз жүк тасуға жарамды түйелер. Қызыл реңк көп жағдайда нар түйелерге қатысты жұмсалады. Қараша – түгі қара түсті, көк түйе деп отырғанымыз – көк түс емес, боз, бозалаң түске жақын. Ал боз деп отырғанымыз ақшыл көк түске жақын, сары сарғыш түсті түйелерге қатысты айтылып тұр.

Нәтижелер. «Адам – Қоғам – Табиғат» атты үлкен макротоптағы «Адам» антропоцентристік бағыттың өзегі. Адам баласының ең басты ерекшелігі – қоршаған ортаны, ондағы құбылыстарды танып-білуі, санасында қалыптасқан бейнелерге атау беруі. Дәл осындай адам ақыл-ойы мен еңбегінің негізінде жасалған сан алуан заттар мен құбылыстар халқымыздың этнографиялық мұрасы болып табылады.

Берілген тақырыпты талдау барысында мынандай ғылыми тұжырымдар жасадық:

- Түйе малына қатысты түс атауларының мәні мен мағынасы ашылды;
- Түйе малына қатысты наным-сенім, ырым-тыйым мен халықтық болжамдар ұсынылды;
- Қазақ тіліндегі түйе түсінігіне қатысты этнографиялық ұғымдар қарастырылды;
- Тілімізде кездесетін «түйе» малына қатысты тіркестерге этнолингвистикалық талдау жасалды;

Қорытынды. Әрбір тілдің өзіндік сөз оралымдары, тілдік бірліктері болады және ол халық танымынан, түсінігінен хабар береді. Қазіргі лингвистиканың басты ерекшелігі – орталық ретінде алынатын адаммен байланысты антропоцентризм мәселесі. Антропоцентристік бағыт адамның қоршаған ортадағы шындықты қабылдай алу қабілеті арқылы көрінеді, сол халық тілінде көрініс табады. Ұлттық ерекшеліктерден хабар беретін қазақ этнографизмдерді зерттеу, олардың мағынасына, стильдік ерекшеліктері мен құрамына қарай топтастыру, тіл білімінің жаңа салаларымен байланыстыра қарау қазіргі заман талабы. Жеке тілдің этнографизмдерін қарастырғанда «тілдің әлемдік бейнесі» деген мәселе қарастырылады.

Мақалада қазақ тіліндегі түйе түсінігіне қатысты этнографиялық ұғымдарға тоқталдық. Атап айтқанда, түйе малына қатысты салт-дәстүрлер, түйе малына байланысты наным-сенімдер, ырым-тыйымдар, халықтық болжамдар, түйе малына байланысты түс атауларының мән, мағынасы, түйе жануарына байланысты тіліміздегі тұрақты тіркестер мен мақал-мәтелдер ғылыми мақаламыздың өзектілігі болып отыр. «Түйе» малы тек қазақ қоғамындағы, өмір сүру салтындағы төрт-түлік малдың бірі ғана емес, сонымен қатар тіліміздегі ұлттық ерекшелікті танытатын көптеген этнографиялық атаулардың жасалуына негіз болып отырғанына көзіміз жетті.

Әдебиеттер

1. Этнография: Учебник / Под.ред. Ю.В. Бромлея и Г.Е. Маркова. – М.: Высш. Школа, 1982 – 320 с.
2. Кадина Ж.З., Сатеева Б.С. Ұлттық ділімнің төрт түлік атауларына қатысты тілдегі бейнеленуі // Қарағанды университетінің Хабаршысы, Филология сериясы. – 2021. – № 1(101). – Б. 71-77.
3. Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүзесі. Энциклопедия. – Алматы: ТОО Алем Даму Интеграция, 2017. – 816 б.
4. Мәжінбеков С. Қазақтардың жан туралы ұғымы // Адам әлемі. – 4(26). – 2005. – 3 б.
5. Сейдімбек А. Қазақ әлемі. Этномәдени пайымдау. – Алматы, Санат 1997. – 464 б.
6. Кеніш Хикмет. Даналық сүрлеуі. – Алматы «Қасиет» баспасы, 2006 – 48 б.
7. Ekici, M., Fedakâr, P. Gelenek, aktarma, dönüşüm ve kültür endüstrisi bağlamında nazar ve nazar boncuğu // Milli Folklor. – 2014. – 26(101). – В. 40-50.
8. Ахметов Ә. Түбі түркі өркениеті. – Алматы: Арыс, 2009. – 344 б.
9. Қайдар Ә. Қазақтар ана тілі әлемінде. Этнолингвистикалық сөздік / Ә. Қайдар. – Алматы: Сардар, 2013.
10. Қайдаров Ә. Түр-түстердің тілдегі көрінісі. – Алматы: Ана тілі, 1992. – 160 б.
11. Жақыпов Ә. Түйе өсірушінің түсіндірме сөздігі. – Алматы: Қайнар, 1989. – 192 б.
12. Кононов А.Н. Семантика цветообозначений в тюркских языках // Тюркологический сборник. – М., 1975. – 149 с.
13. Серікбаева Ұ. Қазақ тіліндегі «Ақ» және «Қара» түр-түс атауларының этнолингвистикалық атаулары. Монография. – Алматы: Таңбалы, 2009. – 192 б.

М. Онер

Эгейского университета, Измир, Турция

Ф.С. Мухтарова

Евразийский национальный университет имени Л. Н. Гумилева, Астана,
Казахстан

ЭТНОГРАФИЧЕСКИЕ ПРЕДСТАВЛЕНИЯ О КОНЦЕПТЕ ВЕРБЛЮД В КАЗАХСКОМ ЯЗЫКЕ

Аннотация. На основе формирующегося антропоцентрического направления в современном языкознании особое значение приобретает поиск и изучение этнографизмов, относящихся к определенному этносу. Любой национальный язык представляет собой изменчивое явление с длительной историей развития. В наше время следует рассматривать язык не только как средство «общения», выражающее существование и мысли, но и ориентироваться на «познавательную» функцию выражения национальных взглядов, особенностей, менталитета народа. Под этнографизмами мы подразумеваем название этнографических предметов и явлений, хозяйство народа, традиции, нравы, верование, одежду, пищу, общественную деятельность, семейные отношения и т.д. специальные единицы и словосочетания, употребляемые в связи с бытовыми,

языковыми особенностями.

Актуальность научной статьи заключается в сопоставлении, анализе, описании, всестороннем изучении этнографических понятий, связанных с понятием верблюд в казахском языке, с использованием методов анализа-синтеза.

В статье мы изучили и дифференцировали поверья, обычаи, запреты, запретные слова, встречающиеся в нашем языке на основе макро- и микроподгрупп, связанных с концептом «верблюд», показанных в «Мире родного языка казахов: Этнолингвистический словарь» ученого А. Кайдара. Особенно акцентируется внимание на значении названий видов и окрасов, относящихся к «верблюжьему» скоту.

Ключевые слова: верблюд, этнография, фразеология, поверья, суеверия, народные предсказания.

M. Oner

Ege University, Izmir, Turkey

F.S. Mukhtarova

L. N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

ETHNOGRAPHIC REPRESENTATIONS ABOUT THE CONCEPT CAMEL IN THE KAZAKH LANGUAGE

Annotation. Based on the emerging anthropocentric trend in modern linguistics, the search and study of ethnographisms related to a particular ethnic group is of particular importance. Any national language is a changeable phenomenon with a long history of development. In our time, language should be considered not only as a means of “communication”, expressing existence and thoughts, but also to focus on the “cognitive” function of expressing national views, characteristics, and the mentality of the people. By ethnographisms we mean the names of ethnographic objects and phenomena, the economy of our people, traditions, customs, beliefs, clothes, food, social activities, family relations, etc. special units and phrases used in connection with everyday, linguistic features.

The relevance of the scientific article lies in the comparison, analysis, description, comprehensive study of ethnographic concepts associated with the concept of a camel in the Kazakh language, using analysis-synthesis methods.

In the article, we studied and differentiated beliefs, customs, prohibitions, forbidden words found in our language on the basis of macro- and micro-subgroups associated with the concept of «camel», shown in the «World of the native language of the Kazakhs: Ethnolinguistic Dictionary» by scientist A. Kaidar. At the same time, we focused on the meaning of the names of species and colors related to «camel» cattle.

Keywords: camel, ethnography, phraseology, beliefs, superstitions, folk predictions.

References

1. Etnografia: Uchebnik/ Pod.red. İu.V. Bromleia i G.E. Markova. – M.:Vyssh. Şkola, 1982 – 320 s.
2. Kadina J.Z., Sateeva B.S. Ūlttyq dilimniñ trt tlik ataularyna qatysty tildegi beinelenuı // Qarağandy universitetniñ Habarsysy. Filologia seriasy. – 2021. – № 1(101). – B. 71-77.
3. Qazaqtyñ etnografialyq kategorialar, ũğymdar men ataularynyñ dstrli jsesi. Ensiklopedia. – Almaty: TOO Alem Damu İntegrasia, 2017. – 816 b.
4. Mjimbekov S. Qazaqtardyñ jan turaly ũğymy // Adam lemi. – 4(26). – 2005. – 3 b.
5. Seidimbek A. Qazaq lemi. Etnomdeni paiymdau. Oqu qraly. – Almaty, Sanat 1997. – 464 b.
6. Kenş Hikmet. Danalyq srleuı. – Almaty Qasiet, 2006 – 48 b.
7. Ekici M., Fedakr P. Evil eye and the evil eye bead in the context of tradition, transmisson, transformation and culture industry // National Folklore, 2014. – 26(101). P. 40-50.
8. Ahmetov . Tbi trki rkenieti. – Almaty: Arys baspasy, 2009. – 344 b.
9. Qaidar . Qazaqtar ana tılı leminde. Etnolingvistikalyq szdık / . Qaidar. – Almaty: «Sardar» baspa ũii, 2013.
10. Qaidarov . Tr-tsterdiñ tildegi krinisi. – Ana tılı, 1992. – 160 b.
11. Jaqypov . Tie sıruşınıñ tsındırme szdıgı. – Almaty: Qainar, 1989. – 192 b.
12. Kononov A.N. Semantika svetooboznachenı v trkskih iazykah // Trkologicheski sbornik. – M., 1975. – 149 s.
13. Serikbaeva Ū. Qazaq tilindegi «Aq» jne «Qara» tr-ts ataularynyñ etnolingvistikalyqataulary. Monografia. – Almaty: Tañbaly, 2009. –192 b.

Авторлар туралы мәлімет:

Мұстафа Өнер – философия докторы (Phd), Еге университетінің профессоры, Измир, Түркия.

Мустафа Өнер – доктор философии (Phd), профессор Эгейского университета, Измир, Турция.

Mustafa Öner – Doctor of Philosophy (PhD), professor at the Ege University, Izmir, Turkey.

Мұхтарова Фариза Сейдахметқызы – Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің докторанты, Астана, Қазақстан.

Мухтарова Фариза Сейдахметовна – докторант Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан.

Mukhtarova Fariza Seidakhmetovna – doctoral student of the L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

ГРНТИ 19.45.91

DOI <https://doi.org/10.55808/1999-4214.2023-2.12>Г.С. САМСЕНОВА Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана,
Казахстан(e-mail: gulzhan_samsenova@mail.ru)

ДИНАМИКА ФУНКЦИОНИРОВАНИЯ НОВОСТНЫХ МЕДИАТЕКСТОВ

Аннотация: В статье рассматривается вопрос динамики коммуникативной и языковой трансформации информационного повода в печатных и сетевых издания Казахстана. В качестве объекта исследования были выбраны новости, посвященные реформам ЕНПФ Казахстана, т.к. данная тема является релевантной по шкале новостных ценностей. В качестве материала исследования были использованы данные мониторинговой компании «Медialogия», которые включают в себя более тысячи наименований газет и новостных сайтов Казахстана. В ходе исследования были выделены четыре основных этапа в динамике распространения новости: отбор, зарождение, активное распространение и угасание; среди которых интерес представляет третий период, в котором более ярко проявляется динамический характер медиатекстов. Публикации по теме в период активного распространения были классифицированы по семантическому признаку: описание действий официальных органов, описание действий народа, советы, аналитика, авторитетное мнение. Кроме того, этот период характеризуется широким стилистическим диапазоном, где частотными языковыми средствами являются: ключевые слова темы, глаголы речи, вопросительные конструкции, ориентационные метафоры, точные и приблизительные цифровые данные, оценочная лексика.

Результаты исследования могут быть использованы специалистами в сфере массовой коммуникации, обучающимися гуманитарного направления вузов, интересующимися вопросами функционирования языка в СМИ.

Ключевые слова: информационный повод, новостная ценность, медиатекст, динамика, новости, язык СМИ.

Введение. На рубеже веков в современном русском языке под влиянием экстралингвистических факторов социально-экономического и политического характера, а также в результате внутренних закономерностей развития языка происходит интенсивное обновление стилистической системы, затронувшее также и публицистический стиль, эта тенденция продолжается до настоящего времени. С момента обретения независимости в Казахстане стремительно

развивается и модифицируется язык СМИ. Наиболее яркие тенденции в развитии современного русского языка в Казахстане представляют новостные тексты, где потребители не только черпают информацию, но и проживают реальность в среде медиа.

В условиях повсеместной медиатизации на первый план выдвигается информативная функция медиатекстов, которая реализуется посредством новостного контента. В современном мире правила построения картины мира диктуют информационные потоки медиасреды, в которую погружено большинство пользователей сети. Мир стал медиацентричен, где СМИ являются доминирующим рычагом формирования общественного мнения и функционирования медиадискурса, в котором отражается картина мира – культурно-национальный специфический способ восприятия, интерпретации событий и явлений. Социолог У. Липпман отмечал, что большинство новостей направлено на возбуждение эмоциональной реакции аудитории, которая видит события сквозь призму своих стереотипов: «Новости – это описание явных стадий события, которые представляют интерес» [1, 326].

По мнению Никласа Лумана, на сегодня СМИ конструируют реальность, и почти все, что мы знаем о мире, мы получаем из СМИ: «медиареальность является не столько результатом отражения объективной социальной реальности, сколько продуктом внутренней и внешней коммуникации, коллективных интенций и желаний, иначе говоря – конструктом» [2, 28]. Таким образом, СМИ могут влиять не только на мировоззрение своей аудитории, интерпретируя поступающую информацию, но и на дальнейший ход событий.

О важности новостного контента в построении информационной картины мира пишет Т.Г. Добросклонская, подчеркивая, что «диапазон медиа версий одного и того же события или явления необычайно велик». Освещение событий в том или ином ракурсе может зависеть от множества факторов и влиять на формирование всеобщего мировоззрения и окружающую действительность [3, 17]. Кроме того, новость, по мнению ученого, является несущей опорой всего потока медиаматериалов.

По мнению А.В. Колесниченко, новости (новостные заметки) являются наиболее востребованным жанром в медиа, потому что, имея гипертекстовую структуру, быстро вводят в курс событий и экономят время аудитории [4, 24].

В современных исследованиях СМИ ученые обращают внимание на категорию новостной ценности, так как не всякие свершившиеся факты и планируемые события становятся новостью. В своих исследованиях о важности отбора новостей писали западные (Galtung J.&Ruge M. H., Harcup T., O'Neill D., Bednarek M., Carle H. и др.) и российские (А.В. Колесниченко, М.И. Шостак и др.) ученые.

Анализ обзора литературы показал широкий диапазон в понимании учеными важности и ценности новостей. Приведем некоторые примеры.

Зарубежные исследователи М. Беднарек, Х. Капл выделяют следующие критерии ценности новости: негативность, своевременность, близость, известность, созвучие, влияние, новизна, превосходство, персонализация [5].

Шкала ценностей Т. Харкапа и Д.О Нейла включает в себя следующие элементы: силовая элита, знаменитость, развлечения, сюрприз, плохие новости, хорошие новости, величина, актуальность, последующее наблюдение, повестка дня газеты [6].

Российские исследователи также выдвигали свои критерии отбора новостей. Например, М.И. Шостак выделяет следующие составляющие новости: своевременность, близость, общезначимость, конфликтность, связь с известным именем, человеческий интерес [7, 6]. Исследователь А.В. Колесниченко, проанализировав и сопоставив разные подходы и классификации отбора новостей, приходит к выводу, что наиболее значимыми критериями являются: значение события; масштаб события; участие в событии знаменитостей; «человеческий» фактор [4, 25]. При наличии хотя бы одного из перечисленных критериев новость представляет интерес для журналиста, если же критериев несколько, то новость попадает в топ.

При большом разнообразии классификаций отбора новостей можно выявить между ними общий знаменатель – близость к адресату. То есть новость будет более интересна аудитории, если она понятна и близка (в психологическом и пространственном аспектах) адресату, так как человек воспринимает объективную реальность через субъективную трактовку, сквозь призму своих впечатлений и эмоций. В этом аспекте интерес представляет подход зарубежных исследователей Чарли Беккета и Марка Дьюза. Ученые подчеркивают значимость эмоциональной составляющей в новостях, которая помогает интеграции новостей с повседневной жизнью, что способствует построению полноценного диалога между властью и народом. Ученые выделяют три основных фактора, влияющих на использование эмоций как инструментов в построении новости: 1. Экономический – способствует в борьбе за конкуренцию внимания аудитории. 2. Технологический – способствует воплощению различных идей визуализации и других эмоциональных сигналов. 3. Поведенческий – способствует лучшему пониманию отношения людей к новостям [8].

Таким образом, современные новостные медиатексты нацелены на привлечение внимания аудитории и уже при отборе большинство из них содержит в себе «человеческий» фактор и эмоциональную составляющую.

Методика и методы исследования. В работе использованы методы исследования, актуальные для проведения анализа публицистических текстов: метод сплошной выборки, метод дедукции, метод логического сопоставления, метод лингвистического моделирования, метод стилостатистического анализа текста.

Обсуждение и наблюдение. Исследовав корпус новостных медиатекстов Казахстана, мы остановили внимание на новостях, связанных с проводимой реформой Единого накопительного пенсионного фонда Казахстана (далее – ЕНПФ). Эта тема была нами выбрана не случайно, так как она затрагивает интересы всех слоев населения республики и вызвала широчайший резонанс в обществе и активный отклик аудитории.

Цель статьи – проследить динамику коммуникативной и языковой трансформации информационного повода в газетных и сетевых СМИ Казахстана.

Задачи исследования:

- Рассмотреть различные концепции функционирования новости в информационном поле, подходы к основным стадиям развития новости.
- Проследить трансформацию стилистических маркеров выражения новости.
- Выявить основные специфические стилистические особенности подачи новости на разных этапах ее функционирования.

Динамический аспект зарождения, развития и угасания новости в СМИ вызывал интерес как у западных (Т. ван Дейк, М. Дьюз), так и российских (Т.Г. Добросклонская, А.В. Болотнов, А.Е. Курилов и др.) исследователей языка СМИ.

Динамику функционирования новостного медиатекста исследователи называют и трактуют по-разному: информационная модель (Т.Г. Добросклонская), информационная волна (А.В. Болотнов), генезис новости (А.Е. Курилов).

Ученый А.В. Болотнов выделяет семь этапов информационной волны: 1) появление информационного повода; 2) закрепление его в медиатексте; 3) создание медиаконструкта с помощью технологий; 4) перевод в хештег (символ); 5) появление текстов третьего порядка, гиперссылок; 6) фиксация доминантных смыслов в стереотипах; 7) растворение информационной волны, переход ее в информационное эхо. Последний этап представляет собой отражение мнений (экспертов и общества) о новости и характер объема его распространения зависит от многих факторов [9, 147-148]. По форме и характеру распространения новости А.В. Болотнов выделяет следующие виды информационных волн: кумулятивный резонанс – постепенное наращивание сведений об инфоповоде; каскад – быстрый и непродолжительный информационный повод; воронка – возобновление общественного интереса к давнему инфоповоду; призма – значительная личностная интерпретация информационного повода и многократностью его отражения с разных позиций. Однако, как отмечает исследователь, все эти виды информационных волн на определенных этапах могут плавно перетекать друг в друга [9, 147-148]. Другой исследователь А.Е. Курилов также отмечает динамический характер новостного поля. Исследователь выделяет 4 этапа генезиса новости: на первом

этапе происходит зарождение новости; на втором – новость детонирует, начинает активно распространяться в разных СМИ, происходит пик «мощности» новости; на третьем – начинается процесс угасания новости, здесь наиболее сильны процессы «трансформации новости – энтропия информации и редукция, однако при этом новость наиболее продуктивна, то есть в наибольшей степени способна становится предтечей других новостей»; на четвертом – новость перестает активно распространяться в поле, переходит в бэкграунд [10, 396-397].

Таким образом, хотя в общей терминологии, принципах и этапах развертывания новости есть различия, общая канва построения и динамика функционирования медиатекстов на основе общей темы едины. Наиболее релевантным, на наш взгляд, является выделение четырех основных этапов в динамике распространения новости: отбор, зарождение, активное распространение, угасание.

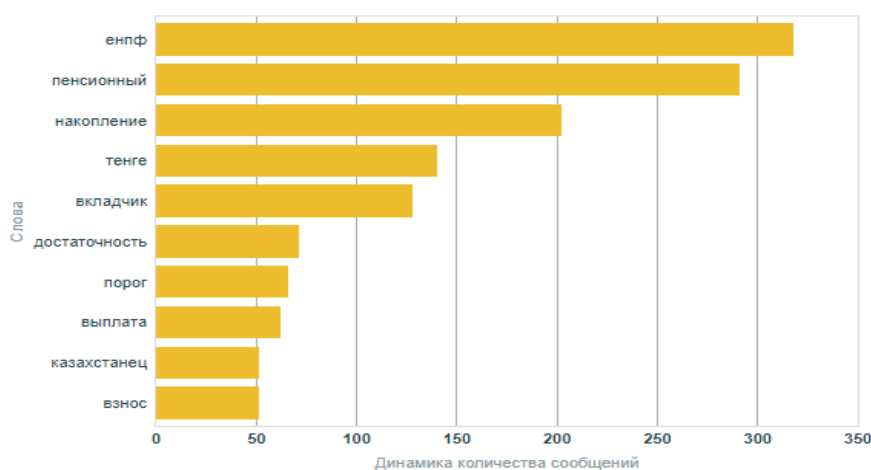
Результаты. Отбор и зарождение новости – неразрывно связанные между собой явления и проходят одновременно. Как упоминалось ранее, социально значимая тема реформы ЕНПФ в Казахстане в определенный период была очень распространена, так как затрагивала интересы практически всего общества и получила большой эмоциональный отклик. Материалом исследования послужил корпус новостей печатных и интернет-СМИ компании «Медialogия», прошедший выборку по ключевым словам «ЕНПФ / реформа ЕНПФ» на период с сентября 2020 по май 2022 года. Тема реформы ЕНПФ относится к социально значимым и в шкале критериев отбора новостей занимает высокую позицию, так как включает в себя несколько важных критериев: актуальность, географическая и психологическая близость, масштаб, знаменитости, продолжающиеся новости, мнения и оценки [11]. За указанный период алгоритм эксцерпировал 345 новостных сообщений, содержащих ключевые слова.

Информационным поводом данного новостного поля выступила фраза из программного выступления с ежегодным Посланием народу Казахстана президента К.-Ж. Токаева 1 сентября 2020 г. о возможности снятия населением части накоплений из ЕНПФ. Причем констатирующая и повторяющая основную тему события информация встречается только в тот же день. Остальные новости связаны с постепенным развертыванием информации о реформе и ее последствиях. Таким образом, этап зарождения новости в медиатексте завершился в течение первого дня освещения в СМИ. Основные способы репрезентации события выражаются в перефразировании цитаты Главы государства: Президент РК: В 2021 году 700 тысяч вкладчиков ЕНПФ смогут использовать часть своих накоплений (01.09.2020, ИА Kazinform); В 2021 году 700 тыс. вкладчиков ЕНПФ смогут покупать на накопления жилье, лечиться – Токаев (01.09.2020, КазТАГ) и др. На данном этапе используется

преимущественно нейтральная и тематическая лексика (вкладчики, накопления, жилье, лечение), цитация из первичного текста Послания, имя собственное (Касым-Жомарт Токаев), цифры и даты (700 тысяч, в 2021 году). В силу ограниченности материала исследования из представленного корпуса новостей эта группа самая малочисленная, где в основном представлены и перефразированы цитаты источника информации – президента страны: В 2021 году 700 тыс. вкладчиков Единого накопительного пенсионного фонда (ЕНПФ) смогут покупать на накопления жилье, лечиться, заявил президент Казахстана Касым-Жомарт Токаев; Уже в 2021 году 700 тысяч вкладчиков Единого накопительного пенсионного фонда смогут использовать часть своих накоплений на приобретение жилья, лечение или для передачи в управление финансовым компаниям. Об этом заявил президент Казахстана Касым-Жомарт Токаев в своем послании народу, передает Kazakhstan Today и др. Тон медиатекстов этого периода информативный, констативный, который выражается посредством глаголов речи: заявил, сообщил, поручил, пояснил, подчеркнул, сказал, рассказал, отметил, добавил и др.

Наиболее активна информационная динамика в период **распространения** новости, где заметно вырастает количество информации в прессе. По результатам анализа отобранного тематического корпуса новостей были выявлены популярные слова: ЕНПФ (318), пенсионный (291), накопление (202), тенге (140), вкладчик (128), достаточность (71), порог (66), выплата (62), казахстанец (51), взнос (51). Как видно, лексемы составляют информационное ядро новостного поля и тематически вместе связаны.

Диаграмма 1. – Популярные слова

© Медиалогия

В период активного распространения новости в пространстве СМИ происходит постепенный рост публикаций по теме, которые можно разделить по семантическому признаку: описание действий официальных органов, описание действий народа, советы, аналитика, авторитетное мнение.

1. Ряд новостей описывает действия субъекта новости: официальных органов, государственных лиц, представителей АО «ЕНПФ». Основные способы выражения: 1) констатация фактов: Снятие накоплений: ЕНПФ подписал соглашения с четырьмя банками (kaztag.kz, 22.12.2021), ЕНПФ сократил сроки использования пенсионных накоплений (ИА NewTimes.kz, 14.12.2021), Шесть компаний допущены к управлению досрочно изъятыми средствами из ЕНПФ (Kazakhstan Today (kt.kz), 08.02.2021), «Отбасы банк» и БВУ утверждены операторами по использованию изъятых из ЕНПФ накоплений (kaztag.kz, 20.01.2021), ЕНПФ опубликовал инструкцию по проверке пенсионный накоплений онлайн (ИА NewTimes.kz, 05.01.2021), Озвучен перечень показаний для использования пенсии из ЕНПФ на лечение (ИА NewTimes.kz, 28.12.2020); 2) ответы на запросы общества и разъяснения деятельности субъекта новости: «Отобрали у полицейских часть пенсионки на ЭКСПО и не вернули» - ЕНПФ дал разъяснения (Baigenews.kz, 08.01.2021); Задержку перевода денег из ЕНПФ на счет «Отбасы банка» прокомментировал Жанат Курманов (ИА Kazinform, 02.02.2021), «Технические проблемы»: В ЕНПФ ответили на обвинение известного юриста (ИА NewTimes.kz, 04.02.2021) и др. Основным грамматическим показателем является глагол речи (говорения), деятельности или страдательное причастие в прошедшем времени. В качестве субъектов действия выступают как персональные лица, так и названия организации. Реакция на запросы общества свидетельствует о диалогичности современного медиатекста и готовности власти к принятию мер по улучшению взаимодействия с обществом.

2. Действия народа – это ответная реакция на освещение и распространение социально значимой новости, которая может выражаться как положительно, так и отрицательно настроенной аудиторией. Реакцию народа на новость СМИ освещают посредством цифр: 1,3 триллиона тенге изъяли казахстанцы из ЕНПФ (Baigenews.kz, 12.05.2021), Более 116 миллиардов тенге снятых пенсионных казахстанцы вернули в ЕНПФ (Baigenews.kz, 13.05.2021), 761 тыс. казахстанцев ждут от кабмина принятия правил изъятия средств из ЕНПФ – мажилисмен (kaztag.kz, 20.01.2021); оценочной лексики: Казахстанцы запустили петицию против решения ЕНПФ о повышении порога достаточности (ИА NewTimes.kz, 04.12.2021), Обмануть ЕНПФ и обналить пенсионные умудрились казахстанцы (ИА NewTimes.kz, 31.03.2021), Казахстанцы штурмуют ЕНПФ: За три дня подано рекордное число заявок на снятие пенсионных (ИА NewTimes.kz, 06.12.2021); Алматинец подал в суд на ЕНПФ и Минтруда (Baigenews.kz, 08.12.2021) и др. Оживленная реакция народа на новость свидетельствует о заинтересованности аудитории и активной позиции в качестве участника процесса взаимодействия с властью, тем самым подчеркивая диалогичность казахстанского медиатекста.

3. Еще один способ распространения новости передается в виде рекомендаций (советов), разъяснений и предупреждений общества как реакция на новость. Медиатексты такого типа часто имеют заглавие в виде предложений с вопросительным наречием: Как получить пенсионные накопления из ЕНПФ при переезде в другую страну (ИА NewTimes.kz, 04.03.2021), Как будут начислять госпремию на пенсионные излишки из ЕНПФ (Baigenews.kz, 08.09.2021), ЕНПФ: куда ушли деньги (Огни Мангистау, 17.03.2022), Почему изменились пороги минимальной достаточности, ответил председатель правления ЕНПФ (ИА Kazinform, 03.12.2021) и др. Такая конструкция помогает читателю настроиться на решение выдвигаемой проблемы, где поставленный вопрос требует дальнейшего разъяснения при чтении статьи. Также заглавия медиатекстов часто могут содержать в себе глаголы с семантикой говорения, описывающие типы речевых действий (по А.А. Зализняку): В ЕНПФ разъяснили, как дистанционно подать заявление о назначении пенсионных выплат (Kazakhstan Today, 05.05.2021), В ЕНПФ объяснили, что такое добровольные пенсионные взносы и кто может снять их досрочно (ИА NewTimes.kz, 25.05.2021), Повышение порога минимальной достаточности для снятия пенсионных объяснили в ЕНПФ (ИА Kazinform, 03.12.2021), В ЕНПФ поторопили казахстанцев использовать пенсионные накопления по «старым» порогам (ИА Kazinform, 24.03.2022), В Причину повышения порога достаточности для изъятия накоплений назвали в ЕНПФ (Baigenews.kz, 03.12.2021) и др. С помощью перечисленных языковых средств расширяются способы сообщения информации по основной теме, а также подчеркивается диалогический характер новости.

4. Наиболее активный способ распространения новости – это публикация аналитической информации. Для ее представления современные СМИ часто используют цифровые данные; компаративную и суперлативную лексику; конструкции, выражающие семантику динамики роста/снижения показателей; конструкции с вопросительными словами.

В заголовках новостей о ЕНПФ числовое представление информации помогает наглядно представить ситуацию о суммах фонда и привлечь читателя документальными фактами. Такое представление положения дел, в целом, показывает положительную динамику роста накоплений, доходов фонда и имплицитно формирует его имидж. Цифры в СМИ могут быть представлены в виде точных целых и десятичных дробных чисел: Инвестиционный доход ЕНПФ с начала года составил 872 млрд тенге (ИА Kazinform, 30.09.2020); Вкладчики ЕНПФ накопили 12,6 трлн тенге (Капитал # Алматы, 26.11.2020); 386,4 млрд тенге перечислено из ЕНПФ на улучшение жилищных условий казахстанцев (ИА Kazinform, 12.02.2021); Семь из десяти услуг ЕНПФ оказывает в электронном формате (Вечерний Алматы.kz, 24.06.2021); а также в виде процентных соотношений: 2,84% составила доходность пенсионных активов

ЕНПФ, распределенная на счета вкладчиков (ИА Kazinform, 01.05.2021); Реальная доходность пенсионных активов ЕНПФ с начала 2020 года составила 3,42% (ИА Kazinform, 27.01.2021); Казахстанцы оставили на старость только 0,2% в ЕНПФ (ИА NewTimes.kz, 05.04.2022) и др. В последнем примере частица только выражает авторскую имплицитную оценку ограничительного характера.

Аппроксимативное числовое значение выражается при помощи вспомогательных слов. Чаще всего аппроксиматорами являются предложно-падежные и наречные сочетания с количественным словом: около, почти, свыше, порядка, больше и др.: Почти 150 тысяч заявлений на пенсионные выплаты в целях улучшения жилищных условий поступило в ЕНПФ (ИА Kazinform, 18.02.2021); Около 190 тысяч вкладчиков ЕНПФ изъяли свои накопления (Налого в Казахстане, 05.04.2021); Казахстанцы уже забрали больше триллиона пенсионных из ЕНПФ (ИА NewTimes.kz, 09.04.2021); Казахстанцы изъяли свыше триллиона пенсионных из ЕНПФ (Baigenews.kz, 09.04.2021); Порядка 15 тыс. граждан стран ЕАЭС перечислили пенсионные взносы в ЕНПФ (Kazakhstan Today, 09.08.2021) и др.

Аналитическая оценка положения дел может излагаться с помощью ориентационных метафор верха-низа, которые чаще выражаются в виде глаголов: На два триллиона тенге выросли пенсионные накопления в ЕНПФ с начала 2020 года (Baigenews.kz, 21.12.2020); Инвестиционный доход ЕНПФ в 2020 году превысил сумму пенсионных взносов (ИА Kazinform, 20.01.2021); Пенсионные накопления вкладчиков ЕНПФ увеличились на 1 триллион тенге (ИА Kazinform, 27.05.2021); Пенсионные активы ЕНПФ снизились до 12,6 трлн тенге из-за досрочного снятия (ИА NewTimes.kz, 11.03.2021); На Т103 млрд уменьшились накопления казахстанцев в ЕНПФ за январь-июль (kaztag.kz, 31.08.2021) и др. Идея движения вверх часто используется для выражения положительных тенденций в деятельности субъекта описания, а движение вниз символизирует упадок и ухудшение дел субъекта.

Метафора верха как ориентир относительно положения субъекта может выражаться в виде компаративной и суперлативной лексики: Более 761 тыс. вкладчиков ЕНПФ смогут воспользоваться досрочным снятием пенсионных накоплений (Kazakhstan Today, 30.12.2020); Более Т408 млрд уже изъяты казахстанцами из ЕНПФ на жилье – Нацбанк (kaztag.kz, 16.02.2021); Казахстанцы перевели более 1,6 трлн тенге из ЕНПФ на улучшение жилищных условий (Kazakhstan Today, 14.07.2021); Самую высокую пенсию озвучили в ЕНПФ (ИА NewTimes.kz, 26.10.2020); Самую большую пенсию в Казахстане назвали в ЕНПФ (Baigenews.kz, 24.02.2021). Использование сравнительной и превосходной степени в аналитических текстах СМИ также влияет на позитивное отношение к субъекту.

В блоке аналитики нередко в заголовках встречаются лексемы, выражающие вопрос: Сколько казахстанцев обратились в ЕНПФ за выпиской с

начала года (ИА Kazinform, 02.02.2021); Снятие пенсионных накоплений: с какими проблемами столкнулись вкладчики ЕНПФ (ИА Kazinform, 02.02.2021); Почему ЕНПФ отклоняет заявления на изъятие пенсионных накоплений и как это исправить (ИА Kazinform, 05.02.2021) и др. Постановка вопроса в начале статьи подразумевает последующий анализ и раскрытие обозначенных в заглавии проблем, а также может содержать авторскую оценку.

Таким образом, наиболее объемный пласт в отражении динамики функционирования и распространения информационного повода в пространстве СМИ составляют новости, содержащие аналитику.

5. Одним из способов выражения динамики распространения новости является публикация мнений экспертов о сложившемся положении дел. Как правило, свою эксплицитную и имплицитную оценку дают лица, имеющие отношения как к властным структурам республики, так и представители «голоса народа» в лице депутатского корпуса. Однако, в целом, экспертом может считаться любой человек, который принимает участие в конструировании общественного мнения, может являться публичной личностью, а также имеет отношение к затрагиваемой сфере функционирования предмета новости. Для обозначения авторов мнения в заглавии используются их фамилии или должности: Шапкенов прокомментировал вопрос продления сроков действия порогов достаточности в ЕНПФ (Вечерний Алматы.kz, 31.03.2022); Мажилисмен раскритиковал ЕНПФ за повышение порога достаточности (Mnews.kz, 06.12.2021), Экс-советник Токаева о ситуации с порогами ЕНПФ: Мораторий был бы самым элегантным выходом (kaztag.kz, 08.12.2021) и др. Полное имя и регалии уточняются в лиде: Министр труда и социальной защиты населения РК Серик Шапкенов, Депутат Мажилиса Азат Перуашев, Олжас Худайбергенов – бывший внештатный советник президента Казахстана Касым-Жомарта Токаева.

Часто заголовки СМИ включают в себя отрывок из прямой цитаты в кавычках с указанием на автора речи: «Пенсионные накопления должны работать в экономике страны»: глава Общественного совета при ЕНПФ в гостях у «20:20» (Baigenews.kz, 16.10.2020) и др.; причем в цитату эксперта включается самая яркая, эмоционально-оценочная часть речи: «Нам подложили свинью»: Казахский юрист готов судиться с ЕНПФ (ИА NewTimes.kz, 08.01.2021); «За счет казахстанцев ЕНПФ стал мультимиллионером»: Казахский юрист судится с фондом (ИА NewTimes.kz, 03.02.2021); «Богатые будут богатеть, бедные беднеть»: Эксперты о повышении порога достаточности ЕНПФ (ИА NewTimes.kz, 03.12.2021); «Рот закрыли и не могли народу объяснить»: Нигматулин отчитал председателя ЕНПФ (ИА NewTimes.kz, 15.12.2021) и др. Включение цитат с самыми острыми и провокационными высказываниями является наиболее излюбленным приемом журналистов СМИ и свидетельствует о выборочном и манипулятивном характере медиаречи.

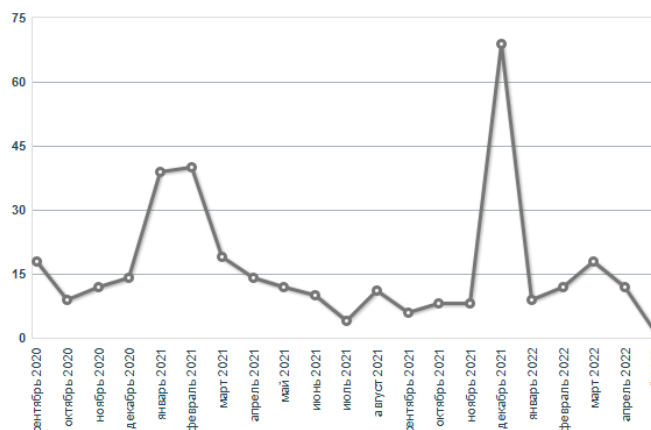
Особенность современных заголовков в электронных СМИ заключается в том, что они являются и ссылками на основной материал, поэтому авторы стараются включить в них максимальный объем информации, в том числе и оценку: Нигматулин раскритиковал главу ЕНПФ за ажиотаж вокруг порога достаточности (Kazakhstan Today, 14.12.2021); Депутат мажилиса потребовал дать разъяснение по сокращению срока использования пенсионных накоплений с 45 до 20 дней. (Kazakhstan Today, 15.12.2021); Эпический провал ЕНПФ (ИА NewTimes.kz, 09.12.2021); Глава ЕНПФ ответил на вопрос о разбазаривании пенсионных денег казахстанцев (ИА NewTimes.kz, 15.12.2021) и др.

Таким образом, на этапе обсуждения новости формируются различные точки зрения и мнения экспертов, а также наблюдается манипулятивный характер медиаречи, который реализуется посредством выбора цитат и оценочных слов.

После активного распространения новости наступает пора угасания, или спада интереса к теме. В нем постоянно происходит движение потока новостей сверху вниз «из вершины и центра – к основанию пирамиды, к бэкграунду» и если этот процесс останавливается, то поле лишается своей структурности и редуцируется до бэкграунда — «простого описания различных событий в хронологическом порядке» [12, 132].

Когда информация уже получила максимальное распространение, начинается процесс угасания новости, который может иметь как долгий, так и короткий период. Это зависит, на наш взгляд, от значимости и ценности новости. Основным показателем является количество сообщений на данную тему. Например, по данным сайта «Медialogия», динамика распространения новости о реформах ЕНПФ представлена в виде кривой с максимальным проявлением интереса в феврале и декабре 2021 года.

Диаграмма 2 – Количество новостей по месяцам

© Медialogия

Если проследить динамику интереса СМИ к анализируемой теме за последние полгода (с декабря 2021 года по май 2022 года), то можно

констатировать, что после резкого скачка в декабре (69 упоминаний) следует плавное понижение интереса к теме до одного упоминания в мае. В итоге процесс угасания напрямую зависит от количества сообщений, пока совсем не растворится в информационном потоке.

Заключение. В результате анализа динамики функционирования новостей в казахстанских СМИ нами были сделаны следующие выводы:

1. Одним из важнейших критериев при отборе новостей в казахстанских СМИ является близость (пространственная и психологическая) и актуальность события. Такая новость может стать поводом всплеска информационной волны, которая может продолжаться довольно долгий период в СМИ.

2. Основными этапами динамики распространения и функционирования новостей являются: отбор, зарождение, активное распространение и угасание. Этапы отбора и зарождения являются самыми короткими по продолжительности, они одномоментны, в основном состоят из перефразированных цитат источника информации. Самым объемным является этап активного распространения новости, который по семантике делится на описание действий официальных органов, описание действий народа, советы, аналитику и авторитетное мнение. На данном этапе максимально проявляется динамический характер медиатекстов. Языковыми средствами этапа являются: использование ключевых слов темы, глаголов речи, вопросительных конструкций, ориентационных метафор, точных и приблизительных цифровых данных, оценочной лексики. Этап угасания новости характеризуется постепенным уменьшением количества новостей по теме.

Литература

1. Липпман Уолтер. Общественное мнение / Пер. с англ. Т.В. Барчуновой; Редакторы перевода К.А. Левинсон, К.В. Петренко. – М.: Институт фонда «Общественное мнение», 2004. – 384 с.

2. Красикова Т.Р. Массмедийное конструирование реальности: Ключевые категории теории Н. Лумана / Т. Р. Красикова // Современный дискурс-анализ. – 2015. – № 2(13). – С. 23-30. – EDN XHDXNF.

3. Добросклонская Т.Г. Вопросы изучения медиатекстов (опыт исследования современной английской медиаречи). Изд. 2-е, стереотипное. – М.: Едиториал УРСС, 2005. – 288 с.

4. Колесниченко А.В. Настольная книга журналиста. Учебное пособие для студентов вузов. – М.: Аспект Пресс, 2013. – 400 с.

5. Bednarek M., Caple H. News Discourse / M. Bednarek, H. Caple, A&C Black, 2012. 290 с.

6. Narcup T., O'Neill D. What is News? // Journalism Studies. 2017. – № 12 (18). – С. 1470-1488.

7. Шостак М. И. Репортёр: профессионализм и этика: учебное пособие для вузов. – М.: Изд. РИП-холдинг, 2001. – 91 с.

8. Beckett, C., & Deuze, M. (2016). On the Role of Emotion in the Future of Journalism. *Social Media + Society*, 2(3). <https://doi.org/10.1177/2056305116662395>
9. Болотнов А.В. К вопросу о динамике информационных волн в медиадискурсе // Вестник ТГПУ (TSPU Bulletin). – 2016. – №7 (172). – С. 146-150.
10. Курилов А.Е. Генезис новости в новостном поле // Преподаватель XXI век. – 2015. – №2. – С. 391-398.
11. Колесниченко А.В. Критерии отбора новостей в современных российских СМИ // Медиаскоп. – 2018. – Вып. 3. Режим доступа: <http://www.mediascope.ru/2467> DOI: 10.30547/mediascope.3.2018.5
12. Курилов А.Е. Структура и механизмы функционирования новостного поля (на примере тройки крупнейших информационных агентств России) // Вестник РУДН, серия Литературоведение. Журналистика. – 2015. – № 4. – С. 127-136.

Г.С. САМСЕНОВА

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

ЖАҢАЛЫҚ МЕДИАМӘТІНДЕРІНІҢ ҚОЛДАНУ ДИНАМИКАСЫ

Аңдатпа. Мақалада Қазақстанның баспа және желілік басылымдарындағы ақпараттық оқиғаның коммуникативтік және тілдік трансформациясының динамикасы мәселесі қарастырылады. Зерттеу нысаны ретінде Қазақстан БЖЗҚ реформаларына арналған жаңалықтар таңдалды, өйткені бұл тақырып жаңалықтар құндылықтары шкаласы бойынша өзекті болып табылады. Зерттеу материалы ретінде «Медиалогия» мониторингтік компаниясының деректері пайдаланылды, оған Қазақстанның мыңнан астам газеттері мен жаңалықтар сайттары кіреді. Зерттеу барысында жаңалықтардың таралу динамикасындағы төрт негізгі кезең анықталды: іріктеу, пайда болу, белсенді таралу және басылу; олардың арасында медиамәтіндердің динамикалық сипаты айқынырақ көрінетін үшінші кезең қызығушылық тудырады. Тақырып бойынша жарияланымдар белсенді тарату кезеңінде семантикалық негізінде жіктелді: ресми органдардың іс-әрекеттерін сипаттау, халықтың іс-әрекеттерін сипаттау, кеңестер, аналитика, беделді пікір. Сонымен қатар, бұл кезең кең стилистикалық ауқымымен сипатталады, мұнда жиілік тілдік құралдар: тақырыптың тірек сөздері, сөйлеу етістіктері, сұраулы құрылымдар, бағдарлау метафоралары, дәл және шамамен сандық мәліметтер, бағалау лексикасы.

Зерттеу нәтижелерін бұқаралық коммуникация саласындағы мамандар, жоғары оқу орындарының гуманитарлық бағыттағы білім алушылар, БАҚ-та тілдің қолданылу мәселелеріне қызығушылық танытқан мамандар пайдалана алады.

Түйін сөздер: ақпараттық оқиға, жаңалықтың құндылық, медиамәтін, динамика, жаңалықтар, БАҚ тілі.

G.S. SAMSENOVA

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

DYNAMICS OF FUNCTIONING OF NEWS MEDIA TEXTS

Annotation. The article considers the issue of the dynamics of the communicative and linguistic transformation of the information occasion in the print and online publications of Kazakhstan. The news devoted to the reforms of the SAPF of Kazakhstan was chosen as the object of research, since this topic is relevant on the scale of news values. The data of the monitoring company «Medialogia» were used as the research material, which includes more than a thousand names of newspapers and news sites in Kazakhstan. In the course of the study, four main stages in the dynamics of news distribution were identified: selection, origin, active dissemination and extinction; among which the third period is of interest, in which the dynamic nature of media texts is more clearly manifested. Publications on the topic during the period of active dissemination were classified according to semantic characteristics: description of the actions of official bodies, description of the actions of the people, advice, analytics, authoritative opinion. In addition, this period is characterized by a wide stylistic range, where the frequency of linguistic means are: keywords of the topic, verbs of speech, interrogative constructions, orientation metaphors, accurate and approximate numerical data, evaluative vocabulary.

The results of the study can be used by specialists in the field of mass communication, students of the humanities of universities interested in the functioning of language in the media.

Keywords: informational occasion, news value, media text, dynamics, news, media language.

References

1. Lippman Uolter. Obshhestvennoe mnenie / Per. s angl. T.V. Barchunovoj; Redaktery perevoda K.A. Levinson, K.V. Petrenko. – M.: Institut fonda Obshhestvennoe mnenie, 2004. – 384 s.
2. Krasikova T.R. Massmedijnoe konstruirovanie real'nosti: Kljuchevye kategorii teorii N. Lumana / T. R. Krasikova // *Sovremennyy diskurs-analiz*. – 2015. – № 2(13). – S. 23-30.
3. Dobrosklonskaja T.G. Voprosy izuchenija mediatekstov (opyt issledovanija sovremennoj anglijskoj mediarechi). Izd. 2-e, stereotipnoe. – M.: Editorial URSS, 2005. – 288 s.
4. Kolesnichenko A.V. Nastol'naja kniga zhurnalista. Uchebnoe posobie dlja studentov vuzov. – M.: Aspekt Press, 2013. – 400 s.
5. Bednarek M., Caple H. News Discourse / M. Bednarek, H. Caple, A&C Black, 2012. 290 s.
6. Harcup T., O'Neill D. What is News? // *Journalism Studies*. 2017. – № 12 (18). – P. 1470-1488.

7. Shostak M.I. Reportjor: professionalizm i jetika: uchebnoe posobie dlja vuzov. – M.: Izd. RIP-holding, 2001. – 91 s.
8. Beckett C., & Deuze M. (2016). On the Role of Emotion in the Future of Journalism. *Social Media + Society*, 2(3). <https://doi.org/10.1177/2056305116662395>
9. Bolotnov A.V. K voprosu o dinamike informacionnyh voln v mediadiskurse // *Vestnik TGPU (TSPU Bulletin)*. – 2016. – №7 (172). – S. 146-150.
10. Kurilov A.E. Genezis novosti v novostnom pole // *Prepodavatel' XXI vek*. – 2015. – №2. – S.391-398.
11. Kolesnichenko A.V. Kriterii otbora novostej v sovremennyh rossijskih SMI // *Mediascope*. – 2018. – Vyp. 3. Rezhim dostupa: <http://www.mediascope.ru/2467>. DOI: 10.30547/mediascope.3.2018.5
12. Kurilov A.E. Struktura i mehanizmy funkcionirovanija novostnogo polja (na primere trojki krupnejshih informacionnyh agentstv Rossii) // *Vestnik RUDN, serija Literaturovedenie. Zhurnalistika*. – 2015. – № 4. – S.127-136.

Автор туралы мәлімет:

Самсенова Гүлжан Серікбайқызы – Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің докторанты, Астана, Қазақстан.

Самсенова Гульжан Серикбаевна – докторант Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан.

Samsenova Gulzhan Serikbayevna – doctoral student, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

IRSTI 16.31.02

DOI <https://doi.org/10.55808/1999-4214.2023-2.13>

*A. SHAHEEN¹
S. SAPINA²
A. KAUDIROVA³

Astana IT University, Astana, Kazakhstan^{1,2},
Kazakh National University of Arts, Astana, Kazakhstan³,
(e-mail: akingan@mail.ru¹, s_sapina@mail.ru², akaudyrova@gmail.com³)

INDIVIDUALIZATION OF THE TERM FORMATION PROCESS

Annotation. The relevance of the article under review is due to the appeal to the latest research paradigms of modern linguistics to study the industry-specific terminology. The research was carried out within the framework of the integrative application of the research potential of terminology, cognitive science and linguistics, which ensured the transition to a new interpretation of the term as a means of obtaining, storing, processing and transmitting academic knowledge. The problems of term formation considered in the article in the author's dictionary proposed by L.N. Gumilyov attract the attention of experts not only by systematizing the structural principles of the study of terminological systems, but also by the problematic ambiguous presentation of the issues under consideration. The author's cognitive analysis of the ethnological terminological system made it possible to establish the semantics of terms and their place in scientific discourse. The authors managed to show the need to study the mechanisms of direct and metaphorical nomination of special terminological systems within the framework of the cognitive direction, taking into account the anthropocentric research paradigm. The conducted linguo-cognitive analysis of the ethnology for terminology system served as evidence of the prospects of the linguistic study of academic texts by L.N. Gumilyov and allows us to consider the ethnology terminology as a model of the cognitive space of one of the socially significant areas. The individual terms created by the famous scientist L.N. Gumilyov are grouped in the article. As a result of the study, the features of the functioning of these terms in specialized dictionaries and in the context of the author's works are determined.

Keywords: term creation process, term system, metaphor, individualization of the term, explication, semantics, lexical units.

Introduction. There is an opinion that compilers of dictionaries do not translate well enough «they read the authors, not in order to understand them, but

only to mark the words, shapes and designs, and therefore, paying particular attention to and losing sight of the general meaning of the works in their integrity, they have no way protected from the danger of mistakes in those cases where a proper understanding of space is possible only on the basis of that communication in which it occurs» [1, 36]. In our opinion, the explication of the meanings of lexical units in the works of Gumilyov L, is a wonderful «interpreter», providing information to clarify the text of a separate linguistic units through other, more famous one. Lexicographical definition, together with the material sources give a more complete picture of the semantic scope of language units and help to correctly interpret the content of the work, avoid errors when using scientific ideas of Gumilyov L.

Gumilyov L. the bright representative of the Russian language culture is the creator of a new scientific field of ethnology; he created lots of scientific papers that require new scientific understanding and opening up interesting linguistic perspective. This study provides a comprehensive and detailed study of the creative heritage of Gumilyov L. language features of his scientific works, depending on the terms and concepts of views and ideas of the scientist, the linguistic nature of lexicographical art - definitions and explanations used in the texts of different genres.

Methodology and research methods. Is determined by the growing interest in the works of Gumilyov L. With a large number of historical and philosophical, cultural surveys still remain poorly understood, also the language features of the scientist's works with the greatest attention is attracted by the terminological perspective study of his scientific works, i.e. the author's dictionary.

Gumilyov L. includes in his works the variety of specialized words and gives them his own definitions, which make his work especially important sources of studying the terminological apparatus of ethnology and history. He created a large number of terms and concepts that define the originality and uniqueness of the individual lexical and stylistic handwriting scientist. Language works of Gumilyov L. are shaped, passionate, polemically different with the variety of emotional and evaluative words convey the attitude of the scientist to the described events and phenomena. Gumilyov L. can rightly be called an artist of scientific words. The statement of P. Ricoeur can prove it: «The Creator of metaphors is the master with the gift of speech, expression of which is unsuitable for a literal interpretation, creates a statement, significant from the point of view of the new interpretation, which deserves the title metaphor as a metaphor gives rise not only as a something deviant, but as something acceptable. In other words, metaphorical meaning is not just semantic conflict, but also in the new predicative value, which arises from the ruins of the literal meaning, that is, the meaning that occurs when the support only for ordinary or common lexical meanings of our words. The metaphor is not a mystery, and the solution to the puzzle» [2, 18].

Imagery terminological apparatus of Gumilyov L. corresponds to the author's aesthetic task, it is due to motivation, orientation of the whole work, the terms-

metaphors are not an optional element serving to popularize the idea of the text, and the element of scientific knowledge.

It is well known that the terms are a structural part of the language of any scientific presentation, resulting in the way of their formation and that the chain of associations, which is linked to their occurrence, represent the important interest for the study of language of scientific works. Cognitive and pragmatic description of the semantics of terminological units imposed by L.N. Gumilev is regarded as a way of interpreting the world speaking emotive subject. Description of language of scientific communication and terminology makes it possible to examine the actual functioning of terminological units in texts in particular and in general - the context of scientific communication. This feature requires the examination of the need for the implementation of the language explication of the diverse functions, the study of terminological system of Gumilyov L. in the context of his works and lexicographical sources.

The purpose of this study is to describe the explication of the values of lexical units and lexicographical definitions in the context of the works of L.N. Gumilyov, as a theorist of Eurasianism and the outstanding scientist of modernity.

To achieve the given purpose, the following tasks have been set:

To describe the terminological units in the semantic paradigm of context and lexicography;

To identify the ways and means of explication of the meanings of lexical units in the works of Gumilyov L.

The object of the study is the individual characteristics of scientific speeches by Gumilyov L. and language means of its implementation.

The subject of research is the explication of the meanings of lexical units in the works of Gumilyov L. The following research methods and techniques are used in the study: linguistic analysis of the text, lingual and cognitive analysis, descriptive method, comparative method, comparative analysis of the context and the lexicographical definitions. Method of continuous sampling is used in collecting the factual material.

Discussion and observation. As it is widely known, any dictionary definition exists by itself, in isolation and without any context. According Yu. N. Karaulov's opinion, sentences with definitions in the dictionary are characterized by a lack of temporary attachment: «present tense form of the link verb attaches to the sentences pan chronic character, and expresses the meaning always» [3, 54].

Modern linguists working in the field of cognitive science, revealed a pattern, which is that the person is able to describe the world just as he projected in his brain, but at the same time to create a subjective image always objectively limited experience of society as a whole, so as each person is not only his personal life experience. Gumilyov L., creating new knowledge and concepts, seeks to accommodate complex, unusual, unfamiliar to the contours of a simple, familiar, and usual.

Analysis has shown that the definitions given by Gumilyov L. are different in

structure and content. There are some works among them where we find a vivid manifestation of the «author's identity with a personal relationship and assessment to explanation» [4, 27]. There are also the works that do not contain any additional emotional moments. They are closely related to the context, which are reflected in the nature of the explanations.

The most important task of the modern study of terminology is the complex factors of formation of the language of science and study the formation of a term requirements of the science itself. Identification of the specifics of the terms in the works of Gumilyov L. becomes important theoretical and practical significance for the further study of the mechanisms of formation and functioning of new terms in different fields of knowledge, particularly of such a mechanism of term formation as metaphorization, one of the most important elements of cognition. «...The current understanding of the role of metaphor is to ensure that it is the cognitive mechanisms by which abstract concepts conceptualized in terms of more specific. In other words, the metaphor is one of the fundamental methods of cognition and conceptualization of reality» [5, 89]. The particular significance of metaphor is acquired by specific terminology. It allows you to compare different objects and phenomena from different areas of knowledge. Scientists are pushing a new idea in the process of knowledge creating new metaphors.

Basics of cognitive approach to the study of metaphors were laid out in the book by J. Lakoff and M. Johnson «Metaphors We Live By». Scientists have postulated metaphor as the main cognitive operation, which ensures the transfer of imaginative schemes from one environment to another concept. The transferred on a content level the basic ideas of the cognitive approach are still relevant today, after almost twenty-five years since the book was published. Moreover, a metaphorical analysis suggested by J. Lakoff and M. Johnson, is, in fact, at the moment the only method of cognitive linguistics. This is noted in the works of such authoritative researchers in the field of cognitive linguistics as V.I. Karasik, E.S. Kubryakova, V.A. Maslov, and Yu.S. Stepanov. According to A.N. Baranov, editor and translator of the book, it encourages the study of metaphors, and informed attitude to the use of metaphors in everyday speech, creating for this is not only a purely scientific, but also socially significant motivation [6, 83].

J. Lakoff and M. Johnson believe that the metaphor can not be regarded as a collection of random and arbitrary use of contexts. Metaphorical concepts systematically organized, they structure not only the language but also our way of thinking, attitudes and actions. Metaphor is primarily «a way of understanding one thing in terms of another», and thus its main function is to provide understanding.

The process-based metaphor lie in the procedure of knowledge structures - frames and scripts. The knowledge is realized in the frame and scenarios, is a generalized experience of human interaction with the environment – both in the world of objects and with society [7,94].

E. McCormack in «Cognitive Theory of Metaphor» also considers metaphor as some cognitive process assumes the existence of deep structures of the human mind as a device for generating language. According to the author's opinion, metaphor has a suggestive character, i.e., it has the ability to create some new meaning. «By determining the hierarchically organized operations of the human mind associates semantic concepts, largely incompatible, and this is the cause of the metaphor. The metaphor suggests a certain similarity between the properties of its semantic referents, because it must be clear, on the other hand, the dissimilarity between them» [8, 59]. E. McCormack claims that metaphor is the result of a cognitive process, which supposes two (or more) of the referent, usually do not associate that leads to a semantic conceptual anomaly, which is usually a symptom of a certain emotional tension. Conceptual process of generating metaphor recognizes as similar properties referents on which the analogy, and dissimilar, on which the semantic anomaly. The degree of similarity and dissimilarity determines the truth value of metaphor.

Formation of metaphors is not just a linguistic phenomenon, which occurs at the surface level language; It originates in the deep cognitive process of creative character, opens up new opportunities for the development of the meanings. Creator of viable metaphors in some way incorporates the concept at first glance unrelated to bring to life a new mobile concept, reveals the similarity between some of its features, exposing the differences between them.

Analysis of the term system in the works of Gumilyov L. indicates its terminological apparatus. Metaphorical terms are: the band of freedom, starting torque, passionarity, event, complementarity, mosaic of ethnic groups, the genetic «drift», chimera, aging, death, xenia, nostalgia, futurism.

In term system of Gumilyov L. metaphor not only is the most suitable nomination specific concept, which at the metaphor in this type of discourse consistently linked fixed source or target area. Often it is the only nomination of a particular object or process. This metaphorical term allows the scientist to report on their understanding of the essence of the phenomenon or object that still do not have their names. Gumilyov L. takes a multi-faceted presentation of the original undifferentiated, divides it by hand, aspects, features, and then gives them a strict terminological definition. As a result, the concepts are born requiring such a name that reflects a new understanding and interpretation of events is conceptualized. As our research shows, metaphor can function as a term, because it contains a large amount of information. Metaphorical terms suggested by Gumilyov L. formed the basis of scientific paradigms, rebuilding terminological apparatus of history and geography. Targeted use of metaphor in creating the terms indicate the conscious and creative use of identified language means.

Specifically-subject vocabulary, used by Gumilyov L., expresses the abstract concepts, intangible processes and phenomena. For example, the chimera (the coexistence of two or more alien superethnic ethnic groups in the same ecological niche, leading to the

destruction of both ethnic groups: the loss of ethnic identity, the destruction of a single mentality of the people) with a living scientist identifies the developing organism. She is born (birth), develops (swelling), fights (throw) and dies (agony). This metaphor allows you to see historical events as a kind of being substance is the key to understanding the nature of this phenomenon. The source for the creation of this concept has served as a general idea about a fantastic beast that arose by mutation. Presentation of the birth of the monster was the result of rethinking metaphorical biological terms with the following meaning: chimera is an organism, resulting the natural or artificial tissue adhesions, belonging to different organisms. That is, different organisms - ethnic groups have grown together in the same geographical area, i.e. ecological niche. Tissue rejection did not happen, but in merging of the two ethnic groups their identities are lost and eventually disappear. Thus, the scientists created an associative field that helps to reveal the essence of this concept.

Also passionarity can do things like a living person – to succumb to various emotions of gambling. For example, we meet in the works of Gumilyov L.: «However, it should be noted that the intensity of the development is not always to the benefit of the ethnic group. The overheating is possible when passionarity is out of control and reasonable expediency of the creative force turns to destructive. Then harmonious individuals are the saviors of their ethnic groups. People of this kind is a very important element in the body of the ethnic group» [4, 251].

Each new metaphorical term proposed by Gumilyov L. is the unexpected combination of words and meanings: «Genetic drift is a phenomenon characteristic of passionate dissipation by casual relationships, usually during the wars». Metaphorical term changes previously existing meaning of «drift» as slow moving anything under the influence of external influences. In comparing the use of the term, the scientist identified specific targets, drawing in particular on the idea of their typological types. Abstract entity, that is, the spread of the genetic trait is attributed to a specific meaning, i.e. there is an image in the minds of the drifting ship, etc., i.e. there is some abstract notion of cognitive motivated physical image. In the context of the work there comprehended the meaning of the term «Adding feature of drive on the part of the consequences is different from occurrence by mutation. The difference manifests itself only in the fact that the genetic «drift» as a sign of spreading more rapidly and, therefore, the process is more intense» [4, 437].

To understand the new entity of the known concepts it is necessary to know the meaning of an object or phenomenon, which nominated a metaphor. Based on the special meaning of the word «aging» - changing the structure and properties of metals and alloys under the influence of time or heating [9, 211], a scientist named one of the phases of the process of entropy in the study with the term aging, that is the process of losing inertia passionate push to ethnic system on a personal level and ethnicity. The new term emphasizes the knowledge of the scientists of the original phenomenon, the name of which is used for the comparison: «It, along with smooth

entropic processes of recovery, prosperity and the gradual aging found moments of radical restructuring, breaking old traditions, suddenly there is something new and unexpected, like a powerful impetus to shake the usual set of relations and to mix things up, like a deck of cards» [4, 514]. As you can see, a good metaphorical term is able to dramatically increase the amount of information. New information is transmitted in a form that is remembered for a long time.

The word mosaic, which has a meaning in the explanatory dictionary as: «consisting of separate small interlocking parts, elements» [9, 372], owes its new ethnological meaning from Gumilyov L. The term ethnic mosaic, in the scientist's dictionary refers to the heterogeneity of the internal structure necessary to maintain ethnic unit [4, 538]. When referring to this term in the mind there is the image of a beautiful pattern bonded with each other pieces of tesserae, colored stones, enamel and wood. As each element of the mosaic is to create a gorgeous picture, and, according to Gumilyov L.'s opinion, the internal heterogeneity of the members of the ethnic group is necessary for its unity. This is the essence of the word metaphorical transfer when creating this term.

Developing the cognitive theory of metaphor, J. Lakoff and M. Johnson argued that «the so-called purely intellectual concepts, such as the notion of a scientific theory is often (and perhaps always) based on the metaphors of physical and/or cultural grounds. The intuitive appeal of a scientific theory depends on how well its metaphors correspond to human experience» [7, 101]. The essence of this statement is that none of the metaphor can not comprehend or adequately portray in isolation, without taking into account its empirical grounds. The following examples highlight the inseparability of metaphors.

The definitions given in the author's dictionary are individual, extraordinary that can be attributed to the scientist's dictionary a particular type, different from the known types of explanatory dictionaries. On this basis, the revision of the approach to this type of dictionary definitions seems to us not only appropriate, but necessary. Existing differences between copyright and lexicographical definitions only emphasize the brightness of individual style of the scientist, the originality of his theories, the ability to capture the essence of the described object or phenomenon. Lexicographical study of the definitions in the context of the works of Gumilyov L. is the basis for a better understanding of his works, for more accurate and complete disclosure of his ideas, as well as the subsequent detailed study of the linguistic identity of the great scientist.

Author's dictionary of Gumilyov L. reflects the uniqueness of linguistic expression of the scientist, which manifests itself in the use of different means and methods of creating new terms. For example, the term obscuration phase is defined by the author as a reduction of passionarity intensity lower than the level of homeostasis, accompanied by the disappearance of an ethnos as a system, or its transformation into a relic [10, 343].

Let us consider the new historical term aging. According to Gumilyov L., aging is a process of loss of inertia of passionary push in the ethnic system on a personal and ethnical levels [11, 316]. In the explanatory dictionary of the Russian language by D.N. Ushakov, this lexical unit is interpreted as follows: 1. The state of the verb to grow old. 2. Changing the shapes and properties of the material under the influence of various physical conditions [12, 186]. Gumilyov L. gives a definition of the term aging in accordance with his passionarity theory and allows you to better understand the meaning of the term in a professional context.

In his works, Gumilyov L. provides a variety of comments, explanations as a scientist; he understands that researches in the field of semantics require reasoning and references. Academic commentary apparatus can present an independent object of study, because it covers a huge range of space and time [13, 186].

Author's dictionary of Gumilyov L. is a special type that is different from the well-known types of explanatory dictionaries. Therefore, it seems appropriate to revise the approach to this type of dictionary definitions. Existing differences between copyright and lexicographical definitions emphasize only the brightness of the linguistic identity of the scientist, the originality of his theories, the ability to capture the essence of the described object or phenomenon.

Analysis of author's dictionary by Gumilyov L. allows us to select a number of ways of terms explication. After N.Zh. Shaimerdenova, the term explication is understood as the most successful to describe the general generic concept, the scope of which includes: definition, description, and etymological information [14, 26].

Among the definitions observed in the works of Gumilyov L., there defined the following types: genus-mood, enumerative and descriptive types.

The gender-mood definitions through the nearest genus and specific difference, have a fairly strict structural and semantic organization. Explanation of this type consist of the following parts:

- a) the greater meanings of words, indicating the generic attribution of the explained words;
- b) words or phrases indicating the specific characteristics of the matter.

Description is a way of semantics explication of the terms in the works of Gumilyov L., characterized by the presence of the author's definition of a set of attributes in any amount. However, this feature set has its limits, as defined by the definitive function. Description helps to more accurately reveal the content of the concept, for example, in the case of describing the passionarity concept «The feature generated by this genetic trait has been seen for a long time; moreover, this effect is even known as a passion, but in everyday discourse it was used to be called as any strong desire, and ironically - just anyone, even a weak attraction. Therefore, for the purpose of scientific analysis, we propose a new term - passionarity by deleting the contents as animal instincts that encourage egoistic ethics and moods, which are symptoms of loosening of the psyche, as well as mental illness, because although passionarity is, of course the evasion of the

species norm, but not pathological» [15, 87].

Results. The etymological reference is a special explanations of foreign words used by Gumilyov L., the essence of which is to ensure that the scientist gives morphological translation, indicating the origin of words of explanation: «Apparently, the informant of Julian spoke Persian, that was why replaced the name of the Mongolian ancestor Burte-Chin into Persian «Gurgen» (wolf) with the Mongolian plural suffix – «ut». Consequently, Gurgut is the ethnonym (meaning «wolf», i.e., the Mongols), rather than the proper name of Khan Temudzhin» [4, 172].

So, explanations given by Gumilyov L. differ with bright communicative orientation, author's definitions are served as disclosing the meanings of words, terms and concepts, which are detailed and specified for a particular situation. Gumilyov L., except for the use of existing natural language words, seeks nominations for something that has no name yet, constructs new words, which help him to avoid the transmission of informing unnecessary associations. For example, Gumilyov L. introduced the terms as passionarity, acmatic phase, futurism, passeism, attractiveness, annihilation and others. He as a strong linguistic personality by introducing new concepts, selects from all possible language means only those that are best suited to refer to these concepts.

In general we can conclude that the terms in works of Gumilyov L. serve not only to refer to the new objects and phenomena, but also participate in the increment of knowledge.

Conclusion. The cognitive approach is one of the promising areas of research metaphors. From the standpoint of cognitive linguistics one of the most important functions of the metaphor is a function of new knowledge. From our point of view from research, Gumilyov L. describes the metaphor as a cognitive process that formulates and develops new concepts. Used by Gumilyov L. the traditional techniques of term formation analyzed by using the methods of cognitive linguistics, provide additional information necessary to deepen and broaden the currently existing ideas about the possibilities of cognitive linguistics and their representation in the work of the scientist.

In the current situation in many fields of linguistics, the approach to linguistic phenomena is carried out from the standpoint of cognitive semantics, which determines the behavior of lexical units and their combinations, as many designs, suggestions, etc. The material for analysis and modeling of mental processes are various linguistic data upon which investigates the mechanisms of speech production and perception, interaction communicators, memory organization and its role in the communication process. The attention of linguists working in the field of cognitive science is focused the general principle of the abstract language how to separate the media thinks, creates a voice strategy, manages the information known when one speaks or writes. The cognitive approach is used in the analysis of the different language units. At the heart of the cognitive method is an attempt to

combine information from different spheres, comparing the data and search for the meaning of semantic continuity.

Meanings explication of the lexical units are closely linked to the phenomenon of perception and understanding of the text, i.e. the fundamental problem of modern linguistics, where there is a specific role for the study of various texts. Meanings explication of lexical units having enhanced the communicative and pragmatic orientation, as well as a number of intralinguistic factors is a valuable source of cultural and historical knowledge. The comprehensive analysis of the works of Gumilyov L. allowed us to establish the explicative processes of lexical semantics, characterized by a variety of linguistic tools.

As a result of the analysis of the terminological vocabulary in scientific works of Gumilyov L., as an object of lexicographical description of the dictionary of the author, there set the specifics of determining the meanings of the terms that most accurately reflect the essence of an object or phenomenon. The terminological system of Gumilyov L. is characterized by a wide range of nominative means, the author's work of the scientist contributes not only to the emergence of the new terms, but also their refinement and rethinking. Existing differences between copyright and lexicographical definitions only emphasize the brightness of individual style of the scientist, the originality of his theories, the ability to capture the essence of the described object or phenomenon. The lexicographical definition, together with the factual material, identified for the first time and introduced into scientific circulation, gives a more complete picture of the semantic scope of linguistic units.

Literature

1. Бласс. Ф.В. О произношении греческого. Берлин: Weidmannsche Buchhandlung, 1888. – 140 с.
2. Рикер П. Метафорический процесс как познание, воображение и осуждение // Теория метафоры, М.: Мысль, 1990. – С. 419-418.
3. Караулов Ю.Н. Лингвистическое конструирование и тезаурус литературного языка. – М.: Наука, 1981. – 366 с.
4. Гумилев Л.Н. Древняя Русь и Великая Степь. – М.: Мысль, 1989. – 764 с.
5. Склярская Г.Н. Метафора в системе языка. СПб.: Наука, 1993. – 152 с.
6. Баранов А.Н. О типах сочетаемости метафорических моделей // Вопросы языкознания. – Москва: ИРЯ РАН, 2003, № 2 – С. 73-94.
7. Лакофф Дж., Джонсон М. Метафоры, которыми мы живем: Перевод с английского / Под редакцией А.Н. Баранова. – М.: Редакция УРСС, 2004. – 256 с.
8. Маккормак Э. Когнитивная теория метафоры // Теория метафоры. – М.: Прогресс, 1990. – 359 с.
9. Ожегов С.И., Шведова Н.Ю. Толковый словарь русского языка. 80000 слов и фразеологических выражений. – РАН, 4-е изд. дополненное. – М., 2003. – 944 с.
10. Даль В.И. Толковый словарь живого великорусского языка: Т. 1-4. – М.: Русский язык, 1978 – Т. 2. И – О. 1979. – 779 с.
11. Гумилев Л.Н. Этногенез и биосфера Земли. – М.: Айрис-пресс, 2003. – 560 с.

12. Ушаков Н.Д. Большой толковый словарь русского языка. – М.: Дом славянской книги, 2020. – Т.4. С-Я. – 816 с.
13. Бакеева А.Т. и др. Многоязычный тезаурус отраслевых терминов как основное вспомогательное средство для переводчиков. // *Orsion*. – Том. 36 (2020). Специальное издание № 27. ISSN: 1012-1587. ISSNе: 2477-9385.
14. Шаймерденова Н.Ж. Экспликация семантики лексических единиц. – Алматы: Қазақ университеті, 2003. – 150 с.
15. Шаймерденова Н.Ж. Проблема экспликации семантики и лексикографические дефиниции // *Вестник Кокшетауского университета имени Ш. Уалиханова. Серия филологическая*. – №4 (1). – Кокшетау, 2013. – С. 84-92.

А. ШАХИН, С. САПИНА

Астана IT университеті, Астана қаласы, Қазақстан

А. КАУДЫРОВА

Қазақ ұлттық өнер университеті, Астана қаласы, Қазақстан

ТЕРМИНЖАСАМ ҮРДСІН ЕРЕКШЕЛЕНДІРУ

Аңдатпа. Мақала тақырыбының өзектілігі салалық терминологияны зерттеу үшін қазіргі заманғы тіл білімінің жаңа ғылыми парадигмаларын басшылыққа алумен байланысты болып отыр. Зерттеу терминология, когнитивистика және тіл білімінің ғылыми әлеуетін интегративті қолдану шеңберінде жүргізілді, бұл өз кезегінде терминді ғылыми білімді алу, сақтау, өңдеу және беру құралы ретінде жаңа түсіндіруге бағытталды. Мақалада қарастырылған Л.Н. Гумилевтің авторлық сөздігіндегі терминжасам беру мәселелері мамандар назарына терминологиялық жүйелерді зерттеудің тек құрылымдық принциптерін жүйелеу арқылы ғана емес, сонымен бірге қарастырылып отырған мәселелерге басқа қырынан қарауды ұсынады.

Авторлардың этнологиялық терминожүйені когнитивті тұрғдан талдауы терминдердің семантикасын және олардың ғылыми дискурстағы орнын анықтауға мүмкіндік берді. Авторлар антропоөзектік ғылыми парадигманы басшылыққа ала отырып, когнитивті бағыт шеңберінде арнайы терминологиялық жүйелердің тікелей және метафоралық номинациясының механизмдерін зерттеу қажеттілігін көрсетеді. Этнологиялық терминдік жүйелерге жүргізілген лингвистикалық-когнитивтік талдау Л.Н. Гумилевтің ғылыми мәтіндерін лингвистикалық зерттеудің перспективасын дәлелдейді және этнология терминологиясын әлеуметтік маңызды салалардың бірінің когнитивтік кеңістігінің үлгісі ретінде қарастыруға көшуге мүмкіндік береді. Мақалада белгілі ғалым Л.Н. Гумилев жасаған жеке терминдер топтастырылды. Зерттеу нәтижесінде осы терминдердің мамандандырылған сөздіктерде және автордың шығармалары аясында жұмыс істеу ерекшеліктері анықталды.

Түйін сөздер: терминжасам процесі, термин жүйесі, метафора, термин даралану, экспликация, семантика, лексикалық бірліктер.

А.ШАХИН, С.САПИНА

Astana IT University, Астана, Казахстан

КАУДЫРОВА А.

Казахский национальный университет искусств, Астана, Казахстан

ИНДИВИДУАЛИЗАЦИЯ ПРОЦЕССА СОЗДАНИЯ ТЕРМИНОВ

Аннотация. Актуальность темы статьи обусловлена обращением к новейшим научным парадигмам современной лингвистики для исследования отраслевой терминологии. Исследование проведено в рамках интегративного применения научного потенциала терминоведения, когнитивистики и языкознания, что обеспечило переход к новой интерпретации термина как средства получения, хранения, переработки и передачи научного познания. Рассмотренные в статье проблемы терминообразования в авторском словаре Л.Н. Гумилева привлекают внимание специалиста не только систематизацией структурных принципов исследования терминосистем, но и проблемной неоднозначной подачей рассматриваемых вопросов. Проведенный автором когнитивный анализ этнологической терминосистемы позволил установить семантику терминов и их место в научном дискурсе. Авторам удалось показать необходимость изучения механизмов прямой и метафорической номинации специальных терминологических систем в рамках когнитивного направления с учетом антропоцентрической научной парадигмы. Проведенный лингво-когнитивный анализ терминосистемы этнологии послужили доказательством перспективности лингвистического изучения научных текстов Л.Н. Гумилева и позволяет перейти к рассмотрению терминологию этнологии в качестве модели когнитивного пространства одной из социально значимых областей. В статье сгруппированы отдельные термины, созданные известным ученым Л.Н. Гумилевым. В результате исследования определены особенности функционирования этих терминов в специализированных словарях и в контексте произведений автора.

Ключевые слова: процесс терминообразования, терминосистема, метафора, индивидуализация термина, экспликация, семантика, лексические единицы.

References

1. Blass. F.V. O proiznoshenii grecheskogo. Berlin: Weidmannsche Buchhandlung, 1888. – 140 s.
2. Riker P. Metaforicheskiy protsess kak poznanie, vobrazhenie i osuzhdenie // Teoriya metafory, M.: Mysl', 1990. – S. 419-418.
3. Karaulov Yu.N. Lingvisticheskoe konstruirovaniye i tezaurus literaturnogo yazyka. – M.: Nauka, 1981. – 366 s.
4. Gumilev L.N. Drevnyaya Rus' i Velikaya Step'. – M.: Mysl', 1989. – 764 s.
5. Sklyarevskaya G.N. Metafora v sisteme yazyka. SPb.: Nauka, 1993. – 152 s.
6. Baranov A.N. O tipakh sochetanosti metaforicheskikh modeley // Voprosy yazykoznaniiya. – Moskva: IRYa RAN, 2003, № 2 – S. 73-94.

7. Lakoff Dzh., Dzhonson M. Metafory, kotorymi my zhivem: Perevod s angliyskogo / Pod redaktsiey A.N. Baranova. – M.: Redaktsiya URSS, 2004. – 256 s.
8. Makkormak E. Kognitivnaya teoriya metafory // Teoriya metafory. – M.: Progress, 1990. – 359 s.
9. Ozhegov S.I., Shvedova N.Yu. Tolkovyy slovar' russkogo yazyka. 80000 slov i frzeologicheskikh vyrazheniy. – RAN, 4-e izd. dopolnennoe. – M., 2003. – 944 s.
10. Dal' V.I. Tolkovyy slovar' zhivogo velikorusskogo yazyka: T. 1-4. – M.: Russkiy yazyk, 1978 – T. 2. I – O. 1979. – 779 s.
11. Gumilev L.N. Etnogenez i biosfera Zemli. – M.: Ayris-press, 2003. – 560 s.
12. Ushakov N.D. Bol'shoy tolkovyy slovar' russkogo yazyka. – M.: Dom slavyanskoy knigi, 2020. – T.4. S-Ya. – 816 s.
13. Baekeeva A.T. i dr. Mnogoyazychnyy tezaurus otraslevykh terminov kak osnovnoe vspomogatel'noe sredstvo dlya perevodchikov. // Opcion. – Tom. 36 (2020). Spetsial'noe izdanie № 27. ISSN: 1012-1587. ISSNе: 2477-9385.
14. Shaymerdenova N.Zh. Eksplikatsiya semantiki leksicheskikh edinits. – Almaty: Qazaq universiteti, 2003. – 150 s.
15. Shaymerdenova N.Zh. Problema eksplikatsii semantiki i leksikograficheskie definitsii // Vestnik Kokshetauskogo universiteta imeni Sh. Ualikhanova. Seriya filologicheskaya. – №4 (1). – Kokshetau, 2013. – S. 84-92.

Авторлар туралы мәлімет:

Шахин Айгүл Ақынжанқызы – филология ғылымдарының кандидаты, Астана ІТ университетінің қауымдастырылған профессоры, Астана, Қазақстан.

Шахин Айгүль Акинжановна – кандидат филологических наук, ассоциированный профессор Astana IT University, Астана, Казахстан.

Shaheen Aigul Akinzhanovna – Candidate of Philology, Associate Professor of Astana IT University, Astana, Kazakhstan.

Сапина Сабира Минатаевна – филология ғылымдарының кандидаты, Астана ІТ университетінің қауымдастырылған профессоры, Астана, Қазақстан.

Сапина Сабира Минатаевна – кандидат филологических наук, ассоциированный профессор Astana IT University, Астана, Казахстан.

Sapina Sabira Minataevna – Candidate of Philology, Associate Professor of Astana IT University, Astana, Kazakhstan.

Каудырова Айман Оразғалиқызы – филология ғылымдарының кандидаты, Қазақ ұлттық өнер университетінің профессоры, Астана, Қазақстан.

Каудырова Айман Оразғалиевна – кандидат филологических наук, профессор Казахского национального университета искусств, Астана, Казахстан.

Kaudyrova Aiman Orazgalievna – Candidate of Philology, Professor of the Kazakh National University of Arts, Astana, Kazakhstan.

ХҒТАР 16.21.49

DOI <https://doi.org/10.55808/1999-4214.2023-2.14>И.А. ТУРЛЫБЕКОВА¹ Ж.Т. ОСПАНОВА² С.С. НУРКЕНОВА³

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан^{1,3}
А.Қ. Құсайынов атындағы Еуразия гуманитарлық институты, Астана, Қазақстан²
(e-mail: turlybekova.inkar@gmail.com¹, zhanna19@list.ru², nurkenova_S@mail.ru³)

СӨЙЛЕУ МІНЕЗ-ҚҰЛҚЫН СИПАТТАЙТЫН ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕРДІҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ МЕН МЕТАФОРА ТҮРЛЕРІ (Т.СӘУКЕТАЕВТЫҢ «МЕН – ЖЫҢДЫМЫН» РОМАНЫ НЕГІЗІНДЕ)

Аңдатпа. Фразеологизмдер халық даналығын, ұлттық ақпаратты, мәдениетін ұрпақтарға жеткізетін тілдік бірліктер. Әлем бейнесін сипаттауда жазушылардың қолындағы фразеологизмдер өзіндік стильдің нышаны болып, авторлық тілді жандандырып нәрлендіре, негізгі кейіпкердің сөйлеу сипаттамасын жасауда тиімді жарқын құралға айналады. Аталған мақалада сөйлеу-мінез құлқын сипаттайтын фразеологизмдердің прозада қолданылу формалары қарастырылған. Сөйлеу-мінез құлқын білдіретін фразеологизмдер ретінде әңгімені жүргізу тәсілін және мазмұнын, әңгімені жалғастыруды, бастауды қаламауын сипаттау үшін қолданылатын фразеологизмдерді қарастырамыз.

Әр көркем мәтінде бір дәуірге тән, сол кезеңде пайда болған, ұрпақтарға жететін рухани байлық пен халық шығармашылығы, мәдениеті көрініс табады. Зерттеуге алдымен, сөйлеу мінез-құлқы фразеологизмдері фразеологиялық сөздіктерден таңдалып алынды. Мақалада сөйлеу мінез-құлқын көрсететін фразеологизмдердің арасынан әңгімені қаламауды, әңгіме жүргізу тәсілін және әңгіменің мазмұнын сипаттайтын фразеологизмдер таңдалып алынды.

Зерттеуге сөйлеу мінез-құлқы фразеологизмдері траги-комедиялық жанрда жазылған, заманымыздың танымал жазушысы Тұрысбек Сәукетаевтың «Мен – жындымын» романынан жинақталды. Романда заманымыздың өзекті мәселелері шеберлікпен суреттеліп, түрлі тұстан сипатталады. Мақалада сөйлеу мінез-құлқы фразеологизмдерінің мағынасы қарастырылады.

Бұл жұмыста лингвист А.П. Чудиновтың метафораларды топтастыруына сүйене отырып, Т. Саукетаевтың романындағы сөйлеу мінез-құлқын білдіретін, метафоралардың белгілі бір түрлеріне жататын, фразеологиялық бірліктер анықталды.

Зерттеудің мақсаты аталған әдеби шығармада кездескен сөйлеу-мінез

құлқын сипаттайтын фразеологизмдердің өзіндік ерекшеліктерін көрсету.

Түйін сөздер: фразеологизм, метафора түрлері, метафора, сөйлеу, бейне.

Кіріспе. Фразеологизм – бұл тек бір тілге тән сөздердің тұрақты тіркесімі, оның мағынасы оған кіретін сөздердің мағынасымен анықталмайды. Фразеологизмдердің басқа тіл бірліктерінен ерекшелігі олардың құрамындағы сөздердің жеке мағынасының жиынтығы бір тұтас фразеологизмнің мағынасын көрсете алмауында.

Соңғы жылдары әдебиетімізде тақырыбы жағынан өзгеше, алуан түрлі жанрда жазылған туындылар көбеюде. Отандық 21-ғасыр әдебиетінде жанрлар түрленіп, өзіндік айтулы тақырыптар кең өріс тапты. Солардың арасында Тұрысбек Сәукетаевтың шығармаларындағы негізгі кейіпкер ауыр өмірімен оқырманның зейінін өзіне тартады. Бұл кейіпкер жиынтық кейіпкер, яғни қоғамдағы әрбір адам Тұрысбек Сәукетаевтың кейіпкерлері бойынан өз өмірінің бір қиырын, басынан өткен бір сезімін көреді. Тұрысбек Сәукетаев еңбегі көп тақырыпты қамтитын проза саласында жазылған. Жазушылық стилі ерекше, басқаларға ұқсамайтын дара шығармашылығымен айшықталатын Тұрысбек Сәукетаевтың прозасында кейіпкерлер көпті басынан өткізген түрлі қырлы болып сипаттала өзіне баурайды. Тұрысбек Сәукетаев еңбектерінде түрлі адамдардың өмірлері сипат алады. Бұл романның өзіндік даралана келетін түпкі мәні ерекше. Романда әлеуметте орын алатын көкейкесті мәселелер шебер суреттеледі. Адам өміріндегі өтірікшілік, әділсіздік сияқты жағдайлар автордың бейнелеуінен тыс қалмайды.

Жазушының «Мен – жындымын» романы – бүгінгі күннің қат-қабат оқиғасы мен қилы тағдыр иелерінің арман-үміті сыйдырылған кең тынысты көркем туынды. Ондағы әрбір кейіпкер бейнесі астарында мыңдаған адам тағдырының иірімдері жинақталған. Роман 2016 жылы жарық көріп тез арада оқырмандардың ықыласына ие болған. Роман «Алтын қалам» конкурсында «Үздік роман» атанған.

Әдістеме және зерттеу әдістері. Алдымен фразеологизмдердің мәнін анықтап алайық. В.А. Маслованың пайымдауынша фразеологизмдер дегеніміз «этникалық, әлеуметтік, тарихи, ғылыми және т.б. тұрғыдан дүниетанымның детерминистік категорияларын сипаттайтын тілдік формалар жиынтығы» [1, 49].

Фразеологизмдер – ерекше бейнелер жасай алатын, сөйлеуді безендіріп халық ділі мен мәдениеті жайлы қайталанбас ақпарат беретін тілдік бірліктер. Жазушылар ойларын ерекше түрде жеткізу және фразеологизмдердің экспрессивті мүмкіндіктерін кеңейту мақсатында тіркестердің өзгертілген нұсқаларын ұсынады. Фразеологизмдерді шығармашылық өңдеу әдеби туындыға жаңалық пен даралық береді. Фразеологизмдерді мақсатты өзгерту

каламгердің мол тілдік тәжірибесінің болуын ғана емес, сонымен қатар жинаған тәжірибесін өз шығармашылығында бейнелеуге ұмтылысын көрсетеді. Н.М. Шанскийдің пайымдауынша: «стилистикалық мақсатта фразеологизмдер өзгеріссіз де өзгерген түрде де, өзгеше мағынамен, құрылыммен және жаңа экспрессивті-стилистикалық қасиеттерімен қолданыла алады» [2, 149].

Фразеологизмдер метафоралармен тығыз байланысты. Метафоралар сөйлеушілер санасында пайда болатын ұғымдық сфералар арасындағы бірінші ұғымның екінші ұғымға ұқсас болып келетін формулаларының байланыс схемасы болады.

Метафора түрлерін топтастыру арнайы басылымдарда қарастырылған. Метафоралар туралы еңбектер Джордж Лакофф және Марк Джонсонның «Метафоры, которыми мы живем» жұмысынан бастау алады. Зерттеушілердің қорытындысы бойынша: «Метафора тілдің тек бір саласымен, тіл сферасымен ғана шектелмейді, яғни адамның ойлау үрдісінің өзі айтарлықтай дәрежеде метафоралық. Адамның ұғымдық жүйесі метафоралық түрде реттеліп анықталады. Метафоралар адамның ұғымдық жүйесінде болуының себебінен ғана тілдік бірліктер ретінде қызмет атқарады» [3].

Зерттеуге үлкен мүмкіндік бере алатын А.П. Чудинов ұсынған метафора түрлерінің топтастырылуын қолданамыз. Атап айтсақ, антропоморфты, натуроморфты, социоморфты және артефакты метафоралар. Аталмыш классификацияға сүйене отырып, романда кездескен фразеологизмдердің өзіндік ерекшеліктерін анықтау мақсатында зерттеу жүргізілді.

Талқылау мен бақылау. Анатолий Прокопьевичтің метафора түрлерінің топтастырылуының негізінде романдан фразеологизмдердің келесі мысалдары анықталды. Антропоморфты метафора. Бұл метафора түрі бойынша адам әлемді өз бейнесімен байланыстырады, яғни антропоморфты метафора жанұя, сырқат туралы сөздері бар және сомативті фразеологизмдерде байқалады [4, 94]. Нақтырақ айтқанда, ауыз, жақ, өлім сөздері кездескен келесі мысалдар анықталды:

Аузы-аузына жұқпау фразеологизмі тоқтамай, үстіңгі жағымен астыңғы жағы бірі-біріне тимей сөйлеуді бейнелейтін образ негізінде пайда болған. Аталған фразеологизм аузым аузыма жұқпайды деп берілген тәуелділік формасында бірінші жақта қолданылып тұр.

Аузына сөз түспеу сөз айта алмай тоқтап қалу мағынасын білдіреді. Бұл фразеологизм аузыма түспейтін деп берілген тәуелділік формасында қолданылып тұр.

Жағы қарысты фразеологизмі тіл қатпады мағынасын білдіреді. Автор фразеологизмді жағым қарысып деп жіктелген тәуелділік формасында бірінші жақта қолданып тұр.

Автор жұмысында қарғанып-сіленіп қиыла сөйлеу мағынасын жеткізу үшін **өлердегі** сөзін айтқан фразеологизмін қолданған.

Натуроморфты метафора. Келесі метафора түрі атауынан белгілі болғандай, табиғатқа қатысты концептер, яғни жануарлар, өсімдіктер, табиғат құбылыстары атауларымен байланысты пайда болған.

Аузың желдей еседі фразеологизмі өтірік сөзге құмар, тез сөйлейтін адамды сипаттау үшін қолданылады. Автор «қазақ болсақ та **желдей** есіп, тек орысша сөйлейміз» сөйлемінде сөйлеуді жел сияқты жылдам болатынын сипаттау мақсатында «аузың желдей еседі» фразеологизмін қысқартып қолданған.

Аузына құм құйылды фразеологизмі сөзін айта алмай қалу мағынасын білдіреді. Мәтінде бұл фразеологизм ауызға **құм** құйдық деген бірінші жақ көпше түрде қолданылған.

Жаманшылық төндіру, қорқыта сөйлеу мағынасын білдіретін қара аспанды суға алдыру/жаудыру фразеологизмі автордың жұмысында қара **аспанды** төндіресің де отырасың!.. деп берілген екінші жақ формасында тұрған нұсқада қолданылған.

Социоморфты метафора. Бұл метафора бойынша адам әлемді қоғаммен байланысу негізде бейнелейді. Достық, махаббат, қызғаншақтық және т.б. концепттерінде социоморфты метафора көрінеді.

Артефакты метафора. Осы метафора бойынша адам өз қолымен жасап шығарған заттар негізінде өзін көрсете алады.

Жүзін сыртқы факторлардан қорғап жүруге арналған зат атауы негізінде пайда болған **бетпердесін** ашты (жұлды, жыртты, сыпырды) фразеологизмі құпияны жария ету мағынасында қолданылады. Автор фразеологизмнің біршама өзгертілген түрін бетпердесін жұлып алғандай фразеологизмін қолданған.

Автор, ештеп сездіру мағынасын білдіретін шет жағасын (шет-пұшпақтап) айтты; шетін көрсетті (шығарды) фразеологизмінің шет-**пұшпақтап** әңгімесін суыртпақтады деген нұсқасын қолданған. Пұшпақтау сөзі жануардың табанынан киім тігу мағынасын білдіреді.

Қаламы өткір фразеологизмі тілі шыншыл мағынасын білдіреді. Автор жұмысында фразеологизмнің «**қаламының** ұшынан у боп тамуы» деген нұсқасын қолданған.

Нәтижелер. Фразеологизмдер ұлттың тіл бейнесінің ажырамас бөлігі болатын өзін-өзі таңуының айнасы мен микроәлемі. Т. Сәукетаевтың шығармасынан үздіксіз іріктеу әдісі көмегімен 30 сөйлеу мінез-құлқын сипаттайтын фразеологизм және 3 метафора түрі (оның ішінде 10 мысал) анықталды. А.П. Чудиновтың метафораларды топтастыруына сүйене отырып романдан сөйлеу мінез-құлқын білдіретін фразеологизмдердің келесі түрлері анықталды: антропоморфты метафора, натуроморфты метафора, артефакты метафора. Романда кездескен метафора түрлері 1-кестеде көрсетілген.

Кесте -1. Романда кездескен метафора түрлері

1	Антропоморфты метафора	аузым аузыма жұқпайды, аузыма түспейтін, жағым қарысып, өлердегі сөзін айтқан
2	Натуроморфты метафора	желдей есіп, ауызға құм құйдық, қара аспанды төндіресің де отырасың!..
3	Артефакты метафора	бетпердесін жұлып алғандай, шет-пұшпақтап әңгімесін, суыртпақтады қаламының ұшынан у боп тамуы

Социоморфты метафора мысалдары зерттеу материалымызда байқалған жоқ.

Метафора әдеби шығармаға өзіндік ерекшелік береді. Лингвист ғалымдардың пайымдауынша метафора объектінің белгісіз жақтары мен қасиеттерін көрсете алады. Метафора әлемді тану мен сипаттауда маңызды функцияны атқаратын адам ойлауы мен тілінің құбылысы. Метафора негізінде белгілі бір сала туралы жаңа түсінік пайда болады және осы бұрын болмаған ақпаратты игеру әлем туралы бүкіл дәстүрлі білім жүйесін кеңейтіп тереңдетеді және қайта құрады [8, 162].

Роман мәтінінде түрлі тілдік құралдардың кездесуі кейіпкерлердің бейнесін толық ашуға көмектеседі. Мәселен тіл білімі саласындағы бірқатар зерттеушілердің еңбектеріне сүйенсек, мәтін адамның жеке басының құндылықтарын сақтап отырып, бейнелеп жеткізеді, ал адамның өзі құндылық болып саналады [9, 225].

Жазушы қандай да бір ұлт өкілі болғандықтан, ұлтының әлем бейнесін өз шығармасында көрсете алады. Мысалы, Abdikerimova G., Duisekova K., Bissenbayeva Z. лингвист ғалымдарымыздың пікірінше, ұлттың тілі сол ұлттың әлем бейнесін көрсетеді. “The linguistic picture of the world differs from the actual reality of the world. In a particular language, there is an unspoken collective agreement of speakers (users of the language) to express their thoughts in a certain way” [10, 76].

Т. Сәукетаевтың романында кездескен фразеологизмдердің өзіндік қасиеттеріне және қолданылу ерекшеліктеріне көңіл аудара отырып, монолог пен диалогтарда кездескен фразеологизмдердің мысалдарын толығырақ қарастырайық:

Телевизор көретіндердің бәріне таныс, мәжіліс сайын **суырылып сөйлеп** тұратын сарнауық бір сенатормен бірге түскен суретін үлкейтіп жайманың бір шетіне сүйеп қояды [5, 34]. **Суырылып сөйлеу** фразеологизмі ағылып, жеткізе ойын еркін айту мағынасын білдіреді. Фразеологизм негізгі кейіпкердің монологында қолданылған.

«Кәне, **ашық ауыз** қайсың барсың, кел бері» дегендей сусылдап, сұңқылдап, сумаңдағанда **аузым аузыма жұқпайды** [5, 39]. **Ашық ауыз** фразеологизмі не болса, соны айта салатын жеңіл мінезді кісі; аңқау, момын адам мағынасын білдіреді. **Аузы-аузына жұқпау** фразеологизмі тез, жылдам сөйлеу; араға сөз тасу, өсек айту мағынасын білдіреді. Фразеологизм автордың монологында

қолданылған. Негізгі кейіпкер өзіне-өзі сұрақ қойып ойын сипаттайды.

Оған титтей де қорланбаймын, шайқалған, шатасып кеткен мидан қабір жөні **түзу сөз** шығушы еді ... [5, 42]. **Түзу сөз** фразеологизмі шын, әділ сөз мағынасын жеткізеді [6, 692]. Фразеологизм негізгі кейіпкер монологында қолданылған.

Мал үшін **тілін безеп**, жанын сатқан өлеңшілерден жиіркенуші едім, бұл күнде солардың тұқымы қаулап өспесе, өшпеген екен, жүдә [5, 45]. **Тілін безеді** фразеологизмі тілі мен жағына сүйенді мағынасын білдіреді.

Аруақты, **асыл сөз** өлген [5, 45]. **Асыл сөз** фразеологизмі бағалы сөз, ақылды пікір мағынасын білдіреді. Бұл фразеологизм негізгі кейіпкердің қиялынан туған елеспен болған диалогында қолданылған.

Қайран «улы сия, **ащы тілім-ай**», мені жаз деп анталап тұрған дүния қаншама, тауды бұзған тасқындай төгіп-төгіп алар ма ем! [5, 45]. **Ащы тіл** фразеологизмі өте ауыр, қатты айтылған кейіс сөз мағынасын білдіреді. Фразеологизм негізгі кейіпкердің қиялынан туған Қара шал елесімен болған диалогында кездеседі.

Әлдебір сиқырлы сыбыр құлағыма жеткендей, қара шалдың күбірі ме, күңгірі ме... өмірі **аузыма түспейтін** түйдек-түйдек тосын ойлар, қиюын тауып сыңғырлап тұрған небір көркем теңеу, келісті сөйлем, сөзбен салынған сырлы сурет... [5, 46]. **Аузына сөз түспеу** фразеологизмі ең дәл, қажет керек кезде әрекетсіз, қимылсыз бос қалу, сөз таба алмай қалу, бөгеліп қалу мағынасын білдіреді. Фразеологизм негізгі кейіпкердің монологында қолданылған.

Сенімен жиырма жыл емес, жиырма күн бірге тұрған негрдің өзі қазақша **судай жорға** боп кетер! [5, 49]. **Судай жорға** фразеологизмі тілге жүйрік, шешен мағынасын білдіреді. Фразеологизм бас кейіпкер Тауфих пен жұбайының арасындағы диалогта кездеседі. Тауфихтің жұбайы Жәния орысша білім алса да, қазақша кітапты түсіне алатынын меңзеп **судай жорға** тіркесін қолданып айтады.

- Дұр-е-ес, үрген бір **ауызға құм құйдық** де! – дедім екі жағы лықа толтырылған парақты жігітке қарай үстелдің бетімен сырғытып жатып [5, 83]. **Аузына құм құйылды** фразеологизмі сөзден жым болды, жағы қарасты, сөз айта алмай қалды мағынасын білдіреді. Фразеологизм бас кейіпкер Тауфих пен Органда қызмет істейтін жігіт арасындағы диалогта кездеседі. Негізгі кейіпкер **ауызға құм құйдық** тіркесін қолданып айтады.

Алаяқ-пысықайлар қиыннан қисын тауып, сәруардың сөзін жазатын, аузына сөз салатын суплерлер арқылы өз атын **дуалы ауызға** бір іліктірсе - бітті, жұлдызы жарқырады дей бер [5, 84]. **Дуалы ауыз** фразеологизмінде айтқанын екі етпейтін, беделді кісі туралы айтылады. Фразеологизм негізгі кейіпкердің монологында қолданылған.

Аулымызда бір орыс болмаса да шетімізден орысшаға **«ағып» тұрмыз**, әсіресе боқтық сөзге келгенде [5, 87]. **Ағызып [ағылып] сөйледі** фразеологизмі

тілі жүйрік мағынасын білдіреді. Фразеологизм негізгі кейіпкердің монологында қолданылған.

Осы ауылдағы «Рыбнадзордың» жалғыз «ГАЗ-53»-ін гүжідетіп айдайтын Тоқтарғали **орысшаға судайдың** бірі болатын [5, 88]. **Су (судай) жорға** фразеологизмі тілге жүйрік, шешен мағынасын білдіреді. Фразеологизм негізгі кейіпкердің монологында қолданылған.

Концерттің өзі емес, сол күнгі болған төбелестің қызығы көпке дейін **жыр болып ауызда жүретін** [5, 91]. **Жыр болды** фразеологизмі жұрт арасында аңыз, әңгімеге айналды мағынасын білдіреді. Фразеологизм негізгі кейіпкердің монологында қолданылған.

Бұл енді **көз көріп, құлақ естімеген** керемет [5, 92]. **Құлақ естімес, көз көрмес жер (әңгіме)** фразеологизмі бұрынды-соңды болып көрмеген, болмаған, кездестірмеген әңгіме мағынасын білдіреді. Фразеологизм негізгі кейіпкердің монологында қолданылған.

Төбеден ұрғандай дүңк еткізіп ойындағысын төтесінен қойып қалады [5, 97]. **Төбеге ұрғандай** фразеологизмі кенеттен, аяқ астынан жайсыз хабарды есту деген мағынада қолданылады [7, 322]. Фразеологизм негізгі кейіпкердің монологында қолданылған.

Бір қызығы, ол **ләм-мим деп** тіл қатпаса да ішіндегі ойын ап-айқын естіп тұрғандаймын [5, 105]. Аудармасы туралы **ләм-мим** [5, 108]. **Ләм (ләм - мим) демеді** фразеологизмі үндемеді, сөйлемеді, сөз (тіл) қатпады (қата алмады), бір ауыз сөз қатпады (айтпады) (жұмған аузын ашпады) мағынасын білдіреді. Фразеологизм негізгі кейіпкердің монологында қолданылған.

Мал бермек оңай ма, Гер-ағаның сөзі бұрын өзім аңғармаған қорқыныштың **бетпердесін жұлып алғандай** жаным дызақтап, салған жерден журнал редакциясына жүгірдім [5, 109]. **Бетпердесін ашты (жұлды, жыртты, сыпырды)** фразеологизмі құпиясын жарыққа шығарды, әшкере етті мағынасын білдіреді. Фразеологизм негізгі кейіпкердің монологында қолданылған.

Оттай бермеші, - деймін қалай ақталарымды білмей қызараңдап [5,103]. Бүйтіп **оттай беретін** болсаң, өзім-ақ апарып жыңдыханаға тығамын! [5,110]. **Оттамай отыр!** фразеологизмі кейіс сөз, былшылдап, не болса соны соғып сөйлемей отыр, аузыңа келгенді соқпай (сөйлемей) жайыңа отыр, тек отыр мағынасын білдіреді. **Оттай бермеші** фразеологизмі бас кейіпкер Тауфих пен жұбайының арасындағы және **оттай беретін** болсаң фразеологизмі Тауфих пен редактор арасындағы диалогта кездеседі.

Кинодағы Ленин бабамыз сияқты қолымды үсті-үстіне сермеп қойып, сағаттар бойы **қызылсөзді қызыл желдей сапыруға** бармын [5, 198]. **Судай сапырды (төгіп шайқады, пашты)** фразеологизмі оңды-солды жапыра сөйледі мағынасын білдіреді. Фразеологизм негізгі кейіпкердің монологында қолданылған.

Біз деген, міне, қазақ болсақ та **желдей есіп**, тек орысша сөйлейміз [5, 211]. **Аузың желдей еседі** фразеологизмі алыпқашпа сөзге құмар, тым сөзуар

мағынасын білдіреді. Фразеологизм негізгі кейіпкердің монологында қолданылған.

Жағым қарысып, тыныс алуым қиындап, енді болмаса өлуге шақ қалғанда, суішкілігім бар екен, бір бұраңбел бикеш патша жаяу баратын жайға асығыс кіріп кетіп еді, атып шығып:

- Бізді бітеу дей ме! – деп, кеңірдегіме кептелген рулонды жұлып алғаны тәңір жарылқағыр [5, 218]. **Жағы қарысты** фразеологизмі үні өшті, тіл қатпады, дыбыс бермеді мағынасын білдіреді. Фразеологизм негізгі кейіпкердің монологында қолданылған.

Ыстық, қара шайды сораптап қойып, тарыққан жанның шарасыздығымен естір құлаққа мұң шағып, сыр бөліскісі келгендей **шет-пұшпақтап** әңгімесін суыртпақтады [5,244]. **Шет жағасын (шет - пұшпақтап) айтты; шетін көрсетті (шығарды)** фразеологизмі ептеп сездірді, жеткізді мағынасын білдіреді. Фразеологизм негізгі кейіпкердің монологында қолданылған.

- Аузыңнан бір жақсы сөз шықса ше, **қара аспанды төндіресің де отырасың!..** [5,251]. **Қара аспанды суға алдыру/жаудыру** фразеологизмі жаманшылық шақыру, төндіру, қорқыта сөйлеу деген мағынада қолданылады. Фразеологизм бас кейіпкер Тауфих пен бірге жұмыс істейтін Өмірзақ арасындағы диалогта кездеседі.

Кейбіреулері **дегбірсізденіп айғай салады**:

- Көптен бергенді доғарыңдар [5,251]. **Дегбірі қашу** фразеологизмі тыныш таппау, мазасыздану, берекесі кету мағынасын білдіреді. Фразеологизм негізгі кейіпкердің монологында қолданылған.

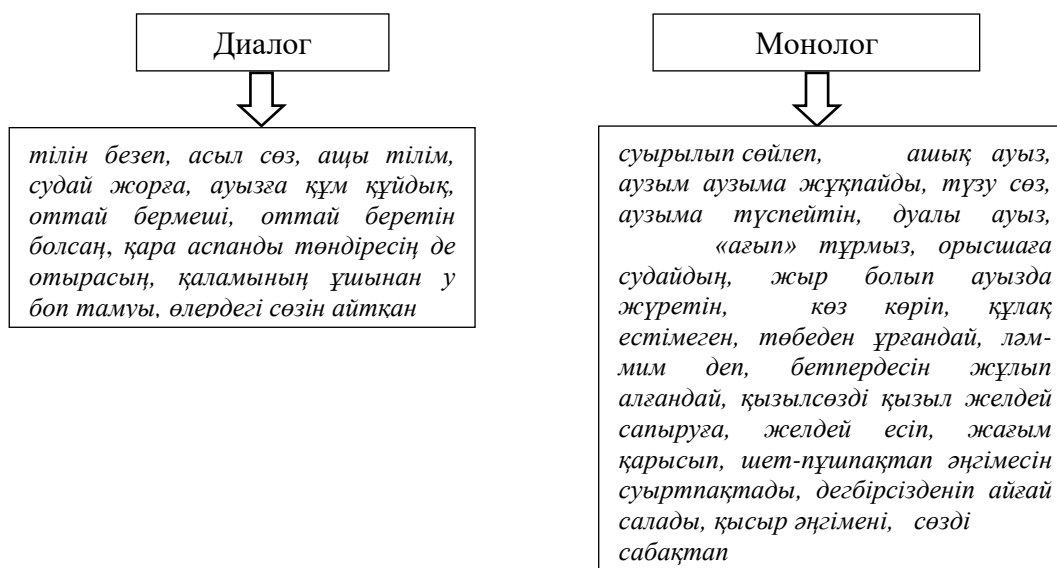
Қыза бастаған **қысыр әңгімені** конференцияның микрофоннан гүрілдеген даусы бөліп жіберді: - Енді жырға кезек берейік [5,262]. **Қысыр әңгіме (кеңес, сөз)** фразеологизмі берекесіз, түйінсіз, еріккеннен айтылатын бос сөз мағынасын білдіреді. Фразеологизм негізгі кейіпкердің монологында қолданылған.

Қоғамға, әділетсіздікке деген қарсылық жазушының жүрегінде қайнап, **қаламының ұшынан у боп тамуы** керек [5,270]. **Қаламы өткір** фразеологизмі тілі өткір, тілі дәл, шыншыл мағынасын білдіреді. Фразеологизм бас кейіпкер Тауфих пен жазушы Әбе арасындағы диалогта кездеседі.

Ары қарай **сөзді сабақтап**, ішін ашқысы келмеді ме, теріс айналып кетті [5,272]. **Сөздің созаңын сабақтады, сөзін сабақтады** фразеологизмі әңгімесін ұзата жалғастырды мағынасын білдіреді. Фразеологизм негізгі кейіпкердің монологында қолданылған.

Сақалды басымен Тәкең **өлердегі сөзін айтқан** соң алып ем, мұндай делқұлы екенін қайдан білейін [5, 276]. **Өлердегі сөзін айтты** қарғанып-сіленді, таусыла, қиыла сөйледі мағынасын білдіреді. Фразеологизм негізгі кейіпкермен базар бастығының арасындағы диалогта қолданылған.

Сонымен жоғарыда айтылғандарды қорытындылай өтсек. Зерттелініп отырған романдағы диалогтарда он фразеологизм, ал монологтарда жиырма фразеологизм кездесті.

Зерттеу нәтижесі көрсеткендей, романдағы фразеологизмдердің ішінен монологтарда кездескен мысалдардың саны басым болып, фразеологизмдердің көбіне монологтарда қолданылғандығы анықталды.

Зерттеу нәтижесінде романда келесі соматизмдер кездесті: тілін безеп, ащы тілім, ауызға құм құйдық, ашық ауыз, аузым аузыма жұқпайды, аузыма түспейтін, дуалы ауыз, жыр болып ауызда жүретін, көз көріп, құлақ естімеген, төбеден ұрғандай, бетпердесін жұлып алғандай, жағым қарысып. Осы анықталған фразеологизмдер Duisekova K., Issabekova S., Zagidullina A., Beysembayeva G., Bakitov A., Ziak P. пікірінің дәлелі болады. Аталған ғалымдардың пайымдауынша, ежелгі уақытта адам қоршаған әлемді дене мүшелерімен өлшеген. Осылай экстралингвистикалық және ұлттық факторларға байланысты қалыптасқан соматизмдер көмегімен адамдар өз ойларын және сезімдерін бейнелі түрде толық жеткізген [11,255].

А.О. Тоқсамбаева атап өткендей, отандық проза заман ағымынан қалыс болмай, өзіндік қызық оқиға желілерін негізге алған туындылармен толысуда [12,189]. Т.Сәукетаевтың романы қазақ проза тарихындағы жаңа бетбұрыс бола алады. Қызықты оқиғаны өрбіткен автор туындысы оқырмандардың жүрегінен орын алып, жиі оқылатын романдардың бірі болды.

Әдебиеттанушы А.Е. Алимбаевтың пайымдауынша: «адамның өмірі, тіршілік құпиясы мен өлім сыры – мәңгілік өзектілігін жоймайтын тақырып» [13,168]. Осы сияқты Т. Сәукетаевтың романында да ең маңызды тақырыптардың бірі – адам өмірі түрлі қырларынан сипатталған. Автордың романын қолына алған оқырман, роман кейіпкерлерінің қуанышының, бақытының, қайғысы мен мұңының куәгері болады.

Зерттеліп отырылған Т. Сәукетаевтың романы тек қана тартымды оқиға желісімен ғана өзіндік тың шығарма емес, сонымен қатар тілді әсерлеп жеткізетін тұрақты тіркестерге де бай еңбек. Г.С. Райнбекованың пікірінше, көркем шығарманың маңызы сол туындыдағы алуан түрлі тілдік құралдар

көмегімен артады. Сол тілдік құралдардың бірі фразеологизмдер міне сондықтан ұлттың тілін өзгеше жаңдандыруға әсерін тигізеді [14, 113].

Фразеологизмдер құрамындағы сөздер халықтың тұрмыс тіршілігінің айнасы ғана емес, сонымен бірге халық мәдениетін, наным-сенімдерін бейнелейді. Мәселен, роман мәтінде бірнеше рет кездескен құрамында «су» сөзі бар фразеологизмдер (судай жорға, қара аспанды суға алдыру/жаудыру), тіршіліктің көзі болатын судың халық өміріндегі маңызды орнын көрсетеді. Бірқатар филолог ғалымдарымыздың зерттеуіне сүйенсек, түрік халықтарында тазалықтың бейнесі ретінде саналған – су, молшылықпен қайта жаңданудың белгісі болып, қасиетті сипатқа ие [15, 114].

Қорытынды. Фразеологизмдер бір синтаксистік семантикалық қызметі бар экспрессивті бірліктер. Фразеологизмдер түрлі ұлттардың этикалық ойын, діні мен мифологиясын паш ететін әлемді сипаттайтын тұрақты тіркестер. Осы себептен фразеологизмдер сөйлеу-мінез құлқымызда маңызды орын алады. Шебер таңдалған фразеологизмдер кез-келген шығарманы ерекше әрлендіре жаңдандырып жібереді. Міне аталған себептердің негізінде фразеология тіл білімі үшін қазіргі таңда қарқынды зерттеліп жатқан өзекті салалардың бірі бола береді. Келешекте қазіргі заманғы романдардағы фразеологизмдердің өзіндік ұлттық ерекшеліктерін анықтау мақсатында зерттеуімізді бірнеше тіл негізінде кеңейту жоспарда.

Метафора түрлерінің топтастырылуы негізінде анықталған метафоралар (антропоморфты метафора, натуроморфты метафора және артефакты метафора) «Мен – жыңдымын» романының авторының метафоралық дүниетанымының ерекшелігін көрсетеді, осылайша ойлау процесстері метафоралық болып, адамның тұжырымдамалық жүйесі метафоралық түрде анықталған және реттелген болатындығы дәлелденеді.

Әдебиеттер

1. Маслова В.А. Лингвокультурология. – М.: Академия, 2001. – 208 с.
2. Шанский Н.М. Фразеология современного русского языка. – М.: Высшая школа, 1985. – 160 с.
3. Лакофф Дж., Джонсон М. Метафоры, которыми мы живем. Москва: Едиториал УРСС, 2004. – 253 с.
4. Чудинов А.П. Когнитивно-дискурсивное исследование политической метафоры. Вопросы когнитивной лингвистики. – № (001) 2004. – С. 91-105. <https://cyberleninka.ru/article/n/kognitivno-diskursivnoe-issledovanie-politicheskoy-metafory>
5. Сәукетаев Т. Мен – жыңдымын. Әжуа аралас мұңлы роман. Тұрысбек Сәукетаев. – Алматы: ИП Волкова Е.В., 2019. – 288 б.
6. Кеңесбаев І. Фразеологиялық сөздік. – Алматы: Арыс, 2007. – 800 б.
7. Смағұлова Г. Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі / Г. Смағұлова. – Алматы: Қазақ университеті, 2020. – 398 б.
8. Osanova Z., Tolybayeva K., Nurkenova S., Duisekova K., Baltabayeva G. Lingua and culture study research on indirect communication cognitive metaphor // Xlinguae. –

13(2). – P. 157-165. doi:10.18355/XL.2020.13.02.13. http://xlinguae.eu/2020_13_02_13.html

9. Kozhakhmetova A., Ospanova Z., Mussatayeva M., Bissenbayeva Z. Axiological concepts of journalistic texts (lingua-stylistic analysis) // Xlinguae. – 13(2). – P. 225-234. doi:10.18355/XL.2020.13.02.19. http://xlinguae.eu/2020_13_02_19.html

10. Abdikerimova G., Duisekova K., Bissenbayeva Z. The value dominant “Laicite” as part of the media picture of the world of France // Xlinguae. – 13(1). – P. 75-85. doi:10.18355/XL.2020.13.01.06. http://xlinguae.eu/2020_13_01_06.html

11. Duisekova K., Issabekova S., Zagidullina A., Beysembayeva G., Bakitov A., Ziak P. Structural and functional types of lexical units, their expressiveness. [Types structurels et fonctionnels des unités lexicales, leur expressivité] // Xlinguae. – 14(4). – P. 254-263. doi:10.18355/XL.2021.14.04.17. http://xlinguae.eu/2021_14_4_17.html

12. Тоқсамбаева А.О. Қазіргі қазақ прозасының көркемдік ерекшелігі // Еуразия гуманитарлық институтының хабаршысы. – №3/2022. – Астана, 2022. – Б. 188-197. DOI <https://doi.org/10.55808/1999-4214.2022-3.18>

13. Алимбаев А.Е. Қожа Ахмет Ясауи хикметтеріндегі ғұмыр философиясы // Еуразия гуманитарлық институтының хабаршысы. – № 1/2023. – Астана 2023. – Б. 167-179. DOI <https://doi.org/10.55808/1999-4214.2023-1.13>

14. Райнбекова Г.С. Фразеологизмдердің контексте көріну ерекшеліктері // Еуразия гуманитарлық институтының Хабаршысы. – № 1/2023. – Астана, 2023. – Б. 113-128. DOI <https://doi.org/10.55808/1999-4214.2023-1.09>

15. Аймұхамбет Ж.Ә., Миразова М.Н., Алимбаев А.Е. Әпсаналардағы «қасиетті су» туралы мотивтердің поэтологиясы // Еуразия гуманитарлық институтының Хабаршысы. – №3/2022. – Астана, 2023. – Б. 113-124. DOI <https://doi.org/10.55808/1999-4214.2022-3.11>

16. Зайкенова Р.З., Шарап А.У. Тұрысбек Сәукетаевтың «Мен – жыңдымын» романындағы бүгінгі заман мәселелері // Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университетінің Хабаршысы. – № 1(85). – 2021. – Б. 115-123.

И.А. ТУРЛЫБЕКОВА, С.С. НУРКЕНОВА

Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана,
Казахстан

Ж.Т. ОСПАНОВА

Евразийский гуманитарный институт имени А.К. Кусаинова, Астана,
Казахстан

ВИДЫ МЕТАФОР И ОСОБЕННОСТИ ФРАЗЕОЛОГИЗМОВ, ХАРАКТЕРИЗУЮЩИХ РЕЧЕВОЕ ПОВЕДЕНИЕ (НА ОСНОВЕ РОМАНА Т. САУКЕТАЕВА «Я – СУМАСШЕДШИЙ»)

Аннотация. Фразеологизмы – это языковые единицы, передающие народную мудрость, национальную информацию, культуру последующим потомкам. При описании картины мира фразеологизмы под пером писателей становятся символом своеобразного стиля, оживляют авторский язык, становятся эффективным ярким инструментом в создании речевого описания главного героя.

В данной статье рассмотрены формы употребления фразеологизмов, характеризующих речевое поведение в прозе. В качестве фразеологизмов, выражающих речевое поведение, мы рассматриваем фразеологизмы, используемые для описания содержания, способа и ведения разговора, нежелания продолжать и начинать разговор.

В каждом художественном тексте отражается духовное богатство и народное творчество, культура, присущая одной эпохе, возникшая в тот период, достигающая поколений. Для начала исследования были выбраны фразеологизмы речевого поведения из фразеологических словарей. Среди фразеологизмов, отражающих речевое поведение, в статье были выбраны фразеологизмы, характеризующие нежелание вести беседу, способ ведения беседы и содержание разговора.

В исследование включены фразеологизмы речевого поведения, написанные в трагикомедийном жанре, из романа известного писателя современности Турысбека Саукетаева «Я – сумасшедший». В романе виртуозно проиллюстрированы актуальные проблемы современности и описаны различные моменты. В статье рассматривается значение фразеологизмов речевого поведения.

В данной работе, опираясь на классификацию метафор лингвиста А.П. Чудинова, выявлены фразеологизмы, обозначающие речевое поведение в романе Т. Саукетаева, которые относятся к определенным видам метафор.

Цель исследования – показать специфические особенности фразеологизмов, характеризующих речевое поведение, встречающееся в данном литературном произведении.

Ключевые слова: фразеологизм, виды метафор, метафора, речь, образ.

I.A.TURLYBEKOVA, S.S. NURKENOVA

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

Zh.T. OSPANOVA

A.K. Kussayinov Eurasian Humanities Institute, Astana, Kazakhstan

**METAPHOR TYPES AND PECULARITIES OF THE PHRASEOLOGICAL UNITS
CHARACTERIZING SPEECH BEHAVIOR (ON THE BASIS OF T.
SAUKETAYEV'S NOVEL "I AM CRAZY")**

Annotation. Phraseological units are linguistic units that transmit folk wisdom, national information, culture to subsequent descendants. When describing the picture of the world, phraseological units under the pen of writers become a symbol of a peculiar style, enliven the author's language, and become an effective bright tool in creating a speech description of the protagonist.

This article discusses the forms of use in prose of phraseological units that characterize speech behavior. As phraseological units expressing speech behavior, we consider phraseological units which are used to describe the content, method and

conduct of a conversation, unwillingness to continue and start a conversation.

Each artistic text reflects the spiritual wealth and folk art, the culture inherent in one era, which arose in that period, reaching generations. To start the study, phraseological units of speech behavior were selected from phraseological dictionaries. Among the phraseological units that reflect speech behavior, phraseological units that characterize the unwillingness to conduct a conversation, the way of conducting a conversation and the content of the conversation were selected in the article.

The study included phraseological units of speech behavior written in the tragi-comedy genre from the novel "I am crazy" by the famous modern writer Turysbek Sauketaev. The novel masterfully illustrates the actual problems of our time and describes various moments. The meanings of phraseological units of speech behavior are discussed in the article.

In this work, based on the classification of metaphors of the linguist A.P. Chudinov, phraseological units denoting speech behavior in T. Sauketaev's novel, which belong to certain types of metaphors, are identified.

The purpose of the study is to show the specific features of phraseological units that characterize the speech behavior found in this literary work.

Keywords: phraseological unit, metaphor types, metaphor, speech, image.

References

1. Maslova V.A. Lingvokülturologia. – M.: Akademia, 2001. – 208 s.
2. Shanskij N.M. Frazеologiya sovremennogo russkogo yazyka. – M.: Vysshaya shkola, 1985. – 160 s.
3. Lakoff Dzh., Dzhonson M. Metafory, kotorymi my zhivem. – Moskva: Editorial URSS, 2004. – 253 s.
4. Chudinov A.P. Kognitivno-diskursivnoe issledovanie politicheskoy metafory. Voprosy kognitivnoy lingvistiki. – № (001). – 2004. – S. 91-105. <https://cyberleninka.ru/article/n/kognitivno-diskursivnoe-issledovanie-politicheskoy-metafory>
5. Säuketaev T. Men – jyndymyn. Äjua aralas müñly roman. Türysbek Säuketaev. – Almaty: İP Volkova E.V. 2019 – 288 b.
6. Keñesbaev I. Frazеologialyq sözdik. – Almaty: Arys, 2007. – 800 b.
7. Smağūlova G. Qazaq tılınıñ frazeologialyq sözdıgı / G. Smağūlova. – Almaty: Qazaq universiteti, 2020. – 398 b.
8. Ospanova Z., Tolybayeva K., Nurkenova S., Duisekova K., Baltabayeva G. Lingua and culture study research on indirect communication cognitive metaphor // Xlinguae. – 13(2). – P. 157-165. doi:10.18355/XL.2020.13.02.13. http://xlinguae.eu/2020_13_02_13.html
9. Kozhakhmetova A., Ospanova Z., Mussatayeva M., Bissenbayeva Z. Axiological concepts of journalistic texts (lingua-stylistic analysis) // Xlinguae. – 13(2). – 225-234. doi:10.18355/XL.2020.13.02.19. http://xlinguae.eu/2020_13_02_19.html
10. Abdikerimova G., Duisekova K., Bissenbayeva Z. The value dominant "Laicite" as part of the media picture of the world of France // Xlinguae. – 13(1). – P. 75-85. doi:10.18355/XL.2020.13.01.06. http://xlinguae.eu/2020_13_01_06.html
11. Duisekova K., Issabekova S., Zagidullina A., Beysembayeva G., Bakitov A., Ziak P.

Structural and functional types of lexical units, their expressiveness. [Types structurels et fonctionnels des unités lexicales, leur expressivité] // *Xlinguae*. – 14(4). – P. 254-263. doi:10.18355/XL.2021.14.04.17. http://xlinguae.eu/2021_14_4_17.html

12. Toqsambaeva A.O. Qazırgı qazaq prozasynyñ körkemdik erekşelıgı // *Eurazia gumanitarlyq institutynyñ habarşysy*. – №3/2022. – Astana, 2022. – B. 188-197. DOI <https://doi.org/10.55808/1999-4214.2022-3.18>

13. Alimbaev A.E. Qoja Ahmet İasauı hikmetterindegi ğümyr filosofıasy // A.Q. Qūsayınov atyndağy *Eurazia gumanitarlyq institutynyñ habarşysy*. – № 1/2023. – Astana 2023. – B. 167-179. DOI <https://doi.org/10.55808/1999-4214.2023-1.13>

14. Rainbekova G.S. Frazеologizmderdiñ kontekste körinu erekşelikteri // A.Q. Qūsayınov atyndağy *Eurazia gumanitarlyq institutynyñ Habarşysy*. – № 1/2023. – Astana, 2023. – B. 113-128. DOI <https://doi.org/10.55808/1999-4214.2023-1.09>

15. Aimūhambet J.Ä., Mirazova M.N., Alimbaev A.E. Äpsanalardağy «qasietti su» turaly motivterdiñ poetologıasy // *Eurazia gumanitarlyq institutynyñ Habarşysy*. – №3/2022. – Astana, 2023. – B. 113-124. DOI <https://doi.org/10.55808/1999-4214.2022-3.11>

16. Zaikenova R.Z., Şarap A.U. Tūrysbeq Säuketaevtyñ «Men – jyndymyn» romanyndağy bügingı zaman мәseleleri // *Qazaq ūlttyq qyzdar pedagogikalıq universitetiniñ Habarşysy*. – № 1(85), 2021. – B. 115-123.

Авторлар туралы мәлімет:

Турлыбекова Инкар Алтынбековна – Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің докторанты, Астана, Қазақстан.

Турлыбекова Инкар Алтынбековна – докторант Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан.

Turlybekova Inkar Altynbekovna – doctoral student of L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Оспанова Жанна Толубайқызы – философия докторы (PhD), А.Қ. Құсайынов атындағы Еуразия гуманитарлық институтының доценті, Астана, Қазақстан.

Оспанова Жанна Толубаевна – доктор философии (PhD), доцент Евразийского гуманитарного института имени А.К. Кусайнова, Астана, Казахстан.

Ospanova Zhanna Tolyubaevna – Doctor of Philosophy (PhD), Associate Professor of A.K. Kussayinov Eurasian Humanities Institute, Astana, Kazakhstan.

Нуркенова Сауле Слямбековна – филология ғылымдарының кандидаты, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің профессоры м.а., Астана, Қазақстан.

Нуркенова Сауле Слямбековна – кандидат филологических наук, и.о. профессора Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан.

Nurkenova Saule Slyambekovna – candidate of philology, acting professor of L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

ХҒТАР 17.71.07

DOI <https://doi.org/10.55808/1999-4214.2023-2.15>Ө. ЧОБАНОҒЛУ¹ *Қ. ӘШІРХАНОВА² З. ЖҰМАТАЕВА³ Хажеттепе университеті, Анкара, Түркия¹Х. Досмұхамедов атындағы Атырау университеті, Атырау, Қазақстан²Назарбаев университеті, Астана, Қазақстан³(e-mail: ozkulcobanoglu@yahoo.com¹, ashirkhanovak@gmail.com²,zzhumatayeva@nu.edu.kz³)***МАҚАЛ-МӘТЕЛДЕРДЕГІ ҰЛТТЫҚ МІНЕЗДІҢ КӨРІНІСІ**

Аңдатпа. Тіл – халықтың баға жетпес қазынасы, ұлттық мінез, ұлттық байлығының көрсеткіші, оның әдет-ғұрып, салт-дәстүр, дүниетанымының тарихы. Ұлтымыздың рухани құндылықтарын, мәдени қазынасын ауызға алғанда оның алтын бастау қайнары сөз өнерінен басталатыны сөзсіз. Бітпес дауды бір ауыз сөзбен бітістіретін бабалардың шешендік толғаулары, әр кезеңнің тыныс-тіршілігін көз алдымызға алып келер төкпе өлең-жырлары, дастандары бүгінгі ұрпақтың ұшан-теңіз қазынасына айналып отыр. Соның ең бір шүйгінді саласы ауыздан-ауызға көшіп, ғасырлар бойы жинақталған мақал-мәтелдер, нақыл сөздер десек те болар. Мақал-мәтелдер тілдің ажырамас бөлігі бола отырып, сол халықтың мәдениетін, өзіндік ерекшелігін, дүниетанымын, негізгі құндылықтарын көрсетеді. Демек, мақал-мәтелдерді зерттеу белгілі бір халықтың ұлттық ерекшеліктерін түсінуге көмектеседі. Мақал-мәтелдер ұлттық мінез ерекшеліктерімен танысу үшін жақсы материал болып табылады, өйткені оларда халықтың өзіндік ерекшелігінің бейнесі, ізі сақталған. Кез келген тілдегі мақал-мәтелдерді зерттеу сол тілде сөйлейтін адамның менталитеті мен ұлттық сипатын түсінуге ықпал етуі мүмкін. Мақалада мақал-мәтелдердің халықтың мінезін, ұлттық болмысын, ерекшелігін бейнелеудегі орны нақты мысалдармен айқындалып талданады. Бұл мақала жас оқырмандар мен олардың ата-аналарына, сондай-ақ қазақтың ана тілін жақсы көретіндердің барлығына өз білімдерін толықтыруға, өз сөздерін бейнелі, шұрайлы, нақты сөздермен байытуға және жандандыруға көмектеседі.

Түйін сөздер: дүниетаным, ұлттық болмыс, мақал-мәтелдер, құндылықтар, ерекшелік, мәдениет.

* Мақала ҚР ҒжЖБМ Ғылым комитеті қаржыландыратын грант негізінде (АР 13268788 «Қазақ және түрік тілдеріндегі мақал-мәтелдердің түркілік негізі») орындалды

Кіріспе. Қазақ халқы – өз бастауын алатын арғы ата-бабаларынан жалғасқан рухани-мәдени құндылықтар жүйесін ұрпақтан-ұрпаққа үзбей жалғастыра отырып, этникалық шыңдаудан өткен көне халықтың ұрпақтары. Әр ұлт шындықты өз биіктігінен қабылдайды. Ол – құбылысты бағалау категориясы, таным деңгейі. Тілдік лингвистикада «тілдің ғаламдық бейнесі», «тілдік таңба» т.б. ғылыми атау негізінде қолданылып жүрген терминдермен аталып жүр.

Мақал-мәтелдер – сол әлемнің, өмірдің өзі сияқты өте күрделі құбылыс, сондықтан мақал-мәтелдерден қоғамдық өмірдегі түрлі оқиғаларды, бір халықтың бүкіл тұрмыс-тіршілігін, салт-санасын, тіпті тарихын, сан ғасырлық тәжірибесін көруге болады. Мақал-мәтелдер халықтың ауызша энциклопедиясы болумен қатар, тәлімгерлік роль де атқарады. Сонымен қатар, тілдің байлығы, сұлулығы және өткірлігі бір халықтың мәдени мұрасы болып табылатын мақал-мәтелдерде анық көрініс табады.

Мақал-мәтелдер халық фольклорының ажырамас атрибуты ғана емес, белгілі бір халықтың мәдениетінің атрибуты, ұлттың өмірінің көрінісі, халықтың ойы мен табиғаты. Мақал-мәтелдерді дұрыс және орынды қолдану сөйлеуге ерекше бірегейлік пен мәнерлілік береді. Сондықтан да халқымызда: «Мақал – сөз мәйегі», – делінеді.

Тіл мен мәдениет өзара сабақтас. Тіл – мәдениеттің маңызды бөліктерінің бірі. Барлық мәдени іс-шаралар тілден бөлінбейді, тіл мәдениетті дамыту мен мұраға қалдырудың маңызды формаларының бірі болып табылады. Әрбір тіл – үлкен рухани байлығы бар мәдениеттің айнасы. Мақал-мәтелдер мәдениетпен тығыз байланысты.

Мақал-мәтелдер – ұрпақтар даналығының көрінісі. Сан ғасырлардан бері сөз мәйегі саналған мақал-мәтелдер адамгершілік заңдары мен мінез-құлық нормаларының жиынтығы болды және ұлт руханиятының қалыптасуына үлкен әсер етті. Мақал-мәтелдер халықтың тарихи тәжірибесін, олардың еңбек қызметіне, тұрмысы мен мәдениетіне байланысты өмір айнасы.

Мақал-мәтелдерде ұлттық мінез ерекшеліктері көрініс табады, себебі, ұлт болмысының бейнесі халық даналығының көзі болған сөзінде сақталған. Тілдегі мақал-мәтелдерді зерттеу сол тілді тұтылатын халықтың ұлттық болмысын түсінуге ықпал етеді.

Әдістеме және зерттеу әдістері. Мақал-мәтелдердегі қазақ халқының ұлттық мінезі мен болмысын таныту мақсатында лингвистика ілімінің көптеген әдіс-тәсілдері, амалдары, құралдары және жолдары, атап айтқанда сипаттама әдісі, жүйелеу, жинақтау, талдау әдістері пайдаланылады. Мақсат қазақ халқының ұлттық мінез ерекшеліктерін таныту болғандықтан жинақталған материалдар ұлт бойындағы мінез-құлық түрлеріне байланысты сұрыпталады. Әрбір мінез-құлық ерекшеліктеріне сипаттама беріледі, әрі сол ұлттық мінездің мақал-мәтелдерде берілуі, кездесу көріністері нақты мысалдармен дәйектеледі.

Талқылау мен бақылау. Мақал-мәтелдерді лингвистикалық тұрғыдан зерттеу - тілдік фактілерді салыстыру үшін де, олардың кезеңдік даму үдерісін

анықтау үшін де қажетті, маңызды. Ұлттың менталитетін білуде оларды сан қырынан зерттеу нысаны етіп алу керек.

Академик Әбдуәлі Қайдаров мақал-мәтелдерді көркем сөз тәсілдерінің ішіндегі қуатты да құнарлы болып саналатын, барлық тілге қатысы бар ерекше әмбебап құбылыс деп есептейді [1,1].

Б. Адамбаев мақал-мәтелдердің өз ұлтының сан ғасырлық өмірлік тәжірибелерінің жиынтығы, болмысының, дүниетанымының көрінісі екендігін атап көрсетеді [2, 27].

Мақал-мәтел туралы В.И. Даль: «Поговорка, по народному же определению, цветочек, а пословица-ягодка», – десе [3,20], И.А. Рыбникова: «Поговорка - это словоупаковка, сформированное предложение, элемент мнения. Пословица – законченное мнение, законченная мысль» [4, 235] – дейді.

М. Әлімбаев мақал-мәтелдердің құрылымдық ерекшеліктеріне байланысты пікір білдіреді [5,144].

Үлкен кеңес энциклопедиясы мақалды: «Пословица – меткое изречение, которая обобщает и типизирует различное явление жизни» [3,14] – деп береді.

«Мақал-мәтелдер небір философиялық толғанымдарды, күрделі терең ойлар мен қылдан нәзік жібектен биязы, аяулы сезім тебіреністерін әсерлі жеткізетін тіл. Мақал-мәтелдер - сөз саптаудың дербес түрі. Мазмұны жағынан мақал-мәтелдер игі қасиеттерге үндеу, уағыз-әсиет сипатында болады. Мақал-мәтелдер нақылға, жөн сілтеуге ойысады» [6, 18].

Қазақ мақал-мәтелдері санын тізбелесек, Б. Адамбаевтың, М. Әлімбаевтың, Б. Абдуллинаның, Ж. Дәуренбековтың, Ж. Малайсариннің, Ө. Тұрманжановтың т.б. құрастыруымен жарық көрген еңбектерді атар едік. Қазақ мақал-мәтелдері толық жиналып болды деуге болмайды, жиналғандарының өзі түгел жарияланған жоқ. Жинақтарға берілген түсініктер, алғы сөздер мен шағын шолулар болмаса, қазақ мақал-мәтелдері қырқыншы жылдарға дейін зерттелмеген. Қазақ тіл білімінде мақал-мәтелдерді лингвистикалық тұрғыдан арнайы зерттеген Р.Сәрсенбаев болды. Ол өзінің кандидаттық диссертациясында қазақ мақал-мәтелдерінің лексика-стистикалық ерекшеліктерін алғаш рет арнайы сөз етті. Ғалым мақал-мәтелдердің өзара айырмашылықтарын лингвистикалық тұрғыдан ажыратады. Одан кейін көптеген тілші-фразеологтар өз еңбектерінде мақал-мәтелдердің табиғатына азды-көпті тоқталып отырады. Айталық, І. Кеңесбаев, Ө. Айтбаев, Н. Уәлиұлы, С. Сәтенова, Ш.Сейітова, А. Нұрмаханов, Ғ. Турабаева, Б. Уызбаева т.б. ғалымдар мақал-мәтелдердің бір-бірінен айырмашылықтарын, фразеологияға қатысын ғылыми жұмыстарына арқау етті [6, 23].

Қазақ паремиологиясының қалыптасу тарихын С.К. Кенжемұратова 3 кезеңге бөледі:

1) XIX ғасырдың екінші жартысынан XX ғасырдың 40-60 жылдарына дейінгі кезең.

2) Мақал-мәтелдердің ғылыми айналымға түскен кезеңі. Бұл кезеңде қазақ мақал-мәтелдерінің тілдік ерекшеліктері мен әдеби табиғаты зерттелді (Ө. Қайдар, Б.Шалабаев, Ө. Айтбаев, М. Әуезов, Қ. Жұмалиев, М. Ғабдуллин т.б.).

3) ХХІ ғасырда мақал-мәтелдердің антропоэзектік бағытта зерттелу кезеңі [7,9].

Мақал-мәтелдер паремиологияның зерттеу нысанына жатса да, сайып келгенде, ол – тілдік құбылыс, көркемдік-бейнелеу тәсілінің ішіндегі ең құнарлы да өнімді коммуникативтік қатынас құралы болып саналады. Мақал-мәтелдердің көп қырлы құбылыс екені ғылымда дәлелденген.

Мақал-мәтелдердің табиғатын терең зерттеген ғалым Г. Пермяков: «Бір жағынан, мақал-мәтелдер – бұл тілдің құбылысы, тіркестері тұрақты, көбінесе фразеологиялық оралымдарға ұқсас. Екінші жағынан, бұл белгілі бір пайымдауды білдіретін белгілі бір логикалық бірліктер. Үшіншіден, бұл көркем миниатюралар, шындықтың өзі туралы жалпылама (дәлірек айтқанда, модельдеу) фактілер. Мақал-мәтелдердің үштік табиғаты оларға үштік көзқарасты қажет етеді – тіл құбылысы, ой құбылысы және фольклор құбылысы ретінде» [8, 376] - дейді.

Бұл қағиданы басқа да зерттеушілер қуаттай түседі [9, 101].

Бұдан шығатын қорытынды: бір-біріне етене жақын, бір құбылыстың тел қозыдай екі көрінісі іспетті мақал-мәтелдердің өзара ортақ ұқсастықтары мен өзара ерекшеліктері де бар екендігі. Әрбір ұлттық қоғамдағы орны мен қоғам дамуына қосқан үлесін, ұлттық құндылықтарын, олардың даналық қорындағы мақал-мәтелдердің санымен ғана емес, парасат биігі деңгейімен, мән-мазмұнының тереңдігімен өлшеген дұрыс. Бұл тұрғыда қазақ мақал-мәтелдерінің өткен мен бүгінді тануда жан-жақты маңызы зор.

Тіл – қоғамдық құбылыс болғандықтан, қоғамдағы барлық өзгерістер тілге де әсерін тигізбей қоймайды. Тіліміздің даналығы, шешендігі, қоғамда орын барлық жағдайлар, олардан түйген ой мен жинақтаған тәжірибе де тілге орамды, жүрекке әсерлі қалпында өз дәуірі мен кезеңінің хабаршысындай бүгінгі күнге жетіп отыр. Тіліміздегі мақал-мәтелдер даналардың өзіндей болып, сол заманның ізіндей болып сайрап тұр.

Халықтың даналығы мен рухы оның мақал-мәтелдерінде көрінеді, ал олардың білімі тілді тереңірек білуге ғана емес, сонымен бірге халықтың ой-өрісі мен мінезін түсінуге де ықпал етеді. Мақал-мәтелдер халықтың бай тарихи тәжірибесін, еңбек қызметін, тұрмысы мен мәдениетін бейнелейді. Мақал-мәтелдерді дұрыс және орынды қолдану сөйлеуге ерекше бірегейлік пен ерекше мәнерлілік береді. Қазіргі қазақ тілінде қолданылатын мақал-мәтелдер тарихтың белгілі бір кезеңінде пайда болған, тарих сахнасында өзіне берілген рөлді атқарған. «Тілдің ерекше конструкциялары болып табылатын мақал-мәтелдер алғашында табиғи жағдайда пайда болып, одан кейін тілді айшықты ету үшін қолданылады» [10, 109].

Мақал – лингвисттер зерттеулеріндегі сыры терең, жұмбақ қырлары бар, фольклордың ең қызықты жанры. Мақал – бұл жеке адамдардың пікірін білдірмейді, халықтық бағалауды, халықтық ақыл-ойды білдіреді. Ол – халықтың рухани келбетін, ұмтылыстары мен мұраттарын, өмірдің әртүрлі аспектілері туралы пікірлерін көрсетеді. Халықтық болып табылмаған пікір мен

ой терең тамыр жая алмайды, жойылып кетіп отырады. Мақал сөйлеуде өмір сүреді, тек онда ол өзінің нақты мағынасын алады. Бұл – ғасырлық тәжірибе арқылы адамдарға келген ойлардың көрінісі. Мақалдардың әр қайсысынан назар аударуға болатын пайдалы қорытынды шығады.

Өмір өзгеріп отырды, жаңа мақал-мәтелдер пайда болды, ескілері ұмытылды, бірақ кейінгі дәуірлерге де маңызды құндылық қалды. Мақал-мәтелдердің кең таралуы мен ұзақ өмір сүруіне олардың бір бөлігінің тікелей мағынасын жоғалтып, бейнелі ауыспалы мағынаға ие болуы да себеп болды. Қоғамның қалыптасып дамуында маңызды орын алатын ауыз әдебиеті дәстүрі жеке дара тұлғаның қалыптасуында әлеуметтік маңызы бар фактор. Осы ретте халық арасында қолданылған мақал-мәтелдер қоғамның ақыл-ойы мен пайымдау мәдениетінің ортақтығының көрсеткіші ретінде көрініс табады [11, 5].

Мақал-мәтелдегі шындықтың бейнелі көрінісі өмірдің әртүрлі құбылыстарын эстетикалық бағалаумен байланысты. Эмоционалды заряд іс-әрекетке деген көзқарасты қалыптастырады, бұл мағынаның кеңеюіне әкеледі. Сондықтан мақал-мәтелдердің арасында көңілдісі, қайғылысы, ащысы бар. В. И. Даль халық мақал-мәтелдерінің осы қасиеті туралы былай деді: «Мақал – халық ақылы мен даналығының жиынтығы, бұл ауырсыну мен күрсіну, жылау, қуаныш пен көңілділік, қайғы мен жұбаныш; бұл халық санасының түсі...» [3, 110].

Мәтелдер мақалдармен тығыз байланысты. Мақалдар сияқты мәтелдер де фольклордың кіші жанрына жатады. Көп жағдайда олар мақалдарға қарағанда өте қысқа. Мақалдар сияқты мәтелдер де әдейі орындалмайды, бірақ сөйлеу тілінде жағдайға сәйкес қолданылады. Сонымен қатар, мәтелдер мақалдардан мазмұнының сипаты, формасы және сөйлеуде орындалатын функциялары бойынша айтарлықтай ерекшеленеді.

Мақал-мәтелдер – халық шығармашылығының ауызша кең таралған жанры. Мақал-мәтелдердің пайда болу уақыты белгісіз, бірақ бір нәрсе даусыз: мақал-мәтелдер өте ертеде пайда болып, содан бері өзінің тарихында халықпан бірге жасасып келеді.

Әлемнің барлық халықтарының ерекше жеке мәдениеті мен өзіндік дүниетанымы оның өзара әрекеттесуін, сөйлеу дағдылары мен сөйлеу мәдениетін, күнделікті өмірі мен дәстүрлерін қамтамасыз ететін этно-тілдік ұжымның коммуникативті ерекшеліктерінен айқын көрінеді. Мұндай ерекшеліктер этностардың тілінде жақсы сақталады және осы этностың рухани, мәдени құндылықтарының негізін көрсетеді. Өйткені тілдің дамуы адамдардың іс-әрекетінен тыс болмайды. Тұтас бір ұлтты тіл арқылы тани отырып, оның рухани және материалдық-тұрмыстық өмірінен толық ақпарат алуға болады.

Сондықтан этномәдени өмірді, халықтың, ұлттың дүниетанымдық сипатын қарастыратын антропоэзектік бағыттағы зерттеулер тіл ғылымында өз нәтижелерін береді.

Қазақ халқының рухани-мәдени құндылықтар жүйесі – жалпы түркі халықтары ата-бабаларының дүниетанымымен, тарихымен, өмір тәжірибесімен

үздіксіз жалғасып келе жатқан тұтас құбылыс. Мақал-мәтел – сөздің мұнарасы. Мұнара биіктікті, парасат асқарын меңзейді. Мақал-мәтелдер – белгілі бір халықтың өмірде көрген-білгендерінен қорытқаны. Халық өзінің басынан өткергенін сөзде бедерлеген, ой қорытқан, тұжырым жасаған. Халқымыздың өмір салты, қуанышы мен күйініші, қайғысы мен жұбанышы, кемелдікке бастайтын тәлім-тәрбиесі – барлығы да мақал-мәтелдер арқылы адамдық қасиеттің бұлжымас заңындай ұрпақтан-ұрпаққа мұра болып жетіп отырды.

Сөз қолданудың баға жетпес інжу-маржаны саналатын мақал-мәтелдерде тоқсан ауыз сөздің тобықтай түйіні дәл, мәнерлі, қысқаша, нақты айтылады. Мақал-мәтелдер әдетте ұйқасқа құрылады. Олардың көпшілігі метафоралар, эпитеттер, қайталаулар мен параллелизм сияқты жолдармен жасалады.

Ғалымдардың зерттеулері тілімізде он бес мыңнан астам мақал-мәтелдер бар деп көрсетеді [6, 150]. Демек, қаншама даналық сөздер, нақыл сөздер, ақыл сөздер бар. Бүтін бір халықтың ұзақ тарихының, саяси-әлеуметтік, мәдени-рухани өмірінің, өткені мен бүгінінің, тіршілігі мен шаруашылығының куәсі – сөз байлығы мақал-мәтелдерінде өрнектелген. Халық қуанышын да қайғысын да, өмірлік көргенін де, білгенін де тоқсан ауыз сөзге тобықтай түйе білген.

Жақсыдан үйреніп, жаманнан жирену – қазақ халқының ұлттық мінезі. «Ұлың өссе ұлы жақсымен ауылдас бол, Қызың өссе қызы жақсымен ауылдас бол» деп отыратын әр қазақ ұрпақ тәрбиесіне ұлт тәрбиесі деп қараған. Әр қазақ әйелі ұл-қыз тәрбиелеп отырмын деп қана емес, ұлттың болашағын тәрбиелеп отырмын деп асқан жауапкершілікпен қараған. Олай болса, әрбір сөзі тәрбиеге тұнып тұрған мақал-мәтелдердің орны да ерекше.

Әрине, мақал-мәтелдердің барлығын қамту мүмкін емес. Солай бола тұрса да, бала тәрбиесінде, қоғам тәрбиесінде аса қажетті ұғымдарға байланысты қазақтың мақал-мәтелдерін талдау қазақтың ұлттық сипаты мынадай негізгі белгілерді қамтитынын көрсетті: туған жерге деген махаббат; әдет-ғұрып, салт-сана, дәстүрлерге адалдық; өз отбасына, отбасындағы үлкендер мен балаларға, ел-жұртқа құрметпен қарау; қонақжайлылық заңын мұқият сақтау т.с.с.

1. Туған жерге деген махаббат:

«Туған жердей жер болмас, Туған елдей ел болмас» [12, 6]; «Кісі елінде күркірегенше, Өз елінде дүркіере» [12, 5]; «Отансыз адам - қор, Отаны бар - зор» [12,9]; «Үйде атаңның намысын қорға, Түзда Отаныңның намысын қорға» [12, 9] т.б.

Мақал-мәтелдерде қазақ халқының мәдениеті мен дәстүрлерін, діни-мифологиялық нанымдарды, тұрмыс пен әдет-ғұрыптарды, құндылықтардың жалпы жүйелерін және этникалық бірегейліктің, дүниетанымның ерекшеліктерін бейнелейтін тілдік бірліктер ұлттың ұлттық бірегейлігін айқындайтын тілдік бірліктермен тоғысады.

Қазіргі қазақтар дәстүрінде туған жердің топырағынан тұмар тағу дәстүрі де жерге тағзым етуден қалған белгілердің бірі екендігін белгілі ғалым А. Сейдімбек атап көрсетеді [13, 272].

Асанқайғының Желмаяға мініп адамзаттың өмір сүруіне қолайлы жер – Жерұйықты іздеп қазақ даласын аралап шығуы жайлы аңыздың сақталуы да жер қадірлеу идеясынан туындаған. Көне түркілер дәуірінен жеткен жерді қастерлеу, киеле санау қазақ тіліндегі жерұйық «малға, жанға құт, шұрайлы жер» [14, 297].

2. Адалдық, әдет-ғұрып, салт-сана, дәстүрлерге адалдық:

«Жаным - арымның садағасы» [12, 311]; «Әдет-ғұрып, салт-сана – елдігімнің еншісі» [12, 103]; «Ант бұзған оңбайды, Салт бұзған сорлайды» [12, 104]; «Ақылың болса, Ақылға ер, Ақылың болмаса, Нақылға ер» [12, 105]; «Өнеге күші – өлшеусіз» [12, 105]; «Өнегесіз өсу жоқ» [12,106]; «Өнерін сыйлаған өрге шығады, Дәстүрін сыйлаған төрге шығады» [12, 106] т.с.с.

«Ұлттық мәдениеттің мәні ұлттық санада ұжымдық (этностық) тұтастық, әлеуметтік интеграция, рухани кеңістік қалыптастыруымен сипатталады. Оның айқын көріністері сакрализация тәсілі мен ұлттық психологиялық негіздегі сан қырлы символдық жүйе мен тілде көрінеді. Соның нәтижесінде мәдениеттің негізгі арқауы сақталады, жаңа сапада жаңғырады, ұрпақтан ұрпаққа жетеді. Шын мәнінде қоғамда ұрпақтар жалғастығы мәдени мұраларды игеру, қабылдау, әрі қарай дамыту арқылы жүзеге асады. Атап айтқанда, мәдени ақпараттар салт-дәстүр, әдет-ғұрып т.б. рәміздік жүйемен қатар тіл арқылы, сөз өнері, сөз мәдениеті арқылы жүзеге асады» [15, 21].

3. Өз отбасына, отбасындағы үлкендер мен балаларға, ел-жұртқа құрметпен қарау: «Әйел – үйдің ажары, Бала – үйдің базары» [12, 225]; Ағайының көп болса, Қоғам бол, Бірің оған, Бірің бұған бол» [12, 225]; «Жақсы келін қызыңдай, Жақсы күйеу ұлыңдай» [12, 227]; «Ағасы бардың жағасы бар, Інісі бардың тынысы бар» [12, 229]; «Ағайын ала болса, Аузындағысынан айрылар» [12, 234] т.с.с.

Ата-ана алдындағы парыз ұғымы – ұлттық менталитетіміздің ерекше құнды ұғымдарының бірі әрі қасиеттісі, адамдықтың жоғары деңгейлі өлшемі болып саналады. «Ата-анаңа не істесең, алдыңа сол келеді» деп ұрпағының тәрбиесінде басты қағида ретінде ұстанған.

Қазақ ұлтының ерекше атап өтетін адамгершілік қасиеттерінің бірі де – бауырмалдық, туған-туысқанға деген құрмет, ата-ананы, аға-ініні сыйлау, қыз балаға қамқор болу.

Ұлтымыздың артықшылығы, тамырын тереңнен алатын қасиетті борышы – тірісінде ата-бабаны сыйлау, өлгенде рухын, аруағын ардақтау салты құрайды. Аруақ – өмірден өткен адамның рухы.

«Өз-өзіңді жаттай сыйла, Жат жанынан түңілсін», – деп, қазақ өз отбасына, отбасындағы үлкендер мен балаларға құрметпен қараған. «Өлі риза болмай, тірі байымайды» деген ұстаныммен өмір сүрген қазақ ұлтының ата-бабасын сыйлау құрметі тірісінде де, өлісінде де бірдей.

Қазақ үшін қасиетті ұғымдардың бірі болып табылатын «ел» сөзінің мақал-мәтелдер мен тұрақты тіркестердегі қолданысы Ел ұғымының

этномәдени мазмұнын тереңірек ашуға көмектеседі. Мысалы, Ел іші – алтын бесік; Өз елімнің басы болмасам да, Сайының тасы болайын; Елінен безген ер оңбас, Көлінен безген қаз оңбас; Ел құлағы елу; Елде болса ерінге тиеді, Ауылда болса ауызға тиеді; Адассаң елмен адас т.б. мақалдарда қазақ халқының дүниетанымындағы «Елдің» қадір-қасиеті, маңыздылығы бейнеленеді.

4. Қонақжайлылық әдебін мұқият сақтау да қазақ деген қасиетті елдің жазылмаған дала заңындай:

«Сый қылсаң, Сыпыра қыл»; «Жақсыны сыйласаң, Есінен кетпейді. Жаманды сыйласаң, Есігіңнен кетпейді»; «Жақсылық қылдың – құп қылдың, міндет еттің – жоқ еттең» [12, 387] «Жақсылық біреуден қайтпаса біреуден қайтады» [12, 386]; «Жақсылық еккен – алғыа орады» [12, 387]; «Сыйлассаң сый кісі, Сыйласпаң бір кісі» [12, 387]; «Шақырғанға бармасаң, Шақырусыз қаласың» [12, 390]; «Асың барда ел таны беріп жүріп, Атың барда жер таны желіп жүріп» [12, 390] т.с.с.

Адамгершілік идеясы ұлт бойындағы жақсы қасиеттерді ұлықтап, жамандықтан қашыра тәрбиелеуге негізделеді. Жақсы қасиеттер мен жаман қылықтарды салыстыра бейнелей отырып, ұрпағының келешегіне жол сілтеп, қадамын қадағалап отырған даналыққа негізделеді. Адам болудың басты талаптарының бірі этикалық норма-қалыптарды сақтауға негізделеді. Жаман адам, әділетсіз адам, арам адам, мейірімсіз адам, қатігез адам, әдепсіз адам, өтірікші адам, жемқор адам, қанішер адам т.б. тәрізді адамның жағымсыз қырлары жайлы түсініктің қалыптасуы адамның этикалық нормаларды сақтамауынан туындайды.

Адамның кісілігі оның адамгершілік және жауапкершілік деңгейімен сипатталатындықтан қазақ танымындағы тұлға теориясы да жалпы адамзаттық тұлғаның атрибуттарынан толық жауап бере алатын индивидтер аарқылы бейнеленеді. Философтардың көрсетуі бойынша: «Басқа ерікке толығымен бағынған және өз дүниетанымынан, өз ойы мен көзқарасынан айрылған адам – тұлға емес. Адам бойындағы интеллектуалдық-адамгершілік және еріктік қасиеттере неғұрлым айшықты көрінген сайың, оның өмірлік бағдарлары жалпы адамзаттық құндылықтармен сәйкес келеді, тұлғаның өзінің де маңызы артып, бұл құндылықтардың орнығуы мен дамуына оң ықпалымен әсер етеді. Бұл тұрғыда ол өз рухы, еркіндігі, шығармашылығы жақтарымен сипатталаы» [15, 249].

Қазақ ұлтының бойындағы әлем жұртшылығы мойындаған қасиеттердің бастысы –қонақжайлылық мінезі. Жалғыз атын сойып қонақжайлылық танытып, жалғыз атын түсіп беріп жомарттық жасайтын мысалдар жеткілікті. Бұл да халқымыздың дархан көңілі мен кең пейілінің көрінісі.

5. Білім мен ақылдың пайдасы:

«Көп ойлассаң – дана боласың, көп ойнасаң – бала боласың»; «Білімдіге дүние жарық, Білімсіздің күні кәріп» [12,140]; «Көп оқыған білмейді, Көп тоқыған біледі» [12,142]; «Білімдімен дсс болсаң, Сасқанда ақылын айтар.

Білісізбен дос болсаң, Топ ішінде бетің қайтар» [12,144]; «Ақылды ойланғанша, Ақымақ суға кетеді» [12, 211]; «Ақылы терең адамның аясы кең келеді. Тамыры терең шынардың саясы кең келеді» [12, 215] т.с.с.

Саналы адамзат болмысының ерекше қырларының бірі – әуесқойлық, өзін-өзі, қоршаған ортаны, табиғи құбылыстарды танып-білуге деген құлшыныс. Адамды адам ететін, оның сапалық мәнділігін арттыруға ықпал ететіні де осы қасиеті. Сондықтан адамды философиялық категория ретінде қарастыратын философтарды да, тілдік категория ретінде танитын лингвистерді де «ішке таным дүниесі бай, заттар мен құбылыстарды танып білуде өзіне ұқсас адамдардың әлеміне деген қызығушылық қетynesы бар тілді, сананы тасымалдаушы адам» [16,114) қызықтырады. Адамзаттың жаратылыстың күрделі де құпия құбылыстарының сырын білу, пайдасы мен зиянын түсіну мақсатындағы іс-әрекеті олардың танымын да кеңейте түседі. Адамзаттың «білсем» деген құлшынысынан туындаған туған мақал-мәтелдер де баршылық.

6. Еңбексүйгіштік:

«Еңбек етсең – емерсің» [12, 58]; «Таңмен таласа тұрғанның, Талай ісі бітеді. Тал түске дейін жатқанның талай ісі кетеді» [12, 59]; «Еңбек - өмірді ұзартады, Ұят – бетті қызартады» [12, 61]; «Мың шыбық шаншып өсірсең, Халқыңа орман салғаның. Халқыңа орман салғаның – Өзіңе қорған салғаның» [12, 68]; «Алғыр жігіт ақылына қарай іс қылар, Олақ жігіт оңай жұмысты күш қылар» [12, 77] т.с.с.

Тіл табиғатын сол тілде сөйлейтін халықтың болмысы, мәдениеті арқылы, халық болмысын сол халықтың сөйлеу тілі арқылы тану идеясы тілдік тұлғаның маңыздылығын айшықтай түседі.

Ғалым Н. Уәли Абайдың «Адамына қарап сөзін алма, Сөзіне қарап адамын ал» деген Абайдың философиялық ойы оның сөздері арқылы әлеуметтік, тәрбиелік, психологиялық тұлғасын танудың антропоцентристік идеясымен үндесетінін анық көрсететінін, орталық ұғымы, сөз мәдениетінің өзегі тілдік норма болып табылатын дәстүрлі парадигмада да, енді жаңа парадигмада сөз мәдениетінің өзегі тілдік тұлға болуы керек екендігін айта келе [17,16], антропоэлектік бағыттағы зерттеулер үшін тілдік тұлғаны танып-білудің қажеттілігін баса көрсетеді.

7. Өтірік айту мен еріншек болудың зияндылығы:

«Өтіріктің құйрығы бір-ақ тұтам» [12, 359]; «Жыртық үйді жел табар, Өтірік сөзді шын табар» [12, 324]; «Өтірікшінің шын сөзі зая кетер», «Өтірік деген дұшпан бар, Отқа сүйреп салады» [12, 329]; «Еріншекке бүгіннен ертең оңай» [12,359]; «Еңбек еткеннің мұқтажы табылар, Еріншек барлығынан қағылар» [12,361]; «Еріншек түске дейін ұйықтайды, кешке дейін есінейді» [12,360]; «Ерінген аузындағысынан айырылады,

Ерінбеген арыстанның аузындағыны алады [12, 360] т.с.с.

Нәтижелер. Тұлғаның басты атрибуттарының бірі – еркіндік. Бірақ жауапкершіліксіз еркіндік бейберекетсіздікке ұрындырады. Кез келген қоғамдағы адам, маңызды тұлға белгілі бір моральдық стандарттар мен шектеулерге бағынбаса халық алдындағы беделінен айрылады. Соңдықтан жауапкершілік – тұлғаға қойылатын талаптардың бірі әрі ең қиыны. Неғұрлым тұлғаның маңыздылығы артқан сайын, соғұрлым ол арқалайтын жүктің де салмағы ауырлайтын болады. Ата-бабаларымыздың, небір ұлағатты сөз қалдырған шешендер мен билердің ел алдындағы, ұрпақ алдындағы жауапкершілікті терең ұғынғанын мақал-мәтелдерден анық аңғарамыз.

Өз халқын қазақ болмысына жат қылықтардан (Өтірік айту мен еріншек болудың зияндылығы, жалқаулық пен еріншектік т.с.с.) сақтандыру мәселесін де назардан тыс қалдырмаған, аштықта да, тоқтықта да, қандай жағдайда болса да кісілік қасиеттерді сақтай білудің қажеттілігі жоғарыда келтірілген мақал-мәтелдерде айтылады. Бұл мақал-мәтелдер –ел алдындағы, ұрпақ алдындағы барлық жауапкершілікті терең түсінген қазақ ұлтының дүниетанымын көрінісін, ұлттық ерекшелігін көрсететін даналық сөздерінің қатарына жатады.

Қорытынды. Мақал-мәтел – сөз мәйегі. Мақал-мәтелдердің артықшылығы – олар ойларды әрі қысқа, әрі нұсқа, әрі өткір етіп бейнелеуінде, жеткізуінде. Мақал-мәтелдер – халық даналығының көрінісі. Өмір бір орнында тұрмайды. Тіл – жанды құбылыс. Қоғамдық формациялардың өзгеруімен, құндылықтардың ауысуына байланысты жаңа мақал-мәтелдер туындап отырады. Оны да тудыратын – халық. Ұлттық менталитеттің ерекшелігі негізінде қалыптасқан және дамыған мақал-мәтелдер көркем шығарманың тілін жаңдандыру тәсілі ретінде шығарманың тіліне ұлттық бояу береді. Авторлардың шығармаларындағы мақал-мәтелдер де осынысымен ерекшеленеді. Болашақта жеке авторлық қолданыстардың ерекшеліктерін де зерттеу қажет болып табылады.

Мақал-мәтелдерде адам туралы, оның кісілік қасиеттері туралы шынайы білім қоры жинақталғанын көреміз. Адамзаттың табиғи болмыс бітімінде қалыптасқан даралық қасиеттерін: туған жер – Атамекенді пір тұтуын, әдет-ғұрып, салт-сана, дәстүрлерге адалдығын, Өз отбасына, отбасындағы үлкендер мен балаларға, ел-жұртқа құрметпен қарауын, қонақжайлылық заңын мұқият сақтауын, Білім мен ақылдың пайдасын білуін, еңбексүйгіштік қабілетін, өтірік айту мен еріншек болудың зияндылығын, азаттық пен тәуелсіздікті бәрінен жоғары қоятын асқақ рухын сипаттайды.

Осылайша, ұлттық сипат – бұл белгілі бір ұлттың өкіліне тән дене және рухани қасиеттердің, мінез-құлық нормаларының және іс-әрекеттің жиынтығы деп толық айтуға болады.

Әдебиеттер

1. Қайдаров Ә., Тұрабаева Ғ. Қазақ мақал-мәтелдері мен авторлық-стильдік варианттары жайында // ҒА Хабарлары. Тіл сериясы. – №3. – Алматы, 1982.

2. Адамбаев Б. Халық даналығы. – Алматы: Мектеп, 1976. – 106 б.
3. Даль, В. И. Пословицы и поговорки русского народа / В. И. Даль. – Москва : ЭКСМО-Пресс, 2000. – 606 с.
4. Рыбникова М. А. Русские пословицы и поговорки. – Москва: Изд. АН СССР, 1962. – С. 32 .
5. Әлімбаев М. Мақал-мәтелдер және аударма. – Алматы, 1972. – 170 б.
6. Қарсыбекова Ш. Қазақ тіліндегі мақал-мәтелдерді топтастырудың этнолингвистикалық принциптері. Монография. – Алматы: Нұрлы әлем, 2011. – 109 б.
7. Кенжемұратова С.К. Мақал-мәтелдердің синтаксисі. Филология ғылымдарының кандидаты ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация авторефераты. – Астана, 2002. – 29 б.
8. Пермяков Г. Л. Пословицы и поговорки народов Востока: Систематизированное собрание изречений двухсот народов. – М.: Ленанд, 2020. – 672 с.
9. Аникин В.П. Русские народные пословицы, поговорки, загадки и детский фольклор. Пособие для учителя. – М.: Учпедгиз, 1957. – 240 с.
10. Ершаева А.Р., Ескеева М.Қ. «Қорқыт ата» кітабындағы адамға қатысты паремиялардың қазақ тілінде сақталуы мен дамуы // Ясауи университетінің хабаршысы. – №3 (125). – 2022. – Б. 107-115. DOI: <https://doi.org/10.47526/2022-3/2664-0686.09>
11. Kurudayıoğlu M., Temur N. Yüzyıl Becerileri Çerçevesinden Türk Atasözlerine Bir Bakış // Bilig, Sayı 99, Sayfa 1-25, Güz 2021. DOI: <https://doi.org/10.12995/bilig.9900>
12. Сегізбайұлы К. Бабадан қалған байлығым. Қазақ мақал-мәтелдері. – Алматы: Атамұра, 2014. – 408 б.
13. Сейдімбек А. Қазақ әлемі. – Алматы: Санат, 1997. – 464 б.
14. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. – Алматы: Дайк-Пресс, 2008. – 968 б.
15. Манкеева Ж.А. Қазақ тіліндегі этномәдени атаулардың танымдық негіздері. – Алматы: Жібек жолы, 2008. – 356 б.
16. Маслова В.А. Лингвокультурология. – М. Искусство, 2001. – 208 с.
17. Уәли Н. Қазақ сөз мәдениетінің теориялық негіздері. филол. ғыл. док, автореф. – Алматы, 2007. – 49 б.

О. ЧОБАНОГЛУ

Университет Хаджеттепе, Кампус Бейтепе, Анкара, Турция

К.А ШИРХАНОВА

Атырауский университет имени Х. Досмухамедова, Атырау, Казахстан

З. ЖҰМАТАЕВА

Назарбаев университет, Астана, Қазақстан

ПОСЛОВИЦЫ КАК ОТРАЖЕНИЕ НАЦИОНАЛЬНОГО ХАРАКТЕРА

Аннотация. Язык – бесценная сокровища народа, национальный характер, показатель национального богатства, история его обычаев, традиций, мировоззрения. Говоря о духовных ценностей, культурных сокровищ нашей нации, мы знаем, что ее золотой источник, несомненно, начинается с искусства

слова. Ораторские произведения предков, которые одним словом примирить спорящие стороны, поэтические поэмы, передающие жизнь каждого периода, стали сокровищницей современного поколения. Система духовно-культурных ценностей казахского народа – это целостное явление, непрерывно продолжающееся с мировоззрением, историей, жизненным опытом предков. Пословицы, являясь неотъемлемой частью языка, отражают культуру, самобытность, мировоззрение, основные ценности этого народа. Следовательно, изучение пословиц помогает понять национальные особенности конкретного народа. Пословицы являются хорошим материалом для ознакомления с особенностями национального характера, так как в них сохранился образ, отпечаток самобытности народа. Изучение пословиц на любом языке может способствовать пониманию менталитета и национального характера человека, говорящего на этом языке. В статье анализируется место пословиц в изображении характера, национальной идентичности, специфики народа на конкретных примерах. Данная статья интересна широкому кругу читателей, а также всем, кто желает обогатить и оживить свой лексический запас образными, грациозными, конкретными словами.

Ключевые слова: мировоззрение, национальная идентичность, пословицы, ценности, специфика, культура.

O.COBANOGU

Hacettepe University, Beytepe Kampus, Ankara, Turkey

K.ASHIRKHANOVA

Atyrau University named after Kh. Dosmukhamedov, Atyrau, Kazakhstan

Z. ZHUMATAYEVA

Nazarbayev Unuversity, Astana, Kazakhstan

PROVERBS ARE A REFLECTION OF NATIONAL CHARACTER

Annotation. Language is an invaluable treasure of the people, an indicator of national character, national wealth, the history of its customs, traditions, worldview. When we take into account the spiritual values and cultural treasures of our nation, its golden source begins with the art of speech. The eloquent reflections of the ancestors, which reconcile the endless dispute with one word, poems and epics that bring the life of each period to our eyes, become the treasures of the sea of today's generation. Perhaps one of the most important branches of this are proverbs and sayings, which have passed from mouth to mouth and accumulated over the centuries. It is clear that the system of spiritual and cultural values of the Turkic peoples as a whole is a holistic phenomenon, which is continuously connected with the worldview, history, life experience of the Turkic peoples of their ancestors. Proverbs, being an integral part of the language, reflect the culture, originality,

worldview, basic values of this people.

Therefore, the study of proverbs helps to understand the national characteristics of a particular population. Proverbs are a good material for getting acquainted with the peculiarities of the national character, because they have preserved the image, the imprint of the originality of the people. The study of proverbs in any language can contribute to understanding the mentality and national character of a person who speaks that language. The article analyzes the place of proverbs and sayings in the reflection of the character, national identity and identity of the people by specific examples. This article will help young readers and their parents, as well as everyone who loves the native Kazakh language, replenish their knowledge, enrich and revive their speech with figurative, concise, concrete words.

Keywords: worldview, national identity, proverbs, values, originality, culture

References

1. Qaidarov Ä., Tūrabaeva Ğ. Qazaq maqal-mätelderı men avtorlyq-stildik varianttary jaiynda // ĞA Habarlary. Tıl seriasy. – №3. – Almaty, 1982.
2. Adambaev B. Halyq danalyǵy. – Almaty: Mektep, 1976. – 106 b.
3. Däl, V. İ. Poslovisy i pogovorki ruskogo naroda / V. İ. Däl. – Moskva : EKSMO-Pres, 2000. – 606 s.
4. Rybnikova M. A. Ruskie poslovisy i pogovorki. – Moskva: İzd. AN SSSR, 1962. – S. 32.
5. Älmbaev M. Maqal-mätelder jäne audarma. – Almaty, 1972. – 170 b.
6. Qarsybekova Ş. Qazaq tılındeǵı maqal-mätelderdi toptastyrudıñ etnolingvistikalıq prinsipteri. Monografia. – Almaty: Nürly älem, 2011. – 109 b.
7. Kenjemuratova S.K. Maqal-mätelderdiñ sintaksisi. Filologia ğylymdarynyñ kandidatı ğylymi дәреjesin alu üşin daiyndalǵan disertasia avtoreferaty. – Astana – 2002. – 29 b.
8. Permäkov G. L. Poslovisy i pogovorki narodov Vostoka: Sistemativirovanoe sobranie izrecheni dnuhsot narodov. İzdatelstvo: Lenand; God izdania: 2020. – 672 s.
9. Anikin V.P. Ruskie narodnye poslovisy, pogovorki, zagadki i detski föklor. Posobie dlä uchitelä. – M.: Uchpedgiz, 1957. – 240 s.
10. Erşaeva A.R., Eskeeva M.Q. «Qorqyt ata» kitabındaǵy adamǵa qatısty pamiälardıñ qazaq tılınde saqtaluy men damuy // İasauı universitetiniñ habarşysy. – №3 (125). – 2022. – B. 107-115 <https://doi.org/10.47526/2022-3/2664-0686.09>
11. Kurudayıoǵlu M., Temur N. 21. Yüzyıl Becerileri Çerçevesinden Türk Atasözlerine Bir Bakış // Bilig, Sayı 99, Sayfa 1-25, Güz 2021. DOI: <https://doi.org/10.12995/bilig.9900>
12. Segızbaiüly K. Babadan qalǵan bailyǵym. Qazaq maqal-mätelderı. – Almaty: «Atamūra», 2014. – 408 b.
13. Seidimbek A. Qazaq älemi. – Almaty: Sanat, 1997. – 464 b.
14. Qazaq tılınıñ tüsindirme sözdıǵı. – Almaty: Daik-Pres, 2008. – 968 b.
15. Mankeeva J.A. Qazaq tılındeǵı etnomädeni ataulardıñ tanımdyq negızderı. – Almaty: Jibek joly, 2008. – 356 b.
16. Maslova V.A. Lingvokülturologia. – M. İskustvo, 2001. – 208 s.
17. Uäli N. Qazaq söz mädenietiniñ teorıalyq negızderı. filol. ğyl. dok, avtoref. – Almaty, 2007. – 49 b.

Авторлар жайлы мәлімет:

Өзкул Чобаноглу – философия докторы (PhD), Хажеттепе университетінің профессоры, Бейтепе, Анкара, Түркия.

Озкул Чобаноглу – доктор философии (PhD) профессор Университета Хаджеттепе, Бейтепе, Анкара, Турция.

Ozkul Cobanoglu – Doctor of Philosophy (PhD), Professor, Hacettepe University, Beutepe, Ankara, Turkey.

Әшірханова Қарлығаш – философия докторы (PhD), Х. Досмұхамедов атындағы Атырау университетінің аға оқытушысы, Атырау, Қазақстан.

Аширханова Карлығаш – доктор философии (PhD), старший преподаватель, Атырауского университета имени Х. Досмухамедова, Атырау, Казахстан.

Ashirkhanova Karlygash – Doctor of Philosophy (PhD), senior lecturer, Kh. Dosmukhamedov Atyrau University, Atyrau, Kazakhstan.

Жұматаева Зейнеп – педагогика ғылымдарының кандидаты, Назарбаев университетінің ассистент профессоры, Астана, Қазақстан.

Жуматаева Зейнеп – кандидат педагогических наук, ассистент профессор Назарбаев университета, Астана, Казахстан.

Zhumatayeva Zeynep – candidate of pedagogical sciences, assistant professor Nazarbayev University, Astana, Kazakhstan.

ХҒТАР 17.07.29

DOI <https://doi.org/10.55808/1999-4214.2023-2.16>С.Ш. АЙТУҒАНОВА¹ *Е.Б. СҰЛТАН²

Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан¹
(e-mail: s-aituganova@mail.ru¹, sultan_yesbol@mail.ru²)

*КӨРКЕМ МӘТІНДІ СЕМИОТИКАЛЫҚ ТАЛДАУ: СИМВОЛДЫҚ БЕЙНЕЛЕУ

Аңдатпа. Мақалада семиотика ғылымының бір тармағына жататын символдық бейнелеу құбылысының теориялық жағы сараланады. Семиотика – таңба туралы ғылым. Көркем мәтінді семиотикалық тұрғыдан талдау барысында символ, таңбалау, концепт сынды ұғымдарға кезігеміз. Аталған ұғымдар сырт қарағанда бір-біріне ұқсағанымен, олардың арасындағы айырмашылықты анықтап, көркем мәтіндегі астарлы мәнді таныту маңызды. Сол тұста символдық бейнелеу, таңбалық мән, концептілік жік нақтыланады. Бұл мақалада семиотиканың құрамдас бөлігі – символдың көркем мәтінде берілуіне, мәтіндегі бейнелілік мәселесіне қатысты теориялық тұжырымдамалар назарға алынып, семиотикалық аспектіде басқа да құрылымдарынан айырмашылығын анықтау мақсат етілді. Символ терминіне қатысты әдебиеттанудағы негізгі мағлұматтарға шолу жасалып, символикалық бейнелеудің көркем мәтіндегі қызметі талданып, символдар семиотикалық талдау аспектісінде қарастырылады. Көркем мәтін құрылымынан символды анықтау үшін оның негізгі белгілері мен мәтіндегі қызметі танылуы керек. Сонда ғана символдың таңбалық мәнін анықтау мүмкіндігі туады. Символдық бейнелеу көркем мәтіннің поэтикалық қуатын арттырып қана қоймай, код дәрежесіндегі таңбалық мағынаны да қамтиды. Сондықтан символды поэтикалық және семиотикалық тұрғыда қарастыру маңызды.

Түйін сөздер. Семиотика, таңба, символ, топонимия, көркем мәтін, мәтіндік талдау.

Кіріспе. Семиотика өткен ғасырда ғылыми айналымға еніп, гуманитарлық ғылымдарға ортақ ұғым ретінде түрлі аспектіде зерттеле бастады. Семиотика таңбаларды зерттейтін ғылым болғандықтан, семиотиктер тілді, тіл негізінде пайда болған әдеби-көркем шығармаларды таңба

* Мақала ҚР ҒЖБМ ғылым комитеті қаржыландыратын BR 10965370 «Ұлы Жібек жолының тарихи топонимиясын ғылымдар тоғысында зерделеу» ғылыми-техникалық бағдарламасы аясында жазылды

тұрғысынан қарады. Яғни тіл белгілі бір таңбалар жүйесінен тұратынын айтып, сол таңбалардың адамзатқа түсінікті, ортақ белгілерін сарапқа салды. Ч. Пирс, Ф. Соссюр, Р. Якобсон, Ю. Лотман, т.б. сынды ғалымдардың тілдің таңбалық белгісіне қатысты ой-тұжырымдары мен пайымдаулары семиотика ғылымын қалыптастырып, оның мақсаты мен нысанын айқындауға мүмкіндік берді. XX ғасырдың аяғында мәтіндерді қабылдау, түсіндіру мәселелері мәтінді белгі ретінде көрсетуге қатысты сұрақтар туғызғанын көрсете отырып зерттеушілер К. Акопян мен Я. Шулер-Галош: «Семиотикалық әдістеме шартты шындықты адресат-реципиенттің сәйкес реакциясын тудыратын кодтар мен белгілер жүйесімен реттелетін коммуникативті процесс ретінде көрсетуге мүмкіндік береді. Белгілі бір таңбалық жүйелер мен мағыналар жиынтығының көмегімен жүзеге асырылатын «субъект-объект» семиотикалық өзара әрекеттестігі қарым-қатынас тілінің белгілі бір деңгейін білдіреді», - деп көрсетеді [1, 63-64].

Көркем мәтіннің негізгі материалы – сөз. Ал сөз – белгілі бір адам танымындағы ақпаратты жеткізуші таңба, демек біз көркем мәтінді әдебиеттану тұрғысынан талдап, қарайтын болсақ, сөздің астарында жасырынған таңбалық мәнге назар аударамыз. Яғни біз көркем мәтінге семиотикалық талдау жасау барысында символдық бейнелеу ұғымына кезігеміз.

Әдістеме және зерттеу әдістері. Мақаланы жазу барысында әдебиеттану ғылымының негізгі әдістері мен жалпы ғылыми әдістерді пайдаланылды. Салыстыру, талдау, жинақтау әдістерді қолданылды.

Талқылау мен бақылау. Символ – көркем мәтіндегі семиотикалық танымды танытатын бейнелеу құралы. Символға қатысты зерттеулер ғылымда біршама қарастырылып, көптеген пікір-тұжырымдар айтылды. Символ туралы тұжырымдар Аристотель, Платон еңбектерінен басталады. Ал қазақ әдебиеттануында символға қатысты алғашқы ғылыми тұжырымды А. Байтұрсынұлының «Әдебиет танытқыш» еңбегінен көреміз. Ғалым мұнда символды тілді көріктеудің тәсілі ретінде қарап, бернелеу деп атайды. Яғни символға «бернелеу» деген қазақша балама ұсынып, термин енгізеді. А. Байтұрсынұлы: «Бір нәрсенің, көбінесе адамның мінезін, құлқын, ғамалын екінші нәрсенің мысалында көрсетіп айту бернелеу болады. Қазақтың бернемен сөйлеп отыр дегені – осы бернелеу» [2, 30]. А. Байтұрсынұлы символдың метафораға ұқсайтынын айтады: «бейнелеу ұлғайғанда бернелеуге айналып кетеді» [2, 30]. Бұл дегеніміз символдың әуел баста тілдің басқа көріктеу құралдарынан жасалып, ұлғайып, жалпыхалықтық, ұлттық сипат алып кеңеюі нәтижесінде пайда болғанын растайды. Демек символдық деңгейге кез келген ұғым жете бермейді. Сөзді не құбылысты символ арқылы бернелеп беруде халықтық таным есепке алынады. Символ ұғымы астарлау деген мәнді береді. Себебі айтушы символдық бейнелеу арқылы өзінің ойын тұспалдап, астарлап жеткізеді. Символдың мұндай ерекшелігін байқағаған қазақ әдебиеттануының атасы бернемен сөйлеу дегенді «пердемен сөйлеу» түсінігімен байланыстырды.

Пердемен сөйлеу перденің артынан, жасырып, түмшалап сөйлеу дегенді білдіреді. Демек жазушы шығармадағы ойды символ арқылы бернелеп жеткізуде, негізгі ойды астарлап жеткізеді. Бірден ашық мәнде емес, «перденің артынан айтқандай» жасырын етіп айтуын символ дейміз. Символ ұғымына қатысты бұл түсінік оның барлық сипатын ашып көрсеткендей. Сонымен қатар, А. Байтұрсынұлы символға қойылатын талаптарды да көрсетіп өткен: «Бернелеудің астарын қоя тұрып, өң жағын алғанда астыртын мағынасын қоя тұрып, лебіз мағынасының өзін алғанда жолы қанша? Ұқсастығынан сәйкестігі қанша? Діл келе ме? Болмаса июмен, бұраумен келіп әдейі бернелейін деген ниеті көш жерден көзге түсіп тұра ма, я болмаса ұқсастығы өте алыс, көруге тым қараңғы ма? Егер де бернелеудің шешуі бар болса, онысының қажеті қанша? Керек болған халде, өте ұзын емес пе? Ақылды ғана қанағаттандыра ма, болмаса көңілге я қиялға тиісті бағасын да бере ме?» [2, 31]. Демек сөзді не құбылысты бернелеп, символ арқылы жеткізуде екі құбылыстың бір-біріне ұқсауы маңызды. Егер қаламгер шығармадағы бір ойды символ арқылы жеткізуде жалғандыққа барса, яғни сәйкессіз ұғымдарды бірінің орнына бірін қолданса немесе ойды астарлап беру көзге ұрып тұса бұл символдық бейнелеудің талаптарына жауап бермейді дегенді білдіреді. Символ арқылы ойды бейнелі жеткізуде ұғымдардың «тігісі жатқызылып» кәсіби шеберлікпен әр сөз өзінің лайықты орнында тұруы керек. Сонда ғана символ өзінің негізгі сипатына сай бола алады.

Қ. Жұмалиев символды былайша айқындайды: «Символ – қазақша бір сөзбен айтқанда, бейнелеп сөйлеу. Айтайын дегенін ашып айтпай астарлап, басқа бір нәрсенің бейнесімен суреттеу» [3, 143]. Қ. Жұмалиев символдың параллелизмге ұқсас құбылыс екендігін айтады. Яғни адамдар өздерінің өмір сүруі барысында бір-біріне ұқсайтын құбылыстарды қатар қойып сипаттайтын болған. Бұдан параллелизм туындайды. Кейін параллелизмдегі екінші бір құбылыс қалдырылып айтылып, символға айналған дегенді алға тартады. Демек параллелизм қатар қойып сипатталатын екі құбылыстан тұрса, символда сол екі құбылыстың бірі түсіріліп айтылып астарлы мәнге ие болған. Ал өлең теориясын зерттеген З. Ахметов: «символ дегеніміз – балама бейне» дейді [4, 22]. Ғалым ары қарай символда құбылысты не затты сол күйінше айту емес, бейнелеп, суреттеу көрсету тән деп жалғастыра түседі. Символдың адамның тұрпатын, кескін-келбетін, сымбатын тұтасып алып сипаттайтындығын айтады. Символда шарттылық бар екенін де алға тартады. Екі құбылысты не затты ұқсату, жақындастыру метафора, метонимияға да тән екені белгілі. Алайда символдағы ұқсату, орын ауыстыру өзге ұғымдардан оқшаулау тұрады. Қаламгердің символдап бейнелейтін құбылысын басқа ешбір нәрсемен байланыстыруға келмейді. Автордың нені меңзеп, тұспалдап отырғанын ишарат, ым арқылы ғана байқауға болады. Яғни автор шығарма барысында оқырманына ойын астарлап жеткізуде тұспалдау арқылы ойын ашып айтпай ишаралап жеткізіп отырады. Символ арқылы автор ойынының жеткізілуі

оқырманның да қиялын ұштап, көркем қабылдауын арттырады. Көркем ойлауға, суреттеуге, бейнелі образдарды тануын қалыптастыруға септігін тигізеді. З. Ахметов символға қойылатын талапты былайша тұжырымдайды: «Символдың мазмұндылығы, көркемдігі дегеніміздің өзі – сол тұспал бейненің, суреттің ой-сезімге толы, астарлы мағынасы терең, әсерлі болып келуі деген сөз» [4, 23]. Символ табиғаты жағынан аллегорияға да ұқсайды. Алайда символдағы астарлы мән, ымдау, ишарамен айту оны аллегориядан даралайды.

Қазақ әдебиетіндегі символдар жүйесін жеке объекті ретінде қарастырған Ж. Мұсалының «Символ – бернелеу және оның көркемдік қызметі» атты зерттеу еңбегі бар. Мұнда зерттеуші символтану теориясын және символдың көркем әдебиеттегі қолданысын, оның көркемдік қызметін жан-жақты ашып көрсетеді. Автор: «Көркем бернелер, яғни символдар – көркемдік танымның мәнді де мазмұнды, бағалы нәтижесі болумен қатар, белгілі бір дәрежеде оның дамуы мен өзгеруінің индикаторы болып табылады. Себебі ол қалыптағы көркемдік құралдар шеңберінен асып, таным формасына, өміртану моделіне, әлемді символикалық жолмен тану-игеру жолына айналады» [5, 10] - дейді. Ғалымның бұл пікірімен келісуге болады. Себебі символ қарапайым көркемдік құрал ғана емес, ол адамның, тұтас халықтың ойлау жүйесіне, танымына қатысты ұғым болып саналады. Орыс әдебиеттанушысы А. Белый: «Таным мен шығармашылықтың мәні - символда» [6, 84] деген пікір айтады. Расында, символ бойында адам танымындағы, санасындағы ақпараттардың шоғыры жасырынған. Халықтық, ұлттық ойлау жүйесіне сәйкес символ сипаты әр түрлі болады. Бір ұлттың халқы бір тілдің тұтынушысы десек, сол тілдегі символдар жүйесіне тіл тұтынушылардың барлығына түсінікті деңгейде болады. Себебі тіл арқылы халықтық санаға жасырынған ақпараттар жеткізіліп отырады. З. Қабдолов символды былайша түсіндіреді: «Символ – бір нәрсені не құбылысты тура суреттемей, бұларға ұқсас басқа бір нәрсеге, не құбылысқа құпия келіп, жасыра жарыстырып, бүкпелей бейнелеу, ойды да ашық айтпай, тартымды тұспалмен түсіндіру. Мүнің өзі ой мен образға әрқашан астыртын, бұлдыр мағына береді деу қате, ең бастысы – символ сөз өнерінде көркем кестеленіп отырған шындыққа әсем ажар, байсалды философиялық астар береді. Шығармаға бір түрлі сыршыл сипат бітіреді. Астарлы шығарманың идеясы жалпақ, жалаңаш көрінбейді, автордың ой толғаныстары арқылы көңіл ұйытып, көкірекке терең ұялайды» [7, 192].

Символ ұғымы тек әдебиеттануда ғана қолданылатын термин емес. Ол философияға да, мәдениетке де, тіл білімінің салаларына да қатысты. Соған орай Ф. Лосев символдарды қолданылу саласына қарай: «ғылыми, философиялық, көркем, мифологиялық, идеологиялық, діни, табиғат, қоғам, адамға тән мәнерлеу символдары, сыртқы техникалық символдар» деп жіктейді [8, 196]. Символдар топонимикалық атауларда да маңызды орынға ие. Олар жер-су, елді мекен атаулары ретінде ишаралы, тұспалды сипатымен көрінеді.

Ал біз бұл мақалада поэтикалық символдарға назар аударамыз.

Б. Жетпісбаева символды тіл білімі аспектісінде қарастыра келе адамның ішкі әсерінің туындысы екендігін айтады [9, 41].

Әдебиеттану терминдер сөздігінде: «Көркемдік ойлау өнер туындысын жарататын және одан эстетикалық нәр алып қабылдайтын ақыл-ой қызметінің ерекше түрі. Мұның ғылыми практикалық ойлау жүйесінен өзгешелігі бар. Көркемдік ойлаудың табиғаты мен мәні – дүниені көркемдік тұрғыдан игерудегі рухани қабілет екендігімен анықталады. Образдық-сезімділік тұрғыдан әлемді тану, адам болмысына үңілу, тіршілік-тұрмыс мәнісін бағалау, көңіл күй құбылыстары мен қиял ырқымен жүзеге асатын суретті, бейнелі ұғымдар синтезі көркемдік ойлаудың ерекшелігі болып табылады. Болжаушылық, түспалдау, ықтималды ойлау қабілеті – көркемдік ойлаудың ерекше белгі-сипаттары» [10, 91] деген пікір келтіріледі. Бұл пікірге назар салсақ, символға тән образдылық, көркемдік, танымдық дәрежедегі ойлау жүйесінің дүниені тану, қабылдау, сезіну ұғымдарымен сәйкес келетіндігін айтады. Көркем шығарма шынайы болмыстың көркемделген. Символдың туындауы, символикалық бейнелеу өмір құбылыстарынан алынады. Шынайы болмыстағы іс-әрекет не құбылыс, затты басқаша сипаттау, оған ұқсас құбылысты не затты айқындау негізінде жүзеге асады. Символикалық бейнелеу автордың шеберлігін, ал автор сипаттауындағы символды анықтау оқырманның аңғарымпаздығын, қырағылығын танытады. Себебі мәтінге жасырынған символды, астарлы ойды анықтау кез келгеннің қолынан келе бермейді. Сондықтан символдық бейнелеу адамның интеллектуалдық деңгейінің, білігі мен білімінің, танымының жоғарылығын талап етеді. Таным процесі дүниедегі болып жатқан құбылыстар мен іс-әрекеттердің жиынтығын қамтиды. Ал ойлау жүйесі жақсы дамыған адам өзінің танымына өмір құбылыстары жайлы ақпараттарды жинақтай береді. Сол арқылы белгілі бір пайымдаулар жасап, бейне түзеді. Когнициялық жүйеге сәйкес ассоциациялық тізбектің туындауынан қалыптасқан ақпараттық жүйелер жиыны символ жасауға көмектеседі.

Символикалық бейнелеулерді бірден анықтап білу оңай емес, себебі бернелеу арқылы жасалған образдар астарлы ойды танытып, үнемі жасырын тұрады. Оқырманнан символикалық бейнелеуді анықтау үшін эрудиция қажет. Символда түйінделген, жинақталған көркем мазмұн болады. Адамның көркемдік танымындағы символдың рөлі адам мен дүние арасындағы қарым-қатынасқа, адамның қабылдауына байланысты. Символистердің пікірінше, адамның қоғамдық ортасы, дүниенің барлығы символдардан тұрады. Символдар арқылы шынайы болмысты тануға болады. Реалды тұрмыста барлық нәрсенің шынайы мәні мен астарлы мағынасы болады. Сол себепті символдар дүниесіне назар салып, олардың жасырын мәніне назар сала білу қажет. Символ адам баласының санасымен, танымымен, ақпараттарды қабылдауымен байланысты. Бұл ұғымға қатысты зерттеулер мен көркемдік жүйеде символикалық бейнелеудің теориялық негіздеріне қатысты

көзқарастар түрліше сипат алады. Себебі символды өмірдің барлық болмысынан көретін символистер де, оны тек көркемдік деңгейде қарайтын зерттеушілер де бар. Сондықтан символтануда символға берілер анықтамаларда бірізділік жоқ. Десе де барлық түсініктемелерден байқайтын бір ортақтық символдардың астарлы мән беріп, ойды жасырып қалу қабілетіне ие екендігі. Жалпы қазақ әдебиетінде символдық ойлау жүйесі, символикалық бейнелеу фольклорлық шығармалардан бастау алады. Өйткені қазақ халқы құбылыстарды бір-біріне ұқсату, салыстыру, қатарластыру, ерекше қасиетін анықтап, суреттей білу әрекеттерімен жақсы таныс. Көшпелі өмір сүргендіктен табиғат құбылыстарын жақсы білген. Онымен қоса төрт түлік малдың, аспан денелерінің жеке қасиеттерін де ерекше тани алған. Сондықтан қазақ халқының танымында символдық ойлау жүйесі сақталған.

Символдық бейнелеудің өзегінде негізінен деталь ретінде бір нысан (зат) алынады. Сол нысан (зат) көркем туынды мазмұнындағы бейнелеудің негізгі материалы болады. Бір топ зерттеушілер заттың символдық қызметін маңызды зерттеу проблемасы және миф концепциясынан бастау алған деп түсіндіреді. «Заттың табиғатын зерттеу гуманитарлық білімде түрлі мағыналарды қамтитын проблемалардың кең ауқымына ие болды... Мифопоэтикалық концепция заттың архаикалық мәдениетте қалыптасу ерекшеліктерін қарастыра отырып, заттың шығу себебін адамның символикалық сұранысымен байланыстырады», – деп жазады зерттеушілер Б. Нұрдәулетова және Ж. Аймұхамбет [11, 79].

Кейін көркем әдебиет туындыларына да халықтық танымдағы символикалық ойлау жүйесі ойысып отырған. Г. Сәулембек көркем шығармада символдық бейне негізінде жасырынған мәтіндерге қатысты: «символдық ойлау, қарапайым адамның ақылы жете бермейтін әдеттен тыс ассоциациялар, оғаш неологизмдер, тіпті тұтас өзіндік сөздіктер мен өзіне ғана тән тілдің қалыптасатынын байқаймыз» [12, 83] – деген пікір білдіреді.

Символтану теориясының негізгі сипатын толық ашып көрсету үшін оның эволюциялық дамуына назар салған дұрыс. Өйткені символ ұғымының алғашқы мәні әдебиеттің дамуы барысында өзгерістерге де ұшырап отырған. Ежелгі дәуірдегі әдебиеттегі символдар жүйесі орта ғасыр әдебиеттерінен ерекшеленеді. Сол секілді жаңа дәуір әдебиетіндегі символдық бейнелеудің типі өзгеріске ұшырайды. Себебі адамның ойлау жүйесі заман дамуына сай, құндылықтардың ауысуына орай символдық бейнелеу де өзгеріп отырады. Өйткені символ адамның ойлау жүйесі мен танымымен тікелей байланысты ұғым болып саналады. Символдың алғашында философиялық ұғым ретінде қалыптасқаны белгілі. Жалпы ғылымда символдың түрліше түсіндірілуі қарама-қайшылықтарға да ие болған. А. Бергсон: «Ол ең алдымен тәжірибенің құралы және тәжірибелік мақсат ұстанады. Статикалық қатар ретінде ол нағыз өмірдің жаңды қозғалысын көрсете алмайды. Ішкі сезімдердің барлық реңкін бейнелей алмайтын тіл тек жалпы мен жансызды ғана белгілеп береді. Сөздер біздің өз «менімізді» толық

көрсете алмайды. Олар тек «біздікін», жалпыны жеткізеді. Ал тереңдігі басты нәрселер ашылмай қала береді. Ақиқат тек үнсіз түйсінуде ашылады» [13, 48]. Символикалық бейнелеуде астарлы ойды жеткізу халықтық таным тәжірибесімен де тікелей байланысты. Халықтық тәжірибе дегенімізде белгілі бір ұлт өкілдерінің күнделікті өмір тұрмысынан түйген ойлары, үнемі қайталанып отыратын іс-әрекеттерінің жиынтығын айтамыз. Соның нәтижесінде белгілі бір ұлтқа тән халықтық ойлау жүйесі қалыптасады. Ал мұндай тәжірибелер мен халықтық ойлау жүйесі ұғымдардың символикалық бейнеленуіне алып келеді.

«Поэтикалық сөздік» еңбегінде символға былайша түсінік беріледі: «Символ – көпмағыналы заттық образ. Суреткер туғызған көркем шындықтың түрлі жоспарларын олардың өзара ортақтығы, туыстығы негізінде біріктіре алады. Символ құбылыстар параллелизміне, сәйкестіктер жүйесіне құрылады. Оған поэтикалық троптарда болатын метафоралық бастау тән. Бірақ символда ол бастау терең ой түрткімен байытылған, символикалық бейнелеудің көп мәнділігі мен маңызы сонда, ол тіпті болмыстың түрлі аспектілеріне тең дәрежеде қатысты бола алады» [14, 263].

Көркемдік құралдар символ құрамына еніп оның бейнелелігін туғызуға алғышарт ретінде қызмет етеді де, ары қарай кеңейіп дүниетанымға әсер етуіне, ассоциациялық жүйесіне ықпал жасауына орай таңбалық қасиетке ие болады. Айта кететін жайт, кез келген ұғым символ бола алмайды. Символдық бейнелеуге ие болу үшін бұл ұғым астарындағы мән мен мағына, бейне халықтық сипат алуы керек. Сол себепті белгілі бір халықтың ұлттық ойлау жүйесінде символдық ақпарат енгізілген болмаса, халық өкілдері символды анықтап таба алмайды. Өйткені бұл ұлттың танымында мұндай ақпараттар жоқ. Мәселен, сөз символ ретінде қазмет ететін «аққу – махаббат белгісі» секілді баламалы сипат түркі тектес халықтардан бөлек өзге ұлт өкілдері үшін символға айналмауы мүмкін. Сондықтан символдардың бойында халықтық, ұлттық, этностық ерекшеліктер орын алады. Бұл әлемнің тілдік бейнесін қалыптастыруға қызмет етіп, когнитивті ойлау жүйесімен сабақтасады.

Символтанушы ғалым А.Ф. Лосев символ ұғымы бойынша мынадай тұжырымдамалар ұсынады:

- Заттың символы оның мағынасы, мағына боғанда сол символды құрастыратын, сол заттың терең негіздеріне бойлай отырып, оны модель ретінде қайта тудыратын мағынасы;

- Заттың символы оны жинақтау болып саналады. Символдағы жинақтау жай ғана абстрактілі емес, символданушыны қоса қамтитын шексіз құбылыс;

- Заттың символы оның заңы, сол заттың эмпирикалық нақтылығынан мүлде тыс, оны мағыналық тұрғыда қайта тудыратын заңы;

- Заттың символы сол заттың заңды түрде реттелуі, бұл процесс сол заттың мағыналық құрылуы мен моделін тудыру принциптері бойынша іске асады;

- Заттың символы оның құрылу принциптеріне сай безендірілген ішкі-

сыртқы көрінісі;

- Заттың символы оның құрылымы және ол жекелеген шексіз көріністерден құралады;

- Заттың символы оның белгісі, бұл қатыс қалған, шектеулі нақты белгі емес, жекелеген сансыз құрылымдар тудыра алатын жаңды белгі, ол символда дерексіз идеялық-образдылық түрінде көрінеді;

- Заттың символы сол заттың қандай да бір нышан-белгісі ретінде көрінгенімен де, ол белгінің сол символды құрап тұрған әр түрлі жекелеген бірліктердің тікелей мазмұнымен ешқандай да байланысы жоқ, бұл бірліктер символы құрастырушы негізгі принципке орай жаңаша, символдық тұтастыққа айналады;

- Заттың символы оның толық тепе-тең үйлестігі, яғни білдіруші зат пен оны білдіретін идеялық-образдылықтың бір-біріне кірігіп кетіп, біртұтас символдық тепе-теңдікке айналуы [8, 66].

Семантикалық бейнелеу туралы Г. Балтабаева былай дейді: «Семантикалық сипат – шығарманың көркемдік келбетін көтеретін айрықша факторлардың бірі. Мұнда қаламгер айтпақ ойын көзге ұрардай жарқыратып ашып тастамайды, көлегейлеп, астарлап, символмен, меңзеумен, шағын деталь арқылы, астарлы метафора көмегімен тұспалдап, ишарамен, емеурінмен ұсынады» [15, 49]. Байқағанымыздай, символдық бейнелеуге тұспалдау, меңзеу, ишаралау, астарлау сынды сипаттар тән. Аталған сипаттар символдың мәнін, болмысын, бейнелеу жүйесіндегі қызметін ашып бере алады.

Нәтижелер. Символдық бейнелеу үшін бастапқы мән мен қосалқы мағына болады. Яғни символға айналатын зат не құбылыс мағына астарында қалып, телінетін, баланатын сөз арқылы көмкеріліп кетеді. Символ өз табиғатында алғашқы ұғым және бейнелі мағына сияқты құрылымнан тұрады. Кез келген символдың өзінің мағынасынан бөлек телінетін қосарлы мағынасы болады. Бұл мағына адам санасында бейне тудыруға қызмет етеді. Символға айналған ұғым қандай да бір зат пен құбылыстың ойымыздағы көрінісі, бейнесі, мағынасы дегенді білдіреді. Сонымен қатар, кез келген символда өзі ишаралайтын астарлы бейне болады. Бейнесіз символ өмір сүрмейді, бірақ кез келген бейне символға айнала бермейді. Символ бір мағынамен шектеліп қалмайды, оған жинақылық, жұмбақтау сипаты тән, оның мағыналық мүмкіндігі барынша кең.

Қорытынды. Сонымен талдау нәтижесінде «символ – көркем бейнелеу тұрғысында айтылар ойды жинақтау» деген тұжырым жасай аламыз. Символ бойындағы бұл жинақтауды астарлы мағына мен көпшілікке таныс мағынаның жиынтығы ретіндегі көрінісі деп түсінеміз. Символ көркем шығарманы тудырушы тұлғаның интуициясы арқылы жасалады. Өйткені қандай да бір затты не құбылысты балама ретінде алу үшін қаламгерге сезімталдық қажет. Символ арқылы жаңа мағына, поэтикалық тың үлгілер туындайды. Сонымен қатар символ табиғатына шебер логика тән.

Әдебиеттер

1. Hakobyan K., Šuler-Galos J. Postmodern Discourse and Its Semiosis // Postmodern Discourse and its Semiosis. Journal of Language and Education. – 1(3). – P. 63-71. <https://doi.org/10.17323/2411-7390-2015-1-3-63-71>.
2. Байтұрсынов А. Әдебиет танытқыш. Зерттеулер мен өлеңдер. – Алматы: Атамұра, 2003. – 208 б.
3. Жұмалиев Қ. Қазақ әдебиеті тарихының мәселелері және Абай поэзиясының тілі. – Алматы: Қазақтың көркем әдебиет мемлекеттік баспасы, 1960. – 363 б.
4. Ахметов З. Өлең сөздің теориясы. – Алматы: Мектеп, 1973. – 212 б.
5. Мұсалы Ж. Символ-бернелеу және оның көркемдік қызметі. – Алматы: Ан Арыс, 2015. – 160 б.
6. Белый А. Символизм как миропонимание. Москва: Республика, 1994. – 528 с.
7. Қабдолов З. Сөз өнері. – Алматы: Қазақ университеті, 1992. – 352 б.
8. Лосев А. Проблема символа и реалистическое искусство. – Москва: Искусство, 1976. – 367 с.
9. Жетписбаева Б. Символ в движении литературы. – Алматы: Ғылым, 1999. – 288 с.
10. Әдебиеттану. Терминдер сөздігі (Құрастырушылар: З.Ахметов, Т.Шаңбаев). – Алматы: Ана тілі, 1998. – 384 б.
11. Нұрдәулетова Б., Аймұхамбет Ж.. Претендентті мәтіндердегі зат-символ мәселесі // Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ Хабаршысы. Филология сериясы. № 4(137)/2021. Б. 78-85. <https://bulphil.enu.kz/index.php/main/issue/view/18/17>
12. Сәулембек Г. Қазіргі прозадағы постмодернизм // Фил.ғыл.док.диссер. – Алматы, 2017. – 136 б.
13. Бергсон А. Творческая эволюция. – Москва: Канюи-Пресс, 1998. – 384 с
14. Квятковский А. Поэтический словарь. – Москва: Советская энциклопедия. – 1966. – 376 с.
15. Балтабаева Г. Тәуелсіздік кезеңіндегі қазақ прозасы. Оқу құралы. – Алматы: ҚазМемҚызПУ, 2012. – 273 б.

С.Ш. АЙТУҒАНОВА, Е.Б. СҰЛТАН

Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана,
Казахстан

СЕМИОТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ ХУДОЖЕСТВЕННОГО ТЕКСТА: СИМВОЛИЧЕСКОЕ ИЗОБРАЖЕНИЕ

Аннотация. В статье дифференцируется теоретическая сторона феномена символического изображения, относящаяся к семиотической науке. Семиотика – наука о знаках. При семиотическом анализе художественного текста сталкиваемся с такими понятиями, как символ, маркировка, концепт. Несмотря на то, что перечисленные понятия внешне схожи, важно определить

разницу между ними и определить подтекст в описании автора в художественном тексте. Там же определяется символическое описание, знаковое понятие, концептуальный разрыв. Поэтому в нашей статье мы поставили цель выделить отличия семиотики от других ее структур, приведя теоретические концепции, касающиеся передачи в художественном тексте компонента семиотики – символа, украшения и изображения художественного текста. В статье мы рассмотрели основные положения в литературоведении, касающиеся термина символ, рассматривали описание символического изображения в художественном тексте как один из семиотических анализов символа. Чтобы определить символ из художественного текста, нам необходимо знать его основные признаки и его функцию в тексте. Только тогда мы сможем определить символическое значение символа. Символическое описание не только увеличивает поэтическую мощь художественного текста, но и включает в себя код знаковых систем. Поэтому символ можно рассматривать как с точки зрения поэтики, так и с точки зрения семиотики.

Ключевые слова. Семиотика, символ, знак, художественный текст, анализ текста

S. SH. AITUGANOVA, E.B. SULTAN

L.N.Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

SEMIOTIC ANALYSIS OF A LITERARY TEXT: SYMBOLIC DESCRIPTION

Annotation. The article differentiates the theoretical side of the phenomenon of symbolic description related to semiotic science. Semiotics is the science of signs. In the semiotic analysis of a literary text, we encounter concepts such as symbol, marking, concept. Despite the fact that the listed concepts are superficially similar, it is important to determine the difference between them and to determine the subtext in the description of the author in the literary text. It also defines a symbolic description, a symbolic concept, a conceptual gap. Therefore, in our article we set out to highlight the differences between semiotics and its other structures, giving theoretical concepts concerning the transfer of a semiotic component in a literary text – a symbol, decoration and image of a literary text. In the article, we examined the main provisions in literary studies concerning the term symbol, considered the description of a symbolic image in a literary text as one of the semiotic analyses of a symbol. To identify a symbol from a literary text, we need to know its main features and its function in the text. Only then will we be able to determine the symbolic meaning of the symbol. Symbolic description not only increases the poetic power of a literary text, but also includes the code of sign systems. Therefore, the symbol can be considered both from the point of view of poetics and from the point of view of semiotics.

Keywords. Semiotics, symbol, sign, artistic text, text analysis

Reference

1. Hakobyan K., Šuler-Galos J. Postmodern Discourse and Its Semiosis // Postmodern Discourse and its Semiosis. Journal of Language and Education. – 1(3). – P. 63-71. <https://doi.org/10.17323/2411-7390-2015-1-3-63-71>.
2. Baitürsynov A. Ädebiät tanytqyş. Zertteuler men öleñder. – Almaty: Atamūra, 2003. – 208 b.
3. Jūmaliev Q. Qazaq ädebiät tarihyñ mäseleleri jäne Abai poeziasynyñ tılı. – Almaty: Qazaqyñ körkem ädebiät memlekettik baspasy, 1960. – 363 b.
4. Ahmetov Z. Öleñ sözdiñ teoriasy. – Almaty: Mektep, 1973. – 212 b.
5. Mūsaly J. Simvol-berneleu jäne onyñ körkemdik qyzmeti. – Almaty: An Arys, 2015. – 160 b.
6. Belyi A. Simvolizm kak miroponimanie. – Moskva: Respublika, 1994. – 528 s.
7. Qabdolov Z. Söz öneri. – Almaty: Qazaq universiteti, 1992. – 352 b.
8. Losev A. Problema simvola i realisticheskoe iskustvo. – Moskva: Iskustvo, 1976. – 367 s.
9. Jetpisbaeva B. Simvol v dvijenii literatury. – Almaty: Ğylym, 1999. – 288 s.
10. Ädebiätanu. Terminder sözdığı (Qūrastyruşylar: Z.Ahmetov, T.Şańbaev). – Almaty: Ana tılı, 1998. – 384 b.
11. Nürdäuletova B., Aimühambet J.. Pretendentti määtinderdegi zat-simol mäselesi // L.N. Gumilev atyndağı EĪU Habarşysy. Filologia seriasy. № 4(137)/2021. B. 78-85. <https://bulphil.enu.kz/index.php/main/issue/view/18/17>
12. Säulembek G. Qazırğı prozadağı postmodernizm // fil.ğyl.dok.diser. – Almaty, 2017. – 136 b.
13. Bergson A. Tvorcheskaia evolüsia. – Moskva: Kanün-Pres, 1998. – 384 s.
14. Kvätkovski A. Poeticheski slovär. – Moskva: Sovetskaia ensiklopedia. – 1966. – 376 s.
15. Baltabaeva G. Täuelsizdik kezeñindegi qazaq prozasy. Oqu qūraly. – Almaty: QazMemQyzPU, 2012. – 273 b.

Авторлар жайлы мәлімет:

Айтуғанова Сәулеш Шамшақызы – филология ғылымдарының кандидаты, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің профессоры, Астана, Қазақстан.

Айтуғанова Саулеш Шамшаевна – кандидат филологических наук, профессор Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан.

Aituganova Saulesh Shamshakyzy – Candidate of Philological Sciences, assistant professor of L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Сұлтан Есбол Болатұлы – Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің докторанты, Астана, Қазақстан.

Султан Есбол Болатулы – докторант Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан.

Sultan Esbol Bolatuly – doctoral student, L.N.Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

XFTAP 17.09.91

DOI <https://doi.org/10.55808/1999-4214.2023-2.17>

М. АРСЛАН¹

*Д.С. ЖАЛЕЛОВ²

Памуккале университеті, Денизли, Түркия¹

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан²

(e-mail: marслан@pau.edu.tr¹, daulet.zhalelov1994@mail.ru²)

ШАЛКИІЗ ТОЛҒАУЛАРЫНДАҒЫ ЖАУЫНГЕРЛІК РУХ

Аңдатпа. Жыраулар поэзиясы уақыт өткен сайын маңызы мен құндылығы артуда. Тереңдеген сайын санаңда ойлар жаңғырып, тың жаңалықтармен толығады. Шығармашылығындағы синкреттілік пен ой сабақтастығы уақытпен бірге жанданады.

Зерттеу мақалада Шалкиіз Тіленшіұлының толғауларындағы жауынгерлік рухтың көрінісі, уақытпен сабақтастығы, сан қырлылығы қарастырылады. Толғаулардың өн бойында кездесетін сөздерге жан-жақты талдаулар жасалып, әдеби тұрғыдан бірнеше бөліктерге бөлінеді. Жауынгерлік рухтың көрінісі және толғаудағы сипаты мен мәні анықталады. Зерттеу мақалада басқа да халықтардың әдебиетіндегі жауынгерлік рухпен байлынысы да тақырыптың кеңінен ашылуы үшін қолданылады. Жыраулар арасындағы ой мен тақырып үндестігі де баяндалады. Жауынгерлік рух байқалатын толғауларға әдеби талдаулар мен салыстырулар жасалады. Шалкиіз шығармашылығындағы ерекшелік те сөз қолданысындағы туралық пен нақтылық та сөзге тиек болады. Жыраулар поэзиясындағы жауынгерлік рухтың көрінісі мен толғаулардағы қаһармандар бейнесі кеңінен талданады. Толғаудағы кейіпкерлер мен автордың азаматтық көзқарасы басшылыққа алынады. Толғауларындағы синкреттілік, оның ішінде жауынгерлік, батырлық, қайсарлық туралы айтылатын үзінділердің түпкі өзекті мағынасы анықталып, ғалымдардың пікірімен дәлелденеді. Жалпы алғанда, жыраулардың сан қырлы өнері мен жауынгерлік кезеңде жауынгерлік рухты қалыптасыруда атқарған еңбектерін зерттеп, түсіну құнды.

Түйін сөздер: Шалкиіз жырау, жауынгер, рух, жауынгер, жорық жыршысы, жыраулар поэзиясы, хандық дәуір әдебиеті.

Кіріспе. Шалкиіз жырау толғауларындағы сарын мен жыраудың тұлғалық қасиетіндегі синкреттілік, жыраудың барлық болмысын ашады. Біз қарастырғалы отырған жауынгерлік рух Шалкиіздің біздің заманымызға жеткен шығармашылығынан айқын байқалады. Жыраудың «Алаштан байтақ озбаса...», «Жебелей жебе жүгірген...», «Жапырағы жасыл жаутерек...», «Би Темірге

бірінші толғау», «Туырлықсыз қара үйге», «Жауынды күні көп жүрме...», «Ор, ор қоян, ор қоян...», «Көктеп мінген еріңнің...» сынды толғауларындағы жауынгерлік рух пен қайсар мінез толғау тармақтарының әр бөлігін нығыздап тұр. Қазақ пен ноғайға ортақ тұлғаның шығармашылығы да өмір жолы да екі жұртпен тікелей байланысты. Жырау толғауларынан айқын байқалатын тұс – оның мағына жағынан біртұтас келуі. Шалкиіз толғауларына негіз болған мәселелер – елдік, ерлік, азаттық, жаугерлік және тіршіліктің басқа да көріністері. «Ол қазақ поэзиясындағы философиялық бағыттың негізін салды. Бұл тұрғыдан алғанда, Шалкиізді қазақтың барлық жырауының атасы деуге болады» [1, 55]. Жырау толғауларында кездесетін негізгі тұлғалар: Шалкиіздің өзі, Темір, Арық хан, Мансұр, Азике. Жырау ешқандай билік өкілдерін шамадан тыс мадақтап, әсірелеп көрсетпей, ақиқатты айтқан. Бізге жеткен толғаулары аз болса да, мағына мен мазмұны жағынан жүйелі. Жастық шағы Ноғай ордасының тізгінін ұстаған Мұса бидің жанында өтті. Содан кейін атақты Би Темірдің жанынан табылғаны белгілі. Зерттеушілер қазақтың ханы Хақназардың жанында да өмір сүріп, өзінің ақыл-кеңесін айтқанын баяндайды. Қазақ толғауларының өрнегі мен көркемдігін байытқан жырау. Мұрасы ХІХ ғасырдан бастап қағаз бетіне түсті.

Шалкиіз Тіленшіұлы бойындағы батырлық, қайсарлық және жауынгерлік рух – жыраудың толғауларынан айқын байқалып, шығармашылығының салмағын арттырып тұр.

Жырау шығармашылығындағы жауынгерлік рух, толғау сипатын да, мәнін де өзге арнаға құбылтады. Түрік батырларының бойындағы жауынгерлік пен рухтың қосындысы тарихта көптеп айтылады. Санамалап көрсек:

- Жауынгер – қайсарлық пен қайраттың сипаты;
- Жауынгер – мінез бен шынайылықтың бейнесі;
- Жауынгер – бауырмалдық пен қайтпас жігердің тоғысқан тұсы;
- Рух – іс-әрекеттің ең жоғары нәтижесі;
- Рух – материалдық санадан жоғары ардың жемісі;
- Рух – намыс пен адамдықтың түйіскен тұсы.

Осы екі ұғымнан жауынгерлік рухтың көрінісі туындайды. Қазақтың әр азаматының бойында жоғарыдағы біз айтқан қасиет қалыптасқан. Санамалап көрсеткен анықтаманың қызмет ететін тұсы тұлғалардың іс-әрекетінде. Шалкиіз Тіленшіұлының бойында жауынгерлік рухтың болуы да заңдылық. Би Темір билігінің шырақшысына айналған жыраудың келелі кеңесте шешіліп сөйлеп, жаугерлік тұста қолына алдаспанын алып топ бастау тұлғаның жан-жақты кемеденуі.

Әдістеме және зерттеу әдістері. Ғылыми зерттеу мақаламыздың нысаны етіп Шалкиіз Тіленшіұлының толғаулары негіз етіп алынды. Шалкиіз толғаулары тарихи тұрғыдан да мәні мен мағына жағынан да ауқымды еңбек жиынтығы. Шалкиіз толғауларында өз заманының кемшіл және өтімді тұстарын нығыздап, турасын айтқан. Толғаулар арқылы тарихи деректер мен

өмір сүрген тұлғалардың іс-әрекетін анықтаймыз. Шалкиіз жыраудың әдеби мұрасы мен өмірбаянына кеңінен тоқталып, әдеби талдаулар келтірген зерттеушілер: М. Мағауин, С. Қасқабасов, Х. Сүйіншәлиев, Е. Тұрсынов, С. Негимов, А. Әлтай т.б. Зерттеу мақаланы жазу барысында әдеби және поэтикалық тұрғыдан талдау мен салыстыру әдіс-тәсілдері қолданылды.

Талқылау мен бақылау. Шалкиіз Тіленшіұлы шығармашылығы сан қырлы. Толғауларының негізгі сипаты – шынайылық пен асқақтыққа құрылған. Шалкиіз – жырау, қолбасшы, жаугерлік кезеңнің көшбасшысы, жорық жыршысы. Мұраларындағы жауынгерлік рухтың көрсеткіші, жыраудың бет-бейнесімен сабақтасып жатыр.

Рух – қасиетті ұғым. «Рух абсолютті мағынада ашылады» деп пікір білдірген Гегель, кез келген адам рух арқылы өзін байлаған шектеуден өтіп, жалпылыққа ауыса алтандығын айтады [2, 24]. Руханиятты рухы жоғары кемелденген тұлғалар құрайды. Әлемді дамытып рухтандыратын, әлеуметтік ортаны бір негізге шоғырландыра алатын оң нәтижелі күш, шынымен феномен [3, 67]. Біз қарастыратын шығармашылықтың, дүниетаным мен рухани ойдың ішкі байланысын жалпы іс-әрекет бейнесінен анықтауды қолдайтын пікірлер де бар [4, 129].

Жыраулар бойындағы асқақтық пен жауынгерлік рух сақ пен ғұннан келе жатқан алтын өзек. XV-XVIII ғасырды алып жатқан хандық дәуір кезеңінің қай тұлғасын алсаңыз да рухани жағынан кемелденіп толысқан. Жауынгердің атқаратын ісі халықтың бақытты да баянды өмір сүруін қадағалайды. Қай заманда болмасын негізгі позициясы тыныштықты сақтау, елін қорғау. Серікбол Қондыбайдың «Жауынгерлік рух» кітабында: «Қазақ батырлары тек әскери кәсіппен айналысқан. Әскери қызмет – олардың қоғамдық функциясы, солардың монополиясы еді. ...Соғыс кезінде Отанды жаудан қорғау, елді басқыншылардан азат ету, халықтың қонысын, жерін кеңейту, жау қолында, тұтқында жүргендерді азат ету, жау қолында өлгендердің ата кегін қайыру сияқты мақсаттармен жүргізілетін [5, 129]. Жыраулардың бойынан да осы аталмыш көрініс алдыңғы қатарға шығады. Қазақ батырларына лайықты жауынгерлік мінез танытқан.

Шалкиіз жыраудың «Жебелей жебе жүгірген» атты толғауындағы жауынгерлік рухтың көрінісі ерекше. Бізге жеткен осы толғау өте қысқа болса да мәні мен маңызы терең. Толғауда түрік баласы үшін оның ішінде жауынгердің ең басты қорғандарына айналған тұлпар, сауыт, алдаспан жайлы баяндайды. Жауынгердің жаугерлік заманда басты күші осы үш таған. Астында – тұлпары, үстінде – сауыты, қолында – алдаспаны бар жауынгер алынбас қамал іспетті.

Жебелей жебе жүгірген
Ерлердің арғымақтан игі малы болар ма;
Жағаласса, жыртылмас,
Ерлердің жеңсізден игі тоны болар ма;

Дулығалы бас кескен

Ерлердің алдаспаннан игі қолы болар ма? [6, 28].

Толғаудағы ой мен сөз қолданыстары түркілік сарынмен жанасады. Арғымағы астында, сауыты мен алдаспаны сайланған жауынгердің келбеті көз алдымызға келеді. Кез келген адам осындай рухты сөзді өз бойынан өткізбей айта алмайды. Шалкиіздің әрі жырау, әрі жаугершілік кезеңнің қақ ортасында жүрген жорық жыршысы екеніне шығармашылығы дәлел болады. Жыраудың «Бұз үстіне от жаққан...» деп басталатын толғауы бар. Толғаудағы тік мінез бен жасымайтын жігер айқын көрінеді:

Бұз үстіне от жаққан,
Бұзмай бұлан пісірген.
Мен иемнің бөрлі ала тасы едім.
Иә, ием, сенің сырың мен білем,
Менің ием би Темірдің әрі өзім
Жау көрген күн жүрегіннің басы едім,
Көз үстінде қасы едім!.. [6, 36].

Толғаудағы негізгі мән мен мағына жаугерлік тұсындағы жыраудың би Темірдің беделін асқақтататып көрсетуі. Би Темірдің абыройын көтеру арқылы жырау өзінің тұлғалық қасиетінің жоғары екендігінен де хабар береді. Тарихи деректерге сүйенсек, би Темірге арнайы қаратыла айтқан екі толғауы біздің ұрпақ қолына жеткен. Бұл толғауда Темірдің жанына жүргендігі жайлы ғана айтылады. Негізгі бағыт өзін жалпақ жұртқа таныстыру. Осы толғаумен үндес қазақ пен ноғайға ортақ Қазтуған жырауда да бар:

Буыршынның жалғыз қырқар азуы,
Бөкеннің желіп өтер төрт саны,
Бұғының ауыр қара мүйізі,
Бидайықтың жалғыз соғары,
Қашағанның ұзын құрығы,
Ақ Орданың тіреу сырығы [6, 22],
Қарт бурадай тіздеген –
Мен Қарғабойлы Қазтуған,
Қайғыланып асып барамын
Ноғайлы-қазақ елімнен! [6, 22].

Қазтуғанның бойындағы жігер мен асқақтық Шалкиіздің толғауында да өміршеңдігін көрсеткен. Өзін мастанып мадақтағаны емес, таныстыру толғауы іспетті.

Хандық тұсында Шалкиіз сынды жыраулар тобы, әдебиет өкілдері сол кезеңнің өркендеуіне ықпал жасады. Арғысы сақ пен ғұннан бастау алып, түрік қағанатында күшіне енген жауынгерлік рух, жыраулар кезеңінде өзгеше бір түр сипатқа енді. Академик С. Қасқабасов: «Жалпы, қазақ жырауларының тегі тарихи, қоғамдық және рухани тұрғыдан алғанда сонау Түркі қағанаты заманын

меңзейді. Әйгілі Иолығтегіннің жазбалары оның Күлтегін, Білге қаған мен Тонкөк уақытында елдің бірлігін көксеп, бақ пен қоғамның атақ-абыройын ардақтаған жырау екенін дәлелдейді. Сол сияқты оғыздар дәуіріндегі Қорқыт ата, ожан бертіңдегі Шыңғыс хан тұсындағы Кетбұға (Ұлық жыршы), Алтын Орда кезеңіндегі Сыпыра – бұлардың бәрі XV- XVI ғасырларда тарихи аренаға шыққан қазақ жырауларының арғы түп-тамыры, бастауы еді» [7, 201]. Жыраулар – хан мен халықтың арасына көпір бола отырып, ел іргесін нығайтты. Жыраулар – ұрыс алдында әскер мен халыққа жігер берді. Толғаулары арқылы жүректеріне күш ұялатты. «Жыраулар – хан сарайындағы көреген саясаткер, ханрның ақылгөйі, мемлекеттің бас идеологы, елдің ақылшысы, қолбасы әрі дауылпаз ақын бола білді» [7, 201]. Шалкиіз Тіленшіұлы жоғарыда аталған жыраулық дәстүрдің негізін салушылардың бірі. Хандық биліктің күші және халықтың қорғаны. Өнері мен жиғаны сол кезеңнің игілігіне қызмет етті. Заманы мен өткенін сабақтастыра, салыстыра отырып ел мен хандық билікті бір ізге, бір мүддеге жұмылдыра алды. Пәлсапалық және жауынгерлік рухта жазылған толғаулар халықтың дүниетанымын арттырып, келешекке деген үмітін жаңғыртты. Сонымен қатар, Шалкиіз Тіленшіұлы шығармашылығында билік өкілдерінің абыройын асқақтату мен кемшіл тұстарын да именбей айту бар. Істеген жұмыстарының кемшіліктерін бетке басу емес, алдағы уақытта олқылығы болса орнын толтырып, әділдік жолынан айнымауға үндеген. Шалкиіз жыраудың би Темірге арналған толғауында Темірді жырлай отырып, басшыға үміт артқан халықтың жауынгерлік рухын айтқан:

Алп, алп басқан, алп басқан,
Арабы торым өзіңсің,
Жазылы, алтын, қол кескен
Алдаспаным өзіңсің!
Білерді білмес не демес,
Сұлтан ием, сен менің
Бармай тапқан Қағбамсың!
Алтыңды кесе сары бал
Алсам мен саған ұсынармын,
Тал мойныма қол артсаң,
Күліктен бек ұнармын.
Көбең семіз торыңмын
Көп құлыңның бірімін [6, 30].

Бұл үзіндіден байқағанымыздай би Темірдің бойындағы ұнамды қасиеттерді үзіндіге арқау етіп, абыройын асқақтатады. Би Темірдің бойындағы жауынгерлік рухты шымыр ұйқастың тізбегіне салып, қалың көпшілікке жеткізеді. Жалпы Шалкиіздің шығармашылығы басқа жыраулардан қарағанда біздің заманымызға көптеп жеткен. Толғаулары орыс тіліне аударылған алғашқы жыраулардың қатарында. Шығармашылығы лирикалық және

эпикалық сипатта тараған. Лирикалық сарынға жататын шығармашылығының бір бөлігі адамның қасиеттері және адамдар арасындағы қарым-қатынасқа бағытталған. Ал эпикалық бөлігі өзінің және кейіпкерлердің жауынгерлік рухының көрінісі хақында. Толғаулардың ішкі мазмұнындағы қаһармандық мән мен ішкі ой толғамдарындағы мағына түркілік көне сарынмен үндеседі. Жыраудың мәртебесі биіктеп би Темірдің маңында жүрген кездегі шығарылған толғауларының басым көпшілігі батырлық тақырыбына бағытталған, дені басшысын мадақтауға, халыққа танытуға арналған. Дегенмен, Шалкиіз өмірінің көлеңкелі тұстары да бар. Атап айтсақ, хан ордасынан қуылып, қуғындыққа ұшырап жападан жалғыз ғұмыр кешкен кездері де болған. Әйтсе де, тұлғалық қасиетіндегі өр мінез бен жауынгерлік рухты өлтірмеген:

Мынау жалған дүние

Кімдерден кейін қалмаған?! [7, 215] – деп өз толғамын жасаған. Шалкиіз қиындыққа мойымайды, қайта өз-өзін шыңдап оятады.

Батыр болмақ сойдан-дүр,

Жалаңаш барып жауға ти.

Тәңірі өзі біледі

Ажалымыз қайдан-дүр [7, 214].

Бұл жерде өлімнен сескенбейтін, жауынан жасқанбайтын жауынгердің бейнесі көрініп тұр. Жанын жаратқанға тапсырып, ел үмітін арқалаған адамның образы бейнеленген. Шалкиіздің ақындық қабілеті жігері жасымайтын нағыз батырдың келбетін көрсеткен.

Қазақтың жауынгерлік тарихы бағзы замандардан бастау алады. Жауынгерлік кезең басқа да халықтар тарихында кездеседі. Жауынгерлерге тән мінез бен сипат әр халықтың өмір сүру салтына қарай бейімделген. Яғни осыдан жауынгерлік кодекс қалыптасады. Серікбол Қондыбайдың «Жауынгерлік рух» еңбегінде батыс еуропалық «рыцарь» немесе жапон самурайларының өздеріне тән заңдылықтары бар екенін айтады. Еуропалық рыцарьлық тарихына қысқаша шолу жасап көрсек. «Рыцарь – немістің «риттер» (ritter-«салт атты, всадник») деген сөзінің орыс тілінде бұрмаланып айтылуынан қалыптасқан сөз. Рыцарь – орта ғасырларда Батыс және Орталық Европа елдеріндегі ауыр қаруланған жауынгердің – феодалдың атауы [5, 119]. Жапон самурайлары және еуропалық рыцарьларды зерттей келе қазақ тарихындағы жауынгерлік кодексті ашып көрсетеді.

Серікбол Қондыбай аталмыш еңбегінде «сыпайышылық-рыцарлық» атауын бір бөлік етіп қалыптастырады. «Сыйпайышылық» ұғымының қазақ жануынгерлік мәдениетінде бар екендігін баяндайды. «Сыпай» сөзін жауынгер ұғымымен байланыстыра келіп, сыпайышылықтың тікелей мағынасы – жауынгерлік әскери өмір салты деп түсіндіреді. «Сыпайышылық» ұғымын тарқата келе қазақ хандығы тұсынан XIV-XVI ғасырды алып қарастырады. «Сыпайышылық кодекс –расында да жазылмаған жауынгер заңы, сондықтан

оның ережелерін дәл қалпына келтіру мүмкін емес. Дегенмен, оның кейбір сарқындарынан, қазақтың фольклорынан, ең алдымен, батырлық жырлары мен XV-XIX ғасырдағы жауынгер ақындардың туындыларынан тауып, аздап та болса негізгі қаңқасын жасауға болады» [5, 123]. Тарқата келе, жауынгерлік рухтың тағы бір көрінісін Шалкиіз толғауымен сабақтайды:

Күлікке тастай болып тимесе,
Үстіме көбе кимен-ді.
Күмістен екі қолтық жоқ болса,
Сыпайышылық сүрмен-ді.
Алғаным ару болмаса
Алдыма алып сүймен-ді.
Туған айдай болмаса
Батыршылық сүрмен-ді [8, 45].

Толғауда жырау өзінің бойындағы рухты біліп, сезініп сөйлеп отыр. Жауынгерлік серілік ұғымының сыпайышылық формасында берілуі. Серікбол Қондыбай сыпайышылық әскери серіліктің бір бөлігі деп қалыптастырады. Ғалым сөзін сабақтай келе «Рыцарь» атқаратын қызметтерді санамалап көрсетеді.

«Рыцарь үшін:

1. Жүректілік, шайқас кезіндегі ерлік, батырлық;
2. Өзінің сеньорына деген адалдық;
3. Христиан шіркеуі мен оның қызметшілеріне қорған болу;
4. Рыцарлық кландардың «әлсіз мүшелерін» қорғау сияқты қасиеттер тән болуы міндетті болды;
5. Рыцарьдың жомарттығына аса көңіл берілді: жомарттырақ болған рыцардың дәрежесі үстем болды;
6. Рыцарлық ортада «бикеш культі» деп аталған культ қалыптасты» [5, 131].

Жоғарыда айтылған бөліктер Рыцарь үшін атқаратын басты тұлғалық қасиетіне лайық жұмыстар тобы. Ал, жырау үшін басты талап қандай?!

1. Хан мен халықтың арасын байланыстыратын басты күш;
2. Жауынгерлік әрі кеңесші қасиетін бойына қалыптастырған тұлға;
3. Толғауларында әлеуметтік тақырыптардан қарағанда ұлттық идеология сарыны басым;
4. Асқақтық пен өршіл рухты байланыстырған хандық дәуірдің көрнекті өкілі.

Жоғарыдағы жырауға тән қасиеттер Шалкиізде қалыптасқан қағида. Елдік мұратты өмірлік позициясына айналдырған. Жыраудағы асқақтық, масаттану мен мақтанудан ада көрініс. Әр сөзінде халыққа деген құрмет пен ізгілік бар. «Жырау қай өлеңде болмасын ел мақсатын, көп мүддесін жоғары ұстайды. Ел билеген басшылардың ақылмен іс қылар адал әміршісі боп, жоқ-

жітікке қарасқыш, ізгі ниетті, көпке ұнамды болуын қалайды» [9, 188]. Шалкиіздің ұшқырлығы және ақындығы туралы М. Мағауин: «Шалкиіз – жырау болғанда өлеңмен не қарасөзбен сөйлеу бір қисап, аузын апса болды көмекейінен күмбірлеген жыр төгіле берген жыраудың классикалық үлігісі» [10, 49]. Шалкиіз толғаулары мән мен мағына жағынан үйлесімді. Толғаудағы сыртқы ұйқас пен ішкі мазмұн бірге жанасқан. Кейіпкер қаһармандарды толғауда ерекше формамен ұсынған. Кейіпкерлердің болмысындағы жақсы және жаман қасиеттерін жанамалай емес, толғау жүйесіне салып бүкпесіз жеткізген. «Шалкиіз шығармашылығының басты сипаттарының бірі – жыраудың өмірлік жәйттерді жинақтай суреттеп, философиялық ой түйіндерін ұсынуға да, нақты құбылысты яки қаһарманды даралай бейнелеп, оның өзіндік қасиеттерін айқындай көрсетуге де аса шебер. Сондай-ақ ол қажетті тұстарда аталған тәсілдерді бір-бірімен ұштастыра, бірінен бірін өрістете қолдануға да қабілетті» [11, 71].

Нәтижелер. Зерттеу мақалада Шалкиіз жырау шығармашылығындағы жауынгерлік рухтың көрінісі мен сипаты анықталды. Шалкиіз толғауларындағы өршіл рух басқа да жыраулар поэзиясымен сабақтастыра қарастырылды. Еуропалық рыцарь және жапон самурайларының жауынгерлік қағидалары, өзіне тән ерекшеліктері, жыраулардағы жауынгерлік рухпен салыстырып, әдеби талдаулар жасалды. Жауынгерлік ұғымының жыраулармен біте қайнасқан сөз екеніне дәлелдер көрсетілді. Жауынгер-жыраулардың халықпен тығыз байланыста болғаны туралы жан-жақты баяндалды. Амантай Шәріп: «Жауынгер-жыраулар көптің мұң-мүддесін көксеумен қатар, керек кезінде оған арқа да сүйеді» [12, 65]. Жыраулар мен ақындар поэзиясындағы елдік пен ерлік баян етілетін тұстарда астарлы оймен қатар жауынгерлік, батырлық позиция да қатар жүреді [13, 52]. Нәтижесінде, толғаулардағы жауынгерлік рухтың рухани салмағы мен сипатына ғылыми көзқарастар жасалды. Жыраулар, толғауға бүкіл оқиғаны сыйдыра алды. Толғау арқылы сол заманның ақиқатын, шындығын бүкпесіз айта білді. Жыраулар сөзінің нәрін толғаумен жеткізсе, ақындар термемен жалғастырды. Б.Нұриманов өз зерттеу еңбегінде де толғау мен терменің өзекті тұстарына тоқталып, ғалымдардың пікірімен тұжырымдайды. Әр түрлі тақырыптарды жеткізу үшін де осы жанрлар қолданылғанын айтады [14, 43]. Бұл жерде айтпағымыз, Шалкиіз жырау өмір шындығын да, күллі өмір жолын да толғауында көрсетті.

Зерттеу барысында Шалкиіз толғауларындағы ой мен сөз қолданысының үндес келуі жайлы да айтылады. Жыраудың өзіне тән жауынгерлік іс-әрекеті мен толғауларындағы ерекшеліктер жете зерделенеді.

Тақырыпты кеңінен зерттей келе төмендегідей тұжырым жасадық:

- Жауынгерлік рух – жыраулар поэзиясының басты тақырыптарының бірі және толғаудың басты қайнар көзі;

- Жауынгерлік рух – Шалкиіз толғауларының негізгі идеясы мен мақсатын айқын бағамдап, жыраудың өршіл рухын көрсетудің басты бағыты;

- Жауынгерлік рух – Шалкиіз шығармашылығындағы билік өкілдерінің шынайы бет-бейнесін көрсетудің басты құралы.

Қорытынды. Халқымыздың төл әдебиетінің көрнекті өкілі Шалкиіз Тіленшіұлының әдеби мұрасының синкреттілігі мұнымен тоқтап қалмақ емес. Хан мен халыққа қатар ақыл-кеңесін айтып, тура жол нұсқаған Шалкиіздің шығармашылығы уақыт өткен сайын құндылығы мен мағынасы тереңдей бермек. Жыр-толғауларының бағыты қазақ пен ноғайдың, сол кезеңдегі алыс-жақындағы ағайынның басын біріктіріп еңселі ел болуға бағытталған. Толғаудағы негізгі сарын ертедегі түрік бастауларымен селбесіп жатыр. Үңілген сайын сан қырлы шеберлігі тарих түбінен тысқа шығатыны заңдылық. Біз қарастырған жауынгерлік рух хандық дәуірдің қай батыр, яки жырауын алсаң да тұлғалық қасиетінен сол ұғым кездеседі. Кез келген оқиғаны айтқан кезде өзінің бойынан өткізіп алып халыққа жеткізген. Жыраудың басты арманы мен мақсаты – елдің амандығы мен мәңгілік болашағы. Осы жолда аянбай еңбек ету үшін де жауынгерлік рухтың болуы маңызды әрі үлкен мәнге ие.

Әдебиеттер

1. Мағауин М. Қобыз сарыны. XV-XVIII ғасырларда жасаған қазақ ақын жыраулары. – Алматы: Мектеп, 2003. – 192 б.
2. Гегель Г.В.Ф. Философия духа // Энциклопедия философских наук. Т. 3. – М.: Мысль, 1977. – 345 с.
3. Капышев А.Б., Колчигин С.Ю. Онтология духа. – Алматы: Сага, 2005. – 204 с.
4. Хамидов А.А. Человек и его абсолюты: к архитектонике духовности // Қазіргі заманғы руханилық мәселесі. Алматы: Сага, 2007. – Б. 128-137.
5. Қондыбай С. Жауынгерлік рух кітабы. – Алматы: Нұрлы Әлем, 2006. – 240 б.
6. Жеті ғасыр жырлайды. – Алматы: Жазушы, 2008. – 400 б.
7. Қасқабасов С. Таңдамалы. – Астана: Фолиант, 2014 – 344 б.
8. Бес ғасыр жырлайды. Екі томдық. – Алматы: Жазушы, 1989. – 384 б.
9. Сүйіншәлиев Х. VIII-XVIII ғасырлардағы қазақ әдебиеті. – Алматы, 1989. – 278 б.
10. Мағауин М. Шығармалар жинағы. Он үш томдық. – 1960-2002ж. – Алматы: Қағанат-ҒМО баспасы, 2002. – 491 б.
11. Әлтай А. Ақын-жыраулар поэзиясы (XV-XVIII ғғ.). – Астана: Ақжолтай, 2013. – 232 б.
12. Шәріп А. Рух пен рәміз: ментальдік модельдері. – Алматы: ARNA-B 2013. – 168 б.
13. Әлтай А. Шал ақын толғауларындағы философиялық таным және бейнелілік // Еуразия ұлттық университетінің хабаршысы. Ғылыми -педагогикалық басылым. Филология сериясы. – №5 (120). – 2017. – Б. 51-56.
14. Nurimanov B, Altay A. Karacaoğlan ve Bukar Kalkamanlı'nın şiirlerinin karşılaştırılması // Millî Folklor. – 2018, Yıl 30, Sayı 117. – P. 41-56. ISSN 2146-8087. DOI: [PdfViewer.aspx \(millifolklor.com\)](https://doi.org/10.24015/millifolklor)

М. АРСЛАН

Университет Памуккале, Денизли, Турция

Д.С. ЖАЛЕЛОВ

Евразийский Национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана,
Казахстан

ВОЕННО-ПАТРИОТИЧЕСКИЙ ПАФОС В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ ШАЛКИИЗА

Аннотация. Поэзия жырау со временем приобретает все большее значение и ценность. Человеческий разум, изучая творчество жырау, наполняется новыми идеями и новыми познаниями. Синкретизм и преемственность мысли возрождаются вместе со временем.

В исследовательской статье рассматривается военно-патриотический пафос, преемственность во времени, многогранность в трудах Шалкииз Тленшиулы. Слова, встречающиеся в тексте толгау, всесторонне проанализированы и разделены на несколько частей (с литературоведческой точки зрения). Определяется проявление военно-патриотического пафоса, его характер и сущность. Описывается гармония мыслей и тем между жырау. В исследовании для полного раскрытия данной темы рассматриваются другие национальные литературы. Производится литературный анализ, сравниваются произведения с военно-патриотической тематикой. Отмечается уникальность работы Шалкииза и точность его словоупотребления. Определяется синкретизм в произведениях, а именно проясняется актуальный смысл отрывков о борьбе, героизме и отваге. В целом, акцентируется внимание на важности изучения и понимания многогранного искусства жырау, их трудов по формированию боевого духа в период войн.

Ключевые слова: Шалкииз жырау, воин, дух, жырау, поэзия жырау, литература ханских времен.

M. ARSLAN

Pamukkale University, Denizli, Turkey

D.S. ZHALELOV

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

FIGHTING SPIRIT IN SHALKIIZ'S WORKS

Annotation. The poetry of the zhyrau grows in importance and value over time. As you go deeper, your mind is filled with new ideas and new knowledge. Syncretism and continuity of thought in his work are revived with time.

The research article discusses the manifestation of fighting spirit, continuity in time, versatility in the works of Shalkyiz Tlenshiuly. The words found in the tolgau

text are comprehensively analyzed and divided into several parts from a literary point of view. The manifestation of the fighting spirit, its nature and essence are determined. In the research article, for a wide disclosure of the topic, the connection with the martial spirit in the literature of other peoples is also used. The harmony of thoughts and themes between the zhyrau is also described. Literary analyses and comparisons are made to the works in which the fighting spirit is appeared. The uniqueness of Schalkis's work and the accuracy of word usage are also noted. The expression of the fighting spirit and the image of the heroes of the struggle in the poetry of zhyrau are deeply analyzed. We were guided by the civil positions of the character of the work and the author. The syncretism in the works is determined, namely, the actual meaning of passages about struggle, heroism and courage is clarified and confirmed by the opinion of scientists. In general, it is important to study and understand the multifaceted art of zhyrau and their work in the formation of a fighting spirit in war time.

Keywords: Shalkiz zhyrau, warrior, spirit, zhyrshysy, zhyrau poetry, literature of the Khanate period.

References

1. Magauin M. Qobyz saryny. XV-XVIII gasyrlarda jasagan qazaq aqyn jyraulary. – Almaty: Mektep, 2003. – 192 b.
2. Gegel G.V.F. Filosofia duha // Ensiklopedia filosofskih nauk. T. 3.– M.: Mysl, 1977. – 345 s.
3. Kapyshev A.B., Kolchigin S.Iu. Ontologia duha. – Almaty: Saga, 2005. – 204 s.
4. Hamidov A.A. Chelovek i ego absoluty: k arhitektonike duhovnosti // Qazirgi zamangy ruhanilyq maselesi. Almaty: Saga, 2007. – B. 128-137.
5. Qondybai S. Jauyngerlik ruh kitabı. – Almaty: Nurly Alem, 2006. – 240 b.
6. Jeti gasyr jyrlaidy. – Almaty: Jazushy, 2008. – 400 b.
7. Qasqabasov S. Tandamaly. – Astana: Foliant, 2014 – 344 b.
8. Bes gasyr jyrlaidy. Eki tomdyq. – Almaty: Jazushy, 1989. – 384 b.
9. Suinshaliev H. VIII-XVIII gasyrlardaǵy qazaq adebieti. – Almaty, 1989. – 278 b.
10. Magauin M. Shygarmalar jinagy. On ush tomdyq. – 1960-2002. – Almaty: Qaganat-FMO baspasy, 2002. – 491 b.
11. Altai A. Aqyn-jyraular poeziasy (XV-XVIII gg.). – Astana: Aqjoltai, 2013. – 232 b.
12. Sharip A. Ruh pen ramız: mentaldik modelderı. – Almaty: ARNA-B 2013. – 168 b.
13. Altai A. Shal aqyn tolǵaularyndagy filosofialyq tanym jane beinelilik // Eurazia ulttyq universitetinin habarshysy. Gylymi-pedagogikalıq basylym. Filologia seriasy. – №5 (120). – 2017. – B. 51-56.
14. Nurimanov B., Altay A. Karacaoǵlan ve Bukar Kalkamanuli'nin ŗiirlerinin karŗılaŗtırılması // Millı Folklor. – 2018, Yıl 30, Sayı 117. – P. 41-56. ISSN 2146-8087. DOI: [PdfViewer.aspx \(millifolklor.com\)](https://doi.org/10.26907/2146-8087.2018.117.41-56)

Авторлар туралы мәлімет:

Мұстафа Арслан – философия докторы (PhD), Памуккале университетінің профессоры, Денизли, Түркия.

Мустафа Арслан – доктор философии (PhD), профессор университета Памуккале, Денизли, Турция.

Mustafa Arslan – Doctor of Philosophy (PhD), Professor, Pamukkale University, Denizli, Turkey.

Жалелов Дәулет Серікұлы – Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің докторанты, Астана, Қазақстан.

Жалелов Даулет Серикулы – докторант Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан.

Zhalelov Daulet Serikuly – doctoral student, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

XҒТАР 18.71.09

DOI <https://doi.org/10.55808/1999-4214.2023-2.18>

Қ.М. БАЙТАНАСОВА

Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті

(E-mail: k.baitanasova@mail.ru)

*АУЫЛ БЕЙНЕСІ ЖӘНЕ ҰЛТТЫҚ ТАНЫМ

Аңдатпа Бүгінгі қоғамдағы шапшаң өзгерістер жалпы адамзаттың санасына, әлеуметтік ортадағы болмысына, ұстанымына әсер етіп отыр. Ғылымдардың әлемдік даму тенденциясында жаһандық идеялардың даму динамикасын әсіресе, гуманитарлық ғылымдардың дамуынан бақылауға болады. Бұл ықпалдастық әдебиеттану ғылымынан да байқалады. Әр дәуір әдебиетінің ерекшелігі оның көтерген тақырыбынан, проблемасынан байқалады. Елдің, жердің киелілігі, ұлттық болмыстың берілуі – көркем шығарманың ажырамас бөлігі. Бұл көркем туындының әлеуметтік сипатынан, тақырыптық-идеялық болмысынан көрінеді. Қандай да тақырыптың көтерілуі кезең әдебиетінің ерекшелігінен туындайды әрі бұл тереңнен қозғалатын мәселе. Көркем шығармалардың қандай да бір тақырыптық жіктеулерге бөлінуі белгілі бір дәрежеде шартты деуге болады. ХХ ғасырдың жетпісінші жылдары әдеби шығармаларды тақырыптарға топтау сыншылардың жіктеуінен туындап жатыр деген пікір де орныққан. Қайткенде де кезең әдебиетінің өзіндік ерекшелігін сипаттауда, бағалауда оларды тақырыптық, идеялық тұрғыдан айқындап отырудың қажеттілігі болды. Осылайша әр шығармашылық өкілінің өз дәуірінде неғұрлым терең суреттейтін тақырыбы, қозғайтын мәселесі орнығады. Ал, белгілі бір ауыл, өңір құбылыстарын сипаттауда да аумақтық ерекшелік, топонимикалық атаулар, жергілікті өңірге тән айғақ-деректердің орын алатыны сөзсіз.

Түйін сөздер: ментальділік, ауыл прозасы, ұлттық болмыс, деректілік, көркемдік

Кіріспе. Ауыл тақырыбының әр дәуір әдебиетінде көрініс беріп отыруы әдебиеттің ментальді ерекшелігін айқындайды. Ауыл прозасы арқылы ұлттың ерекшелігі, дәстүрі, болмысы кең суреттелді. Ауыл кейіпкерінің бейнесі, мінез-құлқы табиғи болмысымен беріледі. Ол ауылда өмір кешіп жатса да, интеллектісі, ұлттық салт-дәстүрге, тарихқа деген көзқарасы өз ерекшелігімен

* Мақала ҚР ҒЖБМ ғылым комитеті қаржыландыратын BR 10965370 «Ұлы Жібек жолының тарихи топонимиясын ғылымдар тоғысында зерделеу» ғылыми-техникалық бағдарламасы аясында жазылды

көрінеді әрі шығарманың сюжеті бай, тілі аса көркем, айшықты болады. Ауыл прозасында ата-бабаның дәстүріне деген құрмет, әулет құндылығына деген терең сезім танылады. Ауыл тақырыбына арналған шығармалардағы белгілі бір ұлттық құндылықтар дәріптеледі. Яғни қандай да бір ұлттық бағалылықты сақтау үшін, болашақта маңыздылығын жоғалтпау үшін – оның барша болмысы ашылу керек. Ол үшін қаламгердің ауылда тұруы шарт емес. Өйткені қазіргі ауылдарда көпқасырлық тарихы бар жәдігерлер көзге көрініп тұрған жоқ. Тек ол туралы білетін жандар, көз көргендер арқылы жетеді. Ауыл-өлкенің тарихи қазынасы көнекөз қарттардың жадында сақталған. Ол есте ұйыған дүниелердің бүгінге жетуінің де өзіндік сипаты бар.

Әдістеме және зерттеу әдістері. Проза жанрындағы ауыл тақырыбының көтерілу мәселесін қарастыруда талдау, жинақтау, даралау әдістері басты назарға алынып, мәтіндерден мысалдар келтіру арқылы дәйектеледі.

Талқылау мен бақылау. Проза жанрында әр түрлі тақырыптарға қалам тербеп, өзіндік көркемдік әлемін қалыптастырған Төлен Әбдіктің шығармаларынан осы ерекшеліктерді анық байқаймыз. Қаламгер қазақ прозасына сюжет желісі алуан түрлі, тақырыбы толымды, жаңашыл сипаты мол туындылар әкелді. Соның ішінде «Әке» хикаятының орны ерекше. Шығармада әкесі хал үстінде деген хабардан соң ауылына алып-ұшып жеткен Сайлауды суреттеуден басталады. «Бұрын колхоздың кеңсесі болған ұзынша кірпіш үйдің есігін қамыс албармен қоршап қойыпты. Әлдеқайдан күйіс қайырған малдардың пысылдаған дыбыстары естіледі. Қай жерде екені белгісіз бақпа үйректің қырқылдаған үні шығады» [1,6]. «Түпкі бөлмеге кіргенде барып дәл төрде – төсек үстінде кіп-кішкентай болып жатқан әкемді көрдім. Адамның жүдеген кезде мұншалықты кішірейіп кететінін білмеуші едім» [1, 6]. Ауылына келген Сайлаудың әкесіне деген сағынышы мен аяушылығы оның өмір жолына, басынан кешкен тарихына көз жіберуімен ұласады. Соның бірі – ашаршылық кезеңі. Қазақ қоғамында ашаршылық зұлматының терең болғаны белгілі. Малынан айырылып, жан баласы тентіреп кеткен заманда бір-бірінен көз жазып, сүйектері шашылып жатқан кезді көзбен көргендердің қайғысы ұзаққа созылды. «Қоян жылы азғантай малымыз қырылып қалды да, туыстарды сағалап, жер аяғы құрғасымен Жыландыға көшіп кеттік. Келесі жылы атты казак деген бәле шықты. Түс кезінде қырдан бір топ салт атты көрінді. Жақындағанда көрдік – иықтарында шошайған мылтықтары бар, әскерше киінген орыстар. Іргеге келгенде білдік – әкейді айдап келе жатыр екен» [1, 12]. Осы зұлматты жылдардың елесі әкесінің әулетіне қанша трагедия әкеледі. Хал үстінде жатқан әкесінің қазіргі күйіне сонау ызғарлы жылдар зардабының әсері болғаны анық. Шығармада шежірелі жылдардың шерлі естелігінің арасына кейде әкесінің әзілі де араласып отырады. Әкесінің құрдасы Қабиге нағашылы-жиенділердің әзіліне сала отырып: «Баяғыда әкесі Жыландыдан ойға жаяу құлаймын деп, орта жолда аштан өлгелі жатқан жерінен үйге әкеліп, аман

алып қалған едім. Кейін одан сен секілді ит туатынын білгенде сол жерден қозғамайтын едім ғой ...» [1, 13] – деген ащылау әзіл тек ауыл адамдарына тән мінез.

Ауыл өміріне арналған көркем шығармалардың сюжетінде сол заманның, ортаның ерекшелігіне сай әлеуметтік қайшылықтардың орын алып отыратыны кездеседі. Бұл әсіресе, әлеуметтік ортада, қоғамда жүріп жатқан өзгерістердің аясында көрінеді. Әсіресе, ұжымдастыру, байларды кәмпескелеу – тап өкілдерінің қақтығысын тудырып отыратыны белгілі. Хикаятта әкесінің халін сұрай келген Сайлау бір кезде өзі естіп өскен оқиғаны енді басқаша қабылдап, таниды: аштықтан үзілген туған-туысы, артель құру кезіндегі ауыл қарбаласы, халық жауы деген жала. Ал, қазіргі кездегі ауыл тақырыбындағы шығармалардың желісінде тап сондай үлкен қайшылық байқалмаса да, заманның күрт өзгерісіне деген наразылық, өткен ауыл тіршілігінің табиғатын сағынған сезім, кей жағдайда өкініш орын алатыны бар. Сондықтан да жазушы ауылға сирек жол түсетін кейіпкерін, қалалық болған мінез-құлқындағы өзгерісті, туған-туыстан ажырап бара жатқан болмысын суреттейді. Осы кезде бұрынғыға қарағанда сирек келетін кейіпкерінің сол келісінің өзінде ауылдың болмысын неғұрлым көбірек танып-түсінетіні байқалады. Сондағы кейіпкердің сезімі басым орын алады. Ауыл прозасында гуманизм, адами қарым-қатынастыр неғұрлым терең көрінеді. Хикаятта әке арқылы бүкіл ауылдың тынысы, туыстық қатынас, бауыр, жанашырлық, мейірім, әулет, отбасы, ұрпақтар сабақтастығы тұтас көрінеді. Әкесінің халін сұрай келе, оның басынан өткен тарихты – ел, халық, ауыл тарихын көз алдынан өткереді. Екі кеңістік, екі түрлі уақыт тоғысады. «Енді міне, келесі жылы баратын әкем хал үстінде жатыр. Жанында отырып, әкеме қатысты өткен күндерді есіме алып, ұят пен өкініштен азап шеккеннен басқа қылар қайраным жоқ. Тіпті мойнымдағы парызымды өтемек түгіл, әкеме өлшеусіз қиянат жасағандай сезінемін өзімді» [1, 57]. «Әкеме бататыны – тұқымына құт дарып, үйдің іші толған бала болып, астаң-кестеңі шығып жатса деген тілегінің орындалмай кеткені» [1, 63].

Баяғыда бір ханның жалғыз ұлы өліп, қайғырғанда, Едіге би:

Ей, ханым, сенің қайғың:

Келелі бидің кеңесінде қалады,

Биік таудың төбесінде қалады,

Өзен судың көбесінде қалады,

Қыран құстың қияғында қалады.

Жүйрік аттың тұяғында қалады.

Сұлу жардың қойнында қалады,

Ұлы тойдың ойынында қалады,

Осы айтқанымды істемесең,

Өле-өлгенше өзіңнің мойнында қалады [1, 61] - деген екен.

Автордың осы реттегі ұстанымы айқын. Барлық болмысымен ауыл

тірлігін, ондағы адамдардың әрекетін қолдап тұр. Ал, Сайлау болса өзінің қалалыққа айналғандығынан қысылады. Ауыл тірлігінен, оның дағдысынан алыстап кеткеніне өкінеді. Әкесінің, атасының басынан кешкен қаншама қиындығы, өмір талқысының мысы басып, өзінің ірі әрекетке бара алмаған қалпынан түңіледі. Шығармада жазушы әр кейіпкерінің жан-дүниесіне терең бойлап, тани түседі. Тіпті әрқайсысының мінез-құлқындағы, тіршілігіндегі ірілі-ұсақты кемшіліктің бәріне кешіріммен қарайды. Қала өркениетінен тысқары қалса да, ауылдың өзіндік мәдениеті, өресі орныққанын, оның көп жағдайда қалалық болмыстан биік тұрғанын мойындатады. Жан дүниесінің тазалығы жағынан да ауылдың қалпы өзгеше, биік. Ауыл моралінің өлшемі әлдеқайда жоғары. Ауыл тақырыбына арналған туындыларда авторлар оның өзгеріссіз қалған бейнесін емес, тарихи уақыттың аясындағы сипатын берген. Әрбір ауыл тақырыбының астарында заманның, тарихтың сұлбасы, ұлттың болмысы жатыр. Тағы бір ерекшелік ауыл кейіпкері ішкі болмысымен, мінез-құлқымен терең сипатталуында. Оның мінезі де табиғи кейіпте беріледі. «Ауыл кейіпкерінің ішкі жан дүниесі кең сипаттала отырып, ол тарихи кезең мен дербес психологиялық ахуалда тең суреттеледі» [2, 91].

Сөздің көркемдік-эмоционалдық қуаты көркем шығармада айқындалады. Ондағы автордың идеясы, ұстанымы көркем-бейнелі беріледі. Сөздің берілу стилі - мәдени норма. Яғни көркем туындының қай жанрдағы түрі де адам баласын терең, бейнелі ойлауға, қиялдауға, ұлттық тілін терең игеруге жетелейді [3, 121]. Ауыл тақырыбына арналған шығармалардың жанраралық сипатын байқауға болады. Ауыл прозасын талдау кезінде ондағы көркемдік құбылыстардың молдығын байқаймыз. Мәселен, лирикалық, натуралистік, философиялық, романтикалық, сентиментальдік сипаттарды табамыз. Яғни ауыл тақырыбына арналған шығармаларды әр түрлі қырынан талдауға болады. Зерттеуші Е.Старикова: «Қазіргі ауыл прозасының әлеуметтік аспектісі» деп аталатын мақаласында бұл прозаны тұтас ағымдық мәні бар шығарма деп қарауға болатындығын [4]; А.Петрик «ауыл прозасы тек әлеуметтік-тарихи тәсілмен қоса, ол туралы тек болжам, интуициялық сезіну» түрінде екендігін айтады [5]. Жазушы Ә.Асқардың «... Өр Алтай, мен қайтейін биігіңді ...» шығармасы ауыл өмірінің барша келбетін ашады. Қоғамдағы саяси өзгерістің ауыл өміріне тигізген әсерін сипаттау кезінде, автор ауыл тұрғындарының бойындағы, көңіл-күйлеріндегі орын алған сәттерді кең сипаттайды. Хикаят ауыл өміріндегі «қайта құрудан» кейінгі өзгерісті суреттейді. Туындының өзгешелігі ауыл өмірінен алынған оқиғалардың нанымдылығы, юмормен әспеттеліп отыратыны. Осы хикаятқа алғысөз жазған жазушы Ш.Мұртаза: «Ауыл – ана тілінің мәйегі. Автор суреттеген кішкентай ауылдың жанынан осы таяуда ғана археологтар адамзаттың көне мекенін тапты. Алтай Алтай болғалы оның асыл құрсағынан кімдер туып, кімдер өтпеді. Ұрпақтар, әйтеуір, үзіліп қалмай, жалғасып келе жатыр» [6, 5] – дейді.

«Өр Алтайдың төріндегі Төртінші ауыл – қазақтың құт дарыған қасиетті қонысының бірі. Осы өңірдің базарлы шағында бұл ауылда үш көше бар болатын», – деп басталып, шағын ауылдың тарихын қызғылықты баяндап кетеді. Кішкентай ауылда ұлттың тарихы жатыр. Ал, тарих бетінде ұлтқа тән де, тән емес те жағдаяттар қалады. Осы кішкене ауылдың атының өзі қанша рет өзгереді. Ауылдың өзіне тән атауы жер ерекшелігімен байланысты. «Ескі көздің айтуына қарағанда, осы ауылдың ежелгі аты «Айдарлы» екен. Болса болар, бұл ауылдың Алтай жарықтықтың айдарындай тынысты ортада, ырысты жерде тұрғаны рас» [6, 10]. Қазақтың жарым ырысқа тең келетін ырымы көп. Жердің берекелі болуы онда мекендеген елдің ниетіне байланысты. Ата-бабасынан қалған жерді өмір бойы әспеттеген ел, оның қасиетін ұрпақтан ұрпаққа жеткізген.

Көркем шығарманың деректі жанр ықпалында болуы әсіресе өмірбаяндық шығармаларда кездеседі. Елді мекеннің әрбір тұрғыны сол жерге тән тарихты, аңызды естерінде сақтап, кейінгіге жеткізіп отырған. Осы бір ескірмейтін дәстүр – хикаяттың өзегі. Хикаяттағы кейіпкерлердің берілуі нанымды әрі табиғи. Жердің қасиетін бес саусағындай білетін көнекөз ауыл тұрғындарының әр сөзі шегедей берік, анық, көздері жеткен, куә болған дүниелерді ғана айтады. Өр сөздерінің дәйек-дәлелдері де тастай. Осы арқылы табиғи қалыптары өзгермейтін, адал, бірқалыпты, алған беттерінен қайтпайтын өр мінездің адамдары екені байқалады. «Жер тарылып, жұмыс азайған сайын мұндағы жұрттың да көңілдері бұзылып, табандарының бүрі кетіп, тайғанақтай бастады» [6, 13].

«Кеңседен кейін ауылдың мектебі жабылды. Мелс мұғалім шыр-пыр болып, мектеп үшін ауданға дейін барып қайтты. Бәрібір онысынан дәнеңе шығара алмады. Амалы құрыған ол оқушылардың соңғы екеуін қолдарынан жетектіп, Мұқырдағы интернатқа орналастырып қайтты. Мектептен соң дүкен жабылды. Дүкеннен соң, арада бір ай өтпей жатып дәрігерлік пункт жабылды» [6, 13]. «Бір кездері азан-қазан болып жататын берекелі ауылдан небәрі жеті үй қалды» [6, 16].

Қандай да мәтінге тілдік код тән. Сол арқылы мәтіннің негізгі өзегі, идеясы ашылады. Тілдік код әрбір туындының тақырыбынан бастап, соңғы шешіміне дейінгі құрылымдық тұтастыққа, мазмұнның толықтығына жауап береді. Әрине, әр кезең әдебиетіндегі тарихи-қоғамдық, әлеуметтік жағдайларға қатысты мәтінде сол кезеңді айқындайтын тілдік жүйе қалыптасады. Мәселен, өткен ғасырдың басында жарық көрген көркем туындылардағы ауыл тақырыбына қатысты шығармаларда жаңа кейіпкер, жаңа сөздер кірді. Себебі ауылға еніп жатқан ұжымдастыру, колхоздастыру, сауатсыздықты жоқ, өндіріс орындарының бой көтеруі, басқару жүйесіндегі өзгеріске қатысты жаңа лауазым өкілдерінің пайда болды. Енді ауыл адамдарының ішінде әкім, өкіл, ауылнай, болыс, делегат, оқыған азамат сөздері енді. Ауыл тақырыбының дағдылы сюжетіне енген бұл жаңа кейіпкерлердің әрекеті арқылы ауыл өміріне өзгерістер кірді, орысша құжат атаулары, орыс тіліндегі сөздер араласты. Бір қарағанда, өзгеріссіз ауыл тіршілігіне жаңалықтар енді. Сол арқылы жаңа

қолданыстарға елдің құлағы үйренді. Бұл ақпараттық рөл атқарды. Бұл ауыл өмірінің барлық саласына тән болды. Бұрынғы отбасында отырған Раушан мен Күлтай коммунист пен болыс болды. Көзқарастары өзгерді, сөйлеу тілдері, ойлары жетілді. Осы ретте көркем шығармаға енген жаңа ұғымдардың мәні әр деңгейде болды. Мәселен, «мәтін-реципиент», «постмәтін», «қабылдаушы мәтін», «екінші деңгейдегі мәтін» ұғымдары енді. Мәтіннің көркемдік деңгейіне, хабарлау, публицистикалық реңк араласты. Себебі, шығармаға өзек болған тақырып қағамның саяси, әлеуметтік қабаттарындағы өзгерістерді негіз етіп отыр. Сондықтан белгілі бір жағдайда мәтін ішіне қоғамдағы өзгеріс, жаңалықтар ақпарат түрінде араласып отырды. Бұл кейінгі тәуелсіздік кезеңіндегі шығармалардан да байқалды. Жоғарыда аталған «Өр Алтай, мен қайтеін биігінді» хикаятына қатысты да осыны айтуға болады. Қоғамда орын алған «қайта құру» реформасы – шығармадағы басты тақырып». Осы реформа арқылы келген зардаптар шығарманың негізгі тақырыбы. Шалғайдағы ауылдарды жабу, орталыққа көшіру, біріктіру науқаны кіші елді мекендерді айналып өтпеді. Қанша жыл қонысы болған жерлерден адамдар көшіп кете бастаған кезде, ауыл үлкендері алаңдай бастайды. Осы ретте шығармада кішкене ауылдың тарихы бүгінгімен аралас баяндалып отырады.

Хикаятта ауыл өмірін бейнелейтін код жүйесі осы тұста күшейе түседі. Мәселен, Қасиман ұлы Мұратты әскер қатарына шығарып сап тұрып, солқылдап жылайды. Сонда ұлы: «Әке, темекі тарттың деп ұрсушы едің, енді тартпаймын, қоямын, әке! – деп жылағанда әкесі: – тарта бер, құлыным, сен енді әскер болдың, үлкен азамат болдың, енді саған бәрі де рұқсат! – дейді. Осындағы мейірбандықтың, туған адамға деген сүйіспеншіліктің белгісі осындай қарама-қайшы ұғымдарды мақұлдаумен де беріледі. Бұны тек осы ауыл адамының ешкімге ұқсамайтын дарқан пейілін білетін адам ғана түсінеді. Қазақ танымына тән «күшік күйеу» деген ұғым да өзгеше түсіндіріледі. «Алыс ауылдың қиындығына қарамай, тыраштанып адалынан еңбек етіп, Меліс шырағым, сен өз баламыздай бізге бауыр басып кеттің. Сен күшік күйеу емессің. Өйткені сен Зайраға үйленгенге дейін Қасиманның үйінде пәлен жыл пәтерде тұрдың. Қасиман мен Ділбарға туғандай болдың. Сенің еңбегің артығымен сінді бізге. Сайда саны, құмда ізі жоққаңғырған біреу демедік, маңдайынан шертіп қай қызымызды таңдасаң да еркінде еді», - деп жұбатуы табиғи шыққан. [6, 36]. Ауылдың әлеуметтік жағдайы жазушыдан жалпы тұрмыс-тіршілікті, адами қатынастарды терең білуді талап етеді. Ауыл адамдарының айналайыны мен айғайы қатар жүретін мінезі, не жақтап, не жатырқап тұрғанын білу күрделі меңзеулі, астарлы сөз саптастары – ауыл тақырыбындағы шығармаларға тән ортақ ерекшелік. «Құдая тоба, зейнетке шыққан адам денсаулығын бағып, тыптыныш үйде отырушы еді. Біздің шал жердің тесігін бітердей күйбеңдеп, жұмыстан әсте қалсашы: дауа жоқ бұл шалға, дауа жоқ! [6, 51] – деп бәйбішесі Гүлжасал бәйек болады». Ауылдағы жұртта қалған жеті үйдің тәуірі балташы

Байғоныстың кәсіпті тоқтатпаған тынымсыз әрекетін қостамай тұрғанмен, бәйбішесінің сөз астарында құптау да, мақтан көру де байқалады. Сол арқылы көштен қалмай, күйбең тіршіліктен қол үзбей жүрген отағасына деген разылық, жанашырлық байқалады. Осы Байғоныстың қасиеті – ауыл ішінің қысыр әңгімесінен гөрі, су жағасындағы қайың мен талдың тағдыры жақын. Өзіне тапсырған жұмысты қапысыз атқаратын қарияның ауыл ішіндегі беделі де жоғары. Соғыстың үш жылын бастан өткерген майдангер. Сондықтан да өмірбаяны бай қарияға өмірге аса сабырмен, байсалды қарау тән. Сәрсеннің әскерден келген хатының ішінде бір шумақ өлең жүр екен:

Ақ тісім, аузымдағы маржан тісім,
Өзіңсің душар болып сүйген кісім.
Сағынып нұр жүзіңді ойлағанда,
Шыдатпай, от жаққандай қайнайды ішім.
Ақша қарда жорытқан қояндайсың,
Мен Қозы, сен ару Баяндайсың.
Екі көзің тұңғиық, ақыл екен,
Өмірлік менің мәңгі саямдайсың [6, 68].

Қазақ ғұрпында ішкі сырды хатпен, қағазға түсіру салты бар. Бұл екі жастың арасындағы сезімді, түсінісуді арттыра түседі. «Айтар әні де қазір өзгеріп кеткен .. баяғыша бар даусымен шырқап салар биік әуен емес, өзгеше жуас әрі сазды. Жүрек қылын тербегендей мұңға толы:

Өр Алтай, мен қайтейін биігіңді,
Мерген боп бір атпадым киігіңді.
Жас өмір өтіп жатыр өксуменен,
Кім түсінер іштегі күйігімді ... [6, 69].

«Сан түріне қарасақ, елу екі ерін ұшымен ғана айтылады, ал қырық – тереңнен шығады. Сол себепті қырық елу екіге қарағанда салмақты естіледі» [6, 80]. Бұл уәж көкейіне қонған Кәрім «Неше жыл қой бақтыңыз?», - дегенге «қыр-р-ық жыл, шырағым! – деп қырылдай жауап беріп жүр. Бір жағынан әзіл болғанымен, ішкі астарында шынайылық, дәстүрге деген құрмет жатыр.

Мәтін кеңістігі – жүйелі құрылым. Бұл кеңістік шынайы реалды дүниелерге орын береді. Кеңістікте орналасқан заттар тек көрсетіліп қана қоймайды, ол кеңістік құрылымын айқындап береді. Бұл тұрғыда кеңістікті толтыратын заттар әр қилы болады. Мәселен, «Өр Алтай, мен қайтейін биігіңді» хикаятының кеңістігі бірде тарылып, бірде кеңейіп; бірде нақтыланып, бірде шартты түрге ойысып отырады. Бұл шығарма сюжетінің желісіне қатысты. Хикаят негізінен нақты мекенді – ауылдың қайта құрудан кейінгі тағдырын суреттеуге құрылған. Кейіпкерлердің саны да шағын, бір-біріне деңгейлес, тағдырлас бірыңғай ауыл адамдары. Тіпті әрбірінің өмірбаяндарын да алақанға салғандай анық біледі. Осы бір ауылдың нақтылы ахуалы тұтас елдің қоғамдық-әлеуметтік құрылысындағы өзекті жайттарды қозғайды. Кішкене

ауылдарды әлеуметтік-көпшілік нысандарын жапқан соң, қызмет істейтін жастағы әлеуетті тұрғындар қоныс аударып кетеді. Елде қалған үлкендер ауылды сақтап қалудың амалын іздейді. Осы тұста сюжеттегі нақтылық тарихпен, елдің басынан өткен жағдайлармен, жеке адамның ғұмырымен ұласып отырады. «Бар өмірін қой соңында еріп, тау басында өткізген Кәрім шал ауылға келген алғашқы жылы үйге сыймай біраз уақыт қиналып жүрді. Безек қағып, көше кезіп кетеді. Көше жалықтырған кезде қыр басына шығып алып, ауылды төбесінен болжап ұзақты күн отырып алады» [6, 84]. Бұл ауылда отырса да, кең тынысты жерін тарсынған қарттың сахараны аңсаған болмысын аңдатады. Таудың қойнауында отырған ауылдың ауасы да тар, жері де тар көрініп, қарт төбе басында кеңістікті аңсап отырады. үйіндегі Наршаның да өзіне қамқор болуы қарттың жүрегін елжіретеді. Қоянға құрған тұзағына құндыз түскен кезде, осыны Наршаға лайықтап, жаға жасап бергісі келеді. Сонда ақылды Нарша: «- Құндыз жаға менің қай теңім! Одан да мен бұл теріден саған әдемілеп тымақ тігіп берейін. Ер-азаматсың ғой, жұрт қазір ер-азаматтың басына қарайды», - деуі қазақ әйеліне тән жарасымды мінезді аңғартады [6, 86].

«Жұртта қалған жеті үй, жеті үйде тұратын сегіз отбасы өздерінше қыбыр-жыбыр қарекетін жасап, былайғы әлемнен жырақта жетім тірлігін кешіп жатты. Былайғы әлем жеті үйді мүлдем ұмытқандай еді. Ауылдың күнбатысынан ирелеңдеген сыңар аяқ соқпақ қана іргедегі үлкен әлеммен жалғастырып жатқан жіңішке жіпке ұқсайтын» [6, 87]. Бұл шығарма кеңістігінің мейілінше шексіздікке ұласуы, жалпы адамзатқа тән ортақ жайтты қозғауы. Кішкене ауыл адамдары әлемнің бір бөлшегі ретіндегі танымдары, армандары бар екендігін көрсетуі. «Электр дегенің өркениеттің белгісі ғой. Электр жарығы, радио мен газет-журналымыз барда біз ешкімнен кем болмаймыз» [6, 90]. «Әліптің артын бағу», «Ескірген ескісін сақтайды, ел болған естісін сақтайды», «Бұршақ қанша секіргенмен, табын қиратпайды», «Қазанға салмағанды қасықпен іздеп әуре болма», «Ақылды ісіне сенеді, ақымақ күшіне сенеді», қорқақ түсіне сенеді», «Ұтқыр сөз бен бейнелі теңеуге келгенде баяғыдан да от ауызды, орақ тілді кісілер баршылық болған қой. Сол бабалар өзенге «Мұқыр» деген атауды қалай ғана дәл тауып қоя салған деп таң қаласың. Мұқыр десе дегендей – ақ... Тау кіндігінен бүктетіле домаланып, өкіре долданып, самауырдай бұрқ-сарқ қайнап жатқаны. Мінезі аузынан ақ көбігін шашыратып, жер тарпып шыр айналған мүйізсіз мұқыр бұқадан аумайды-ау, аумайды» [6, 101].

Әдебиеттану ғылымында көптеген зерттеулер мәтінаралық ықпалдастық мәселелеріне арналғаны белгілі. Мәтінаралық байланыстың теориялық мәселесі өткен ғасырдың алпысыншы жалдары француз постструктуралистері Ю.Кристева мен Р.Бартқа тән болды [7]. Ю.Кристева интертктуалдық деген проблеманы қозғай отырып, кез келген мәтін бір-бірін өзара байланыстырып, бір-біріне кірігіп, жаңа сапа туғызып, кейбір сапа-қасиетті бейтараптандырып

жібереді дейді. Әрбір мәтін екіншіне интертекст болады, онда әр түрлі деңгейде, анық танылатын немесе азырақ танылатын формада қатысады. Яғни өткен мен болашақтағы мәдениет түрлері тоғысады. Сөйтіп, бір мәтіннің құрылымында ұлттық код, тарих, этнография, әлеуметтік, мәдениет түрлерінің ізі, фрагменттері, бейнесі араласып, тоғысып отырады. Сөйтіп мәтіннің ішкі кеңістігін құрайды. Хикаят мәтінінде осы сипаттар сақталған. Бұл ауыл бейнесін суреттеген шығарма болғандықтан, ауылдың тарихы, жер жағдайы, аңыз, ауыл тұрғындарының өмір тарихы үнемі тілге тиек болып отырады. Себебі, жеті үй, сегіз отбасы ғана қалған ауылда кеңістік барынша шағын әрі айқын. Ауыл ішінде өтіп жатқан оқиғаларды детальді сипаттауға мүмкіндік мол. Сонымен қоса, тек ауыл ішіндегі ғана емес, бұл кеңістік әр ауыл адамының басынан кешкен тарихы, жер жағдайы суреттелу арқылы кеңейіп отырады. «Бұл Раздольное совхозы кезінде дәулеті асып, берекеті тасып, дәуірлеп те көрді. Бірақ дәулет те, байлық та қолда мықтап ұстап тұрмаған соң ағаш атқа мінгендей өткінші нәрсе екен. Қазір соның бәрі баяғының садағасындай әлдеқашан ұмыт болған. Әсіресе соңғы жылдары ел өміріндегі «Қайта құру» үрдісіне ереміз деп, бұлардың жағдайы күрт төмендеп кетті. Совхоз шаруашылық есеп деген бәлеге толықтай өтіп еді, ауылды доңыздың жұты тигендей жұтатып ала жаздады» [6, 102]. Осындай өткенге оралу хикаят кеңістігін мейілінше кеңейтеді. Кішкентай ауылдың өмірі үлкен тарихпен, оқиғамен қабат өріліп отырады. Осыған орай мәтіннің кодтық формуласы қалыптасады. Төртінші ауылдан Мұқырға көшіп келгендер бұл жердің жағдайын көріп, көп аялдамай, әрмен асып кетеді.

Буынғаным беліме кемер белдік,
Қоңыр салқын Айдардан неге келдік.
Сапырған сары қымыз ішпес басым,
Шөп-шаламды ас қылған елге келдік [6, 103].

Қара өлең үлгісімен, Лексейдің үйінің борщына тойған адамның шығарғаны.

Кодтық интермәтін – талдаудың бірлігі. Осы тұста интертекст пен интертекстуалдық дегеннің арасын ажыратып алу керек. В.П. Рудневтың түсіндіруінше «интермәтін – бұл мәтінді құрудың негізгі тәсілдерінің бірі. Интермәтін екі негізгі сипаттан туындайды: 1. Мәтін қандай да бір шексіз белгілер универсуумы, ақпараттық кеңістік; 2. Мәтін немесе мәтін фрагменті арқылы өзара интермәтінділік байланыс орнығады [8, 68]. Осы ретте интермәтін алда жасалған мәтінге сілтеме жасау арқылы орнығады. Бұл сілтеме, реминисценция, аллюзия арқылы орындалады. Интермәтінді осылайша құру арқылы «интермәтін пішіні» (В.П. Москвин терминологиясы) орнығады. Сонымен интермәтінділік пен интермәтін мынадай қасиеттері арқылы ажыратылады: интермәтінділік – бұл қабылдаушы мәтіндегі фрагмент немесе тұтас мәтін арқылы, сол сияқты басқа мәтіндердің кодтары негізінде жасалатын

мәтіннің жалпы қасиеті. Ал интермәтін интермәтінділіктің нақты пайда болуы. Осы арқылы интермәтін интермәтінділікті талдаудың бірлігі болып табылады. Интермәтіннің құрама компоненттерін анықтау үшін әр түрлі терминдер қолданылады. Соның ішінен талдауға қажеттісі таңдап алынады. «Екінші деңгейдегі мәтін (вторичный текст) деген терминді таңдап қолдану керек. Бұған қатысты С.В.Ионова: «екінші деңгейлі мәтін – бұл негізгі мәтіннің қайта өзгеруі арқылы жасалған парадигматикалық түрдегі интермәтінділік құбылыс [9, 129]. Бұл мәтін түрі туралы мәселе тек бастапқы мәтін толықтай қайта өзгерген жағдайда ғана қозғалады. Көркем мәтіннің негізін қаламгердің адам өмірінің бейнелі суретін беру құрайды. Көркем мәтіндегі бейне немесе көркем бейне оның өмірінің әлеуметтік сипатын қабылдайтын дербес болмыстағы түрі. Әлеуметтік өмірді бейнелеу жазушыдан өмірді түсінуді, тарихи орта болмысын тануды талап етеді. Алайда көркем шығарма өмірдің нақты көшірмесі бола алмайды. Қаламгер қазіргі әлемнің бейнесін суреттеу арқылы, бір уақытта көркем туындысының қайталанбайтын бейнесін жасайды. Реалды өмірді өзінің «мені» арқылы өткізе отырып, жазушы өзінің көркем әлемін жасауда ақиқат пен ойдан шығарылған өмір элементтерін қабыстырады.

Әр Алтай мен қайтейін биігіңді» хикаяты ұлттық сипатқа толы шығарма. Туындының тақырыбынан бастап, кейіпкерлерінің ой-өрісі, мінез-қалпы, психологиясынан – ұлттық сипат айқын танылады. Қазақ танымында ұйымшылдық, қонағы мен көрші-қолаңның амандығын, жағдайын білісіп, құшақ жая қарсы алу тән. Әрбір туындыған мәселені бірлесіп шешіп, кеңесіп отыру да қазаққа ортақ қасиет. Мәтіннің терминдік мәнін ашу арқылы, оның жаңаша мағынасын ашу да керек. Бұл ұғымның мәнін тереңірек қазбалау тіл ұғымына да келіп тіреледі. Бұл жерде екі тәсілді атауға болады. Біріншісі, тіл алғашқы мәнді айқындайтын категория. Тіл мәтіннің алғышарты, мәтін тіл арқылы туады. Осы тәсілдердің алуан түрлілігінің өзі, тіпті мәтін лингвистиканың негізін құрай отырып, тілді зерттеу мәтіннен туатындығын, басталатындығын назарда ұстаған жөн [10]. Мәтін белгілі бір дәрежеде кодталған құрылым. Осы ретте тіл жабық жүйе бола отырып, көптеген мәтіндердің ашылуына, көбеюіне септеседі. Яғни тіл – жабық жүйе, ал мәтін – уақыттық орталық нүктеде үнемі айналып тұратын құрылым. Осы арқылы мәтіннің лингвистикалық та, әдебиеттанушылық та сипаты ашылады. Екінші тәсіл анағұрлым әдебиеттанушылық еңбектерде немесе мәтіннің жалпы типологиясын арналған мәдениеттану зерттеулеріне сәйкеседі. Бұл ретте зерттеуші И.Резвиннің мынадай пікірі бар: «Егер мәселе туындыны толық талдау туралы болса, онда құрылымдық әдіс «кіші жанрды» талдауда тиімді болмақ» [11, 97]. Ауыл тақырыбына арналған шығармалардың біразында өзге ұлт өкілдері кездеседі. Оны көбіне екінші дүниежүзілік соғыс кезде қазақ жеріне эвакуацияланған ұлт өкілдері арқылы көрінді. Бұл арқылы шығарма тіліне өзге тілдердегі сөздер араласты.

«Өр Алтай, мен қайтейін биігіңді» хикаятындағы жетім өскен Лексейге қатысты беріледі. «Көшіп келген алғашқы жылдары Лексей де, келіншегі Ольга да қазақшаға шорқақ еді. Қалың қазақтың ортасына түскен соң жүре келе тілдері жаттықты. Сөйтіп жүргенде Лексейдің азан шақырып қойған қазақша есімі де табылды: Алдаберген екен. Ольганың да шын есімі Орынша болып шықты» [6, 107]. «Вот и все», «боже упаси», «чепуха», «культурный», «Ел іші – өнер кеніші» демекші, Мұқыр да таланттардан кенде емес. Бұл ауылдан күміс көмей әншіні де, бал бармақ күйшіні де, жұртты аузына қаратқан дуалы ауыз шешендер мен той басқарған көсемдерді де кездестіруге болады» [6, 116]. «Мұқыр ауылының терістік тұсында жылап аққан жалғыз бұлақ бар. Бұлақтың ежелгі аты – «Әулиебұлақ» болса керек. Ертеректе Мұқыр ғана емес, төмендегі Аршаты мен Өредің елі де осы бұлақты әулие тұтып, зиярат қылып, басына түнеп кетеді екен. Баяғыда осы бұлақтың қайнарында мыңжылдық мәуелі балқарағай ағашы өсіп тұрыпты. Бұлаққа келушілер оның бұтақтарына арулап ақ байлап, қасиет тұтқан көрінеді» [6, 126]. Бұл халқымыздың ұлттық санасында сақталған ғұрыпты аңдатады. Сахараны ен жайлаған халқымыз оның тау-тасына, ағашы мен өзен-бұлағына аса құрметпен қараған. Жалғыз жолаушылаған кезде осыларды ес тұтқан. Тұсынан өткенде ырым жасап, қасиеттеп отырған. Кейде арнайы зиярат жасаған. Бұл даламыздың ұлылығын паш етеді. Даланың өз заңы бар. Ауыл адамдарының да өмірге, айнала қоршаған ортаның тіршілігі мен өзгерісіне деген өз көзқарастары мен философиясы бар. Адами тіршіліктерінде жақсы мен жаманды қатар көре отырып, адам баласы ақылын толыстырады, сабырлылық пен шыдамдылықты үйренеді. Ауылдағы көп жағдай бір-біріне жақын, шағын кеңістікте өтеді. Сондықтан олардың бір-біріне деген жанашырлығы, түсіністігі мол.

Мәтіннің келесі қызметі – жаңа ойдың тууы. Бұл аспектіде мәтін жеткізуші мен қабылдаушы арасындағы кейбір ақпараттарды беруде белсенді болады. Бұл тұста мәтіннің басты қасиеті айқындала түседі. Мәтіннің өзі бір жағынан айқын, түсінікті, аяқталған құрылым бола отырып, екінші жағынан ишаралы, меңзеулі, жаңа ойды, ақпаратты тудырушы да. Осы жағынан келгенде мәтіннің барша қасиеті – идеясы, мазмұны, семиотикалық жағы бәрі айқындалады. Мәтін – ойдың қайнар көзі. Ондағы оймен оқырман ортақтасып отырады, жаңа ойға шақырады. Ұлттық танымызға орныққан ауыл туралы бәріміз білетін сияқтымыз. Алайда, хикаятты оқу барысында ауыл өмірінің көп қырлы екендігін, тереңдігін байқаймыз. Қарапайым әрі аңғал ауыл халқының көңілдері ашық, жан дүниелері тұнық. Әрбір сөздерінен ақыл-парасат еседі.

Нәтижелер. Мәтін кезінде біз кейде қосқабатты кодқа кездесеміз. Оны әрбір оқырман өзінше қабылдайды. Сонда кодтың ішінде де доминантты код болады. Ол басқа деңгейдегі немесе оқшауланған (локальді) кодтардың мағынасын айқындауға септеседі. Тіпті фондық (фонобая) код та кездеседі. Ол бейсаналы түрде мәтін құрылымында орын алып, бірте-бірте оқырманның

санасына, танымына енеді. Осы арқылы мәтінде ойын элементі, ишаралау позициясы орын алады. Қандай да бір мәтін өзінше аяқталған, тұйықталған құрылым болса да, ол белсенді семиотикалық жүйе ретінде ұлттың мәдени факторы болады. Мәтін – тілдердің иерархиялық түрде шоғырланатын семиотикалық кеңістік. Көркем шығарма идеясының тереңдігі, мазмұнының кеңдігі қаламгерден көп шығармашылық ізденісті талап етеді. Халқымыздың көнеден келе жатқан тереңнен ойлау қабілеті, ой мен сөздің тең түсіп жататыны осы ауыл прозасында ерекше байқалады. Ауыл адамдарының күнделікті дағдылы тірліктерінен де үлкен философия тудырып отырады. адамдар арасындағы қандай да қатынас өткен күнмен салыстырылып отырады. Ауыл тағдыры арқылы сол өңірдің, жұртшылықтың басынан кешкен жағдаяттары кең қамтылады. Автор бір өңірдің, ауылдың жай-жапсарын баяндау арқылы, жалпы ұлттық мінез, болмыс, дәстүр, тарих туралы кең әңгімелейді. Қазақ прозасында С.Мұратбековтің, Т.Нұрмағамбетовтың, А.Сейдімбектің ауыл өміріне арналған прозасы бар. Мұндағы ортақ жайт – ұлт тағдырының бастауы, туған жерден, атамекен қасиетінен өрбитінін көрсету. Қырғыз жазушысы Ш.Айтматовтың «Ақ кеме» хикаятында да кішкентай қорықтың санаулы адамдары арқылы түп тамырдан ажырап бара жатқан ұрпақты, туған жерінің байлығы мен отбасы құндылықтарын аяқ асты еткен келеңсіздіктер суреттеледі. Мұнда жеті жасар баланың көзқарасы мен қабылдауы арқылы ұлттың танымына, салт-дәстүрге салмақ болатын жайттар суреттеледі. Осыған ұқсас сюжет С.Мұратбековтің «Жабайы алма», Т.Нұрмағамбетовтің «Қарлығаштың ұясы», Ж.Мусиннің «Туған үйдің түтіні» шығармаларынан аңғарылады. Мұндағы шағын ауыл адамдарының тұрмысы, қарым-қатынасы, психологиясы көрінеді. «Ақ кемедегі» жеті жасар бала мен «Қарлығаштың ұясындағы» бала кейіпкердің екеуіне тән ортақ қасиет – туған үйдің, ата-ананың, отбасы жылудығының аздығы. Бұл құндылықтар азайған жерде ауыртпалық бұғанасы қатпаған балалардың мойнына түседі. Бұл ұлғая келе, қоғам алдындағы парызға ұласады.

Ауыл өмірі туындыға негізгі өзек болатындықтан, мұнда салт-сана, дәстүр жиі көрінеді. Солардың бірі - тіл-көз тию. «Тіл-аузың тасқа тигір, көгермегір жұрт маңдайына арыстай бес ұл берген Жармағамбеттің ырысы не деген кең еді деп жүруші еді. Біздің тұқымға тіл-көз тиді. Мінеки, сол тұқымына құт дарыған Жармағамбеттен жалғыз қалдым. Менен жалғыз ұл, жалғыз шаңырақ, міне, сенсің. Сенің басың ауырып, балтырың сыздаған сайын мен қалтырамағанда, кім қалтырайды» [6,132]. Бұл өзінің өмірін емес, тұтас әулеттің, ұрпақтың қамын ойлаған әкенің бейнесі. Ауыл прозасында фольклорлық элементтердің кездесуі, қарапайым ауызекі тіл мен баяндаудың кірігуі заңдылық. Жергілікті диалекттер де орын алады. Алайда қарапайым баяндаудың көркемдігі өзінше көрінеді. Яғни субъективті-лирикалық, субъективті-эпикалық, субъективті-фольклорлық элементтер кездеседі. Шығармадағы автордың ұстанымы айқын.

Қорытынды. Ұлт болмысын бойына сіңірген қаламгер ретінде ауыл өмірінің жаңдануына, ауыл адамдарының тіршілігінің үзілмеуіне, оның ар жағында ұлттық дәстүрдің тамырының берік болуына ықыласты. Автордың бұл қасиеті шығарманың өне бойынан көрінеді. Ата қоныстың киесі, туған жердің түтінінің үзілмеуі – автордың басты мүддесі. Туған жер, атамекен тақырыбы автордың экзистенциалды көңіл-күйін де тудырады. Жалпы туған жер тақырыбына жазылған кез келген жанрдағы туындыға осы сипат тән.

Әдебиеттер

1. Әбдікұлы Т. Парасат майданы. – Алматы: Раритет, 2012. – 616 б.
2. Анализ литературного произведения / Под ред. Л.Емельянова. – Л.: Флинта, 1989. – 185 с.
3. Байтанасова Қ. Тәуелсіздік: сөз өнері және ұлттық код // әл-Фараби атындағы ҚазҰУ Хабаршысы. Филология. – №4 (184) / 2021. – Б. 210-218. DOI: <https://doi.org/10.26577/EJPh.2021.v184.i4.ph20>
4. Старикова Е. Социологический аспект «современной деревенской прозы»/ Вопросы литературы. – №7. – 1982.
5. Петрик А. Деревенская проза: Итоги и перспективы изучения / Человек. Культура. Образование. Научно-образовательный и методический журнал. –№2. – 2011.
6. Асқаров Ә. Өр Алтай, мен қайтейін биігіңді. – Алматы: Раритет, 2016. – 312 б.
7. Кристева Ю. Семиотика: Исследования по семанализу/ пер. Е. Орловой. – М.: Академический проспект, 2013. – 285 с.; Барт Р. Введение в структурный анализ повествовательных текстов/пер. Г.Косикова. – М.: МГУ, 1987. – 450 с.
8. Руднев В. Энциклопедический словарь культуры XX века. – М.: Аграф, 2001. – 409 с.
9. Ионова С. Аппроксимация содержания вторичных текстов. – Монография. – Волгоград: ВолГУ, 2006. – 380 с.
10. Turysbek R.S., Sarekenova K.K., Baitanasova K.M. Myrzakhmetov A.A., Aimukhambet Z.A. The role of historical figures and legend motifs in the modern prose structure in expressing the idea of statehood // ASTRA Salvensis. – 2021. – P. 383-393. ISSN 19930909.
11. Резвин И. Структура языка как моделирующей системы. – М.: Наука, 1978. – 287 с.

К.М. БАЙТАНАСОВА

Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана,
Казахстан

Аннотация. Быстрые изменения в современном обществе влияют на сознание, социальный статус и отношения широких масс. В тренде мирового развития наук, динамику развития глобальных идей можно проследить, прежде всего, по развитию гуманитарных наук. Это взаимодействие наблюдается и в литературоведении. Своеобразие литературы каждой эпохи

отражено в теме и проблеме, которую она поднимает. Святость страны, земли, передача национального самосознания – неотъемлемая часть художественного произведения. Это находит отражение в социальной природе, тематике и идейности художественного произведения. Возникновение любой темы вытекает из особенностей литературы того периода, и это глубоко волнующий вопрос. Разделение произведений искусства на некоторые тематические классификации можно назвать в известной степени условным. В семидесятые годы 20 века утвердилось мнение, что группировка литературных произведений по темам осуществляется на основе классификации критиков. В любом случае, при описании и оценке своеобразия литературы того периода, возникла необходимость их определения с тематической и идейной точек зрения. Таким образом, устанавливается тема и проблема, которую каждый творческий представитель более глубоко описывает в свою эпоху. В описании явлений того или иного села и района несомненно наличие территориальных особенностей, топонимических названий, признаков, характерных для местного региона.

Ключевые слова: ментальность, деревенская проза, национальный характер, документальность, художественность

К.М. БАЙТАНАССОВА

L.N.Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

Annotation. This interaction is also observed in literary criticism. The peculiarity of the literature of each era is reflected in the thema and the problem that it raises. The sanctity of the country land the transfer of national identity is an integral part of a work of art. This is reflected in the social nature, themes and ideological content of a work of art. The emergence of any topik stems from the characteristics of the literature of that period, and this is a deeply moving question. The division of works of art into certain thematic classifications can be called conditional to a certain extent. In the seventies of the 20 th century, the opinion was established that the grouping of literary works by topic is carried out on the basis of the classification of critics. In any case, when describing and evaluating the originality of the literature of that period, it became necessary to define them from the thematic and ideological points of view. And in the description of the phenomena of a particular village and region, there is undoubtedly the presence of territorial features, toponymic names, signs characteristic of the local region.

Keywords: mentality, village prose, national character, documentary, artistry

References

1. Äbdikūly T. Parasat maidany. – Almaty: Raritet, 2012. – 616 b.
2. Analiz literaturnogo proizvedenia/ Pod red. L.Emelänova. – L.: Flinta, 1989. – 185 s.

3. Baitanasova Q. Täuelsızdık: söz öneri және ülttyq kod // äI-Farabi atyndağy QazÜU Habarşysy. Filologia. – №4 (184)/2021. – B. 210-218. <https://philart.kaznu.kz/index.php/1-FIL/article/view/3640>
4. Starikova E. Sosiologicheski aspekt «sovremennoi derevenskoi prozy» / Voprosy literatury. – №7. – 1982.
5. Petrik A. Derevenskaia proza: İtogi i perspektivy izucheniya / Chelovek. Kültura. Obrazovanie. Nauchno-obrazovatelnyi i metodicheski jurnal. – №2. – 2011.
6. Asqarov Ä. Ör Altai, men qaitein biğrñdı. – Almaty: Raritet, 2016. – 312 b.
7. Kristeva İu. Semiotika: İssledovania po semanalizu / per. E. Orlovoi. – M.: Akademicheski prospekt, 2013. – 285 s.; Bart R. Vvedenie v strukturnyi analiz povestvovatelnyh tekstov/per. G.Kosikova. – M.: MGU, 1987. – 450 s.
8. Rudnev V. Ensiklopedicheski slovär kültury XX veka. – M.: Agraf, 2001. – 409 s.
9. İonova S. Aproksimasiya soderjaniya vtorichnyh tekstov. – Monografiya. – Volgograd: VolGU, 2006. – 380 s.
10. Turysbek R.S., Sarekenova K.K., Baitanasova K.M. Myrzakhmetov A.A., Aimukhambet Z.A. The role of historical figures and legend motifs in the modern prose structure in expressing the idea of statehood // ASTRA Salvensis. – 2021. – P. 383-393. ISSN 1993 0909.
11. Rezvin İ. Struktura iazyka kak modeliruiuşei sistemy. – M.: Nauka, 1978. – 287 s.

Автор туралы мәлімет:

Байтанасова Қарлығаш Медетқызы – филология ғылымдарының кандидаты, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетнің профессоры, Астана, Қазақстан.

Байтанасова Қарлығаш Медетовна – кандидат филологических наук, профессор Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан.

Baitanasova Karlygash Medetovna – Candidate of Philology, Professor of L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

ХҒТАР 17.01.45

DOI <https://doi.org/10.55808/1999-4214.2023-2.19>*Ж.Б. БОЛАТБЕКОВА¹ Б. Д. ЖҰМАҚАЕВА²

С. Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университеті, Өскемен қ., Қазақстан¹
Сүлейман Демирел атындағы университеті, Қаскелең қ., Қазақстан²
(e-mail: zhandai@bk.ru¹, d.bereke2009@mail.ru²)

АБАЙДЫҢ АҒЫЛШЫН ТІЛІНДЕГІ АУДАРМАЛАРЫН САЛЫСТЫРА ОҚЫТУДЫҢ ТЕОРИЯЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ

Аңдатпа. Зерттеудің мақсаты – Абай шығармаларының қазақ әдебиетіне, мәдениетіне деген қызығушылықтың артуына түрткі болуы нәтижесінде ағылшын тіліндегі аудармаларын салыстыра оқытудың теориялық негіздерін қарастыру мәселесі.

Қазақтың бас ақыны – Абай мұрасы қазақ әдебиетінде ғана емес, әлем әдебиетінде ерекше орынға ие. Себебі, Абай – бір ғана ұлтқа тән шеңберде қалып қоймай, барша адамзаттың рухани биігіне дейін көтерілген қайталанбас тұлға. Абайдың туындыларында көтерілген мәселелер тек қана қазақ халқы емес, өзге ұлт өкілдері үшін де өзекті. Ақынның шығармаларында жалпы адамзат баласына тән құндылықтар жайлы сөз қозғалып, өмір болмысы жайында жасаған ой-толғамдары шетелдік оқырмандар санасында жылы лебізге ие болған. Абайға деген қызығушылық жылдан жылға арта түсуде. Ақынның шығармаларын аудару ісі көршілес елдің тілдеріне аударудан, кейін 1995 жылы бүкіл әлемдік қауымдастық Абайдың 150 жылдығын ЮНЕСКО қамқорлығымен атап өткен кезде кең өріс алды.

Абайдың ағылшын тіліндегі аудармаларын түпнұсқа мәтінмен салыстыра оқыту арқылы қазақ тілі мен қазақ әдебиетіне деген шетелдік студенттердің қызығушылығын арттып қана қоймай, ұлттық ерекшеліктер мен құндылықтарды тереңірек түсіндіріп, танытуға қолайлы мүмкіндіктер жасауға болады.

Түйін сөздер: Абай; өлеңдер; аудармалар; салыстыра оқыту; мәтінді талдау.

Кіріспе. Абай Құнанбайұлының 175 жылдық мерейтойына орай, «Абай және ХХІ ғасырдағы Қазақстан» атты мақаласында мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаев: «Абайды тану – адамның өзін-өзі тануы. Адамның өзін-өзі тануы және үнемі дамып отыруы, ғылымға, білімге басымдық беруі – кемелдіктің көрінісі. Интеллектуалды ұлт дегеніміз де – осы. Осыған орай, Абай сөзі ұрпақтың бағыт алатын темірқазығына айналуы қажет» [1] - деп атап

көрсетеді. Абайдың шығармашылығын тек қана өзімізге ғана тән ұлттық болмыс құндылықтарының жиынтығы деп айту қате пікір болмақ. Себебі ақынның туындыларындағы айтылатын мәселелер жалпыадамзаттық құндылықтарды шоғырландырған өнегелі ой-түйіндерінің жиынтығы.

Абайды тану, ақынның шығармашылығын көпшілікке таныстыру мәселесі Абай қайтыс болғаннан кейін бірден қолға алынған болатын. Көзі тірісінде қағаз бетіне түспей қалған қаншама шығармаларын жинақтап, баспаға шығарып, ақынның өмірбаяны жайында алғашқы деректерді Кәкітай Ысқақұлы мен баласы Тұрағұл Абайұлы жарыққа шығарған. Абайды зерттеу, шығармаларын шет тілдеріне аудару мәселесі өз бастамасын Ә. Бөкейханов пен оның ізбасарлары, ағайынды Белослюдовтардың қосқан үлкен еңбегі мен зерттеуші ғалым М. Сильченконың зерттеулерінен басталды.

Абайдың шығармаларын аудару мәселесімен айналысып, ақынның 125 жылдық мерейтойына қарай 1970 жылы «Абай Құнанбаев. Таңдамалы өлеңдер мен поэмалар» жинағы орыс тілінен ағылшын тіліне аударылып жарық көрді. Жинақтағы шығармаларды орыс тілінен ағылшын тіліне аударған Ольга Шартсе, Том Биттинг, Ирина Железнова, Дориан Роттенберг тәрізді аудармашылар болды.

Абай шығармаларын шет тілдеріне аудару 1995 жылы бүкіл әлем қауымдастығы оның 150 жылдығын ЮНЕСКО бастамасымен атап өткен кезде кеңінен таралды. Абайдың мерейтойлық жылында оның таңдаулы шығармаларының кітаптары көптеген тілдерде жарияланды. Абайдың 150 жылдығына орай халықаралық конференциялар, коллоквиумдар мен салтанатты кездесулер әлемнің көптеген қалаларында: Лондон, Вашингтон, Стамбұл және Пекин сияқты; «Абай күндері» Германия, Венгрия, Египет, Үндістан, Пәкістан, Иран сынды мемлекеттерде атап өтілді.

1995 жылы отандық жазушы Роллан Сейсембаевтың ұйымдастыруымен Абайдың «Қарасөздері» ақын мен аудармашы Ричард Маккейн арқылы ағылшын тіліне аударылды. Осы аудармалардың нәтижесінде газеттер мен журналдарда Абайдың шығармашылығына баға берген шетелдік оқырмандар, ғалымдар мен әдебиеттанушылардың кең ауқымы Абайдың қарасөздер жинағына қол жеткізді.

Атаулы шаралардың бірі ретінде, Абайдың «Қарасөздер» жинағының индонезия тілінде аударылып, индонезиялық оқырмандарға Абайдың 175 жылдығына арналған онлайн іс-шара барысында Қазақстанның Индонезиядағы Елшісі Данияр Сарекенов арқылы жүзеге асты. Қазақстандық дипломат «Қарасөздердің» көптеген ойлары мен тұжырымдары әлі күнге өзектілігін жоғалтпағанын және әлем халықтарының ортақ мұрасы болып табылатынын ерекше атап өтеді [2].

Абайды зерттеу, Абайды тану мәселесі жылдан жылға мемлекет көлемінде ғана емес, көршілес, тіпті шетелдік деңгейде үлкен қызығушылық туғызуда. Оның мысалы ретінде, жоғарғы оқу орындарында ашылып жатқан Абай атындағы зерттеу институттарын, жыл сайын өткізілетін Абайдың

шығармашылығына байланысты халықаралық, республикалық деңгейдегі конференцияларды, мемлекеттік деңгейдегі, «Абай оқулары» сынды іс-шараларды, «Абай-Верн» сынды академиялық ұтқырлыққа бағытталған бағдарламаларды атап өтсек болады.

Әдістеме және зерттеу әдістері. Ғылыми зерттеу жұмысын жүргізу барысында отандық және шетгiлдiк ғалымдардың ғылыми-теориялық әдебиеттерiне, абайтану және Абай шығармаларын аудару мәселесiне арналған әдебиеттерге, ғылыми мақалалар мен еңбектерге, аударма жинақтарға теориялық талдау жасалынды. Зерттеу жұмысы барысында түпнұсқа мәтiндегi Абайдың өлеңдерi мен көркем аударма мәтiндерiн салғастыру, мәтiндiк талдау сынды әдiстер қолданылды.

Талқылау мен бақылау. Абайдың ағылшын тiлiндегi аудармаларын салыстыра оқыту қазақ тiлiн жоғарғы оқу орынында оқып-үйренетiн шетелдiк студенттерге арналған бағдарламаға сәйкес жүзеге асырылады. Ең алдымен, студенттердiң деңгейiне сәйкес оқу бағдарламасы құрылып, соның мазмұнына қарай жоспарға сай тақырып және тапсырмалар жүйесi анықталады. 1-кестеде берiлген ЖОО ұйымдары үшiн «Қазақ тiлi» пәнi бойынша бағдарламасынан А1, яғни қазақ тiлiн бастапқы деңгейде оқып жатқан студенттерге бағдарламаның 8-аптасында «жыл мезгiлдерi, апта күндерi» тақырыбы берiлген. Осы тұста Абайдың жыл мезгiлдерi жайында жазған өлеңдерiн түпнұсқа және аударманы салыстыра талдау негiзiнде көрсету ұсынылады. Студенттердiң жалпы санына сәйкес бiрнеше топтарға бөлiп, Абайдың 4 мезгiлге қатысты өлеңдерiн аударма мәтiнмен ұсыну қажет.

Кесте 1 – Жоғары және (немесе) жоғары оқу орнынан кейiнгi бiлiм беру ұйымдары үшiн «Қазақ тiлi». Бастауыш деңгей (А1).

Жалпы бiлiм беретiн пәннiң үлгiлiк оқу бағдарламасының мазмұны
Бастауыш деңгей (А1 – шетелдiк студенттерге)

№	Пәннiң мазмұны	Семинар (практикалық) сабақтардың тақырыбы	Студенттiң өздiк жұмыс тақырыптары	Сағат саны
8 апта: Жыл мезгiлдерi, апта күндерi				
	Коммуникацияға қатысу: жыл мезгiлдерi, ауа-райы, табиғат. Сын есiмдердiң топтары (негiзгi, туынды). Сын есiмдер мен зат есiмдердiң байланысы.	Жыл мезгiлдерi, ауа-райы, табиғат	Өз мемлекетiндегi жыл мезгiлдерiнiң ерекшелiктерi туралы қазақша әңгiмелеу (сипаттау, зат есiм мен сын есiмдердi қолдану)	10

Кесте 2 – Абайдың жыл мезгілдеріне қатысты өлеңдерінің түпнұсқа және аударма мәтіні.

<p>Summer When summer in the mountains gains its peak, When gaily blooming flowers begin to fade, When nomads from the sunshine refuge seek Beside a rapid river, in a glade, Then in the grassy meadows here and there The salutatory neighing can be heard Of varicoloured stallion and mare. Translated by Dorian Rottenberg [3, 42]</p>	<p>Жаз Жаздыгүн шілде болғанда, Көкорай, шалғын, бәйшешек, Ұзарып өсіп толғанда; Күркіреп жатқан өзенге, Көшіп ауыл қонғанда; Шұрқырап жатқан жылқының Шалғыннан жоны қылтылдап, Ат, айғырлар, биелер Бүйірі шығып, ыңқылдап. Абай [7, 37]</p>
<p>Autumn The clouds are grey and gloomy, boding rain. An autumn mist envelops the bare earth. Chasing each other through the spacious plain, To warm themselves, run foals of last year's birth. Translated by Dorian Rottenberg [4, 29]</p>	<p>Күз Сұр бұлт түсі суық қаптайды аспан, Күз болып, дымқыл тұман жерді басқан. Білмеймін тойғаны ма, тоңғаны ма, Жылқы ойнап, бие қашқан, тай жарысқан. Абай [7, 36]</p>
<p>Winter In white clothes, powerful, grey-bearded, he walks on regardless like a dumb, blind man. His face is stern, covered in snow-dust, and he walks on, with creaking steps, he'll come in by and by. Translated by Richard McKane [5, 77]</p>	<p>Қыс Ақ киімді, денелі, ақ сақалды, Соқыр, мылқау, танымас тірі жанды. Үсті-басы ақ қырау, түсі суық, Басқан жері сықырлап, келіп қалды. Абай [7, 30]</p>
<p>Spring Spring came and melted the snow and ice. The earth was covered in soft velvet. Freed from winter's hibernation and heartache all that lives clings with its heart to warmth and light. Translated by Richard McKane [6, 66]</p>	<p>Жазғытұры Жазғұтыры қалмайды қыстың сызы, Масатыдай құлпырар жердің жүзі. Жан-жануар, адамзат анталаса, Ата-анадай елжірер күннің көзі. Абай [7, 34]</p>

Тапсырма: Оқу бағдарламасына сәйкес тақырып сын есім және зат есімнің байланысы, заттарды, құбылыстарды сипаттауға қатысты болғандықтан, түпнұсқа өлең мен аударма өлеңнің мәтінінен сын есімдер мен зат есімдерді бөліп, кестеге жазу қажет (кесте 3); жыл мезгілін сипаттау барысында сын есім

мен зат есімнің мағыналық байланысын, аударма өлеңнің мәтініне қарай Абайдың түпнұсқа өлеңінің мәні жайында қысқаша түсініктеме айту. Үлгі:

Кесте 3 – Түпнұсқа және аударма өлеңдердегі сын есімдер мен зат есімдердің мағыналық байланысы

Autumn		Күз	
Noun: clouds earth plain foals	Adj.: grey, gloomy bare spacious of last year's (birth)	Зат есім: бұлт тұман жылқы, тай, бие	Сын е.(сипаттау): сұр, түсі суық дымқыл тойған, тоңған
Summer		Жаз	
Noun: flowers river meadows neighing stallion and mare	Adj.: blooming rapid grassy salutatory varicoloured	Зат есім: көкорай, шалғын, бәйшешек өзен жылқы ат, айғыр, биелер	Сын есім (сипаттау): ұзарып өскен, толған күркіреп жатқан шұрқырап жатқан бүйірі шығып, ыңқылдап
Winter		Қыс	
Noun: he man	Adj.: In white clothes, powerful, grey- bearded dumb, blind	Зат есім: (қыс)	Сын есім (сипаттау): ақ киімді, денелі, ақ сақалды, соқыр, мылқау, танымас тірі жанды
Spring		Жазғұтыры	
Noun: velvet	Adj.: soft	Зат есім: жүзі	Сын есім (сипаттау): масатыдай

3-кестеден байқайтынымыз, зат есімді не құбылысты сипаттауда сын есімнің атқаратын рөлі зор. Абайдың түпнұсқа өлеңін қазақ тілінде сөйлеушінің деңгейінде қабылдай алмаса да, осы тәрізді жаттығулар жасау арқылы шетелдік студенттер салыстырмалы талдау арқылы қазақтілді аутентивті мәтінмен жұмыс жасай алады. Сын есімнің орынына, басқа да сөз таптарын талдауға, соған сәйкес жаттығуларды түрлендіруге болады. Нәтижесінде тіл оқытудағы барлық 4 дағдыны (жазылым, оқылым, айтылым, тыңдалым) үйрету жүзеге асады.

Орта деңгейдегі (B1) студенттерге Абайдың өлеңдерінен басқа әндерін, қарасөздерін аутентивті материал ретінде ұсынуға болады. 4-кестеде

берілгендей, орта деңгейдің тақырыптары күрделірек, соған сәйкесінше тапсырмалар қызықты әрі ауқымды болғаны абзал.

Кесте 4 – Жоғары және (немесе) жоғары оқу орнынан кейінгі білім беру ұйымдары үшін «Қазақ тілі». Орта деңгей (B1).

Жалпы білім беретін пәннің үлгілік оқу бағдарламасының мазмұны
Орта деңгей (B1)

№	Пәннің мазмұны	Семинар (практикалық) сабақтардың тақырыбы	Студенттің өздік жұмыс тақырыптары	Сағат саны
13 апта: Әдебиет және өнер				
	Қазақ халқының рухани, мәдени мұрасы, оның ерекшеліктері. Проза және поэзия жанры туралы мәлімет. Танымдық, ақпараттық мазмұндағы мәтіндерді бағалау және қорытындылау. Себеп-салдар, ыңғайластық жалғаулықтар (бастап, бері, кейін, сонымен, сондықтан, себебі, өйткені, сол себепті, алайда, қарағанда, салыстырғанда).	Проза және поэзия	Абай шығармалырының ішінен ұнаған бір өлеңді таңдап, мәнерлеп айту	10

Сабақтың өту барысын түрлендіру үшін әрі тыңдалым мен оқылым, айтылым мен жызылым дағдыларын дамыту мақсатында Абайдың «Желсіз түнде жарық ай» әнінің түпнұсқасын тыңдау, әннің аудармасы негізінде оқытушы ұсынатын парақта берілген мәтіндегі бос орындарды толтыру тапсырма ретінде ұсынылады.

Тапсырма: Ең алдымен, студенттер «Желсіз түнде жарық ай» әнінің аударма мәтінімен танысады. Жалпы өлең не жайында екендігін анықтап, түсінген соң, оқытушы түпнұсқа мәтін жазылған парақтарды таратады. Алайда, түпнұсқа мәтінде кейбір сөздердің орыны бос, түсіп қалған, яғни, тыңдалым барысында (YouTube) студенттер сол бос орындарды толтырулары қажет.

Үлгі: Аударма мәтінмен танысу (Dorian Rottenberg аудармасы) [8, 32]:

In the silent, luminous night On the water the moonbeams quiver. In the gully beyond the aul Tumultuous, roars the river	The leaves of the thick-crowned trees Whisper on hill and date. The earth lies sleeping beneath A shimmering emerald veil
---	--

- «Желсіз түнде жарық ай» (Абай) мәтіні [9, 238]:

Желсіз түнде (1) ____ ай, Сәулесі (2) ____ дірілдеп. (3) ____ жаны терең сай, Тасыған (4) ____ күрілдеп.	Қалың ағаш (5)____ , (6) ____ өзді-өзі, Көрінбей (7)____ топырағы Құлпырған (8)____ жер жүзі.
---	--

1-8 аралығында түсіп қалған өлең сөздері (жарық; суда; Ауылдың; өзен; жапырағы; Сыбырласып; жердің; жасыл)

Ютуб желісіндегі сілтеме бойынша (<https://www.youtube.com/watch?v=fLqXLryH8xk>) [10] әнді қосып, тыңдалым барысында мәтіндегі бос орындарды толтырады.

Тапсырманы орындағаннан кейін, оқытушы тексеру жұмысын жүргізген соң, грамматикалық қателер немесе сөзді анықтай алмаған жағдайда түсіндірме сабағы жүргізіледі. Қатемен жұмыс аяқталған соң, ән қайтадан дайын мәтінмен тыңдалады. Осындай жаттығудың көмегімен оқылм, жазылым дағдысы ғана емес, әсіресе тыңдалым мен айтылым дағдыларына жақсы септігін тигізері анық. Студенттердің өздік жұмысы ретінде Абайдың кез келген өлеңін мәнерлеп жаттау, және мағынасы жайында түсініктеме беруді ұсынуға болады.

Нәтижелер. Абайдың 175 жылдық мерейтойына байланысты мемлекет басшысының өз басқаруымен жүзеге асырған айтулы шарасының ең маңызды жаңалығы ретінде Абайдың шығармаларын өзге тілдерге аудару жұмысы болды. Жоба аясында аударманың сапалы әрі мазмұнды болуына ерекше мән берілді. Аударма ісі мен жинақ басылымының ұйымдастырылу жұмысына әр тілде сөйлейтін аса тәжірибелі, тиісті тәжірибесі мен білім бар, білікті мамандар, аударылатын тілдің мәдениеті мен әдебиетін таныстыратын, көркем аудармаға маманданған ең беделді баспа ұйымдары таңдалып, аударма ісіне ат салысқан еді.

Абай шығармаларын шетелдік студенттерге оқыту арқылы қазақ тіліне деген қызығушылық арттырып қана қоймай, ұлттық-мәдени құндылықтармен, салт-дәстүр, әдет-ғұрып сында ауқымды мәліметтерді оқыта және үйрете аламыз. Тіл – коммуникативті құрал, ұлттық кодтың бірлігі. Өзге тілді оқу, үйрену арқылы сол ұлтқа тән өзіндік ұлттық құндылықтардың да қалыптасары сөзсіз. Оқыту барысында аутентивті материалдарды қолданудың қосар үлесі зор. Абайдың ағылшын тіліне аударылған өлеңдерін, қарасөздерін тіл үйренуші деңгейіне қарай типтік бағдарлама негізінде оқыту процесінде қолдану арқылы оқыту жұмысын түрлендіруге болады. Қарапайым сөз табу жаттығуларынан бастап, диалог, монолог ретінде де, рөлдік ойындар, аударма мәтін мен түпнұсқа мәтінді мағыналық, стилистикалық жағынан салыстыру, автор мен аудармашының шығармаға қатысты ойларының ортақтастығы немесе аудармашының шығарманы өзінің әлемдік бейнесіне сай бастапқы идеяны

бұрмалауы сынды сұрақтар мен тапсырмаларды оқыту мазмұны мен студенттердің психологиялық-педагогикалық ерекшеліктеріне сай, тілді үйрену деңгейіне сай күрделендіруге не болмаса жеңілдетуге болады.

Абайдың аудармаларын қосымша түсініктеме құрал ретінде қолданып, негізгі зейінді түпнұсқа материалдарға, Абайдың шығармаларын оқыту арқылы қазақ тілі мен әдебиетінің әдемілігі мен өзіндік ерекшелігіне аудару қажет. Тек Абайдың өзін оқыту арқылы тілді оқытудың барлық 4 дағдысын: оқылым, жазылым, айтылым, тыңдалым қалыптастыруға болады.

Қорытынды. Қазақ әдебиеті тарихында өшпес із қалдырған айтулы тұлғалардың бірі, ХІХ ғасырдың екінші жартысында өмір сүрген қазақтың ұлы ақыны – Абай Құнанбайұлы. Өз заманынан озған, айтылған ғақлия сөздері әлі де құндылығын жоғалтпаған Абайдың шығармашылығын зерттеу 1950-жылдары кең өріс ала бастап, әсіресе Абайдың 150 жылдығын ЮНЕСКО қарамағына алған тұста жаңдана түсті. Абайдың 175 жылдық мерейтойы қарсаңында президент Қасым-Жомарт Тоқаевтың арнайы жобасы негізінде өз бастауымен Абайдың шығармалары білікті де білімді, тәжірибелі аудармашылар мен мамандардың жұмыла атқарған жұмысының нәтижесінде 10 тілге аударылды. Абайдың шығармашылығын басқа тілдерге аудару тек қана Абайға ғана емес, жалпы қазақ тіліне, қазақ еліне, әдебиетіне, тарихына деген қызығушылықты тудыраы анық. Оның мысалы ретінде, жоғарғы оқу орындарында ашылып жатқан Абай атындағы зерттеу институттарын, жыл сайын өткізілетін Абайдың шығармашылығына байланысты халықаралық, республикалық деңгейдегі конференцияларды, мемлекеттік деңгейдегі, «Абай оқулары» сынды іс-шараларды, «Абай-Верн» сынды академиялық ұтқырлыққа бағытталған бағдарламаларды атап өтсек болады.

Қазақстандық ғалымдар, шетелдік әдебиеттанушылар, жазушылар мен ақындар, абайтанушылар, аудармашылар ұлы Абайдың ақындық және прозалық мұрасын зерттеп, насихаттау барысында Абай халықаралық деңгейде танылуда. Абайдың шет тілдеріне аударылған еңбектері шетелдік оқырманнардың көңілінен шығып, жоғары баға алуда. Ақын, философ, композитор ретінде Абайдың көпжанрлы шығармашылық мұрасы – өлеңдері, поэмалары, философиялық эсселері мен қарасөздері әлемдік әдебиеттің баға жетпес қазынасы болып табылады. Абай шығармаларын шетелдік студенттерге оқыту арқылы қазақ тіліне деген қызығушылық арттырып қана қоймай, ұлттық-мәдени құндылықтармен, салт-дәстүр, әдет-ғұрып сында ауқымды мәліметтерді оқыта және үйрете аламыз. Абайдың ағылшын тіліне аударылған өлеңдерін, қарасөздерін тіл үйренуші деңгейіне қарай типтік бағдарлама негізінде оқыту процесінде қолдану арқылы оқыту жұмысын түрлендіруге болады. Абайдың ағылшын тіліндегі аудармаларын салыстыра оқыту тілдік дағдыларды қалыптастыру мен оқытуды тиімді жүргізуге ықпал етеді.

Әдебиеттер

1. Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаевтың «Абай және ХХІ ғасырдағы Қазақстан» мақаласы, 8 қаңтар 2020 ж. – [Электронды ресурс] https://www.akorda.kz/kz/events/akorda_news/press_conferences/memleket-basshysy-kasym-zhomart-tokaevty-n-abai-zhane-hhi-gasyrdagy-kazakstan-atty-makalasy. (Өтінім берілген күн: 08.02.2023)
2. Ағдари Ж., Абайдың Қара сөздері алғаш рет Индонезия тіліне аударылды // Абай Әлемі. Ұлы ойшылдың өмірі мен шығармашылығына арналған онлайн-энциклопедия, 01.10.2020 – [Электронды ресурс]. – <https://abaialemi.kz/kz/post/view?id=1636>.
3. Абай Құнанбаев. Таңдамалы өлеңдер мен поэмалар. (Ағылшын тілінде). Printed in the Union of Soviet Socialist Republics. – 1970. – 193 б.
4. Abai (Ibraghim) Kunanbaev. Poems. – Semey: EL. – 2017. – 152 p.
5. Abai: Book of words. – Almaty: EL Bureau. – 1995. – 219 p.
6. Abai. Book of words. Semey: Abai international club. – 2005. – 184 p.
7. Абай. Қарасөз. Книга слов. Book of words. – Алматы: Международный клуб Абая». – 2009. – 338 б.
8. Abai Kunanbaev. Selected poems. Translated from Russian. – Alma-Ata: Zhazushy. – 1985. – 176 б.
9. Абай Ибраһим Құнанбаев шығармаларының толық жыйнағы. Қазақтың біріккен мемлекеттік баспасы. – Алматы. – 1945. – 538 б.
10. «Желсіз түнде жарық ай» әні. – [Электронды ресурс]. – <https://www.youtube.com/watch?v=fLqXLryH8xk>.

Ж.Б. БОЛАТБЕКОВА

Восточно-Казахстанский университет имени С. Аманжолова, Усть-Каменогорск,
Казахстан

Б. Д. ЖУМАКАЕВА

Университет имени Сулеймана Демиреля, Каскелен, Казахстан

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ СРАВНИТЕЛЬНОГО ОБУЧЕНИЯ АНГЛИЙСКИХ ПЕРЕВОДОВ АБАЯ

Аннотация. Цель исследования – рассмотреть теоретические основы обучения произведений Абая на английском языке в результате повышения интереса к казахской литературе и культуре.

Наследие Абая, главного казахского поэта, занимает особое место не только в казахской, но и в мировой литературе. Причина в том, что Абай – уникальная личность, которая не осталась в рамках одного народа, а поднялась на духовные высоты всего человечества. Вопросы, поднятые в произведениях Абая, актуальны не только для казахского народа, но и для представителей других национальностей. В произведениях поэта обсуждались ценности, присущие роду человеческому, а его размышления о природе жизни были

хорошо восприняты зарубежными читателями. Интерес к Абаю возрастает с каждым годом. Работа по переводу произведений поэта расширилась от перевода на языки соседних стран, а затем в 1995 году, когда вся мировая общественность отмечала 150-летие Абая под эгидой ЮНЕСКО.

Сравнение английских переводов Абая с оригинальным текстом позволяет не только повысить интерес иностранных учащихся к казахскому языку и казахской литературе, но и создать возможности для более глубокого объяснения и представления национальных особенностей и ценностей.

Ключевые слова: Абай, стихотворения, переводы, сравнительное обучение, анализ текста.

ZH. B. BOLATBEKOVA

Sarsen Amanzholov East Kazakhstan University, Ust-Kamenogorsk, Kazakhstan

B. D. ZHUMAKAYEVA

Suleyman Demirel University, Kaskelen, Kazakhstan

THEORETICAL FOUNDATIONS OF COMPARATIVE TEACHING OF ABAY'S ENGLISH TRANSLATIONS

Annotation. The purpose of the article is to consider the theoretical foundations of teaching Abai's works in English as a result of increasing interest in Kazakh literature and culture.

The heritage of Abai, the main Kazakh poet, occupies a special place not only in Kazakh, but also in world literature. Abay is a unique person who did not remain within the framework of one nation, but rose to the spiritual heights of all mankind. The issues raised in the works of Abai are relevant not only for the Kazakh, but also for representatives of other nationalities. The poet's works discussed the values inherent in the human race, and his reflections on the nature of life were well received by foreign readers. The work of translating the poems of the poet expanded from translation into the languages of neighboring countries, and then in 1995, when the entire world community celebrated the 150th anniversary of Abai under the auspices of UNESCO.

Comparison of the English translations of Abai with the authentic text allows not only to increase the interest of foreign students in the Kazakh language and Kazakh literature, but also to create opportunities for a deeper explanation and presentation of national characteristics and values.

Keywords: Abai; poems; translations; comparative teaching; text analysis.

References

1. Memleket bassysy Qasym-Jomart Toqaevtyñ «Abai jäne XXI ğasyrdağy Qazaqstan» maqalasy, 8 qañtar 2020 j. – [Electronic resource]

https://www.akorda.kz/kz/events/akorda_news/press_conferences/memleket-basshysy-kasym-zhomart-tokaevty-n-abai-zhane-hhi-gasyrdagy-kazakstan-atty-makalasy.

2. Aғdari J., Abaidyñ Qara sözderi alğаш ret İndonezia tiline audaryldy // Abai Älemi. Üly oişyldyñ ömiri men şyğarmaşylyğyna arnalğan onlain-ensiklopedia, 01.10.2020 – [Electronic resource]. – <https://abaialemi.kz/kz/post/view?id=1636>.

3. Abai Qūnanbaev. Tañdamaly öleñder men poemalar. (In English), Printed in the Union of Soviet Socialist Republics. – 1970. – 193 b.

4. Abai (Ibrahim) Kunanbaev. Poems. – Semey: EL. – 2017. – 152 p.

5. Abai: Book of words. – Almaty: EL Bureau. – 1995. – 219 p.

6. Abai. Book of words. Abai international club. Semey. – 2005. – 184 p.

7. Abai. Qarasöz. Kniga slov. Book of words. Mezhdunarodnyj klub Abaja. – 2009. – 338 b.

8. Abai Kunanbaev. Selected poems. Translated from Russian. – Alma-Ata, Zhazushy. – 1985. – 176 b.

9. Abai İbrahim Qūnanbaev şyğarmalarynyñ tolyq jyinağy. Qazaqtyñ bırıkken memlekettik baspasy. – Almaty. – 1945. – 538 b.

10. «Jelsız tünde jaryq ai» әні. – [Electronic resource]. – <https://www.youtube.com/watch?v=fLqXLryH8xk>.

Авторлар туралы мәлімет:

Болатбекова Жанерке Болатбекқызы – С. Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университетінің докторанты, Өскемен, Қазақстан.

Болатбекова Жанерке Болатбекқызы – докторант Восточно-Казахстанского университета имени С. Аманжолова, Усть-Каменогорск, Казахстан.

Bolatbekova Zhanerke Bolatbekkyzy – doctoral student of S. Amanzholov East Kazakhstan University, Ust-Kamenogorsk, Kazakhstan.

Жұмақаева Береке Даулетхановна – педагогика ғылымдарының докторы, Сүлейман Демирел атындағы университеттің профессоры, Қаскелең, Қазақстан.

Жумакаева Береке Даулетхановна – доктор педагогических наук, профессор Университета Сулеймана Демиреля, Каскелен, Казахстан.

Zhumakayeva Bereke Dautletkhanovna – doctor of pedagogical sciences, Professor of Suleyman Demirel University, Kaskelen, Kazakhstan.

SRNTI 16.01.09

DOI <https://doi.org/10.55808/1999-4214.2023-2.20>

B. GALYMZHANOV

A.K. Kussayinov Eurasian humanities institute, Astana, Kazakhstan
(e-mail: baiterek10@mail.ru)

THE SPIRIT OF FREEDOM ZHUSSUP'S FAMOUS WORKS

Annotation. The article examines the importance and significance of universal values in human life from a contemporary perspective, focusing on Mashkhur Zhussup's heritage. It emphasizes the need for the next generation to recognize and promote these universal values through the study of the poet's works, which demonstrate the ability to induce clear thinking and self-education. Employing a qualitative research method, the article employs content analysis to identify human and national values present in Zhussup's poems and analyzes their importance in human life.

The research shows that Zhussup urges readers to prioritize real knowledge and sciences and to distinguish between good and bad, beautiful and ugly, and white and black. His works are found to align with universal values rather than being chosen solely by the nation. The concept of loving people is one of the most important in Zhussup's philosophy, and his poems offer a valuable source of knowledge and teachings for promoting human and national values.

The article concludes by suggesting that Zhussup's work could be used as an educational tool to teach future generations about these values, providing insights into their significance as reflected in his poems.

Keywords. values, spiritual wealth, great names of the great plains, literature, science, inheritance

Introduction. Every nation has its own special values. What distinguishes one nation from another is its language, religion, culture, art, mentality, customs, traditions, folk crafts, folk games, fairy tales, proverbs, lyrical-epic and heroic songs, food, everyday objects, etc. unique properties. These are all national values. National values were developed, used and developed by the ancestors of each nation and passed on to their descendants. Therefore, national values are considered to be the heritage of that nation. If a nation loses its national values, that nation is not considered a «nation». Among them, moral, personal or personal values in modern society have their own peculiarities. The Kazakhs are a nation which from the very beginning has put the issue of morality at the forefront. There was no court in the Kazakh steppe. They put their conscience on the scales of morality and strived not to cross the human line. Though Kazakhs didn't have professional philosophy like in

the West, Kazakhs could be considered as philosophers by birth. Because Kazakh songs, poems, by lines have a lot of virtuous upbringings. «You have an older brother - you have a collar; you have a younger brother - you have breath». «Beauty, decency, education, sensitivity, courage, wisdom - everything is not the property of an individual, but first of all belongs to the country, the nation». «The head of a man - mind, the leader - demand, the reviewer - thought, comrade - deed, fortress - patience, protector - character». «Man, who can be human - has some relation to man, man who is not human what relation man has to man», he brought up his generation sensible by fitting scrappy thoughts into one sentence. The Kazakh language is distinguished by its knowledge, language, culture, religion, tradition, culture, crafts, art of speech, proverbs, songs and legends, buzzing state, drumming. All of this constitutes the inner ethnic core of a people. Like the outer bark of a tree, these are the traditions, customs, language and religion of any nation, people. In the inner memory there are such invisible factors as shame, honor, national consciousness and national identity arising from them. The core must be correct so that the meaning of these internal factors does not change. The National Code refers to these concepts. Depending on the times. thanks to scientific and technical innovations, our national traditions and customs may adapt and change. The main thing is that they do not lose their meaning and content. In short, what is valuable? Everything that has spirit is valuable. Valuable is the real world, unselfish and true to its nature. what is valuable Everything that has spirit is valuable. Valuable is the real world, unselfish and true to its nature. what is valuable Everything that has spirit is valuable. Valuable is the real world, unselfish and true to its nature.

Scientist M.Buzheev « Kitty-stories « star. – 1972. In this article we will talk about A. Divaev, Mashkhur Zhusup. Telling the history of Kazakh folklore, M. Alpysbes tells about historical and ethnographic problems in the chronicle: Kazakh ethnogenesis in the works of Mashkhur Zhusup Kopeevich. Mashhur Zhusup «how did Mashhur Zhusup come out?»(About the work on the development of 20 volumes by M. J. Kopeevich) Saryarka samaly. - 2003. S. Negimov wrote about Mashhur Zhusup and Kazakh oratory. Messages of the NAS RK. Philol. Series. - 2005. B.K. Beisenova M. social philosophy of Zhusup Kopeevich: philosophical sciences. Al-Farabi. Kazakh National University. – Almaty. The Eastern literary tradition in the works of Zhusup: Philol. sciences. candidate of Sciences. preparation for obtaining an academic degree.diss.abstract. Astana, 2001. Zhusupova textology of epics Mashkhur Zhusup. Lessons of the nation. - 2004.

Mashkhur Zhusup is a multifaceted personality. The differentiation of human values in his works is very important in order to instill it in future generations. In the period of globalization, in order to preserve identity, the code of the nation and not to lose human identity, it is necessary to revise and evaluate the works of Mashkhur Zhusup in accordance with the requirements of the time. Thanks to these works, we can revive the problem of the spirit of liberation.

Mashkhur-Zhussup (AdamZhussup) - scholar, famous folklorist, historian, poet, saint was born in 1858 in the year of sheep, in the month of Rzhaliip, on Friday, when his father - Kopey was 42, and his mother - Tanashkyzy Ulbala was 18, in Ashamaytas in Kyzyltau.

Reverend Izmuhammed (Izden): - he was born on a Friday. The day our grandfather Adam was born. The name of it is AdamZhussup! - he said. Thus, the real name of Mashkhur-Zhussup, called the call to prayer, is AdamZhussup.

M. Zhussup's advantage over his peers is that he wrote his own biography. Whether in manuscript or verse, everyone added times of childhood, youth and old age.

Mashkhur-Zhussup's father was a literate, open-minded man who knew the Turkish alphabet.

1889-1890, when universal inspiration came to the poet and he wrote poems and articles. At that time, he wrote articles for the Dala ulayat newspaper and wrote about the life of the country and the hard life of the people. The works of M. Zhussup found harmony with those of Zhussup Balasagun, Ahmet Ygunikei, Suleiman Bakirgani, Rabguzi, Kutip, Khorezmi, Husam Katip and Seif Sarai.

The theme of humanity could not leave M. Zhussup indifferent. His stories are written with deep feeling and high taste. It is simply impossible to read it. That is why M. Zhussup died as a saint. He did not chase riches; he did not save riches; he put education and upbringing in the first place. Khoja Ahmet Yassawi was his spiritual teacher, he thought about the spiritual wealth of humanity and hoped to act in the interests of the people.

For M. Zhussup, if the interests of the country, life, general human condition, tradition, and universal values are important, he relied on them as the main content of his works.

M. Zhussup was one of the first among the poets to boldly say that freedom, equality and armed struggle for the people should be fought for.

The famous Kazakh historian and poet M. Zhussup made a great contribution to the development of the Kazakh literary language. The scientist, thinker, philosopher, historian and genealogist has left a valuable and rich heritage through the study of the history of our people, and samples of oral literature and continues to amaze his readers with his unique essence. His works in medicine, philosophy, linguistics, ethnography, literature, history, art criticism and archaeology are significant.

Embracing the lexical layers of language, the intelligent poet revealed the secrets of the social situation during his lifetime. Expressing his inner sadness through poetry, he confronted the shortcomings of the brave, called his people to art and enlightenment, cared about the future and saw much. The progressive poet contributed greatly to the development of literature and culture.

Mashkhur-Zhussup (Adam Zhussup). a collector of samples of folk literature, genealogist, poet, and saint, left behind a rich legacy of 30 volumes. It is important for future generations to recognise the universal values in the works of Mashkhur-Zhussup, study them and promote them according to the needs of the time.

Values are a part of culture. As an integral part of culture, a value regulates the behaviour of people and determines their true order. Cultural values are respectively divided into material and spiritual values. The content of values is conditioned by the achievements of culture. The world of values, in the broadest sense of the word, is the world of culture. It is as if a sphere of man's spiritual activity, a witness of the correctness of his consciousness, a measure of man's spiritual wealth. [1,12].

Methodology and research methods. Depending on the specifics of the topic and the purpose of the work, the article used comparative and descriptive analysis methods. In theory, writing an article in encyclopedic reference book "Islam", Almaty, LLP "Aruna LTD", 2010. Khoja Akhmet Yasawi. Wisdom. "Atamura", Almaty, 1995. Journal "World Literature", No.5. Astana, 2012. Kh.O. Karasaeva, Zh.T. Koblanov. "History of Eastern literature". Astana, 2001. Using the 20 volumes of M. Zhussup as the main source, we relied on the following works of research scientists: M. Auezov, A. Margulan, S. Mukanov, B. Kenzhebeyev, K. Beisenbayev, A. Konyratbayev, I. Zharylgapov, Y. Duysenbayev, D. Abilov, S. Dautovich. Collection of works of M. Zhussup 20 volumes, Pavlodar, "Eco", 2013. D. Ansabayev "Educational value of the works of M. Zhussup", "Izdenis-Poisk", 2003. S. Kabdieva «The problem of morality in the works of M. Zhussup», «School of Kazakhstan», 2005. S. Negimov «M. Zhussup's village», «Kazakh literature», 2004. works of S. Negimov Volume II, Astana, «Foliant», 2015. Works of S. Negimov in 5 volumes, Astana, «Foliant», 2018. Lessons of Mashkhur: collection / A.K. Turyshev, A.O. Karibzhanova, M.O. Oralova, Zh.O. Artykbayev, K.A. Malgazhdarov. - Pavlodar, 2008.

Discussion and observation. N. Nazarbayev's article titled «Seven facets of the great field» in the section «Great names of the great field» rightly raises the question of the recognition and promotion, promotion and appreciation of our great personalities, the effective creation of their thoughts for the good of the country is the spiritual world. There is no doubt that Mashkhur Zhussup is one of those people who have served universal values all his life. It is mostly true that Mashkhur Zhussup's works are filled with human values, so, let's look at the values in the poet's works. In the poem The Five Precious:

«The first thing you need is faith»

«Believe in the works of life to come!» - said!

«God forgives!» - However, the matter is not over,

«If he does not know the terms of faith, he will be fine (iban),» he said.

«The second thing needed is reason,» he said.

«Stupid bald head! - said.
«He breaks his religion by getting angry over a trifle,
Sell your faith to unbelief!» - said.
«The third jewel is patience!» he said,
«The patient will find his ideal!» - said.
«In any case, the punishment of the impatient is violence,
Impatience will cause other problems!»
«Fourthly, the most valuable thing is to thank you,» he said.
«Ingratitude for blessings is blasphemy!»
From the bed: «God, I'm sorry!» - insult.
«Looking for a reason, run the right way!»
«The fifth most valuable thing is manners.»
It's amazing to believe in a bad man!»
«Old age is not good manners,
Manners are the cause of love!» - said... [2,92].

It is known that faith, wisdom, patience, gratitude and manners in the poet's poem are the noble qualities that make the human race beautiful. The poet says in his poem that only through these human and national qualities can we preserve our national code. One faith, two wisdom, three patience, four gratitude, five virtues, five precious values, each of which is deeply valued. It is our duty to educate the rising generation to goodness, beneficence, decency, politeness, common sense, by explaining national values in this poem. In another poem by the poet on the Pilgrimage:

Whatever the duty, science is a duty
If you know the science, how much debt can be paid.
First of all, learn the science of business.
Say as much as you can and then pray to God.
Go on a pilgrimage and talk to a righteous man.
As soon as the pilgrim leaves, his complexion deteriorates.
The suffering caused by ignorance.
This is insanity done by an ignorant man [3, 172].

Through this poem, the poet points out that pilgrimage is not a simple matter, but a very important one, not a mere boast as it is now, but a duty and a means of making that pilgrimage. He urges you to pay attention to how many teachings you have learnt and not to price and career. At this point, the poet directs one to do good works, to learn real knowledge and sciences. Saying, «First of all, learn the science of business», he suggests thinking about every business and doing it knowing the basics. It is not difficult to see that there is also a manifestation of human worth in this point. In his poem about Bukhara, the poet wrote:

If I taste Bukhara like a blessing,
If I fall down and lie down alone in the cell.

Bukhara - eating frozen bread

If I were hungry, I wouldn't dream!! [4, 9-13].

In this poem, the poet expresses his gratitude for the education he received in Bukhara. Today's young people are told that they should pay attention to the knowledge, experience and good teaching they have acquired, rather than take pride in having studied abroad. The famous Zhussup is grateful that he completed his education in the city of Bukhara. At this point it shows that the problem is not where he studied, but what kind of education he received and how he was able to create it for himself and humanity.

«Poor me!» - and don't shut yourself off.

«I'm lonely!» - don't say that.

«I'm sad!» - don't say that.

«I'm coming!» - don't stop

Don't be sad, man, don't be sad,

He knows the bitter and the sweet

The dead know the value of life in the grave

The value of health

He knows he is sick and in bed

Akmaral is not grazing with wild boar

The nightingale does not fly with the black crow... [5, 25].

Mashkhur Zhussup teaches us to distinguish good from bad, beautiful from ugly, white from black, poor from rich, bitter from fresh, nightingale from crow. In a world of many shiny surfaces, it is necessary to recognise who is who. This is what the poet is talking about. The poet wrote in the poem «Solace»:

A goose walks along the bank of the black water,

A girl loses her mother.

If you pour blood into the black water, it turns white.

If you give the girl to a stranger, he will take her!

Don't cry, girl, don't cry.

Don't cry!

If you were born a boy, from the beginning

Does that make you so?!

...You cry. «My house!» – Saying

«My brother is a red product!» - I say.

Your father thinks:

«It's hard to sit, my son!» says.

You think, «If I go!» – saying

«If I were a man of one house!» - saying.

«Cattle on myself planted,

If I build a humanity!» - Which...

There is no cure for the laws of nature in this poem, the girl is a foreigner and her life's duty is to be a mother and she is called to be a good motherland.

...Listen without tears,
Take my word for it!
I say the commandment
Listen and feel it!
Your peers come and talk,
If you make a joke,
That you're good or bad
Talk like you're playing!
If you want a friend, you will smile.
You are behaving yourself!
Speaking with weight,
You will give a good answer!

At this point, the poet also reminds the girl that if she was touched by forty houses when she was a girl, even after marriage a man is out of the house. He warns that a girl who does not feel this way will face difficulties and obstacles in life, and through these verses the poet clearly shows the importance of human values in a child.

You will go from here.
You will go to your parents!
Respect for the world
Look at his eyelids!

The whole poem is about tradition, tradition. Here the poet allegorically conveys that the knowledge, understanding, wisdom, culture, intelligence of a woman in a Kazakh family is the basis of the nation's existence.

A bad letter sign:
A sample of everything.
Can be hard to sleep.
Rotten skin.
Signs of a bad relationship:
A sample of everything.
The house must be smelly.
His own smell is worse than that.
Never agree! [5, 9-13].

If a woman is bad, she will not be blessed, the poet sharply criticises the lack of dignity in the home, and calls for nurturing human values, hating the bad and learning from the good. This shows that the national value comes from the morality learned in the family. For example, in this stanza:

The bed is not tidied, the razor is strewn about,
Everything runs away.

The door is the same as the one in the house.
Only half the blanket stinks
Eight bat pans are dirty
He's as sleepy as an animal
A noisy lamb and calf in a stable
Dying from morning till night... [5,16].

Saying that the beginning of evil is laziness and sloth, apart from laziness, and if it is laziness, then man's poverty begins from it, poor man is not created by God but by man himself, we expect from the coming generation an unchangeable mind, indestructible knowledge, a lively interest in the arts and a perfect personality. Indeed, at present Kazakh society cannot pay as much attention to the education of women as it used to. «Kazakh people have put all their energy into educating women as believers. Unfortunately, it is true that at present the issue of women's education is not being properly implemented. We educate women as men, against their nature. We teach. This is a big mistake. A woman has to be educated.

But we have not yet answered the question, «What kind of education is that?»- the poet, the saint. In one of the famous Zhussup's works, he wrote that «A woman should receive the necessary education. And what kind of knowledge is necessary? Necessary education: «Education for the salvation of one's faith, soul, mind, possessions and children. «A woman must receive an education that will not lose her tenderness,» he said [6,17].

In Kazakh literature, along with folk proverbs spread by word of mouth, there are many proverbs, philosophical thoughts, and proverbs with their own authors.

Mashkhur Zhussup also left some wise words for the next generation. So, let us highlight some national values in these proverbs:

«If one does not speak of the past, one cannot think of today's words» means that one cannot move forward without knowing one's history, without respecting it, without taking into account the heritage of one's ancestors. Everyone is encouraged to speak and act consciously.

One of the poet's proverbs says: «The body is a dark house; the soul is the beam that illuminates that house» [6,123]. For only the soul can give beauty to the body. Only when your soul is beautiful, you can shine the sun around you, you can bring joy to those around you, it is true that if your soul is not illuminated by goodness, it is true that that person is like a dark house. The poet sums up in one word that the beauty of the soul is more important than the beauty of youth.

The poet's thought is based on a statement by the sage Abay. «It is true that there is a piece of meat in the human body. If it is good, the whole body is good; if it is broken, the whole body is broken. In fact, it is the heart» [7.31]. corresponds to his philosophical thought. Both scholars draw attention to the purity and honesty of the human soul. Only a person with a pure heart can sow good seed for himself, his family, his environment, society and country, and he entrusts to the next generation

that the main problem is purity of heart. Keeping the heart pure, appreciating one's humanity is the spiritual value and spiritual growth of mankind. «It is not an accusation I do not know; it is an accusation I did not want to know» - [8,124]. In the proverb, the poet urges young people to be inquisitive, educated and scientific, warning that learning and research are important. Instead of saying «I don't know», he invites us to learn how to learn, to find out and to study.

«The grass of the earth without water is unclean, man's cattle without children is unclean, the taste of the earth without labour is unclean» [8,124]. – he says that all honesty, purity, humanity, virtue and morality is in work. The 90 words summarise that life has meaning only through work, that only the working man can have a purpose, where there is purpose, there will be life and development.

The poet says in one of his proverbs: «Sickness lies in the sieve and settles in the earth» [8,124]. With this conclusion he calls for purity of thought and right intentions. He says there is no point in being suspicious of anything, being arrogant and shunning others, calling for modesty.

«Science is like the sun in the sky, a bright light» [8,125]. Again, the poet alludes to the importance of science and education in the future life. He shows that a man who has mastered science has a bright future, and that only through knowledge can one advance from man to man.

Results. In general, the great Kazakh people seek to convey through these proverbs the centuries-old psychology of traditions and customs, this goal was also pursued by the poet Mashkhur Zhussup. In the proverbs of the poet Abyz the spiritual worlds of good and evil, faith and unbelief, nobility and nobility are intertwined and prove to be suitable as a propaganda model for future generations.

Undoubtedly. Zhussup's famous aphorisms will envelop your mind, consciousness and soul in artistic beauty and help clarify and deepen your life goals, attitudes and worldview. It broadens your experience and understanding. It leads to goodness. It improves and refines your attention, intelligence and intellect from a spiritual perspective.

Conclusion. «A happy life begins when one becomes a slave not to law but to tradition.» he says [9,46]. A. Seydimbek. We are descendants of a noble people who honoured their elders, valued their traditions and grew up thinking that my tradition is my wealth; my tradition is my life and my tradition is my mind. It is our duty to preserve our traditional way of life in this time of globalization, without destroying the relationships between people, which is one of the greatest qualities of our people, formed by our ancestors, between people, between elder and younger, kinship and strangers and relatives, men and women. There is individuality, humanity and kindness in every Kazakh national custom. «From a child who has not seen any inhibitions, he comes out without a family. «inhibitions, teaches a person to be polite» [10,11]. Here is an advanced example of Kazakh children's education. The works we are considering are very important so that a Kazakh who has instilled

«shame» into his childhood consciousness since he first spoke, never forgets about inhibitions and gentrification. No matter how many times, the only way to lose our national identity is not to deviate from the path laid down by the greats.

A Kazakh is a wolf. He is brave and has the character of a wolf. As lions and leopards are cats, they learn how to handle them, dance in the circus, entertain the country and lick their hands. And all you see is a wolf in a cage in a zoo of light. Yet he shows that his spirit is independent and his eyes shine. No one can afford to make him look like a monkey in a circus. No one should deny that a Kazakh, considered a noble Turk among Turkic peoples, has such traits. Kazakh respects and honours his guest, shows the greatest respect, but does not obey. Kazakhs are talented people because they are spiritually nourished by listening to their songs while lying in a cot. Martial spirit was inculcated from generation to generation by mother's words and father's motto, and grandfather's honest words nurtured a child sharpened like a sword. Kazakh pride always comes first. The national games themselves bring up patience, tolerance, development of logic, judgement, dexterity and strength. It is natural that a generation of people who have told the truth, «I said twice, and I died,» aspires to an eternal country.

The famous Yusuf heritage is a precious treasure of the great steppe. It is one of the main directions and fundamental channels in the process of development of public consciousness, which shows the full nature of our national values [11,15].

Since the values are not stable phenomenon, they are potentially varied experience, thus it would be of great interest to check this view in relation to Kazakhstan, famous for its adherence to traditions [12].

Every time you read it; you feel that every philosophical thought in the works of the famous Zhussup is guided by human values, purity and morality. You are awakened by the strength of the national spirit, you are awakened by honour and you sincerely want to work for the good of humanity. The works of the poet unwittingly induce you to think clearly, to engage in self-education. It is our duty to look at the universal values in the works of the famous Zhussup, analyse them and redefine them in terms of time. Because it is very important to preserve our human values to remain a country. A universal human value is always the support of the people!

Literature

1. Kazakh culture. Encyclopedic handbook. Almaty: «Aruna Ltd.» LLP, 2005 ISBN 9965-26-095-8
2. Mashkhur Zhussup. Collection of Poems // Book 2, Pavlodar: EKO, 2013. - 433 c.
3. Mashkhur Zhussup. Collection of Poems // Book 1, Pavlodar: EKO, 2013. - 519 c.
4. Mashkhur Zhussup. Collection of Poems // Book 4, Pavlodar: EKO, 2013 - 545 p.
5. Mashkhur Zhussup. Collection of Poems // Book 5. Pavlodar: EKO, 2013 - 482 p.
6. Mashkhur Zhussup. Collection of Poems // Book 11. Pavlodar: EKO, 2013 – 417 p.
7. Kunanbayuly A. A two-volume collection of his works. Book 2: Poems and

translations, poems, black words. – Almaty: Writer. - 2005. - 336 c.

8. Kazakh aphorisms. - Almaty, 2012. - 323 c.

9. Seydimbek A. Works. 6 volumes. Astana: Foliant, 2010. 778 c.

10. From the writings of the famous Zhussup // *Legendary Man*, magazine - 2013 – №19.-5-50 pp.

11. Galymzhanov B. «The legacy of the famous Joseph - the values of the great steppe country» *Herald of the National University named after L. Gumilev. Philology series* #1(130) 2020, pp. 15-20;

12. Zhuzupov N., Shalabay B., Baratova M., Ibraeva Zh., Lapytova Z., Mutaliev R., Abdullayeva K., Sakenov J. Las muestras conservadas del folklore: problema de la edición del libro del folklore de Mashkhur Zhussup // *Revista ESPACIOS*. ISSN 0798 1015. Vol. 38 (Nº 55). – 2017. – P. 34.

Б.Г. ГАЛЫМЖАНОВ

А.Қ. Құсайынов атындағы Еуразия Гуманитарлық институты, Астана, Қазақстан

МӘШҺҮР ЖҮСІП ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ АЗАТТЫҚ РУХ

Аңдатпа. Мақалада автор Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы мұрасына тоқтала отырып, жалпыадамзаттық құндылықтардың адамзат өміріндегі маңыздылығы қазіргі заман тұрғысынан қарастырады. Ақын Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы шығармаларын зерделеу арқылы келешек ұрпақтың жалпыадамзаттық құндылықтарды танып-білуіне және насихаттау қажеттігіне баса назар аударады. Ақынның философиялық ой-тұжырымдары адамның өрісін кеңейтіп, өзін-өзі тәрбиелеуге ықпал ететіні сараланады. Мақалада сапалы зерттеу әдісін қолдана отырып, Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы өлеңдеріндегі адами және ұлттық құндылықтарды анықтау үшін мазмұндық талдау қолданылып, олардың адам өміріндегі маңызы талданады.

Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы оқырмандарды шынайы білім мен ғылымға басымдық беріп, жақсы мен жаманды, әдемі мен ұсқынсызды, ақ пен қараны ажыратуға үндейтінін зерттеулер көрсетеді. Оның шығармалары ұлт таңдауынан қатар жалпыадамзаттық құндылықтарға сәйкес келеді. Халықты сүю ұғымы Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы философиясындағы ең маңызды ұғымдардың бірі болып, оның өлеңдері адами және ұлттық құндылықтарды дәріптеуге арналған құнды білім мен тәлім-тәрбие береді.

Мақалада Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы шығармашылығын болашақ ұрпаққа осы құндылықтарды үйретуде тәрбие құралы ретінде пайдалануға болады, оның өлеңдерінде көрініс тапқан маңыздылығы туралы түсініктер беріледі деген ой тұжырымдалады.

Түйін сөздер: құндылықтар, рухани байлық, Ұлы даланың ұлы есімдері, әдебиет, ғылым, мұра.

Б.Г.ГАЛЫМЖАНОВ

Евразийский гуманитарный институт имени А.К. Кусайнова, Астана, Казахстан

МОТИВ СВОБОДЫ В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ МАШХУР ЖУСУПА

Аннотация. В статье рассматривается важность и значение общечеловеческих ценностей в жизни человека с современной точки зрения, акцентируя внимание на наследии Машхура Жусупа. Подчеркивается необходимость того, чтобы следующее поколение признавало и продвигало эти общечеловеческие ценности посредством изучения произведений поэта, демонстрирующих способность побуждать к ясному мышлению и самообразованию. Используя качественный метод исследования, в статье используется контент-анализ для выявления общечеловеческих и национальных ценностей, присутствующих в стихах Жусупа, анализируется их значение в жизни человека.

Исследование показывает, что Жусуп призывает читателей отдавать приоритет реальным знаниям и наукам, различать хорошее и плохое, красивое и уродливое, белое и черное. Его работы соответствуют общечеловеческим ценностям, а не выбираются исключительно нацией. Концепция любви к людям является одной из самых важных в философии Жусупа, а его стихи представляют собой ценный источник знаний и учений для продвижения человеческих и национальных ценностей.

Статья завершается предположением, что работа Жусупа может быть использована в качестве образовательного инструмента для обучения будущих поколений этим ценностям, обеспечивая понимание их значения, отраженного в его стихах.

Ключевые слова: ценности, духовное богатство, великие имена великой степи, литература, наука, наследие.

Әдебиеттер

1. Қазақ мәдениеті. Энциклопедиялық анықтамалық. – Алматы: Аруна Ltd. – 2005. ISBN 9965-26-095-8
2. Мәшһүр Жүсіп. Шығармалар жинағы // 2-том. – Павлодар: ЭКО, 2013. – 433 б.
3. Мәшһүр Жүсіп. Шығармалар жинағы // 1-том. – Павлодар: ЭКО, 2013. – 519 б.
4. Мәшһүр Жүсіп. Шығармалар жинағы // 4-том. – Павлодар: ЭКО, 2013. – 545 б.
5. Мәшһүр Жүсіп. Шығармалар жинағы // 5-том. – Павлодар: ЭКО, 2013 – 482 б.
6. Мәшһүр Жүсіп. Шығармалар жинағы //11-том. – Павлодар: ЭКО, 2013. – 417 б.
7. Құнанбайұлы А. Шығармаларының екі томдық жинағы. Т.2: Өлеңдер мен аудармалар, поэмалар, қара сөздер. – Алматы: Жазушы. – 2005. – 336 б.
8. Қазақ афоризмдері. – Алматы: Жазушы. – 2012. – 323 б.
9. Сейдімбек А. Шығармалары. 6 томдық. – Астана: Фолиант, 2010. – 778 б.
10. Мәшһүр Жүсіп жазбасынан // Аңыз адам. – 2013. – №19. – Б. 5-50.

11. Ғалымжанов Б. Мәшһүр Жүсіп мұрасы – ұлы дала елінің құндылықтары. // Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің Хабаршысы. Филология сериясы. – №1(130). – 2020. – Б. 15-20.

12. Жүсіпов Н., Шалабай Б., Баратова М., Ибраева Ж., Лапытова З., Муталиева Р., Абдуллаева Қ., Сәкенов Ж. Las muestras conservadas del folklor: problema de la edición del libro del folklor de Мәшһүр Жүсіп // Revista ESPACIOS. ISSN 0798 1015. T. 38 (Nº 55). – 2017. – 34 б.

Автор туралы мәлімет

Ғалымжанов Баянғали Ғалымжанович – А. Қ. Құсайынов атындағы Еуразия гуманитарлық институтының аға оқытушысы, Астана, Қазақстан.

Ғалымжанов Баянғали Ғалымжанович – старший преподаватель Евразийского гуманитарного института имени А.К. Кусаинова, Астана, Казахстан.

Galymzhanov Baiangali Galymzhanovich – a senior lecturer of the Eurasian humanitarian institute named after A. Kusainov, Astana, Kazakhstan.

FTAMP 17.82.93

DOI <https://doi.org/10.55808/1999-4214.2023-2.21>А.С.ЕСПЕНБЕТОВ¹ Б.А.ЕРДЕМБЕКОВ² А.Т.СМАГУЛОВА³

Семей қаласының Шәкәрім атындағы университеті Семей, Қазақстан^{1,2,3}
(e-mail: arap_espentbetov@mail.ru¹, erdembekov@mail.ru²,
shakarimtanu.semey@mail.ru³)

*АБАЙ ҚАРАСӨЗДЕРІНДЕГІ АДАМ МІНЕЗДЕРІНЕ ТЕЗАУРУСТЫҚ ТАЛДАУ

Аңдатпа. Мақалада Абай Құнанбайұлының қарасөздерінің тезурустық қабаты қарастырылады. Абай шығармалары – ізі өшпес асыл мұра, әдебиеттің негізгі константы. Осындай асылдан үлгі алып, шығармаларынан рухани сусындау жеке тұлға үшін ғана емес, ұлт келешегі үшін де азық болмақ. Бірақ қазіргі оқырман үшін Абай тілін түсіну, ұғыну қиынға соғуда. Бұл – хакім шығармалары мен ондағы ойдың қаншалықты салмақты екенінің көрсеткіші. Бірақ бұл Абай тілі ауыр, түсініксіз дегенге сыймайды. Ахмет Байтұрсынұлының Абайды түсіну үшін оқырман көзқарасы мен дүниетанымының кеңдігі қажеттігін де баса айтуы содан шығар. Бұл үшін, әуелі, Абай шығармаларының негізгі өзегін жете түсіну керек. Осыны негізге ала отырып, Абай қарасөздерінің тезурустық мәнін ашпақпыз.

Тезурус – лексикалық жүйенің ең жақын интерпретациясы. Сондықтан объекті болып отырған сөздің түсінігін тереңдей ашу үшін синонимдік, антонимдік, тіпті гиперонимдік қатары да тізбектей көрсетіледі. Оның жеңіл, ұғымды болуы үшін негізді талдау теориясынан өзгеше практикалық тәсілге жүгіндік. Тезурустық талдау барысында мақалада мінез аспектілері ашып көрсетіледі. Адам бойындағы мінедің пайда болуы, олардың ара-қатынасы мен байланысы жан-жақты талданады.

Түйін сөздер: әдебиеттану, Абай қарасөздері, тезурус, мінез, концепт, контекст, семантика, квинтэссенция.

Кіріспе. Тезурус – тілдік-лингвистикалық талдау жүйесінде ерекше маңызға ие құрылым. Тезурустың сөздікке қарағанда мағынасы мен мазмұны ауқымды. Сондықтан қазіргі гуманитарлық ғылымдарда мәтіннің ішкі

* Мақала ҚР ҚР ҒЖБМ ғылым комитеті қаржыландыратын «АР 14869894 Абай қарасөздерінің тезурусы» ғылыми жобасы аясында жазылды.

мазмұнын тезаурустық тәсіл арқылы талдау үлкен мәнге ие. Тезаурустық талдау аспектісі, ең алдымен, мәтіннің квинтэссенциялық мағынасын ашып көрсетуге негізделген. Оның реттілігі әліпби бойынша анықталған сөздіктерден басты айырмашылығы да осында. Сөздіктің басқа түрлерінде сөздер әліпби реті бойынша тізбектелсе, тезаурустық сөздіктерде сөздер мағынасы бойынша топтастырылады. Онда семантиканың парадигмалық сипатындағы оппозициялық сөздер тобын (синонимдер, антонимдер, гипонимдер, паронимдер сияқты лексика-семантикалық топтар) жүйелеу қажет. Бұл тұста сөздің тек лексикалық мағынасын беріп қоймай, оның атрибуты мен гипернимдік сипатын ашып көрсету маңызды. Сөздіктің осындай жалпы өрістерінің арасындағы мағыналық қатыстарын ашып көрсету тезаурустық талдау жүйесіне енген.

«Тезаурус деп аталған бұл термин гуманитарлық ғылымдарда тілдегі бар ұғымның негізгі семантикалық өзегі болып табылады» [1, 12]. В.Луковтың анықтамасынан тезаурус гуманитарлық ғылымдардағы, әсіресе тіл білімінде маңызды қызметте екендігін аңғаруға болады. Тезаурустың негізгі өлшем бірлігі – мағына. Қолданыстағы сөздердің лексикалық мағынасын қатып қалған қағидамен анықтау мүмкін емес. Жеке сөзге берген түсініктеме ол басқа сөздермен тіркескенде мүлде бөлек өзгеріске енуі мүмкін. Осыған сәйкес лингвистикалық тезаурустың екі негізгі сипаты айқындалған.

Біріншісі – өлі тілдердің қолданысындағы заңдылықтарды сипаттайтын анықтамалық сөздік. Онда сөздердің қолданылу ережелері, жазылу тәртібіне нұсқаулық беріледі. Бұндай ережелерді қолданыстағы сөздерге жасау мүмкін емес, себебі қазіргі қолданыста бар тілдер әлі де даму үстінде, жаңа сөздер, жаңа сөз тәртібі сияқты құрылыстары тұрақсыздыққа ұшырайды. Өлі тілдердің тіршілігі тоқтап қалғандықтан, соңғы қолданыстарына қарап, нақты тәртіпті анықтауға болады. Мұндай сөздіктер ескі жазба тілдері мен көне ескерткіш тілін оқуға арналған.

Екіншісі қолданыста бар тілдегі сөздерге мазмұн жағынан анықтама жасауға бағытталады. Онда сөздер мағыналық топтар бойынша классификацияланады да, әр топқа жатататын толық лексикалық мағынаға ие сөздер, сөз тіркестері, сөйлемдер талданады. Сонымен қатар әр ғылым саласына қатысты тезаурустық сөздіктердің құрамы бір-бірінен өзгешеленеді. Ал лингвистикалық ғылымдарда сөздердің сыртқы формасы басты назарға алынбай, ішкі мағынасына талдау жасалады.

Тіл біліміне осындай тезаурустық талдау жүйесінің енуі – тілдегі сөздердің мағыналық құрылымына жаңаша үнілуге мүмкіндік берді. Осы тұста тіл мен әдебиетті ұштастыру әдеби талдаудың конструкциясына өзгеше қалып енгізеді. Оның ішінде поэтологиялық немесе прозалық тезаурустардың да жеке ерекшеліктері көп.

Негізінде тезаурус, идеографиялық, синонимдік сөздіктер фасеттік құрылымдар болып табылады, сондықтан кейде бір-бірінен ажырату қиынға түседі. Сол себепті тезаурусты кейде идеография деп те атайды.

Әдістеме және зерттеу әдістері. Ғылыми мақалаға Абай Құнанбайұлының 2020 жылы «Жазушы» баспасынан жарық көрген үш томдығы, қарасөздері туралы зерттеу еңбектері, тезаурус жайында жазылған монографиялар пайдаланылды.

Абай қарасөздеріндегі мінез түрлерінің тезаурусын қарастыруда салыстырмалы талдау, жинақтау, жүйелеу, сипаттау әдістеріне сүйендік. Сипаттау әдісі мен дефинициялау арқылы Абай қарасөздеріндегі мінез түрлеріне талдау жасалды.

Талқылау мен бақылау. Қазіргі көп жазбалар мен көп сөздер оларға қайта түсінік беруді қажет етеді. Міне, тезаурустың негізгі қызметі осы тұстан айқындалады. «Тезаурустың мәдени рөлі тек ойшылдар мен ғалымдар үшін емес, қарапайым адамдарға да түсінікті сөздермен ақпарат беруге бағытталған» [2,13]. Тезаурустың негізі логикалық семантикада белгілі бір нысанның ойдағы мағыналық бейнесін ашуда жатыр. Лингвистикалық талдаудың бұл түрін әдебиетте ақын-жазушылардың шығармаларындағы негізгі түйінді шешіп, мағыналық бояуларын қанықтыра түсу үшін қолданады. Әр әдеби тұлғаның шығармашылық ерекшелігі, авторлық қолданыс тілі бар. Абай қарасөздеріндегі тезаурустық сипаттың өзіндік болмысы бөлек. Оның эстетикалық таным көкжиегін оқырманға таныту үшін семантикалық өзегін – ішкі мағынасын ашып көрсету қажет. Қарасөздердегі әртүрлі сипатқа ие мәндердің ішкі құрылысын талдау үшін оларды тақырыптар бойынша жүйелеген жөн. Мысалы, «ғылым мен білім», «адам мінездері», «бала тәрбиесі», «діни көзқарас», «дүние, жаратылыс туралы философия» тағы басқаларын өзара жіктеп, тармақтарға таратуға болады. Абай сынаған адам мінездері де алуан түрлі.

Психология ғылымында мінез адамның қорғанышы ретінде анықталады: «Мінез сыртқы ортаның жеке тұлғаға деген әсеріне немесе экспрессивті қасиеттер мен субъективті іс-әрекеттерге жауап қайтаратын қорғаныс қабығы ретінде қызмет етеді» [3, 8]. Ал көркем прозадағы мінез адам баласының іс-әрекет, жағдай барысындағы моральдік көрінісі, тіпті көзқарасы деуге де болады. Классик жазушы Мұхтар Әуезов: «Абайдың адамгершілік жөніндегі моральдық өсиеттерін алсақ, олардың ішінде біздің заманға да бағасы зор шындықтары, тәрбиелік ойлары аз емес. Бұл жағы айрықша таратып, талдауды қажет етпейтін түсінікті жайлар» [4, 367], – деп ұлы ақын қарасөздеріндегі тәрбиелік, адамгершілік пәннің құндылығына күмән келтірмейді. Олай болса, жалпы адамзат баласы үшін ортақ құндылықты жоғалтпауға, дәріптеуге, сақтауға тиіспіз.

Мінез – адам болмысының сапалық өлшем бірлігі. «Ғылымды, ақылды сақтайтұған мінез деген сауыты бар. Сол мінез бұзылмасын!» [5, 92].

Қарасөздердегі бұл ұғымның жалпы лексикалық мағынасына келгенде, оның өзін екі үлкен тармаққа жіктей аламыз: «жақсы мінез», «жаман мінез». «Жаман мінез» сипатын танытатын бірнеше тезаурустық тізбекке «еріншектік», «залымдық», «кеселді жалқау», «талапсыздық», «есер кісі», «кербез», «мақтаншақтық», «надан» сияқты түсініктерді жатқызуға болады. Тезаурус сөздің семантикасы болғандықтан, оның анықтамалық мөлшеріне шектеу келтіруге болмайды. Сөздің ішкі мағынасы ашылғанша берілетін тізбектерді ажыратып алып, тиімді, үйлесімді келгенін таңдап ала аламыз. Яғни, сөздің мағыналық түсіндірмесі бір сөз, сөз тіркесі, болмаса сөйлемнен де тұруы мүмкін. Бұл сөз кескінінің ашылу тәртібі мен мөлшеріне, микродетальдарына қарай анықталады.

Талдауымыздың алғашқы сөз тізбегі ретінде Абай қарасөздерінің негізгі түйіні саналатын отыз сегізінші сөздегі «күллі адам баласын қор қылатын үш нәрсеге» тоқталайық: «надандық», «еріншектік», «залымдық» [5, 118-119]. Надандықты білім-ғылымның жоқтығынан шығатын жат мінез деп түсіндіреді де, білімсіздіктен шығатын адам болмысындағы жаман кейіптерді бірнеше тармаққа жіктейді. «Орынсыз күлкі», «имансыз», «байлаусыз» сияқты адам бітімінен алшақ сапалық көрсеткіштерді осы қатарға қосады. Бұларды гиперонимдік тізбек деп қарастыруға да болады.

Абай қарасөздерінің мән-мазмұнына зер салсақ, еріншектік – барлық жаман мінез бен кесел істің бастауы. «Еріншектік – күллі дүниедегі өнердің дұшпаны. Талапсыздық, жігерсіздік, ұятсыздық, кедейлік – бәрі осыдан шығады» [5, 119] – деген тезистік жолдар осыған айқын дәлел болады. «Қазақтың жаманшылыққа үйір бола беретұғынының бір себебі – жұмысының жоқтығы» немесе

Қарыны тоқтық,

Жұмысы жоқтық

Аздырар адам баласын [6, 127].

Осылайша адам баласын аздыратын нәрсе жалқаулық, еріншектік дегенге әкеп сыйдырады. Бұл тұста қарасөздер мен өлеңдеріндегі мағыналық үйлесімді де байқауға болады.

«Адам баласының дұшпаны» саналатын залымдықты үшінші кесел мінездің бастауы дейді. Қарасөздің жалпылама мазмұн сипатына келгенде, оған «мақтан», «арсыздық», «кербездік», «өтірікші» сияқты теріс қылықтарды жатқыза аламыз. Бұл аталған жағымсыз мінездер жеке-жеке топ емес, бір-бірінен шығатын үлкен тізбек тәрізді. Еріншектіктен надандық, надандықтан залымдық. Үшеуінің арасында да байланыс тізбектері бар. Бұл тізбектер аталған мінездерден кіші, бірақ адам олардан дер кезінде бойын алшақтатып үлгермесе, адамдық қасиеті кеселге айналмақ.

«(Орынсыз) күлкі өзі бір мастық» – Абайдың орынсыз күлкі туралы танымдық сипатын көрсететін контекст. «Әрбір байқаған адам білсе керек: күлкі

өзі бір мастық екенін, әрбір мас кісіден ғафил (бейқам, салақ) көп өтетұғынын да, әрбір мастың сөйлеген кезінде бас ауыртатұғынын»; «Әрбір орынды харекет өзі де уайым-қайғыны азайтады, орынсыз күлкімен азайтпа, орынды харекетпен азайт!» [5, 54] – екі сөйлем мазмұн-мағына жағынан мәселе-шешім ұғымын беріп тұр. Бұл жерде Абай адам баласының жаман мінезіне орынсыз күлкіні жатқызады да, одан уайым-қайғысыздықтың шығатынын айта келе, осыдан құтылатын жолды – жақсы мінезді нұсқайды. Яғни, орынсыз күлкіден құтқаратын амал – орынды әрекет. Орынсыз әрекетке қулық, тіленшілік, ұрлық деген надандықтан шығатын адами қасиеттен ада, ақылға теріс істерді жатқызады.

«Қулық саумақ, көз сүзіп, тіленіп, адам саумақ – өнерсіз иттің ісі» [5, 55] афоризимдік контекстінің құрылысы жаман мінездің доминантты синонимдік тізбектерін бірыңғайлау арқылы жасалған. Бұл жерден бірнеше сөз бен сөз тіркестерін бөліп қарауға да болар еді, бірақ біздің қарастырып отырғанымыз жеке сөздің емес, жалпы мағынаның сипаты болғандықтан, «әмбебап фабуланың» көмегіне жүгінеміз. Сөзді, сөз тіркестерін ажыратпай, мәтін мағынасын ашамыз. Фабула тезаурустың семантикалық бөлшектерін құрауда жолнұсқаушылық, жинақтаушылық қызмет атқарады [7,169]. Яғни мысалға алып отырған тезистің негізгі қаңқасына – мағынаға атау болып тұрған номинативтік қызметтегі сөздерге салмақ сала отырып, негізгі элементтер арасындағы байланысты анықтаймыз. Сөйлемге негізгі тірек болып тұрған мінездің сапалық түрлері – бір-бірімен тең дәрежедегі бірыңғай сөйлем мүшелері. Оларға қосымша мағына үстеп тұрған екінші бөлігі – доминантты сөздер арқылы бүркемеленген толықтырушы тізбек. Мағыналық сипатының ашылуы да осы екі бөлшектің арасындағы байланысқа тәуелді. Қулық саумақ (алдау, айла), көз сүзу, тіленшілік, адам саумақ (ұрлық) – адамзат баласына жат мінез, оларды бойына мін тұтпаған жан қасиетсіз, өнерсіз хайуан бейнесімен тең екенін айтады. Сөз түйінінде құлшылық етуді, өз қайратына сеніп, еңбек етуді осы жат мінезден арылтарлық әрекет деп таниды. Айтылған жағымсыз мінездерді «надандықтың» ең үлкен гипонимдік тармақтары деу орынды. Себебі айтылған ұғымдардың түпкі мағынасы адамның жағымсыз типтерін суреттейді. Адамгершілік пен ізгілік, иманның төмендеуі осы аталған сипаттар мөлшерінде қарама-қайшылық заңдылығымен анықталады. Яғни ақылға теріс, адамгершілікке жат мінез көбейгенде ізгілік пен иман дәрежесі таразыдан төмен түседі.

«Иман» сөзінің араб тілінен аудармасы – сенім, илану, қабылдау. Ол – сенім мен адамгершілік арасындағы рухани реттеуші күш, адамшылықтың асыл қасиеті, адамдық болмыстың ең үлкені. Имансыз жақсылық та, мәдениет те, өркениет те жоқ. Хакім он үшінші сөзінде адам үшін илануға екі түрлі нәрсе керек екенін айтады. Біріншісі – якини иман – сенген, иланған нәрсесін толық танып, білетін білім, ғылым, екіншісі – иман таклиди – сол сенімінен

ажыратпайтын беріктік. «Енді мұндай иман сақтауға қорықпас жүрек, айнымас көңіл, босанбас буын керек». Қарасөздердің мазмұнын анық түсінсек, иманның екі негізгі тұғыры бар: ұят пен сенім. Бұлар болмаса адамның адам атына лайық болуы қиын, «имансыздың» күйіне түседі. «Кімнің ұяты жоқ болса, иманы да жоқ деген» [5, 97]. «Ұят деген – адамның өз бойындағы адамшылығы, иттігіңді өз мойныңа салып, сөгіс қылған қысымның аты» [5, 97]. Отыз екінші сөзінде «надандықтың ұяты», «шын ұят» деп бөліп, олардың себептерін де көрсетеді. Жоғарыда айтқан «имансыздық» та осы ұят деген ұғым бойдан таса болғанда пайда болады.

Екінші айтылған сенімнің орнықты болуының негізі көңіл беріктігінде жатыр. Абай атап көрсеткен барлық жақсы мінездің бойдағы тұрақтылығы үшін де көңіл беріктігі қажет. «Қылам дегенін қыларлық, тұрам дегенінде тұрарлық мінезде азғырылмайтын ақылды, арды сақтарлық беріктігі, қайраты бар болсын! Бұл беріктік бір ақыл үшін, ар үшін болсын!» [3, 92]. Байқағанымыздай, Абай адам баласының кертартпа мінездерінің қай-қайсын болмасын сынап қана қоймаған, одан арылу жолын көрсеткен. Себебі мінездің өзгеретініне сенген. «Мен егер закон қуаты қолымда бар кісі болсам, адам мінезін түзеп болмайды деген кісінің тілін кесер едім» [5, 99] деген ойын дәлел етуге болады. Дәл сол секілді байлаусыздықтан құтқаратын әрекет өзіне өзі есеп беру деп түсіндіреді. Көңіл беріктігі бұзылып, байлаусыздыққа алып келеді, оның артында «салғырттық» деген үлкен кеселді нәрсе жатыр.

Абай айтқан «күллі ақыл мен ғылымды тоздыратұғын» төрт түрлі ой кеселінің бірі – салғырттық. Отыз екінші сөзінде «Соның ішінде уайымсыз салғырттық деген бір нәрсе бар, зинһар (сақ бол, байқа!), жаным, соған бек сақ бол, әсіресе, әуелі – құданың, екінші – халықтық, үшінші – дәулеттің, төртінші – ғибадаттың, бесінші – ақылдың, ардың – бәрінің дұшпаны. Ол бар жерде бұлар болмайды» [5, 92] деп салғырттықтың ақыл кеселдерінің ішінде ең үлкені екенін ескертеді. Тұрақсыздық пен салғырттық арасындағы айырмашылық бір-ақ адым. Адамның орынды іске қызығып, бар дүниеден жақсылық таппай, ақыл сөзіне қайшы әрекетпен жүруі де осыдан. Ондай адам көптің көлеңкесінде басқан қадамынан жаңылып, дүниенің бар жақсылығынан мақрұм боларлық енжар адам күйіне түседі. «Уайымсыз салғырттық» – қамсыздық, бейқамдық. Бойындағы бар мінге еш уайымсыз қарап, «жұрт қылғанды біз де қылып жүрсек болғаны» деген селқостықтан туындайтын ой. Абайдың он алтыншы, жиырма үшінші сөздерінде келтіретін теріс қылықтар – осы салғырттықтан шығатын мінез сапасыздығы. Салғырт адам дүниенің жақсы мен жаманын, оң мен терісін ажыратуға, білім мен ғылым оқуға ұмтылмайды. Осылайша жеке көзқарастан айрылған соң, талапсыздық деген бар өнердің дұшпанын өзіне дос етеді.

«Адам баласының ең жаманы – талапсыз» [5,132]. Талапсыздықтың адам бойына енуі еріншектіктен бастау алатынын жоғарыда атап айттық. Талап –

Абай шығармаларындағы білім, өнер, ғылымға жол ашатын негізгі бастаушы, бес асыл істің бірі. Ойшыл отыз екінші сөзінде ғылым-білім үйренбекке талап қылушыларға алты шартты нұсқайды. Түпкі мағынасы талпыныс, ынта, ұмтылысқа келіп түсіндіріліп жүрген талаптың адам өміріндегі маңызы зор екенін ұғынамыз. Талаптан талапсыздыққа апаратын жол – еріншектік. Психологиялық адам күйіне келгенде бір қалыптан екінші мінез типіне өту жедел құбылыс емес. Айтпағымыз, бойға еріншектік енген соң, адам бірте-бірте ойсыз, уайымсыз болады да, талаптық тегінен алыстай-алыстай, мүлде талапсызданады. Рухани құлдырау осы талапсыздықтан басталады. Ұмтылыссыз, ынтасыздың ақылы «ұятты» қабылдамайды, «қырт мақтанның» қырын ұстап, бос әурешілікке салынады.

«Аз ба, көп пе, адам баласы біртүрлі мақтаннан аман болмағы – қиын іс» [5, 75]. Мақтанның екі түрі бар: үлкендік, мақтаншақтық. Үлкендік – жоғарыда айтылған адамгершілікке жат болмыстардан өзін зор санау, оларды бойына қорлық көру. «Бұл мінез – ақылдылардың, арлылардың, артықтардың мінезі» [5, 75]. Мақтаншақ – мақтан қуып, ел мақтаса екен деген жалған пысықтықпен күн кешкен надан. «Оның надандығы толық, адамдығы әбден толық емес». Екеуінің арасындағы айырмашылықты «десін», «демесін» деген антоним арқылы көрсетеді де, олардың негізгі белгілерін анық ажыратып береді. Екінші айтылған мақтанның түрінен кербез кісі белгілері шығады.

«Өз дәулетінен артық киінбек, не киімі артық болмаса да, көңіліне қуат тұтып, тым айналдырмақ – кербездің ісі» [5, 72]. Кербез парсы тілінде «жылпос, қу» дегенді білдіреді. Абай айтқан кербездіктің белгілері – «дәулетінен артық киіну», «бет-пішінің, сақал-мұртың, мүшесін, жүрісін, қас-қабағын қолдан түзеу» – жасандылық. Көңіл қуатын мастандырып, сырт келбетіндегі, әрекеті мен сөзіндегі жалған сыпайылықты арттыруды жөн санаса, соны кербез адам деп біл деген. Табиғи болмыстан алшақтап қана қоймай, оған мақтаншақтық қосылып, көкірек көзі жұмылмақ. Бірақ мұндайда көңіл қуаты масаттанғанымен, жан қуаты көгерер ме? Хакімнің негізгі ойынан туындаған бұл сұраққа «Тегінде, адам баласы адам баласынан ақыл, ғылым, ар, мінез деген нәрселермен озбақ. Онан басқа нәрселермен оздым ғой демектің бәрі де – ақымақтық» [5, 72]. Осыдан Абай дүниетанымындағы «ар», «ғылым», «ақыл» жан қуатының қорғаушы күштері екенін ұғынамыз.

«Бұлардың емі, Халлақына (жаратушы) махаббат, Халиқы (жаратушы) ғаламға шапқат (шапағат), қайратты, тұрлаулы, әділет ісінің алды-артын байқарлық білімі, ғылымы болсын...» [5,119]. Бұл контекстің мағынасын ашу үшін Абайдың махаббат пен әділет туралы феномені – пәлсапалық ойларының негізгі түйінін талдауға салу қажет. Ал осы әділет пен махаббаттың негізі ғылым болуы шарт. Ақиқатты тануда, махаббатыңды нұрландырып шашатын дүниенің шындық болмысына көз жеткізетін білім, ғылымды жоғары қояды. Абай дүниетанымындағы ғылым – тек материалдық құндылықты

жоғарылатудың емес, барлық істе, кез келген бағытта дамуға апаратын ақиқат жолы. Бұл тұрасында Абай «Ғылымсыз ахирет те жоқ, дүние де жоқ. Ғылымсыз оқыған намаз, тұтқан ораза, қылған хаж, ешбір ғибадат орнына бармайды» [5, 63] деп пікірін анық айтады. Осылайша адамзатты әр нәрсенің шындық бейнесін көру үшін абстракциялық ойлаудан алшақболуға шақырады, оны көңіл беріктігімен сақтап, тұшыну керек деген байламға әкеледі: «Әрбір хақиқатқа (ақиқат) тырысып ыждағатыңмен көзің жетсе, соны тұт, өлсең айырылма! Егер де ондай білгендігің өзіңді жеңе алмаса, кімге пұл болады? Өзің құрметтемеген нәрсеге бөтеннен қайтіп құрмет күтесің?» [5, 92]. Абай тілімен айтқанда, алдыңғы сөз болған ғылым да, оған керек көңіл беріктігі де – бәрі де жүрек ісі, махаббат та жүректен. «Бұл ғаделет, махаббат, сезім кімде бар, ол кісі – ғалым, сол – ғақил (ақылды). Біз жанымыздан ғылым шығара алмаймыз, жаралып, жасалып қойған нәрселерді сезбекпіз, көзбен көріп, ақылмен біліп» [5, 133]. Махаббаттың тұрағы – жүрек, жүрекке демеу болатыны – ақыл, ақылды сақтайтын сауыт – мінез. Мінездің адам бойындағы сан құбылысын, ерекшеліктерін, оның тіршілік иесінің әрекеті арқылы сыртқы қоршаған ортаға көрінетін белгілерін Абай ғақлияларында тамыршыдай тамырын дөп басып көрсете білді.

Нәтижелер. Сөз – затты, не құбылысты таңбалаушы мағыналық-құрылымдық белгі. Қандай да бір ғылымда қолданылатын сөздіктер сөздердің таңбалық сипатын, мағынасын ашу үшін жасалады. Олар құрылымына қарай әртүрлі. Бірақ сөздердің сөздікте орналасу тәртібіне қарай оны негізгі екі түрге бөліп қарастыра аламыз:

1. Таңбалық ерекшеліктеріне байланысты;
2. Мағыналық сипатына қатысты [8, 6].

Алғашқысы – ең көп таралған түрі. Ал екіншісі, сөздің сыртқы форма, таңба ерекшеліктерін ескерместен, мағыналық топтарға жіктеуді қажет етеді. Олар ғылымда тезаурустық, идеографиялық сөздіктер деп аталады. Бұлардың басты ерекшелігі де осы – негізгі қызметті семантика атқарады. Тезаурус бастапқыда сөздік ретінде таралып жүрсе, қазіргі тіл білімінде ауқымы кеңейіп, талдау жүйесіне де тезаурустық тәсіл еніп отыр.

Әр талдау өз ерекшеліктеріне байланысты сараптаманы, сұрыптауды қажет етеді. Сол сияқты лингвистикалық талдау мен лингвистикадағы тезаурустық талдауды ұқсастырып, шатастыруға келмейді. Лингвистикалық талдауда номинативті және коммуникативті қызметі анықталған сөзді құрылымдық бөлшектерге (морфемаларға) бөліп көрсетеді. Ал көбіне тәсіл ретінде қарастырылып жүрген тезауруста құрылым есепке алынбай, сөз құрамындағы элементтердің өзара мағыналық қарым-қатынасын ашады, семантикалық талдаудың өрісі кеңейтіледі. Кейде сөз мағынасын толық ашу үшін оның түпкі шығу тегін, түрленуіндегі даму заңдылықтарын да анықтайды.

Қазіргі лингвистикалық ғылымның даму кезінде осындай ауқымды жүйеге ие талдау тәсілі сөз қазынасына жетіп, тіл байлығын көтеру үшін аса қажет.

Талдау жасалған адам мінездері өзара байланыстағы, бірінен-бірі туып, адам баласының олардан тез арылуына көнбейтінкөлеңке іспетті. Жоғарыдағы генезистік тізбекті көрсетуде тезаурустық жолды қолданудың да маңызы зор болды. Себебі тезаурустық талдауда қатқан қағида жоқ, бір ғана шарты – объект болып отырған сөздің интерпретациясын таңдап, ең жақын дефинициясына қол жеткізу. Бұл жерде Абай қарасөздеріндегі мінез түрлерін ашып көрсету үшін «жаман мінез» категориясы арқылы «жақсы мінез» сапаларын айқындадық. Абай тілі қолданысындағы сөздердің грамматикалық формасын емес, лексикалық қабаттарына үңілу арқылы негізгі өзегі болып табылатын мағынаны анықтауға тырыстық.

Зат бар жерде оның сипаты болады, сол сияқты сөздің де формасы бар: ол мейлі грамматикалық болсын, мейлі лексикалық болсын. Олардың арасындағы ерекшеліктерді анық танып, ажыратып, лексикалық мағынаның грамматикалық формаға тәуелді емес екенін жете білген жөн, ортақ белгісі – сөз. Тезаурустық тізбек құруда ескеретін қағидалар: сөздердің қолданыс аясы, байланысу тәсілдері, мағыналық ара-қатынасы, интерпретациялық жиілігі. Дәл осы лексикалық заңдылықтардың негізгі ережелерін ескере отырып, Абай қарасөздеріндегі мінез категориясына жататын лексикалық мағыналы тізбектерге логикалық талдау формасы жүргізілді. Мұнда бірігіп бір мағынаға ие болып отырған бір немесе бірнеше сөздерді ой қорытындысына салып, байланысу ерекшеліктері мен ұғымның негізгі мәніне назар аудардық. Бұл лингвистикалық ұғымдарды жалпы философиялық ұғымдармен байланыстыра жүйелеуге алып келді. Осылайша еркін формадағы тезаурустық талдау жасалды.

Қарасөздердегі адамның ерекше қасиеттері мен тұлғалық болмысын қалыптастырудағы күрделі кезеңдерін байқаймыз. Себебі «толық адам» болу жүреkteгі нұрдың жарығы шашырап, қоршаған ортаға көкірек көзімен қарағанда ғана мүмкін. Ол үшін бар жамандық, кесел атаулыдан ада, сау ақыл мен салауатты денені шынықтыру қажет.

Қорытынды. Тезаурус – лингвистикалық ғылымда интегралдандырылған сөздердің аналогы. Тіл білімінде оның маңызды құрылым болуы да мағыналық қатынастардың айрықша байланысын анық көрсетуінде жатыр. Оның қазіргі талдау жүйесіне енуі кез келген мәтіннің жалпы мазмұны мен сөздер арасындағы семантикалық парадигманың үйлесімін толықтануға мүмкіндік берді. Әсіресе мәтінтануда айрықша орынға ие. Адам болмысы, мінезі күрделі психологиялық қабаттардан тұрады. Абай қарасөздеріндегі негізгі объект те адам, адам мінезі, психологиясы мен әрекеті болып табылады. Сондықтан барлық қарасөздеріне ортақ кейіпкер адам деп сеніммен айтуға болады. Ал «Кейіпкер болмысын даралайтын түрлі бейнелеулер тізбесін анықтауда тезаурус қатарын түзу маңызды» [9, 97]. Біздің нысан ретінде алып отырған

Абай қарасөздеріндегі мінез түрлерінің тезаурустық сипатының аспектілері арасындағы байланыс тізбегін көрсетуде, алдымен жаман мінез категориясының бірнеше тізбегі таңдап алынды. Олар тек сөз ғана емес, сөз тіркестері мен афоризмдер, сөйлемдерден де тұрады. Бұл жерде мағынаның тұтастығын сақтау ережелері есепке алынды.

Адамның жаны мен тәні арасындағы негізгі байланыс – мінез. Ол – адам болмысының, бар табиғатының деңгейлік, сапалық көрсеткіші. «Адамның іс-әрекеті мен мінез-құлқын анықтайтын негізгі фактор – оның дүниетанымы. «Кім шынайы?» факторында тәрбиеленген адамның жоғары рухани деңгейінің артықшылықтары «Мен неге осы уақытта дүниеге келдім?», «Менің өмірімнің мәні неде?», «Менің өмірім ар мен адамгершілік талаптарына сәйкес келе ме, жоқ па?» [10, 1500], – деген сұрақтарға жауап бере алғанда ғана анықталады. Сондықтан, Абай қарасөздеріндегі адам психологиясы, жалпыадамзаттық мінез сипаттары туралы феномендері философияда маңызды орынға ие. Адам үшін жан қуаты болып табылатын жақсы мінез бен құлдырауға себеп бола алатын жаман мінез түрлері арасында қандай да бір байланыстың бары анық.

Хакім сынаған жағымсыз мінезді жақсы қасиеттермен жойып, түзеуге болатынына адамзат баласын әбден сендіргісі келді. «Ол қазақты жамандаған жоқ, жаман мінезін сынады. Қазір жақсылы-жаманды біліміміз болса да мінезіміз сол қалпы. Бүгінгі барлық проблема – мінезімізден; әділетсіздік, ұрлық, парақорлық, шенқұмарлық, жандайшаптық, жағымпаздық, қатыгездік, қиянатшылдық, сатқындық, өтірікшілік, мал шашпақ, надандық, өзімшілдік» [11, 56]. Ал ұлы ақын халыққа ес кіріп, бар жамандық атаулының, керексіз мінездің ескіретініне үміттенді. Жан қуатын арттырып, нұрлы ақыл, ыстық қайрат, жылы жүректі бойына жинаған ұрпақты аңсады.

Әдебиеттер

1. Вал.Луков, Вл.Луков. Тезаурусы субъектная организация гуманитарного знания. – Москва: изд. Национального института бизнеса, 2008. – 785 с.

2. Тезаурусы и проблемы культуры: III Академические чтения памяти Владимира Андреевича Лукова: доклады и материалы Общероссийской (национальной) научной конференции (с международным участием), прошедшей в Московском гуманитарном университете 4 апреля 2019 г. /редкол.: Вал.А.Луков (отв.ред.), Н.В.Захаров, А.В.Костина, Т.Ф.Кузнецова, Ч.К.Ламажаа, В.П.Трыков. – М.: Изд-во Моск. гуманит. ун-та, 2019. – 401 с.

3. Психология характера: учебное пособие / Алтайский государственный университет; сост.: М.В.Шамардина, И.А.Ральникова, Е.А.Петухова. – Барнаул: АлтГУ, 2020. – 1 CD-R (2,6 Мб). – Систем. требования: Intel Pentium 1,6 GHz и более; 512 Мб (RAM); Microsoft Windows 7 и выше; Adobe Reader. – Загл. с титул. экрана. – Текст: электронный.

4. Әуезов М. Шығармаларының елу томдық толық жинағы. – Алматы: «Дәуір», «Жібек жолы», 35-том: Мақалалар, зерттеулер. 1956-1957. – 416 б.

5. Абай. Шығармаларының академиялық толық жинағы. Үш томдық. 2-том. – Алматы: «Жазушы» баспасы, 2020. – 528 б.
6. Абай. Шығармаларының академиялық толық жинағы. Үш томдық. 1-том. – Алматы: «Жазушы» баспасы, 2020. – 640 б.
7. Караулов Ю.Н Лингвистическое конструирование и тезаурус литературного языка. – Москва: изд. «Наука», 1981. – 367 с.
8. Марковкин В.В. Идеографические словари. – изд. Московского университета, 1970. – 71 с.
9. Аймұхамбет Ж.Ә. Абай поэзиясындағы «мәңгілік бейнені» тезаурустық талдау // «Keruen», 2022, №1
10. Sultangaliyeva O.K., Erdembekov B.A., Soylemez O. The relationship of national character and ethnocultural worldview in modern kazakh poetry // Opcion, Ano 36, Especial No.26 (2020): 1497-1513 ISSN 1012-1587/ ISSNе: 2477-9385
11. Ыбырай С. Жарым адамнан – толық адамға. – Нұр-Сұлтан: Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ, 2020. – 254 б.

А.С. ЕСПЕНБЕТОВ, Б.А.ЕРДЕМБЕКОВ, А.Т.СМАГУЛОВА

Университет имени Шакарима города Семей, Семей, Казахстан

ТЕЗАУРУСНЫЙ АНАЛИЗ ХАРАКТЕРА ЧЕЛОВЕКА В «СЛОВАХ НАЗИДАНИЯ» АБАЯ

Аннотация. В статье на основе сравнительного метода путем тезаурусного подхода рассматривается тип характера человека в «Словах назидания» Абая Кунанбаева. Произведения великого поэта, народного просветителя Абая – это неоспоримая сокровищница казахской литературы. Современный читатель может испытывать определенные трудности в осмыслении и понимании глубинных размышлений Абая. Порой язык Абая сложен и непонятен. Казахский просветитель, ученый-лингвист Ахмет Байтурсынулы неслучайно подчеркивал необходимость более внимательного прочтения произведений казахского классика для изучения его мировоззрения, философских основ жизни казахского народа. Для этого необходимо понять основное ядро творчества Абая Кунанбаева, особенности и детали его поэтики.

В связи с вышеизложенным считаем необходимым скрупулезное изучение тезауруса «Слов назидания» Абая, поскольку именно тезаурус является наиболее ярким отражением лексической системы художника, а вместе с тем и системы жизненных ценностей, выражающихся в отношениях человека к природе, труду, миру и пр. Авторами статьи последовательно рассмотрены синонимические, антонимические, гиперонимические и другие языковые признаки текста. В статье использованы как теоретический, так и практический пути анализа. В ходе тезаурусного анализа «Слов назидания» Абая выявляются различные аспекты характера человека, позволяющего

говорить, прежде всего, о многогранности таланта самого художника.

Ключевые слова: литературоведение, «Слова назидания», тезаурус, характер, концепт, контекст, семантика, квинтэссенция.

A.S.YESPENBETOV, B.A.YERDEMBEKOV, A.T.SMAGULOVA

«Shakarim University of Semey» Semey, Kazakhstan.

THESAURUS OF HUMAN CHARACTER IN ABAI'S «THE BOOK OF WORDS»

Abstract. The article examines the type of human character in Abai's «The Book of Words» on the basis of the comparative method by the thesaurus approach. Abai's works are an indisputable treasury of Kazakh literature. However, sometimes a modern reader may experience certain difficulties in comprehending and understanding Abai's deep thoughts. Yes, indeed, sometimes the language of Abai is complicated and incomprehensible. Perhaps it is no coincidence that Akhmet Baitursynuly emphasized the need for a more careful reading of the works of the Kazakh classic, studying his worldview. To do this, first of all, it is necessary to understand the main core of Abai's creativity, the features of his poetics.

In connection with the above, we consider it necessary to thoroughly study the thesaurus of Abai's «The Book of Words», since it is the thesaurus that is the most vivid reflection of the artist's lexical system. Therefore, the authors of the article consistently considered synonymic, antonymic, hyponymic and other linguistic features of the text. The article uses both theoretical and practical ways of analysis. During the thesaurus analysis of Abai's «The Book of Words», various aspects of a person's character are revealed, which allows us to speak primarily about the diversity of the artist's talent.

Keywords: literary criticism, «The Book of Words», thesaurus, character, concept, context, semantics, quintessence.

References

1. Val.Lukov, VI.Lukov. Thesauruses are the subject organization of humanitarian knowledge. – Moscow: ed. National Institute of Business, 2008. – 785 p.
2. Thesauri and problems of culture: III Academic readings in memory of Vladimir Andreevich Lukov: reports and materials of the All-Russian (national) scientific conference (with international participation), held at the Moscow University for the Humanities on April 4, 2019 / editorial board: Val.A. Lukov (ed.), N.V.Zakharov, A.V.Kostina, T.F.Kuznetsova, Ch.K.Lamazhaa, V.P.Trykov. – M.: Publishing House of Moscow. humanit. un-ta, 2019. - 401 p.
3. Psychology of character: textbook / Altai State University; compiled by: M.V. Shamardina, I.A. Ralnikova, E.A. Petukhova. - Barnaul: AltGU, 2020. - 1 CD-R (2.6 Mb). – System. requirements: Intel Pentium 1.6 GHz or more; 512 MB (RAM); Microsoft Windows 7 and above; Adobe Reader. - Zagl. with title. screen. – Text: electronic.

4. Auezov M. Complete fifty-volume collected works. – Almaty: «Daur», «Zhibek Zholy», Volume 35: Articles, studies. 1956-1957. – 416 p.
5. Abai. A complete collection of academic issues. In three volumes. Volume 2. – Almaty: «Zhazushy» Publishing House. 2020. – 528 p.
6. Abai. A complete collection of academic issues. In three volumes. Volume 1. – Almaty: «Zhazushy» Publishing House. . 2020. – 640 P.
7. Karaulov Y.N. Linguistic construction and thesaurus of the literary language. – Moscow: ed. «Nauka», 1981. – 367 p.
8. Markovkin V.V. Ideographic dictionaries. – ed. Moscow University, 1970. – 71 p.
9. Aimukhambet Zh.A. Thesaurus Analysis of «Eternal Image» in Abay’s Poetry // «Keruen», 2022, №1
10. Sultangaliyeva O.K., Erdembekov B.A., Soylemez O. The relationship of national character and ethnocultural worldview in modern kazakh poetry // Opcion, Ano 36, Especial No.26 (2020): 1497-1513 ISSN 1012-1587/ ISSNе: 2477-9385
11. Iybrai S. From an inferior person to a moral person. – Nur-Sultan: L.N.Gumilyov Eurasian National University, 2020. – 254 p.

Авторлар жайлы мәлімет:

Еспенбетов Арап Сләмұлы – филология ғылымдарының докторы, «Семей қаласының Шәкәрім атындағы университетінің профессоры, Семей, Қазақстан.

Еспенбетов Арап Слямович – доктор филологических наук, профессор Университета имени Шакарима города Семей, Семей, Казахстан.

Arap Yespenbetov – Doctor of Philological Sciences, Professor, «Shakarim University of Semey», Semey, Kazakhstan.

Ердембеков Бауыржан Аманкелдіұлы – филология ғылымдарының докторы, Семей қаласының Шәкәрім атындағы университетінің профессоры профессоры, Семей, Қазақстан.

Ердембеков Бауржан Амангельдыевич – доктор филологических наук, профессор Университета имени Шакарима города Семей, Семей, Казахстан.

Baurzhan Yerdembekov – Doctor of Philological Sciences, Professor of NCJSC «Shakarim University of Semey», Semey, Republic of Kazakhstan.

Смагулова Ақмарал Төлеуғазықызы – филология ғылымдарының кандидаты, Семей қаласының Шәкәрім атындағы университетінің жетекші ғылыми қызметкері, Семей, Қазақстан.

Смагулова Акмарал Тулеугазиновна – кандидат филологических наук, ведущий научный сотрудник Университета имени Шакарима города Семей, Семей, Казахстан.

Akmарal Smagulova – candidate of philological sciences, leading researcher of the research, Shakarim University of Semey, Semey, Kazakhstan.

XFTAP 17.01.09

DOI <https://doi.org/10.55808/1999-4214.2023-2.22>

*М.Ә. КАЙИМОВ¹

Н.С. ХАЛИКОВА²

У.Б. ИБРАГИМОВА³

М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент, Қазақстан^{1,3}
Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университеті,

Шымкент, Қазақстан²

(e-mail: m.kaiimov92@mail.ru¹, khalikova_nurila1976@mail.ru², Ulbala83@mail.ru³)

БҰҚАР ЖЫРАУДЫҢ АБЫЛАЙ ХАНҒА АРНАҒАН ЖЫР- ТОЛҒАУЛАРЫНЫҢ БАСТЫ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Аңдатпа. Бұл мақалада қазақ поэзиясындағы Бұқар шығармашылығы жүйелі зерттеу нысанына айналған. Бұқар жыр-толғауларына талдау жасалынып, Бұқардың саяси істерге араласқан қырлары, Абалай ханның кеңесшісі болған әдебиеттегі бейнесі ашылады. Бұқар жырау қазақ халқының басына қиын-қыстау күн туған уақытта ғұмыр кешіп, сол аласапыран заманда күрделі саяси мәселелерге өз жырларымен жауап бере білген тұлға. Жырау Абылай ханға ел басқару ісіне байланысты кеңестер беріп, ханға тура жол көрсетіп отырған. Өз шығармалары арқылы басқыншы жауға қарсы күресте халқын бір тудың астына біріктіруге күш салады. Бұхар жырау өзінің саяси-әлеуметтік жыр-толғауларымен өз елінің жалынды күресінің жыршысына айналды. Жырау әлеуметтік тақырыпқа терең ден қойып, ұлт-азаттық, демократияшыл бағытты ұстанады. Мақалада ел басына күн туған ауыр күндері ел ұйытқысы бола білген жырау шығармаларындағы әлеуметтік сарын айқындала келе, Бұқар жыраудың саяси-әлеуметтік көзқарастары ашылады. Жыраудың Абылай ханға арнап жазған жыр-толғаулары талдау нысанына алынады. Саяси-әлеуметтік мәнді жыр-толғаулар жазған жырау хан ордасында қызмет еткенімен, сарай маңы ақыны емес деген тұжырым жасалынады. Әлем әдебиетіне көз салсақ, әр кезеңде хан сарайында қызмет етіп, әртүрлі бағытта шығармашылықпен айналысқан ақындарды кездестіреміз. Түркі халықтары әдебиетінің классигі Науаи, түрік әдебиетінің өкілдері Махмұт Бақи, Ахмед Недим Эфенди т.б. және қазақ поэзиясындағы сарай маңы ақындары Жанұзақ, Байтоқ т.б. ақындар жайлы мәліметтер беріліп, Бұқардың халық қамын ойлаған тұлғасы шығармалары негізінде ашылады.

Түйін сөздер: поэзия, тарих, тұлға, әдебиет, жырау, тарихи шындық, шығармашылық, сарай ақыны

Кіріспе. Бұқар жырау поэзиясы нақыл, өсиет, ғибратқа толы. Бұқар жыраудың поэзиясындағы өмірге деген философиялық көзқарас оның ақиқатты, таным тақырыбын, адам ақылының күшін іздеу туралы ойларын көрсетеді. Жырау адамның өмір жолының әртүрлі кезеңдерін салыстыра келе, өмірдің өзгергіштігін табиғи деп санайды. Ақынның шығармашылығында этика мәселелері, халық поэзиясы үшін дәстүрлі тәлім-тәрбие тақырыптары да жиі көрініс тауып отырады. Ол ұрпағына адамдарға лайықты адам болу туралы тілектерін қалдырды. Өмірдің өткені мен болашағын терең пайымдап болжайды, кейінгі ұрпаққа үлгі боларлық сүбелі сөз, айшықты ой қалдырады. Сонымен қатар, Бұқар жырау өзінің жыр-толғауларында қоғамдық-әлеуметтік мәселелерді де қозғап, әлеуметтік сарында өлеңдер жазған. «Бұқар жырау – қазақ жеріне ертеден мәлім. Оның бізге жеткен арнау, терме, толғаулары негізінен әлеуметтік, қоғамдық мәселені көтереді» [1, 323].

Қазақ әдебиетінің тарихына көз салсақ, ел басшысы ханға арнап жыр жолдарын жырлаған ақындар аз болмаған. Олардың жырлары әр кезеңде әртүрлі сипатта көрініс тауып отырған. Шалкиіз жыраудың Би Темірге, Асан Қайғының Жәнібек ханға, Марғасқа жыраудың Тұрсын ханға, Жиембет жыраудың Есім ханға, Бұқар жыраудың Абылай ханға арнап айтқан жырларынан ханның қасында әр уақытта ақылшы жыраулардың болғанын көреміз. Олар өз заманының елеулі тарихи оқиғаларын жырға қосып отырған. Ел бірлігі мен мемлекеттің іргесін сақтау осы аталған жыраулар шығармаларының негізгі идеясы болған. Жыраулық дәстүрден кейінгі хан сарайында қызмет еткен ақындар ел мәселесіне тереңдемей, билікті мадақтау, мақтау сарынында өлеңдер жазған. Қазақ әдебиетінде ХІХ ғасырда өмір сүрген Байтоқ ақынды нағыз сарай маңы ақындары қатарына жатқыза аламыз. Сарай ақындары туралы мәлімет ең алғаш Сәбит Мұқановтың «Қазақтың ХVІІІ-ХІХ ғасырдағы әдебиетінің тарихынан очерктер» деген еңбегінің «Жәңгір ханның сарай ақындары» атты тарауында көрініс береді. Сәбит Мұқанов бұл еңбегінде сарай ақындары ретінде Жанұзақ, Байтоқ, Боран, Ақмалы, Қуанышбай сынды ақындарды атайды. Жәңгір ханның тұсында хан ордасының ақыны Байтоқ нағыз сарай маңы ақындарының бірі ретінде ерекшеленген болатын.

Түркі халықтар әдебиетіне шолу жасайтын болсақ, сарай маңында қызмет еткен ақындардың шығармашылығын көптеп кездестіруімізге болады. Түркі халықтарының классигі Науаидің өмірі мен шығармашылығы сарай маңымен байланысты болған. Науаи өз заманында Сұлтан Хусейн атты билеушінің тұсында бас уәзір қызметіне дейін көтеріліп, сарай маңындағы ақындардың бірі болған. Ақын өз өмірінің бір бөлігін сарайда өткізгенмен оның шығармалары теңдік пен әділдікті, адал еңбекті алға тартқан гуманистік идеяларға толы болды. Ақын әділет пен адамгершілікті, достық пен махаббатты, адалдық пен рухани тазалықты кеңінен жырлай бастайды. Науаи терең білімді, рухани бай, парасаты биік адам. Ол өз елінің мүддесін ойлап,

әсіресе өнер мен әдебиеттің, білім мен ғылымның дамуына көп үлес қосқан. Ғалым Ө. Күмісбаев шығыс шайырларының өмірі мен шығармашылығын зерттей келе, Әлішер Науаидің өз еліне адал қызмет еткенін, ел басқару ісінде Хорасанның билеуші Хұсайн Байқараға ақыл-кеңес беріп, бағыт сілтеп отырғанын айтады [2, 166].

Қазақ ғылымының жарық жұлдызы Шоқан Уалиханов өзінің Қашқария жайлы жазған очеркінде Науаиді халықты қара түнек алып шығушы сәуле ретінде бағаласа, заңғар жазушымыз М.Әуезов «Әлішер Науаи» атты ғылыми мақаласында: «Түркі тілдес халықтардың көпшілігінің әдебиеті мен мәдениетін өсіруде Науаи мол әсер еткен» [3, 291]- деген пікір айтқан болатын.

Ә.Науаи мұраларының түркі тілдес халықтары үшін маңызы үлкен. Шығыстың атақты ойшылы, түркі халықтарына ортақ ұлы ақын, мемлекет қайраткері Науаи өз шығармалары арқылы түркі халықтарының әдебиетін биік белеске көтереді. Әдебиеттанушы ғалым Ж.Дәдебаев ақын шығармашылығының маңызын айта отырып мынандай пікір білдіреді: «Тарихи тұрғыдан қарағанда, Әлішер Науаи өз дәуірінің жан-жақты дамыған, өнер мен ғылымның басты саласында бірдей еңбек еткен және сол салалардың әрқайсысында керемет жетістіктерге жеткен, ақындығы, хәкімдігі, әкімдігі тең түскен кемел тұлғасы еді» [4, 84].

Әрбір ақынның шығармаларында қозғалатын мәселелерді түсіну үшін ақын өмір сүрген дәуір болмысы мен сол ортаның саяси ахуалын, дәуір болмысын білу керек. Науаи өз заманында мемлекеттік қызметтер атқара жүріп, бар күш-қуатын халық игілігіне жұмсауға тырысады. «Науаи өмір сүрген кезең Орта Азияда хандық биліктің күшейіп тұрған кезі еді. Науаи сарай ақыны болудан бас тартып, Низамиге еліктеп «хамса» жазды. Хамсаларының сюжетін Низамиден алғанымен жаңа идеямен дидактикалық сарында жазып шықты» [5, 87].

Түрік әдебиетінің өкілдері Махмұт Бақи, Ахмед Недим Эфенди сарай маңы ақындарының көрнекті өкілдері. Бакидің «Жоғары мәртебелі Сүлейман Ханға арналған элегия» атты шығармасы түркі әдебиетіндегі ең танымал шығармалардың бірі. Бакиге ақындық даңқ алып келген басты туындысы – «Диван» лирикалық өлеңдер жинағы. Бұл жинақта ақынның Сүлеймен сұлтан мен Селим II арналған жолдауы, Сүлейменнің өлімі туралы элегиясы мен 204-ке жуық шағын ода жинақталған. Атақты Осман ақындарының бірі Ахмед Недим Эфенди Қызғалдақ дәуірі деп аталатын 23-ші сұлтан Ахмед III кезінде ең танымал сарай ақындардың қатарынан көрінген.

Жалпы сарай маңында пайда болған поэзия әр кезеңде әртүрлі тақырыпта дамып отырды. Қазақ әдебиетінде өзіндік орны бар Бұқар жырау өмірінің маңызды бөлігі хан ордасында өтті. Бұқар жырау өз заманында хан ордасында беделі артып, елге белгілі жырау, ақылшы би атанған. Бұқар жырау Абылай ханның азаттық жолындағы ел басқарған қабілетін дәріптей отырып,

ханның кемшіліктерін де батыл айтып отырған. Тарихи-әлеуметтік жағдайлармен тығыз байланыста туындаған жырау поэзиясының негізгі идеясы ел бірлігі мен халықтың бейбіт болашағы болды. Толғауларының ең негізгі тақырыптары туған жерді, елді сүю, елді бір тудың астына жинау, Отанды қорғау болатын. Өз толғауларында жырау адамгершілік мәселелерін де ең бірінші орынға қойды.

Ел мен жер тағдырына байланысты Бұқар жырау шығармалары ұлы идеяларды алға тартады. Тарихта із қалдырған елеулі оқиғаларды келешек ұрпаққа, жалпы адамзатқа зерделі түрде көркем тілмен жеткізіп, әдеби мұра етіп қалдыру – Бұқар жырау қойған мақсаттың басты негізі. Халқымыздың руханият тұрғысынан жаңарып өркендеуі тікелей әдебиетке байлынысты. Әдебиет асыл құндылықтарымыз десек, Бұқар жырау шығармашылығы осы баға жетпес асылдарымыздың бірі.

Әдістеме және зерттеу әдістері. Мақалада қазіргі әдебиеттану ғылымындағы зерттеу әдіс-тәсілдері пайдаланылған. Атап айтқанда, салыстырмалы-жүйелі зерттеу негіздеріне сүйене отырып, материал жинақтау, жүйелеу, сипаттау, баяндау әдістері, сонымен қатар көркем мәтінді талдау әдісі, салыстыру, мәдени-тарихи әдіс, тарихи-салыстырмалы зерттеу әдістері қолданылған.

Талқылау мен бақылау. Қазақ әдебиеті тарихында зар заман ақындарының орны ерекше. Ғалым М. Әуезов өзінің «Әдебиет тарихы» атты еңбегінде тұңғыш рет бір дәуірде өмір сүріп, бір сарынмен өлең жазған ақындардың барлығын «зар заман ақындары» деп атағандарын айтады. Зар заман дәуірінің алғашқы буыны Абылай заманынан басталса, ең соңғы өкілдері Абайға келіп тіреледі деп пікірін тұжырымдайды [6, 192]. Зар заман ақындары өмір сүрген кезең ел басындағы ауыр жағдайларға толы болды. Үлкен тарихи өзгерістерді басынан кешірген осы кезең қазақ халқы үшін қиын күндердің тізбегі іспетті болды. Көш басында жүріп, ел қамын ойлаған жыраулар ханның қасынан табылып, ел тізгінін қолға алды. Жыраулар сол кезеңнің әлеуметтік халін терең ұғынып, ел қамын жоқтауға кірісті. Ақын, жыраулар бұрынғыдай қызық қуып жыр жазбады. Олар мүлдем жаңа бағытта әлеуметшілік сарында жыр төгілдірді. Өлең жолдарынан халық тағдырына алаңдаушылық білдірген, ел мен жер тағдырын ойлаған ақынның азатшыл идеялары байқалды. Жырау елді бірлікке шақырды, үлгі өсиет айтты. Ұлт болашағын ойлаған ақын-жыраулар ел қорғаны батырлардың, ел тірегі хандардың бейнесін сомдап, өздерінің зар, мұңын өлең жолдарына қосты. Тарихи дәуірді бастарынан өткізген жыраулар поэзиясы тарихпен тамырлас. Сол себепті де, жүз жылдық тарихы бар зар заман ақындары шығармашылығын тарихи оқиғалар ізімен қарастырудың маңызы зор. Жыраулар поэзиясын терең ұғыну үшін оларды туғызған тарих беттерін жақсы білу керек.

Бұқар жырау – қазақ әдебиетінде өзіндік орны бар тарихи тұлға, қоғам

қайраткері, жыраулық өнердің көрнекті өкілі. Бұқар қазақ халқы үшін тарихи маңызы бар кезеңде өмір сүрген. Бұқардың шығармашылығы жайлы алғаш пікір білдірген ғалымдардың бірі Ш.Уалиханов еді. Шоқан Бұқар жыраудың Абылайға арнап жазған жыр-толғауларын алғаш рет қағаз бетіне түсірген. Ғалымның «Бұқардың Абылайға айтқандары», «Абылай туралы жырлар» сынды еңбектері қазақ әдебиетінің тарихына, Бұқар жырау шығармашылығына байланысты көлемді зерттеулер болып табылады. Белгілі фольклорист, ақын Мәшһүр Жүсіп Көпеев те жырау шығармаларын жинап, ол туралы мәліметтер берген болатын. С.Сейфуллин Бұқар жыраудың Абылай ханның заманында ханның бірінші жыршы-шешен ақылшысы болғандығын айтады. Бұқар шығармашылығын М.Әуезов, С.Мұқанов, Ә.Марғұлан, Х.Сүйіншәлиев, М.Мағауин т.б. ғалымдар зерттеп, жыраудың қазақ әдебиет орнын айқындады.

Ақын, жырау толғауларындағы тарихи оқиғалардың көрініс табуы заңды құбылыс. Ақын, жыраулар өздері өмір сүрген кезеңнің тарихи шындығын өлең жолдарына өргізіп отырған. Жырау мұрасында сол дәуірдегі халықтың басынан өткізген талай тарих іздері сайрап жатыр. Тарихи тұлғалардың поэтикалық бейнесін жасаған жыраулар шығармаларынан сол кезеңдегі тарихи оқиғалардың көркем көрінісі анық байқалады. Жыраулар поэзиясының бастауында тұрған Асан қайғының жырларынан Жәнібек ханның көркем бейнесін көресіз. Бұқар жырау өз толғаулары арқылы Абылайдың әдебиеттегі тұлғасын жасап шықты.

Абылай хан заманында өмір сүрген Бұқар жырау ханның жыршысы, ақылшысы, ел ісін басқару ісінде кеңесшісі болған. Өз заманында хан сарайы маңында беделі биік болып, елге белгілі жырау, ақылшы би атанған. Ел басына қауіп төнген ауыр заманда жырау саяси-әлеуметтік істерге тікелей араласып, Абылай ханға ақыл-кеңес беріп отырған. Жырау өз толғаулары арқылы Абылай хан жүргізген саясат жөнінде орнықты әрі әділ пікірлер білдіре алған. Кей жағдайларда Абылай ханға батыл тіл қатып, сыни көзқарастарын да білдіріп отырған. Бұқар жырау «Абылай ханның қасында», «Ал тілімді алмасаң», «Ай, Абылай, Абылай», «Қазақтың ханы Абылай» «Ай, Абылай, сен он бір жасыңда» т.б. жыр-толғауларында Абылайдың бейнесі ашылып қана қоймай, ханның саяси іс-әрекеттерінен де көрініс береді. Жыраулар поэзиясында адам аттарының, тарихи тұлғалардың есімдерінің жиі аталуы жыраулық дәстүрдің ең басты ерекшелігі болып табылады. Бұқар шығармашылығында да адам аттары, әсіресе Абылай ханның аты жиі ұшырасады. «Әлеуметтік мәні бар сөздер, ономастикалық атаулар Бұқар тілінде әлдеқайда жиі ұшырасады» [7, 27].

Хан қасынан табылған ақын-жыраулар өмір шындығын жырлауды бірінші орынға қойған. Кей жағдайда ханның жағымсыз істерін қатты сынға алып, ашық түрде батыл сынаған. Өз заманында «Көмекей әулие» атанған Бұқар жырау хан ордасында белді жырау, Абылай ханның ақылшы-кеңесшісі болған. Ұлы жырау сол кезеңнің негізгі тарихи оқиғаларының ортасында

жүргені анық.

Жыраулық өнер ежелгі түркілік әлем мен қазақтың жаңа жазба әдебиетін байланыстырып тұрған рухани дүниелерге толы әдеби қазынасы. «Жыраулық рух ежелгі түркілік болмыстың кейінгі қазақ жазба поэтикалық үрдісіне жалғастырған аралық көпірі болды» [8, 81].

Түркілік әдебиеттің өзіндік даму ерекшеліктері бар. Әр кезең өзіндік әдеби дәстүрлерді қалыптастырды. Ежелгі көшпенділер өркениеті мен көне түркілер әлемі тударған әдебиеттің негізінде түркілік көркемдік дәстүрлер мен сарындар қалыптасып, олар бүгінгі күнге дейін өз жалғасын табууда.

Өз заманында саяси істерге араласып, мемлекет қызметінде болған ақын Әлішер Науаи шығармалары, ғибрат сөздері адамды гуманистік ойларға жетелейді. Ақын қай уақытта болмасын халық жағдайының жақсы болуына күш жұмсап, бар ынта-жігерімен халық үшін қызмет етеді. Сарай маңында уазірлік қызмет жасаған ақынның өмірге деген өз ұстанымы болған. Ол шығармалары арқылы адам жүрегінде ұялаған иман, ар-ождан, адамгершілік қасиеттерді жоғары қойып, өзінің биік көзқарасын танытады. Осы қасиеттер арқылы ақын адамгершілігі жоғары, ар-ожданы таза, иманы берік тұлға ретінде қалыптасып, бүгінгі таңға дейін өз биіктігінен көрініп келе жатыр. Науаи қарапайым халық пен билік арасында өзара үйлесім мен шынайы ынтымақ орнауын арман етті.

Түрік әдебиетінің қарқындап дамуына Махмұд Бақи (1526-1600), Ахмед Недим (1680-1730) сынды ақындар көп үлес қосты. Бақидің «Жоғары мәртебелі Сүлейман ханға арналған элегия» атты шығармасы түркі әдебиетіндегі ең танымал шығармалардың бірі. [9, 319]. Жалпы түркі әдебиеті – әлем әдебиетінде өзіндік орны бар, әртүрлі даму кезеңдерін басынан өткізген, классикалық кезеңге дейін жеткен бай әдебиет. Осман ақындарының бірі Ахмед Недим Эфенди шашамен 1681-1730 жылдары өмір сүрген. Недим ақынның лақап аты болған. Ол 1718 жылдан 1730 жылға дейін Қызғалдақ дәуірі (түрікше *Lâle Devri*) деп аталатын 23-ші сұлтан Ахмед III кезінде ең танымал сарай ақындардың қатарынан көрінген. Недим ақын Ибрахим пашаның қолдауы мен қамқорлығына ие болып, визирдің жеке кітапханасының сақтаушысы болып тағайындалған [9, 377].

Жырау – суырып салма, өлең сөздің қадірін білген өнер адамы. Жырау елдің жағдайын ойлайтын, халықтың қамын жейтін тұлға. Қиын қыстау кездерде бағыт бағдар беретін ақылшы. Бұқар өз заманында Абылай ханға кеңес беріп, ел ісіне араласып отырған. Өзінің даналығы мен тапқырлығымен ерекшеленген Бұқар ел тағдырын шешер ірі оқиғалар жайлы ой қозғаған. Сарай маңында көрінген ақындардың ішінде Бұқар шығармашылығы өзгеше. «Бұқар заманында Абылай ханның бас ақыны әрі кеңесшісі болғандықтан мемлекеттік маңызы бар істерге ақыл қосып, өз ақылын мемлекет жұмысын басқарушы Абылайға істеттіруге тырысады...» [10, 189]. Қазақ әдебиетінің

тарихын зерттеген С.Мұқанов өз зерттеулерінде Бұқарға «сарай ақыны», «орда ақыны» деген атақ таққан дұрыс емес екендігін айтып кетеді. Ғалымдардың пікірінше, қазақ әдебиетінде нағыз сарай маңы ақындары ХІХ ғасырда пайда болды. Сарай ақынының ең алғашқы көрнекті өкілі Байтоқ ақын. Ол өз шығармашылығын Жәңгірдің күллі саяси істерін дәріптеп, ханды мақтап, мадақтауға арнаған.

XV-XVIII ғасырларда өмір сүрген ақын-жыраулардың поэзиясында сол кезеңнің тарихи оқиғалары көрініс берген. Сол кезеңнің ақын-жыраулары халық атынан сөйлеп, елдің мүддесін, мұң-мұқтажын, қайғы-қасіретін өз толғауларына қосуды парыз санаған. XV-XVII ғасырларда өмір сүрген ақын-жыраулар қазақ даласының дарынды рухани әрі қоғамдық-саяси көшбасшысы бола білген. Олардың әлеуметтік ой-пікірлерінің ел қауіпсіздігі мен тәуелсіздігі, болашағы үшін маңызы зор болған. Асан қайғы, Доспамбет, Қазтуған, Бұқар жырау толғауларыны қазақ халқы рухани мәдениетінің негізгі өзегі болды. Жазушы ғалым М.Мағауин «Қобыз сарыны» атты еңбегінде Бұқар жыраудың поэзиясына баға бере келе, нағыз сарай ақындары ретінде ХІХ ғасырдың бас кезінде жасаған Жанұзақ, Байтоқ жырауларды атап өтеді. Ол ақындарды Жәңгір ханның «ақылгөй қариясы да, қабырғалы биі де емес, тек қошеметші нөкерлері, осы сөздің толық мағынасындағы сарай ақындары» [11, 139] болғандықтарын атап өтеді.

Халық арасында аты аңыз болып қалған Асан қайғыны Қазақ хандығында, Жәнібек ханның маңында көреміз. Асан Қайғының бізге жеткен толғауларының көпшілігі Жәнібекке арналған. «Кейінгі ұрпақ әулие танып, аңыз кейіпкеріне айналдырған, ал Шоқан Уалиханов «көшпелілер философ» атаған Асан Қайғы өз заманының үлкен ойшылы еді. Керей, Жәнібек хандардың ақылшы биі болған» [12, 8]. Асан қайғы хан қасында, сарай маңында болғанымен ханған жағынбай, ханның қаһарынан қаймықпай ақиқатты айтып, тура сөйлейтін. Оған жыраудың «Ай, хан, мен айтпасам білмейсің» атты толғауы дәлел бола алады.

Ай, хан, мен айтпасам білмейсің,
Айтқаныма көнбейсің,
Шабылып жатқан халқым бар,
Аймағын көздеп көрмейсің [12, 24].

Осылайша ханға ашық ойын білдіріп сөйлеу кез келгеннің қолынан келмейді. Асан толғауларынан оның ел ішінде беделі адам болғандығын білеміз. Ханға сөзі өтімді Асан ел билеушілеріне тірек, ақылшы-кеңесші болған адам. Асан халық атынан сөйлеуші. Ел басынан күн туғанда халқына демеу білдіріп, қысылғанда жол көрсетерданалықтың иесі, елі қадір тұтқан асыл сөздің иесі. Ол ел тағдырын шешер ірі оқиғалар, көкейкесті мәселелер жайлы толғаған. Өз заманының ойлы перзенті Асан поэзиясының бір бөлшегі ретінде атамекенге деген сүйіспеншілікті байқай аламыз. Тарихтан белгілі Әбілхайыр ханнан

бөлініп, Жәнібек пен Керей хандардың ата-баба мекенін тастап Монғолстанға беттегені Асан қайғыға ауыр тиеді. Асан атамекенге деген зор сүйіспеншілігін білдіре отырып, артта қалып бара жатқан қонысын қимай, оның артықшылығын айтып, босып бара жатқан жұртты қайтаруды ойлайды.

Ақылшыл қария Асан қайғы мен толғаушыл жырау Бұқар хандықтың іргесін нығайту, елдің қорғаныс қабілетін арттыру сияқты елдің ішкі, сыртқы саясатына тікелей араласып, оның шешімін табуда ханға ақыл-кеңес беріп отырған. Асан қайғының Жәнібекке айтқаны, Бұқардың Абылайға айтқан жыр-толғауларынан олардың хан ығында болмай, кей кездері ханды қатты сынағандарын олардың өлең жолдарынан байқаймыз. Асан Қайғының Жәнібек ханға айтыпты деген сөзінен оның болашақты болжаған, ханға жағымпазданбай шындықты айтқанын байқаймыз. Жәнібек ханға арнап айтқан жырда Асан Қайғы ел мұңы мен қамын өмірлік шындықпен астастыра жырлайды. Ханға шындықты айтудан тайсалмайды.

Бұқар жыраудың терең танымдық құндылыққа ие поэзиясы қазақ әдебиетін биікке көтергені анық. Жыраудың әлеуметтік-тарихи жағдайларды жырлаған толғаулары, терең философиялық ой-тұжырымдары қазақ әдебиеті тарихында өзіндік орны бар шығармалар қатарынан көрінетіні анық. Бұқар өз заманында мемлекеттің ішкі және сыртқы саясатына да араласып ханға кеңес беріп отырған. Бұқар жырау хаға «Соғыссаң кетер сәніңіз» деп, ел тыныштығын сақтай отырып, барлық мәселелерді бейбітшілік жолмен шешуге кеңес береді.

Абылай ханның ел басқарудағы әділ шешімдерін, елге жасаған игілікті істерін, үш жүздің басын біріктіріп жауға қарсы жүргізген ерлік әрекеттерін дәріптеп, құптап отырған.

Хан Абылай атандың

Дүниеден шықпай мініңіз

Алтын тақтың үстінде

Үш жүздің басын құрдыңыз [12, 98].

«Көзі тірісінде «Көмекей әулие» атанған Бұқар жыраудың өзі хан Абылайды ерекшел қастарлаған. Сонымен қатар кейде орын алған кемшіліктерін де жасырмай бетіне басып отыратын болған» [13, 202]. Абылай ханның ақылшысы, кеңесшісі Бұқар жыраудың қажет жағдайда ханның сыншысы бола білгенін жырау өлеңдерін оқи отырып байқаймыз. «Ашуланба Абалый» деп ханды сабырға, елін бірлікке шақырған бітімші ретінде де көрінеді.

XV-XVI мен XVIII ғасырлар аралығындағы қазақ поэзиясында болмыс, әлеуметтік өмір шындығының ұзақ дәуірлер әдеби процесінде қай заманда да сыр қаламай, ақын-жыраулар жырларының арқауы болып, дәуірден дәуірге жалғасып келген үлкен желілі де өзекті мәселе: ішкі тартыс, ел билеушілер мен бұқара өкілдері арасындағы қайшылық, әлеуметтік теңсіздік пен әлдінің нашарға қинат, зорлығы, қанау езгі жайлары. Тарихқа көз жүгіртсек, қазақ

халқы талай қиын-қыстау кезеңдерді басынан өткізген. Көрші елдердің жаугершілік шапқыншылығы, патшалық Ресей империясының саяси идеологиясына негізделген отарлау саясатының жүргізілуі қазақ халқы үшін өте ауыр кезеңдер болды. Қаншама уақытқа созылған Ресей мемлекетінің отарлау саясаты қазақ халқы ұлт ретінде бас көтеруіне көп кері әсер-ықпалын тигізді. «Патша үкіметі түркі елдеріне басып кіргеннен кейін бұл елдердің халықтары дәстүрлі әкімшілік жүйені толығымен жойып, отаршылдық жүйені орнату үшін ұзақ мерзімді перспективада әртүрлі консервативті реформаларды кезең-кезеңімен жүзеге асыру арқылы, салт-дәстүр мен әдет-ғұрпына, рухани дүниесіне қысым жасай бастады» [14, 189].

Жыраулар поэзиясы – өмір шындығынан сыр шертетін, халқымыздың ғасырлық тарихын өлең сөзбен өргізген әдеби мұра болып табылады. Жыраулар елдің саяси-әлеуметтік тіршілігін көркем тілмен кестелей білген. Өз заманында «Әй, хан, мен айтпасам білмейсің» деп Жәнібекке үн қатқан Асан қайғы «шабылып жатқан халқың бар» дей келе, қиналып жатқан халықтың қамын жеке мүддеден жоғары қою керек екендігін айтады. Ал Бұқар жыраудың жыр-толғаулары Абылай заманының айнасы. Жаугершілік заманда көршілес мемлекеттермен дипломатиялық қарым-қатынасты реттеу, оңтайлы саясат жүргізу істеріне ықпал жасап, ханға дұрыс бағыт-бағдар беріп отырған.

Нәтижелер. Қазақ халқы әдебиетінің тарихына көз салсақ, көптеген ақын-жыраулардың шығармашылығынан ел мүддесінің көрініс тапқандығын байқаймыз. Олай болса, ақын-жыраулар мұрасында халық тарихының іздері сайрап жатыр. Жыраулар поэзиясынан талай тарихи тұлғалардың әдебиеттегі бейнесі сомдалып жатты. Сондай-ақ сол замандағы бірқатар тарихи оқиғалар нақты деректермен жыр жолдарына қосылады.

Ақындардың сарай маңында көрінуі шығыс шайырлары өмірінен де байқалады. Сарай маңы ақындарының қозғаған тақырыптары мен ой өрнектері әрқилы болған. Бірі хандар мен сұлтандарды мақтап өлең жазса, енді бір сарай ақындары ел мүддесін ойлап, халық тағдырын шешуге көп үлестерін қосып отырған. Хан сарайы төңірегінде өмір сүріп, ел билеуші хандарға ақыл-кеңес айтып отырған. Қазақ хандық дәуірі әдебиетінде өзіндік орны бар жыраулар әлеуметтік мәні бар, ірі халықтық деңгейдегі келелі мәселелерді жырлаған. XV-XVIII ғасырлардағы жыраулар мен ақындар өз өлеңдерінде елдік, ерлік, заман жайында жыр толғаған. Ата бабадан мұра болып қалып келе жатқан жерді қорғау, ел бірлігін сақтау сияқты мәселелерін жырлаған. Өмір туралы толғана келе гуманистік тұрғыда философиялық-дидактикалық түйін-тұжырымдар жасап отырған.

Жыраулардың көпшілігі сарай маңында, ханның жанында оның кеңесшісі қызметін атқарған тұлғалар. Жыраулар поэзиясында көбінесе ұлттық мүдде, ел бірлігі мәселесі алға шығады, батырлар мен хан бейнелері өлеңмен өріледі. Қазақ халқының атақты жырауы Бұқар Абылай ханның кеңесшісі, ақылшысы

қызметін атқарған. Әйтсе де, ханның сөзін сөйлеп, оған жағыну, мақтап, мадақтау Бұқардың табиғатына тән қасиет емес еді. Ханның ел басқарудағы тарихи маңызы бар әділ шешімдерін қолдап отырған жырау кей жағдайда ханның қатал сыншысы да бола білген.

Қорытынды. Бұқар шығармаларынан жыраудың өзі өмір сүрген қилы заман келбеті айқын танылады. Ел мен жер тағдырына байланысты Бұқар жырау шығармалары ұлы идеяларды алға тартады. Тарихта із қалдырған елеулі оқиғаларды келешек ұрпаққа, жалпы адамзатқа зерделі түрде көркем тілмен жеткізіп, әдеби мұра етіп қалдыру – Бұқар жырау қойған мақсаттың басты негізі. Халқымыздың руханият тұрғысынан жаңарып өркендеуі тікелей әдебиетке байланысты. Әдебиет асыл құндылықтарымыз десек, Бұқар жырау шығармашылығы осы баға жетпес асылдарымыздың бірі.

Қазақ халқының бірегей тарихи-мәдени құбылысы ретінде жыраулар поэзиясы өзіндік биіктігімен көзге түседі. Қазақ халқының дербестігін, жеке мемлекет ретінде күш-қуаттылығын айқындауда да жыраулардың жасаған қызметі орасан зор болды. Елдің ішкі және сыртқы саясатына араласып, ел ісі мәселелерін шешуде маңызды тұлғалық қалып көрсете алды. Өз елінің арман-тілегін, мақсат-мұратын көркем жеткізе білген жыраулар өз шығармаларында өмірлік шындықты боямасыз жырлады. Болашаққа болжай қарап, елдің ертеңіне алаңдаушылық білдірді.

Талдаулар нәтижесінде шығарылатын түйін ретінде айтарымыз: Жыраулар поэзиясынан тәуелсіздік алғанға дейінгі кезең аралығында қаншама ұлы тұлғалар өз елінің тәуелсіздігі үшін жан аямай қызмет етті. Сыртқы жауға қарсы қазақтың басын бір тудың астына біріктірген хандар, халқын азат қыламын деп аттан түспеген батырлар, елінің рухын көтеріп, ұлт санасының оянуы үшін қызмет еткен жыраулар мен ақындар қашанда халықтың алдына шығып, ұлт мүддесін бірінші орынға қоя білген.

Әдебиеттер

1. Сүйіншәлиев Х. Қазақ әдебиетінің тархы. Оқулық. – Алматы: Санат, 2006. – 904 б.
2. Шығыс шайырлары. Бес томдық. Том 1. – Алматы: Дәуір, 2015. – 310 б.
3. Әуезов М. Жиырма томдық шығармалар жинағы. Том 18. Зерттеулер, мақалалар. – Алматы, 1985. – 448 б.
4. Дәдебаев Ж. Әлішер Науаи // Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті Абай ғылыми-зерттеу институты Абай институтының Хабаршысы. – 2011. – №4. (10). – Б. 84-91.
5. Омарова С.М. Түркі халықтар поэзиясындағы дидактикалық сарын // Еуразия гуманитарлық институтының Хабаршысы. – № 1. – 2022. – Б. 87-92.
6. Әуезов М.О. Әдебиет тарихы. – Алматы: Ана тілі, 1991. – 240 б.
7. Момынова Б.Қ. Мәтінді көркемдеуші тәсілдер: жыраулар тіліндегі метафоралардың түрлері мен қызметі // ҚазақҰУ Хабаршысы. Филология сериясы. – 2021. – №3 (183). – Б. 22-30.

8. Нұрдәулетова Б.И., Шохаев М.Т., Кенғанова А.Б. Жыраулар поэтикасындағы «шынайы адам» концептісі // *Turkic Studies Journal* 2022, Volume 4, Number 2. –Б. 72-86.
9. Ahmet K. *Türk Edebiyatı*. – İstanbul, 1976, 2. – 752 b.
10. Мұқанов С. Халық мұрасы. – Алматы: Қазақстан, 1974. – 236 б.
11. Мағауин М. Қобыз сарыны. XV-XVIII ғасырларда жасаған қазақ ақын, жыраулары. Монография. – Алматы: Атамұра, 2006. – 264 б.
12. Бес ғасыр жырлайды: Екі томдық. [Мәтін]. – Алматы: Жазушы, 1989. 1-том. – 384 б.
13. Әбжет Б. Хан рухын алаштан асқақтатқан // *Түрkiология*. – 2013. – №2. – Б. 89-96.
14. Nodirkhon Khasanov, Torali Kyrgyz, Hamidulla Tadzhiev. *Yüzyılın Sonu ve 20. Yüzyılın Başındaki Türkistan Dinî-Maarifî Edebiyatına Bir Bakış (seryâmî, Muhayyir, Hazinî Örneği)* Sayı 101 (2022): *Türk kültürü ve hacı bektaş velî araştırma dergisi*. – B. 187-209.

М.Ә. КАЙИМОВ, У.Б. ИБРАГИМОВА

Южно-Казахстанский университет имени М. Ауэзова, Шымкент, Казахстан

Н.С. ХАЛИКОВА

Южно-Казахстанский государственный педагогический университет, Шымкент, Казахстан

ОСОБЕННОСТИ СТИХОТВОРЕНИЙ БУХАР ЖЫРАУ, ПОСВЯЩЕННЫХ АБЫЛАЙ-ХАНУ

Аннотация. В данной статье творчество Бухар-жырау стало предметом систематических исследований. Проанализированы высказывания Бухара, раскрыты аспекты, связанные с политическими делами Бухара, его образ в литературе, который тесно связан с легендарным казахским ханом Абылаем. Советник хана Бухар-жырау выступает объединителем, защищающим общеплеменные и государственные интересы. Бухар-жырау – человек, живший в период зарождения казахского народа, умеющий своими песнями отвечать на сложные политические вопросы того времени. Жырау давал советы Абылай-хану по вопросам управления страной и указывал правильный политический вектор развития. Своими произведениями он пытался объединить свой народ под одним знаменем в борьбе с врагом-захватчиком. Бухар-жырау своими социально-политическими песнями стал идейным вдохновителем своего народа.

В статье раскрываются политические взгляды Бухар-жырау, социальные мотивы в его произведениях. Анализируются стихи жырау, написанные для Абылай-хана. Делается вывод, что жырау, написавший известные социально-политические стихи, служил в окрестностях дворца, но не относился к касте придворных поэтов. Исходя из опыта мировой литературы, можно выделить когорту поэтов, которые служили в ханском дворце и занимались творчеством. Среди них были классик литературы тюркских народов Науаи, представители турецкой литературы Махмут баки, Ахмед Недим Эфенди и дворцовые поэты хана в казахской литературе как Жанузак, Байток и.д.

Ключевые слова: поэзия, история, личность, литература, жырау, историческая правда, творчество, придворный поэт

M.A. KAYIMOV, U.B. IBRAGIMOVA

M. Auezov South Kazakhstan University, Shymkent, Kazakhstan

N.S. KHALIKOVA

South Kazakhstan State Pedagogical University, Shymkent, Kazakhstan

THE MAIN FEATURES OF BUKHAR ZHYRAU'S POEMS DEDICATED TO ABYLAI KHAN

Annotation. The work of Bukhara in Kazakh poetry has become the garbage of systematic research is described In this article. In the given article analyzed creativity of Bukhar, aspects of Bukhara's participation in solving cases are revealed and images are revealed as an adviser to Abalai Khan. Bukhar zhyrau was a man who lived in the difficult time of the Kazakh people and was able to quickly respond to difficult technical times. Zhirau gave advice to Abylai Khan on the affairs of the country and pointed out the right path in the affairs of the country. With his works, he tried to unite his people under one banner in the fight against the invading enemy. Bukhar zhyrau, with his political and social songs, became the singer of the passionate struggle of his country. The article reveals the political and social views of Bukhar zhyrau, reveals the social meaning of the works of zhyrau, which have become the battle cry of the country on difficult becoming of the country. Poems written by Zhyrau for Abylai Khan are analyzed. It is concluded that Zhyrau, who wrote poetry of political and social significance, served at the palace, but was not a palace poet. If we look at world literature, we can find poets who worked in different areas and served at the khan's court in each period. Navoi who was a classic of the literature of the Turkic peoples, representatives of Turkish literature Mahmut Baki, Ahmed Nedim Efendi and others and the poets of the palace district in Kazakh poetry Januzak, Baytok and others. Focusing on the work of poets, on the basis of his works, a person who cares about the people of Bukhara is revealed.

Keywords: poetry, history, personality, literature, joy, historical truth, creativity, court poet

References

1. Süiınşäliev H. Qazaq ädebietniñ tarhy. Oqulyq. – Almaty: Sanat, 2006. – 904 b.
2. Şyğys şaiyrlary. Bes tomdyq. Tom 1. – Almaty: Däuir, 2015. – 310 b.
3. Äuezov M. Jiyрма tomdyq şyğarmalar jinaғы. Tom 18. Zertteuler, maqalalar. – Almaty, 1985. – 448 b.
4. Dädebaev J. Älişer Nauai // Äl-Farabi atyndaғы Qazaq Ülttyq universiteti Abai şylymi-zertteu instituty Abai institutyның Habarşysy. – 2011. – №4. (10). – B. 84-91.
5. Omarova S.M. Türkı halyqtar poeziasyndaғы didaktikalыq saryn // Eurazia

- gumanitarlyq institutyň Habarşysy. – № 1. – 2022. – B. 87-92.
6. Äuezov M.O. Ädebiät tarıhy. – Almaty: Ana tılı, 1991. – 240 b.
 7. Momynova B.Q. Mätındı körkemdeuşı täsilder: jyraular tılındegı metaforalardıñ türleri men qyzmetı // QazaqŪU Habarşysy. Filologia seriasy. – 2021. – №3 (183). – B. 22-30.
 8. Nürdäuletova B.İ., Şohaev M.T., Kenğanova A.B. Jyraular poetikasyndağy «şynaıy adam» konseptısı // Turkic Studies Journal. – 2022, Volume 4, Number 2. – B. 72-86.
 9. Ahmet K. Türk Edebiyatı. – İstanbul, 1976. – 752 b.
 10. Mūqanov S. Halyq mūrasy. – Almaty: Qazaqstan, 1974. – 236 b.
 11. Mağauin M. Qobyz saryny. HV-HVIII ğasyrlarda jasağan qazaq aqyn, jyraulary. Monografia. – Almaty: Atamūra, 2006. – 264 b.
 12. Bes ğasyr jyrlaidy: Eki tomdyq. [Mätin]. – Almaty: Jazuşy, 1989. 1-tom. – 384 b.
 13. Äbjet B. Han ruhyn alaştan asqaqtatqan // Türkiologia. – 2013. – №2. – B. 89-96.
 14. Nodirkhon Khasanov, Torali Kyryr, Xamidulla Tadzhiev. Yüzyılın Sonu ve 20. Yüzyılın Başındaki Türkistan Dinî-Maarifî Edebiyatına Bir Bakış (seryâmî, Muhayyir, Hazinî Örneği) Sayı 101 (2022): Türk kültürü ve hacı bektaş velî araştırma dergisi. – B. 187-209.

Авторлар жайлы мәлімет:

Кайимов Мұхамеджан Әбдіхалықұлы – М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университетінің докторанты, Шымкент, Қазақстан.

Кайимов Мухамеджан Абдикалыкович – докторант Южно-Казахстанского университета имени М. Ауэзова, Шымкент, Қазақстан.

Kayimov Mukhamedzhan Abdikalykovich – doctoral student, M. Auevov South Kazakhstan University, Shymkent, Kazakhstan.

Халикова Нурида Сатыбалдықызы – филология ғылымдарының кандидаты, Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университетінің аға оқытушысы, Шымкент, Қазақстан.

Халикова Нурида Сатыбалдиевна – кандидат филологических наук, старший преподаватель Южно-Казахстанского государственного педагогического университета, Шымкент, Казахстан.

Khalikova Nurila Satybaldievna – Candidate of Philological Sciences, Senior Lecturer, South Kazakhstan State Pedagogical University, Shymkent, Kazakhstan.

Ибрагимова Улбала Бахтияровна – филология ғылымдарының кандидаты, М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университетінің доценті, Шымкент, Қазақстан.

Ибрагимова Улбала Бахтияровна – кандидат филологических наук, доцент Южно-Казахстанского университета имени М. Ауэзова, Шымкент, Казахстан.

Ibragimova Ulbala Bakhtiyarovna – Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, M. Auevov South Kazakhstan University, Shymkent, Kazakhstan.

FTAXP17.82.32

DOI <https://doi.org/10.55808/1999-4214.2023-2.23>***Н.Б. САЙФУЛЛАЕВА¹** **Қ.Р. КЕМЕҢГЕР²** **Д. КЫНАДЖЫ³**

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан^{1,2}
Анкара Хаджи Байрам Вели университеті, Анкара, Түркия³
(e-mail: naz_s.b@mail.ru¹, kkemenger@mail.ru², camiyla@gmail.com³)

**ДЕТЕКТИВ ЖАНРЫ ЖӘНЕ ОНЫҢ ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТІНЕ
АУДАРЫЛУ ТӘЖІРИБЕСІ
(Артур Конан Дойлдың «Жирен шаштылар қауымдастығы»
әңгімесі бойынша)**

Аңдатпа. Әдеби шығарманы аудару өзге мәтін түрін аударудан гөрі қиынырақ, себебі онда эстетикалық және экспрессивті деп аталатын ерекше құндылықтар бар. Шығарманың эстетикалық функциясы сөздердің (дикиялардың) сұлулығын, тілдің бейнесін, метафораны, ал экспрессивті функциялар жазушының ойын (немесе ойлау үрдісін), эмоциясын білдіруі керек. Бұл жағдайда аудармашы шығарманың түпнұсқасына эмоционалды және интеллектуалды жауап бере отырып, аударманың сәтті жасалуы үшін өз таланты мен тілдік қорын, сөз байлығын шебер қолданады. Қазақ әдебиетінде детектив жанрының дамуы ағылшынның көрнекті жазушысы Артур Конан Дойлдың (1859-1930) шығармашылығымен тікелей байланысты. Ирлан тектес қаламгердің бүкіл әлемге танымал еткен әдеби кейіпкері Шерлок Холмстың оқиғалары қазақ оқырманына да мәлім. Мақалада Артур Конан Дойлдың «Жирен шаштылар қауымдастығы» детективті әңгімесінің 2011 жылы Құрманғазы Қараманұлы аударған қазақша тәржімасы талданады. Аудармашы Конан Дойлдың шығармаларын орыс тілінен қазақ тіліне аударғандықтан, екі тілдегі нұсқа салыстырылады, түпнұсқа мен қазақ тіліндегі шығарма поэтикалық жағынан қарастырылады.

Аудармаларды талдау барысында детективтік әңгімелердің қазақ ортасына бейімдеуге бағытталғаны, аударуда қолданылған әртүрлі тәсілдер мен ерекшеліктер сараланады. Конан Дойл туындысының негізгі элементтері – әңгіме атауынан баяндаушының бейнесіне дейін, басты кейіпкерлердің сипаттамасы, сондай-ақ сюжеттің кеңістік-уақыттық параметрлері қазақ тіліне қалай аударылғаны туралы талдау беріледі.

Түйін сөздер: көркем аударма, қазақ әдебиеті, ағылшын әдебиеті, әдеби байланыс, Артур Конан Дойл, Шерлок Холмс, қылмыстық оқиға, сюжет, кейіпкерлер, салыстырмалы талдау, поэтикалық сәйкестік.

Кіріспе. Қазіргі кезде мемлекеттік тілді қолдану мен дамытуда негізгі екі бағытқа басымдық берілуде. Оның бірі – мемлекеттік тілді оқыту болса, екіншісі – іс-қағаздарын мемлекеттік тілде жүргізу. Мемлекеттік тілді ғылымның немесе қоғамның кез келген саласына енгізу жұмыстарындағы маңызды бағыттың бірі – аударма ісінің қажеттілігі. Себебі аталған екі бағытты жүзеге асыруда аударма үрдісінің алдан шығатыны айдан анық. Оның үстіне, тіл – ең алдымен, халық пен халықтың, ел мен елдің бір-бірімен күнделікті тіршілікте қарым-қатынас жасауының құралы. Екіншіден, әлеуметтік-экономикалық және саяси қатынастар тілсіз жүрмейді, соған тікелей тәуелді. Үшіншіден, адамзат қоғамы дамуының басты көрінісі ғылым екендігін ескерсек, ғылыми-технологиялық жаңалықтармен танысуына, оны игеруіне аударма керек. Әрбір халық әлем бейнесін өнерінде, ғылымында, салт-дәстүрінде өзінше бейнелейді. Дегенмен «әлем бейнесінің» нағыз көрінісін тіл арқылы ғана жеткізуге болады [1, 3]. Әр халықтың әлемді тілде бейнелеуін зерделеу үшін сол ұлттың тарихымен, ділімен, барлық өнер шығармашылығымен, дүниетанымымен таныстық болуы қажет. Ол дегеніміз – әр ұлттық әдебиет өзге әдебиеттермен байланысқа түсіп, сол елдің әдебиетінің тәжірибесін өз бойына сіңіре отырып үздіксіз кемелденуі.

Әдеби байланыс – бір әдебиеттің екінші әдебиет әлеміне енуі, әр жеке ұлттық әдебиеттің, оның ішінде әлемдік әдеби үдерістің дамуына үлес қосатын маңызды сәті [2, 6]. Ол үшін басқа тілдердегі әдебиет жауһарларын, публицистикалық шығармаларды қазақ тіліне, қазақ ақын-жазушыларының дүниелерін басқа тілдерге аудару керек, ал оны жүзеге асыру үшін – білгір ұстаздар мен білікті мамандар қажет екені сөзсіз. «Ел – ұлсыз болмас, жер – гүлсіз болмас» дегендей, қазақ әдебиетінің дамуына, оның ішінде, көркем аударма теориясы мен әдістемесін зерттеуде С. Сейітовтің «Әдебиеттер достығы» (1965), И.Х. Ғабдировтың «Кеңес дәуіріндегі орыс-қазақ әдеби байланыстары» (1968), Ш.Қ. Сәтбаеваның «XIX ғ. мен XX ғ. бірінші жартысындағы қазақ-еуропа әдеби байланыстары» (1971), Ә. Қоңыратбаевтың «Көне түркі поэзиясы және қазақ фольклоры» (1972), Х. Бапаевтың «Қырғыз-қазақ, қазақ-өзбек әдеби байланыстары» (1975), Б. Ысқақовтың «Қазақ-татар әдеби байланысы» (1976), С. Тойшыбаеваның «Қазақ-қарақалпақ әдебиеттерінің байланысы» (1977), М.Х. Маданованың «XX ғасырдағы қазақ-француз әдеби байланыстары және салыстырмалы әдебиеттану проблемалары» (1999), Б. Түсіпованың «Ағылшын тілді жазушылар әңгімелерін қазақ тіліне аударудың ұстанымдары мен тәжірибесі» (2008) сынды еңбектерді ескереміз. Сонымен қатар, тақырып бойынша, қазақ тілтанымында, әсіресе көркем әдебиет стилі мен публицистика стилі (оның ішінде мерзімді басылымдар тілі), ауызекі сөйлеу тілі стилі диахронды және синхронды тұрғыдан зерттегендер Р. Сыздықова, Ш. Сарыбаев, Е. Жанпейісов, Б. Әбілқасымов, Р. Әміров, Б. Шалабай, А. Алдашева, Б. Момынова еңбектерін қаперде ұстаймыз [1, 127].

Қазақтың көрнекті әдебиеттанушы ғалымдарының еңбегінде әдеби байланыс мәселесі назардан тыс қалмады. Мысалы, академик Р. Нұрғали әлемдік әдебиеттің даму типологиясының маңызды мәселелерін зерттеді [3]; Ш.Қ. Сәтбаева «XIX және XX ғасырдың бірінші жартысындағы қазақ-еуропа әдеби байланыстары» (1972) атты кітабында қазақ ғалымы Ш. Уәлихановтың Шекспирдің өнерін құрмет тұтқанын, оның ішінде «Гамлет» трагедиясын ерекше қабылдағанын жазды [2, 84].

Артур Конан Дойлдың шығармашығы ұзақ уақыт бойы дамып келе жатқан детективтік жанрдың қалыптасуы мен эволюциясына айтарлықтай үлес қосқан жазушылар қатарына жатқызуға мүмкіндік береді. Детектив – ағылшынның «detect» сөзінен шыққан, қылмысты ашу үрдісін бейнелейтін жанр. Детективтің әдебиетте жанр ретінде қалыптасуында өзіндік ұзақ тарихы бар. Ол ежелгі дәуірден бастау алып, ортағасырлық қорқынышты әңгімелерде, XVII ғасырдағы Гайо де Питавалидың «Әйгілі процестер» жинағында, сондай-ақ XIX ғасырдың готикалық романдарында кездеседі. Дегенмен, бұл жанр өзінің әртүрлі вариацияларында ғана қолданылып келді. Кейіннен тек XIX ғасырда әйгілі жазушылар оны көркемдік орта ретінде қолдана бастаған кезде танымал бола бастады [4, 214]. Соның ішінде, детективтің өзіндік жанр ретінде қалыптасуына түрткі болған американдық жазушы Эдгар Аллан Поның «Морг көшесіндегі өлім» шығармасы еді. Негізінен детективтік жанрда жалпыға бірдей танылған теория жоқ. Кейбіреулер оны интеллектуалды сөзжұмбақтың бір түрі деп атаса, басқалары әдебиет пен ойынның үйлесімділігі, ал кейбірі – тәртіп сақшыларының өмірі туралы өндірістік роман деп сипаттады. Алайда детектив элементтері үлкен ұлттық әдебиеттердің ажырамас бөлігі болып табылады. Мысалы оған француз әдебиетінде О. Бальзактың, ағылшында – Ч. Диккенс романдарын жатқыза алмыз.

Детективті ерекше жанр ретінде теориялық тұрғыдан қарастырған ағылшын жазушысы Г.К.Честертон болды. Ол бұл пікірін 1902 жылы «Детективтік әдебиетті қорғау» атты еңбегінде жазды. «XIX ғасырдың аяғы – XX ғасырдың бірінші жартысындағы детективтік әдебиеттің әлеуметтік-эстетикалық феноменін зерттеу» көптеген авторлардың, соның ішінде орыс аудармашылары А. Грамски, Б. Брехт, С.М. Эйзенштейн және К. Чуковскийдің назарын аударды [5, 90].

Детективтік әдебиет – фактілерді логикалық талдау арқылы, құпия қылмыстарды ашуға арналған көркем шығармалар қатарына жататын әдебиеттегі жанр. Онда оқиға, эпизод, деталь өте белсенді қызмет етеді. Даудың басы әділетсіздікпен бетпе бет келуден негіз алып, соңы қылмысты шешу арқылы әділдікпен аяқталады. Детективтік әдебиеттің гүлденуі капиталистік қоғамда орын алған қарама-қайшылықтардың айтарлықтай күшеюімен, сондай-ақ әлеуметтік әділетсіздікті айыптаған жаппай оқырманның пайда болуымен тікелей байланысты. Сонымен бірге, мұндай танымалдылық алғаш

рет XIX ғасырдың ортасында оқырмандардың роман жанрына деген қызығушылығынан бастау алған [6, 272].

Қазақ әдебиетінде «детектив» жанры кенже дамыды. Себебі, қазақ әдебиетіндегі классикалық проза жанры XX ғасыр басында ғана қалыптасты. Осы кезеңде ұлттық баспасөз өмірге келді. Алғашқы газет, журналдарда прозалық шығармалар жариялана бастады. 1906 жылдан бастап «Серке» газеті шықты. Бастапқы прозалық шығармаларда детектив мазмұны қамтылмады. Өйткені қоғам тынысы әдебиетте басқа тақырыптардың суреттелуін қажет етті. Соның ішінде ағартушылық, әйел теңсіздігі, отаршылдық тақырыптары қамтылды.

Қазақ әдебиетінде детектив жанрының негізін қалаған қаламгердің бірі – Кемел Тоқаев. К. Тоқаевтың суреткерлік биік деңгейін, шеберлігін көрсететін көлемді туындысының бірі – «Солдат соғысқа кетті» романы [7]. Жазушы бұл еңбегінде өмір шындығын, майданға бара жатқан жолдағы ойларын, көзқарасын, аман оралу тілегін әңгімелеген.

Оқырманның детектив жанрына деген қызығушылығы ағылшын тіліндегі әңгімелерді орыс, қазақ тілдеріне аударған кезден бастап оянды. Аударма тарихы талай ғасырларды қамтығанымен ағылшын детективтерін қазақ тіліне аудару қарқыны XX ғасырдың еншісіне тиесілі [8]. Әлемдік мәдени және экономикалық кеңістікке интеграциялануға берік бағыт алған қазіргі заманғы қазақстандық қоғам барлық базалық құзыреттерге ие жоғары білікті аудармашыларға аса мұқтаж. Алғашқы қазақ аудармашылары сатылы аударма тәсілін пайдаланғанымен де, олардың аударма еңбектері арқылы қазақ оқырманы Шерлок Холмспен және қылмыстық оқиғаларды асқан шеберлікпен баяндаған озық шетел жазушыларының туындыларымен өз ана тілінде танысты. Олардың қатарына Ә. Ахметов, Қ. Қараманұлы, А. Ақжүнісов, С. Сүлейменов, А. Тәжітов сынды аудармашыларды кіргіземіз.

Әдістеме және зерттеу әдістері. Ағылшын прозасының аудармадағы жай-күйін анықтау үшін салыстырмалы-тарихи талдау, жинақтау, анализ жасау, дәстүрлі сипаттамалық және танымдық тұрғыдан баяндау әдістері қолданылды.

Поэтикалық мәтін аударма пәні ретінде көп қабатты және көп компонентті болып келеді. Поэтикалық аударма теориясы мен тәжірбиесінің ең даулы және өзекті мәселелері – балама негіздерін іздеумен және бағалау жүйесі мен параметрлер деңгейлерін нақтылаумен байланысты. Әдеби аударма өзін-өзі қамтамасыз ете алатын шығармашылық құндылық. Когнитивті прагматикалық мәселелерді шешуде коммуникативті және ақпараттық аспектілерді, сонымен бірге тарихи-мәдени, көркемдік және эстетикалық сипаттағы интеллектуалды және шығармашылық міндеттерді қолданады. Түпнұсқа және аударылған көркем мәтіндер тезисі кез-келген әдебиетті байытады және толықтырады, бұл тұрғыда оның органикалық бөлігіне айналып

сұранысқа ие болады. Сонымен қатар, басқа тілдерге аударылу құрметіне ие болған ұлттық әдебиет пен мәдениеттің үлгілері іштей және сырттай «байытылады». Әрине, аударма қарым-қатынастың екінші түрі және мақсатты тіларалық интерпретация ретінде басқа тілдегі поэтикалық мәтінді қайта құру, түзету, түрлендіру, шет тілінде бейнелеу ретінде бағаланады [9, 203]. Бұл әрекеттердің барлығы көркем аударма процесінде жүзеге асырылып, түпнұсқаға сілтеме көрсетіледі, яғни бастапқы мәтінмен тығыз байланысты поэтикалық мәтіндердің мәдениетаралық қарым-қатынастағы парадигматикалық тобы құрылады.

Аудармаға дайындық кезінде дискурстың мазмұнды талдауы бастапқы ақпараттың тарихи және мәдени, семантикалық аспектілерін терең зерттеуге және сөйлеу әрекетінің ерекше құбылыстарын түсіндіруге бағытталуы мүмкін. Поэтикалық мәтін кем дегенде үш құрылымдық макро компонентті – мәдени, лингвистикалық және эстетикалық компоненттерді қамтитынын ескеру қажет. Сонымен қатар, поэтикалық мәтін белгілі бір функционалды және эстетикалық жүйе ретінде өзіндік сипаттамаларға ие [10, 386].

Талқылау мен бақылау. А.К. Дойлдың детективтік шығармаларының алғашқы аудармалары ХХ ғасырдың орта шеңінде орындалғанына қарамастан, ағылшын жазушысының шығармашылығына шынайы қызығушылық ХХІ ғасырдың басында оянды. Осы кезеңде «баспа ісінің гүлденуі» оқырман қажеттіліктерін қамтамасыз етті. Баспа өнімдерінен оқырмандар өздеріне ұнаған орыс және шетелдік жазушылардың шығармаларын таба бастады [11, 73]. Осыған байланысты оқырмандарды жаңа шетелдік әдебиеттермен, оның ең жақсы үлгілерімен таныстыратын аудармашы мамандығы ерекше сұранысқа ие болды. В.А. Скороденконың пікірінше, «Конан Дойлдың кітаптары қайта-қайта оқылатын болады, өйткені олар көркем әдебиеттің барлық артықшылықтарына ие: фантастика мен шытырман оқиғаларға бай және қарапайым баяндау тәсілімен оқыған сайын адамды баурап алады» [12, 5]. Әлем халқы Конан Дойлды талантты баяндаушы ретінде таныды, ал оның басты кейіпкері Шерлок Холмс күні бүгінге дейін бүкіл әлемде өлмес әдеби тірі кейіпкерге айналды. Шерлок Холмс туралы әңгімелерге деген оқырманның қызығушылығын сюжеті бар көркем шығармалармен, сондай-ақ логикалық жұмбақ шешумен түсіндіруге болады. Мұндай жұмыстарға Конан Дойлдың 1891 жылы тамызда «Strand Magazine» журналында жарық көрген, Шерлок Холмс туралы детективтік поэтиканы жүзеге асыру тұрғысынан ең танымал әңгімелердің бірі ретінде жазылған «Жирен шаштылар қауымдастығы» әңгімесі де кіреді. Бұл шығармасын «Шерлок Холмстың 12 үздік оқиғалары» жинағына енгізіп, оны екінші орынға қояды. «Жирен шаштылар қауымдастығы» - бұл ерекше сюжетке, шебер әңгімеге және тергеудің қызықты барысына негізделген қылмыстық оқиға туралы ең қызықты шығармалардың бірі [13]. Әңгіме классикалық детективтің керемет үлгісі болып саналады. Онда автор моральдық

сипаттағы өзекті мәселелерге, ағылшын өмірінің құқықтық аспектісіне назар аударады. Әңгіме элеуметтік мәселелерге, атап айтқанда, XIX ғасырдағы банк тонау қылмысының етек жаюына, патша тұқымының сол дәуірдің заңы мен саясатын елемеуіне негізделген. Осы әңгімені бізге қазақ тілінде ұсынған Құрманғазы Қараманұлы болды. Ол Артур Конан Дойлдың шығармаларын түпнұсқадан аудармай, К. Чуковскийдің орысша аудармаларын пайдаланған. Сондықтан түпнұсқаны екі аудармамен қатар алып отырып, салыстыратын боламыз.

«Жирен шаштылар қауымдастығы» әңгімесіндегі басты кейіпкер – жирен шашты Джейбез Уилсон. Оның шағын несие беретін дүңгіршегі бар. Бірнеше апта бұрын Винсент есімді жас көмекшіні жұмысқа алған. Жұмысқа олақ болғанымен, төлейтін айлықтың жартысын қанағат еткендіктен ойланбастан өз қол астына алады. Бірақ күнделікті күйбең тіршіліктерін газеттегі хабарландыру бұзады [13, 2].

Д.Л. Сайерс айтуынша әңгімедегі көрсетілген күндер өткен уақыт туралы кейіпкерлердің сипаттамасымен сәйкес келмейді. Уилсон хабарландыруды көрген күн – 1890 жылы 27 сәуір десе, ол 8 апта бойы жұмыс істеді, «екі ай бұрын» десек, бұл маусым айының соңы. Алайда, сюжеттің басында Холмстың Уилсонмен кездесуі «өткен жылдың бір күзінде» деп сипатталады, ал қауымдастықтың таратылуы туралы есеп беретін күн 1890 жылы 9 қазанда, бұл хабарландыру жарияланғаннан кейін алты ай өткеннен соң. Дороти Л. Сайерс бұл сәйкессіздікті талдап, күндер сәйкесінше 4 тамыз және 4 қазан болуы керек деп мәлімдеген [5, 214].

«Жирен шаштылар қауымдастығы» әңгімесінің Құрманғазы Қараманұлы аударған сатылы аудармасына салыстырмалы талдау жасау барысында, бірнеше ерекшеліктер мен сәйкестіктер табылды [14]. Мысалы, «I had called upon my friend, Mr. Sherlock Holmes, one day in the autumn of last year and found him in deep conversation with a very stout, florid-faced, elderly gentleman with fiery red hair» деп басталған құрмалас сөйлемді, қазақша аудармада «Былыр күзде орайы келіп байырғы досым мистер Шерлок Холмсқа кіре шыққам. Үйінде мосқал тартқан, шамадан тыс толық, жалындай түтеген жирен шашты бір джентльмен отыр екен» – деп екі жай сөйлеммен берген. Ал тура аудармасы «Өткен жылдың күзіндегі бір күні мені досым Шерлок Холмс шақырғанда, оны шамадан тыс толық, қызыл шырайлы келген, егде жастағы жиреншашты джентльменмен қызу әңгіме үстінен таптым» болады. Сатылы аудармада Уотсон Шерлоктың үйіне өзі барғандай аударылған, бірақ түпнұсқа бойынша оны Шерлоктың өзі шақыртады. Сөйлемдегі байырғы, үйінде деген сөздер түпнұсқада жоқ және түпнұсқадағы «florid-faced» (қаз. қызыл шырайлы) сөзі қазақша көркем аудармада да, орысша нұсқасында да ұмыт қалған. «With an apology for my intrusion, I was about to withdraw when Holmes pulled me abruptly into the room and closed the door behind me» сөйлемінің қазақша аудармасына

тым еркіндік бергенін байқауға болады. Қазақша аударма «Ішке кіргім келгенімен екеуара әңгіменің қызып жатқанын көріп іркіліп, қайтып кетпек болдым. Алайда Холмс мені бөлмеге сүйрегендей боп кіргізіп, соңымнан есікті жауып алды» деп тәржімаланады. Тура аудармасында «Басып кіріп келгенім үшін кешірім сұрап, қайтайын дегенімде, Холмс мені кенеттен бөлмеге қарай тартып, артымнан есікті жауып алды» деп аударылады. Әңгіменің қызып жатқаны бірінші сөйлемде айтылған болатын. Көркем аудармада кенеттен кіріп келгені үшін кешірім сұрағаны туралы да берілмеген. Сонымен қатар, аудармада құрмалас сөйлемді тағы да екі жай сөйлеммен берген. Бұның себебін аудармашының орысша көркем аударманы «Я хотел было войти, но увидел, что оба они увлечены разговором, и поспешил удалиться. Однако Холмс втащил меня в комнату и закрыл за мной дверь» қолданғанымен түсіндіреміз [15, 2].

Мұндағы тілге тиек етері, түпнұсқа орыс тілінен қазақ тіліне аударылған орыс тілді әдебиеттің аудармалары қазақ тілінде сөзсіз жауһар аудармалар болды. Мысалға: А.С. Пушкиннің, Л.Н. Толстойдың, Н.А. Некрасовтың екі томдықтары, С. Есенин бастаған орыс ақындарының таңдамалы жинақтары. Бұлардың барлығы – таңдаулы ақын-жазушыларымыздың біріккен аудармасымен арнайы сараптамадан өтіп, жарық көрген дүниелер. Ал орыс аудармасы арқылы қазақ тіліне аударылған ағылшын, неміс, француз, қытай және т.б. өзге де тілдер әдебиетінің сапасы орыстың аудармашыларына тікелей қатысты [16]. Негізгі гәп олардың орыс тіліне қалай аударылуында. Себебі қазақ әдебиетіндегі Махамбеттің жетік аудармасын орыстар әлі күнге дейін көрсете алған жоқ. Сондықтан басқа аудармаларға да солай күдікпен қарауға болады.

«You could not possibly have come at a better time, my dear Watson,» he said cordially – деген сөйлемнің қазақша көркем аудармасы өте сәтті аударылған деуге болады. Орысша көркем аудармада «Вы пришли как нельзя более кстати, мой дорогой Уотсон, – приветливо проговорил он» – деп берілген. Тура аудармасы «...«Сіз бұдан жақсырақ уақытта келе алмас едіңіз, қымбатты Ватсон», – деді ол шын жүректен» болар еді. Қазақша сатылы аударма ұтымды сөз тіркесімен «Іздегенге сұраған дегендей, нағыз керек кезде келдіңіз, қадірменді Ватсон, – деді ол жайдарылана езу тартып» – деп аударылған. Қазақша нұсқаның кемшіліксіз шығуы Қ. Қараманұлының жазушы әдіс-тәсіліне мұқият зер салғанын көрсетеді. Кейіпкер психологиясына қатысты кейде түпнұсқада жоқ болса да аударма нұсқада ой астарын жарыққа шығара баяндаудың да жақсы нәтиже беретіні, жазушы стилін жеткізу мен тәржімашы стилін анықтауда сөйлемдегі дыбыстық қайталаулардың, қаратпа сөздер, қыстырма мен одағайлардың да интонация мен ырғақ аясында үлкен рөл атқаратыны, баяндау тартымдылығын арттыра, көркемдік әсерді күшейте түсетіні аңғарылады. Әрбір жазушының өзіндік ырғағы бар – дейтін (А. Злобин) болсақ, онда тәржімашының да өзіндік ырғағы болуы заңды құбылыс және сатылы аударма жағдайында тәржімашының бір емес, бірнеше ырғақтар

тұтастығына кездесуі табиғилық болады [17]. «Then I can wait in the next room» хабарлы сөйлем – орысша «Не лучше ли мне подождать в другой комнате?», қазақша «Басқа бөлмеге барып тоса тұрсам қайтеді?» деп аудармалар сұраулы сөйлем ретінде берілген. «Can» модальды етістігі мүмкіндікті білдіргендіктен сөзбе-сөз «Онда мен келесі бөлмеде күте аламын» деген мағынаны білдіреді. «The stout gentleman half rose from his chair and gave a bob of greeting, with a quick little questioning glance from his small fat-encircled eyes» сөйлемінің тура аудармасы «Алып джентльмен орындығынан жартылай көтеріліп, кішкентай май басқан көздерімен қиық тастап, сәл сұраулы көзқараспен сәлем берді» деп аударылады. Көркем аудармада «Орындығынан көтеріле түскен жуантық маған қарап басын изеді, май басып жылтырап қалған көзі тұла бойымды тіміскілей шолып шықты» деп тәржімаланған. Сондай-ақ, түпнұсқада жоқ нәрсенің аударма нұсқада болуы, яғни аудармашының жанынан қосуы да кездеседі. Мәселен: «I know, my dear Watson, that you share my love of all that is bizarre and outside the conventions and humdrum routine of everyday life» – «Я знаю, мой дорогой Уотсон, – сказал он, – что вы разделяете мою любовь ко всему необычному, ко всему, что нарушает однообразие нашей будничной жизни» – Қадірменді Уотсон, – деді ол, – әдеттен тыс, шетін нәрсе атаулының, бірсарынды тіршілігіміздің шырқын бұзатын нәрсе атаулының бәріне айрықша бейіл беретінімді сөкет көрмейтініңіз маған бек жақсы мәлім. Тура аудармасы «...«Қымбатты Уотсон, сіз менің күнделікті өмірдегі конвенциялар мен қарапайым әдеттерден тыс және оғаш нәрселерге деген сүйіспеншілігіммен бөлісетініңізді білемін» болар еді. «A proposition which I took the liberty of doubting» сөйлемінің жанама аудармасы «Сол араның өзінде-ақ пікіріңіздің дұрыстығына шәк келтіргім келетінін айтып жауап қайтарғам» мүлдем басқа мағына береді. Сөзбе-сөз аудармасы «Менің күмәндануыма ерік берген жағдай». «When, in addition, I see a Chinese coin hanging from your watch-chain, the matter becomes even more simple» – «Сағатыңыздың шынжыр бауына тағылған қытай теңгесін көріп, Қытайда болғаныңызға ақи-тақи көз жеткіздім» сөйлемінде «the matter becomes even more simple» қазақ тіліндегі аудармада «ақи-тақи көз жеткіздім» деп аударылады. Түпнұсқада «бұл жағдайды түсіну тіпті қарапайымырақ болды» деп берілген. Тағы бір байқалатын жайт: қанатты сөздер мен нақылдардың түпнұсқа болсын, аударма болсын өз ана тілдерінде берілуі. Мысалы, «Omne ignotum pro magnifico», you know, and my poor little reputation, such as it is, will suffer shipwreck if I am so candid – Как вам известно, «Omne ignotum pro magnifico», и моей скромной славе грозит крушение, если я буду так откровенен... – «Omne ignotum pro magnifico» дегенді білесіз ғой, бұлайша ағымнан жарыла берсем болмашы абыройымның аяқ-асты болатын түрі бар... Мұнда қазақша «ағынан жарылу» сөз тіркесі «ашыла беру» тура мағынасының орнына оңтайлы қолданылған. «Аяқ-асты» сөзі де «нұқсан келу» сөзінің орнына жұмсалған. Қазақша әдеби сөз тіркестерін қолдану аударманың

түпнұсқадағы мағынасынан ауытқытқан жоқ, керсінше сөйлемнің қазақ оқырманына түсінікті, әрі бейнелі берілуіне мүмкіндік берді. Міне осылайша көркем аударма өнеріндегі түпнұсқа табиғатын, ондағы суреттелген өмір бейнесінің шынайылығын терең сезіну мен сөз өрнегінің нәзіктік, әрі беріктік сырын тәржімашының терең ұғынуы, оның өз оқырманының тіліне деген құрметі мен сүйіспеншілігі бой көрсетеді. Бұл тұрғыда А. Байтұрсынұлы ұстанған аударма қағидаттарды Қ. Қараманұлы тиімді қолданғанын байқаймыз: ең алдымен термин ретінде ұғым мағынасын толық беретін қазақ сөздерін алу; егер ондай сөздер қазақ тілінде болмаған жағдайда оларды туыстас тілдерден алу, жаппай қолданылатын әлемдік терминдер қабылдана алады, бірақ олар қазақ тілінің табиғатына сәйкес өзгертілуі керек; қазақ тілінің табиғатына сәйкеспейтін барлық өзге тілдердің сөздері дәл қазақтың айтуына сәйкес өзгертілуі керек [18, 39].

«It is The Morning Chronicle of April 27, 1890» – «Утренняя хроника». 27 апреля 1890 года – «Морнинг кроникл», мың сегіз жүз тоқсаныншы жылғы жиырма жетінші көкек. Бұл аудармалардан байқайтынымыз газеттің атауы орысша аудармада «morning» сөзі өз тілдеріне аударылып берілсе, қазақшада аударылмай дәл сол атауымен «морнинг» және ай мен жылдар да санмен емес, жазумен берілген. Көркем аудармада кездесетін ұлттық ерекшеліктерді білдіретін реалии сөздер аталмыш аудармада, қабылдаушыға прагматикалық бейімдеу үшін транслитерация арқылы берілген. Транслитерация (латынша trans – арқылы littera – әріп). Белгілі бір алфавитпен жазылған жекелеген сөздерді немесе мәтінді екінші бір алфавиттің әріптерімен таңбалау. Транслитерацияны қолданудың сәйкестілігіне баға бере отырып, ұлттық ерекшелікті жеткізу қабылдаушыға қаншалықты маңызды екенін анықтап алған жөн. Бұдан шығатын қорытынды: Қ. Қараманұлы орысша аудармамен ғана емес, түпнұсқамен де қатар жұмыс жасаған. Онда тек орысшадан аударылған деп айтуымыз қателік болады. Тәржімашы орыс тілінен қазақ тіліне аудару кезінде көркем шығарма түпнұсқасын, түпнұсқадағы көркем шындықты өзіне негізгі тірек етіп алады. Түпнұсқа көркем шындығына сай кей тұста еркіндікке де барады.

Нәтижелер. А. Байтұрсынұлы «Әдебиет танытқыш» еңбегінде айтқандай, «тілдің міндеті – ақылдың аңдауын аңдағанша, қиялдың меңзеуін меңзегенінше, көңілдің түюін түйгенінше айтуға жарар. Мұның бәріне жұмсай білетін адамы табылса, тіл шама қадырынша жарайды. Бірақ тілді жұмсай білетін адам табылуы қиын...» [19, 10]. Сондықтан сөзден жасап сөз шығару деген әркімнің қолынан келе бермейді. Шығарма авторы мен оқырманға, түпнұсқа көркемдігі, тілі мен шығарма аударылып отырған тілге деген адалдықты таразының екі басындай тең ұстауға тырысқан Қ. Қараманұлы аударма нұсқаның қазақтың рухани қазынасын байыта түсер туынды болуын басты назарда ұстайды. Осыған орай ұлттық ерекшеліктер мәселесіне айрықша көңіл бөледі.

Бүгінгі таңда көркем аударманың өзекті мәселелері, теориялық, әдістемелік сұрақтары отандық ғалымдар мен ізденушілердің мақалаларында қарастырылды. Түйінді ғылыми пікірлері мен тұжырымды ойлары әлемдік деңгейдегі жетекші ғылыми басылымдарда жарық көрді [20]. Біз мақаламызда көркем аударма поэтикасы бойынша осы ізденістер нәтижесін ескеріп, оларды тақырыпты ашу мақсатында пайдаландық.

Қорытынды. Түйіндеп айтқанда, Қ. Қарманұлы ана тіліміздің мүмкіндігінің молдығын, тоқсан түрлі толғауы мен иірімін жіті таныған, сөзді құбылтып, айшықтаудың әр алуан сырларын жан-жақты меңгерген, қазақ халқына Артур Конан Дойлдың «Жирен шаштылар қауымдастығы» детективті әңгімесін насихаттаған таланттарымыздың бірі. «Жирен шаштылар қауымдастығы» әңгімесінің аударылуындағы жетістіктер – стильдер үндесуінде тұрақты сөз тіркестерінің, теңеулердің ұтқырлықпен қолданылуынан болса, кемшіл тұстар – тәржімашының кей сөйлемде автордың не айтқалы отырғанын, кейіпкердің іс-әрекетін, сөйлеу қалпын терең талдамауынан және көркем шығарма үшін пайдалы әсері жоқ, қажетсіз еркіндіктен туындайды. Басқаша айтқанда, бір-бірімен байланысып жатқан күрделі ойды бөле-жармай, тұтас беруді көздеген автордың құрмалас сөйлемін өз қалауынша мазмұндау немесе бөлек-бөлек сөйлемге айналдырып аудару. Қазіргі көркем аудармадағы қиындық та осы тұстан, автор стилін анық танымаудан яки немқұрайлы қараудан болып отыр.

Әдебиеттер

1. Құлманов С. Аударманың өзекті мәселелері. – Алматы: Palitra-Press, 2015, – 296 б.
2. Сәтбаева Ш.Қ., XIX ғ. мен XX ғ. бірінші жартысындағы қазақ-еуропа әдеби байланыстары. – Алматы: Наука, 1972.
3. Нұрғали Р. Шығармалары. 3-том, 1-кітап. – Астана: Фолиант, 2013. – 288 б.
4. Waltraud W., Cassiday B. The literature of crime and detection: an illustrated history from antiquity to the present. – Leipzig: Edition Leipzig, 1988. – 214 p.
5. Кожевникова В.М, Николаева П.А. Литературный энциклопедический словарь / под общ. ред. – Москва: Сов. энцикл., 1987. – С. 90-91.
6. Марч А. Е. Развитие детективного романа. L.: Peter Owen Limited, 1958. – 272 с.
7. Тоқаев К. Солдат соғысқа кетті: роман / – Алматы : Жазушы, 1983.
8. Разин В.В. В лабиринтах детектива: Очерки истории советской и российской детективной литературы XX века. URL: http://royallib.com/read/razin_vladimir/v_labirintah_detektiva.html#0
9. Мұсалы Л.Ж., Есембеков Т.О., Искакова Г.Н. Поэтикалық мәтін мен дискурсты аудармашылық тұрғыдан талдау ерекшелігі // ҚазҰУ ХАБАРШЫСЫ. Филология сериясы. – №4, 2021. – 203 б. ISSN 1563-0323, <https://doi.org/10.26577/EJPh.2021.v184.i14.ph19>
10. Караулов Ю.Н. Русский язык и языковая личность. – Москва, 2007. – 386 с.
11. Миронова В.Е. Рецепция детективного творчества Артура Конан Дойла в русской литературе: к постановке вопроса / В. Е. Миронова // Текст. Книга. Книгоиздание. – 2016. – №1(10). – С. 73-85. – DOI:10/17223/23062061/10/5. – 0,6 а.л

12. Скороденко В.А. Шерлок Холмс с Бейкер Стрит // Дойл А.К. Приключения Шерлока Холмса. – М.: Мол. гвардия, 1988. – С. 5-13.
13. Doyle A.C. The adventure of The Red-Headed league. Magic Wagon; Illustrated edition, January 1, 2010.
14. Дойл А.К. Жирен шаштылар қауымдастығы. Әңгімелер. Орыс тілінен аударған Қараманұлы Қ. – Астана: Аударма баспасы, 2011.
15. Дойл А.К. Союз рыжих. Ағылшын тілінен орыс тіліне аударғандар Чуковской М.Н, Чуковской Н.К. – Мәскеу: Эксмо баспасы, 2005.
16. Хошаева Г.Б. Ағылшын детективтерін қазақ тіліне аудару үлгілері / Канд. дис. автореферат. – Астана, 2006.
17. Дәуренбекова Л.Н. 1960-1980 жылдардағы түпнұсқа мен көркем аударма мәтіндерінің сәйкестігі / Канд. дис. автореферат. – Астана, 2008.
18. Құрманбайұлы Ш. Қазақ терминологиясы дамуының сипаты. – Алматы, 2004. – Б. 39-41.
19. Байтұрсынұлы А., Әдебиет танытқыш. Зерттеу мен өлеңдер. – Алматы: Атамұра, 2003. – 208 б.
20. Daurenbekova L.N., Kerimbekova, B. D., Daribayev S. D, Agabekova Zh. A., Adayeva Y. S. Translation into Kazakh language of Women's image in Ch.Aitmatov's works <https://www.scopus.com/record/display.uri?eid=2-s2.0-85107038320&origin=resultslist&sort=plf-f>

Н.Б. САЙФУЛЛАЕВА, Қ.Р. КЕМЕНГЕР

Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

Д. КЫНАДЖЫ

Университет Анкары Хаджи Байрам Вели, Анкара, Турция

**ЖАНР ДЕТЕКТИВА И ЕГО ОПЫТ ХУДОЖЕСТВЕННОГО ПЕРЕВОДА В
КАЗАХСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ (по рассказу Артура Конан Дойла «Союз
Рыжих»)**

Аннотация. Переводить литературные произведения всегда сложнее, чем переводить другие типы текстов. Литературные произведения обладают особыми эстетическими и экспрессивными ценностями. Эстетическая функция произведения должна выражать красоту слов (дикцию), образность языка, метафору, а экспрессивная функция – мысль (или мыслительный процесс), эмоции писателя. В этом случае переводчик умело использует талант и богатство своего языка, чтобы оживить перевод, эмоционально и интеллектуально, полагаясь на оригинальное произведение. Развитие детективного жанра в казахской литературе напрямую связано с творчеством Артура Конан Дойла, особенно рассказами литературного персонажа Шерлока Холмса, прославившего его на весь мир. Статья посвящена анализу художественных особенностей казахского перевода детективного рассказа Артура Конан Дойла «The Red-Headed League», написанного в конце XIX века.

Поскольку переводчик Курмангазы Караманулы перевел произведения Конан Дойла с русского на казахский язык, в статье рассматривается оригинал в сравнении с переводом на двух языках.

Анализ исследуемых переводов наглядно показывает различные подходы к передаче содержания художественных произведений, направленные на адаптацию детективных историй к казахской среде. В статье объясняются причины существования различных подходов и особенностей в казахском переводе. В данной статье исследована последовательная передача ключевых элементов поэтики детективного рассказа Конан Дойла на казахский язык. Начиная с названия произведения до образа повествователя и характеристики главных героев, а также пространственно-временных координат рассказа.

Ключевые слова: художественный перевод, казахская литература, литературный связь, Артур Конан Дойл, Шерлок Холмс, криминальная фантастика, сюжет, персонажи, сравнительный анализ, поэтическое совпадение.

N.B.SAIFULLAYEVA, K.R.KEMENGER

Eurasian National University after L.N.Gumilyov, Astana, Kazakhstan

CEMILE KINACI

Ankara Hacı Bayram Veli University, Ankara, Turkey³

DETECTIVE GENRE AND ITS EXPERIENCE OF LITERARY TRANSLATION IN KAZAKH LITERATURE (based on Arthur Conan Doyle's story «The Red-Headed League»)

Annotation. Translating literary works is always more difficult than translating other types of text because literary works have special values called aesthetic and expressive. The aesthetic function of a work must express the beauty of words (diction), the image of language, metaphor, and the expressive function-mind (or thought process), the emotions of the writer. In this case, the translator skillfully uses the talent and richness of his or her language to survive the translation, reacting emotionally and intellectually to the original work. The development of the detective genre in Kazakh literature is directly linked to the work of Arthur Conan Doyle, especially the stories of the literary character Sherlock Holmes, who made him famous throughout the world. The article considers peculiar features found in Kazakh translation of Arthur Conan Doyle's detective short story «The Red-Headed League» done in 2011. Since the translator Kurmangazy Karamanuly interpreted the works of Conan Doyle from Russian into Kazakh, the article considers the original in comparison with the translation of two languages.

The analysis of the translations under study clearly shows various approaches to conveying the content of the fiction works, aimed at adapting the detective stories to the Kazakh environment. The article explains the reasons for the existence of the

different approaches and peculiarities in the Kazakh translation. The paper provides a successive analysis of how the key elements of Conan Doyle's poetics – from the story title to the image of the narrator, characteristics of the main heroes, as well as space-time settings of the story – are delivered into the Kazakh language.

Keywords: literary translation, Kazakh literature, literary connection, Arthur Conan Doyle, Sherlock Holmes, crime fiction, plot, characteristics, comparative analysis, poetic coincidence.

References

1. Qūlmanov S., Audarmanyñ özekti мәseleleri. – Almaty: Palitra-Press, 2015, – 296 b.
2. Sätbaeva Ş.Q., XIX ғ. мен XIX ғ. бірінші жартысындағы қазақ-еуропа әдеби байланыстары. – Almaty: Nauka, 1972.
3. Nūrғали R. Şығармалары. 3-том, 1-кітап. – Astana: Foliant, 2013. – 288 b.
4. Waltraud W., Cassidy B. The literature of crime and detection: an illustrated history from antiquity to the present. – Leipzig: Edition Leipzig, 1988. – 214 p.
5. Kojevnikova V.M, Nikolaeva P.A. Literaturnyi ensiklopedicheski slovar / pod obş. red. – Moskva: Sov. ensikl., 1987. – 90-91 s.
6. March A. E. Razvitie detektivnogo romana. L.: Peter Owen Limited, 1958. – 272 s.
7. Toqaeв K. Soldat soғysqa ketti: roman. – Almaty: Jazuşy, 1983.
8. Razin B.V. Oчерki istorii sovetskij i rossijskoj detektivnoj literature XX veka. URL: http://royallib.com/read/разин_владимир / в_лабиринтах_детектив.хтмл#0
9. Mūsaly L.J., Esembekov T.O., İskakova G.N. Poetikalyq mätın men diskursty audarmaşylyq tūrғыdan taldaу ereкşelігі // QAZŪU HABARŞYSY, Filologia series. – №4, 2021. – 203 b. ISSN 1563-0323, <https://doi.org/10.26577/EJPh.2021.v184.i14.ph19>
10. Karaulov İ.N. Ruski iazyk i iazykovaia lichnost. – Moskva, 2007. – 386 s.
11. Mironova V.E. Resepsia detektivnogo tvorcestva Artura Konan Doila v ruskoj literature: k postanovke voprosa / V. E. Mironova // Teks. Kniga. Knigoizdanie. – 2016. – №1(10). – 73-85 c. – <https://doi.org/10/17223/23062061/10/5> . – 0,6 a.l
12. Skorodenko V.A. Sherlock Holmes s Baiker Street, 221 b // Doyle A.C. Prikluchenia Shelocka Holmesa. M.: Mol. Gvardiya, 1988. – B. 5-13.
13. Doyle A.C. The adventure of The Red-Headed league. Magic Wagon; Illustrated edition, January 1, 2010.
14. Doyle A.C. Jiren şaştılar qauymdastyғы. Äñgimeler. Orys tilinen audarğan Qaramanūly Q. – Astana: Audarma baspasy, 2011.
15. Doyle A.C Soiuz ryjih. Aғылşyn tilinen orys tiline audarğandar Chukovskoi M.N., Chukovskoi N.K. – Mäskeu: Eksmo baspasy, 2005.
16. Hoşaeva G.B. Aғылşyn detektivterın qazaq tiline audaru ülgileri / Kand. dis. avtoreferat. – Astana, 2006.
17. Däurenbekova L.N. 1960-1980 jıldardaғы tüpnüsqa men körkem audarma mätinderiniñ säikestігі / Kand.dis. avtoreferat. – Astana, 2008.
18. Qūrmanbaiūly Ş. Qazaq terminologiasy damuynyñ sipaty. – Almaty, 2004. – B. 39- 41.
19. Baitürsynūly A., Ädebiet tanytqys. Zertteu men öleñder. – Almaty: Atamūra, 2003. – 208 b.

20. Daurenbekova L.N., Kerimbekova B.D., Daribayev S.D., Agabekova Z.A., Adayeva Y.S. Translation into Kazakh language of Women's image in Ch. Aitmatov's works <https://www.scopus.com/record/display.uri?eid=2-s2.0-85107038320&origin=resultslist&sort=plf-f>

Авторлар жайлы мәлімет:

Сайфуллаева Назерке Бақытқызы – Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің докторанты, Астана, Қазақстан.

Сайфуллаева Назерке Бакытовна – докторант Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан.

Saifullayeva Nazerke Bakytkyzy – PhD student of Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Кемеңгер Қайырбек Ризабекұлы – филология ғылымдарының кандидаты, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің қауымдастырылған профессоры, Астана, Қазақстан.

Кемеңгер Кайырбек Ризабекович – кандидат филологических наук, ассоциированный профессор Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан.

Kemenger Kaiyrbek Rizabekuly – Candidate of philology sciences, associated professor of Eurasian National University after L.N. Gumilyov, Astana, Kazakhstan.

Джамиля Кынаджы – философия докторы (PhD), Хаджи Байрам Вели университетінің доценті, Анкара, Анкара, Түркия.

Джамиля Кынаджы – доктор философии (PhD), доцент Хаджи Байрам Вели Университета, Анкара, Турция.

Cemile Kinaci – Doctor of Philosophy (PhD), Associate Professor Hacı Bayram Veli University, Ankara, Turkey.

ХҒТАР 17.01

DOI <https://doi.org/10.55808/1999-4214.2023-2.24>

*Қ.Ө. ТАМАБАЕВА¹
Д.Л. РАЙЫМБЕКОВА²
А.ЖАНҚАЗЫ³

Ш. Мұртаза атындағы Халықаралық Тараз инновациялық институты,
Тараз, Қазақстан¹

М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті, Тараз, Қазақстан^{2,3}
(e-mail: karakoz14@mail.ru¹, dinnara08@gmail.com², altyngul.zhankazy@mail.ru);

ШЕРХАН МҰРТАЗА НАҚЫЛ СӨЗДЕРІНІҢ ҰЛТТЫҚ СИПАТЫ ЖӘНЕ БЕРІЛУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Аңдатпа. Әрбір ойды шағын, әрі қысқа қайырып жеткізу – үлкен шеберлікті қажет етеді. Бұл тұрғыда, Шерхан Мұртазаның кесек тұлға екендігі бағамдалады. Тұлға ретінде қалыптасуында рухани нәр алған бастаулары, тәлімдік идеялары мен халық жазушысы ретіндегі мазмұндық даралығының үйлесімділігін Шерхан Мұртазаның көркем шығармаларынан ғана емес, әр жылдардағы жазылған өзіндік ой-толғамдарынан айқын көруге болады. Ұлы Абай негізін салған нақыл сөздер шоғырын өзінше байытып, халық даналығынан терең сусындағанын, халықтық мәселелерді көтеруде сәтті қолдана біледі. Бұл мақалада халық жазушысы Шерхан Мұртазаның нақыл сөздерінің ұлттық сипатын зерттеудің маңыздылығы қарастырыла келе, ойшылдық, ұстаздық көзқарастарының өзіндік берілу ерекшеліктері көрсетіледі. Атап айтқанда, исламдық теологиямен байланыстылығы, эстетикамен де астасып жатқандығы, таза қазақы этикалық ұғымдар жүйесінің еркін берілгендігі, өзіне дейінгі ұлттық дүниетанымнан тамыр тартып, олармен сабақтасып жатқандығы, адамгершілік ой-толғамдарының өзінің өмірлік тәжірибесімен де байланыстылығы және қазіргі заманауи өзекті болып отырған тәрбиелік құндылықтарға тікелей байланысты құрылғандығы, т.б. Жазушылық пен қайраткерлікті қатар алып жүріп, ұлт жанашырына айналған Шерхан Мұртазаның нақыл сөздерінің ұлттық тәрбиедегі маңызы түрлі рухани негіздер арқылы дәйектелді. Кейбір тәмсілдері мен нақыл сөздерінің халық арасында жиі қолданылып, өзіндік афоризмге айналғандығы ондағы маңызды ұлттық мәселелерге қатысты екендігі ғылыми негізделеді.

Түйін сөздер: Шерхан Мұртаза, ұлттық құндылықтар, нақыл сөздер, әдебиет, ұлттық тәрбие, адамгершілік.

Кіріспе. Әрбір ұлттың генофондының негізі – танымал тұлғалардан тұрады. Ұлттың ақыл-ойын, парасатын құрайтындар да осы топ, яғни тұғырлы тұлғалар. Олар – заманның желінен ықпайтын, шындықтан қашып бұқпайтын, сабыры үгілмейтін, ұсаққа үңілмейтін, көкірегі сыр-сандығын пендешіліктен таза ұстайтын, өнерді өрістетіп, ғылымды өрге сүйрейтін ерекше талант иелері. Тұлғалар – өмір-өзен қалай тулап жатса да, уақыт қандай өзгеріске түссе де арнасынан аумайды, тарихтың тамырын дәл басады. Ел басына күн туып, бағытын таппай жаңылғанда ең алдымен тұлғаларын іздеп табатыны, үлкен үміт артатыны да сондықтан болса керек.

Қазіргі қоғамымызда осы бір тұлға деген сөзді барынша байыптап, байсалды қорытынды жасап, елеп-екшеп қолданған дұрыс сияқты. Бұл сөздің барынша салмақты, екінің біріне қолданыла бермейтін ерен қасиеті бар. Ал кейбір сөз қадіріне жете бермейтін танушылар көбейіп, әдебиет пен тарихтың өзі тұрмақ иісі мұрнына бармайтын, қоғамы үшін, елі үшін қасқайып бірде бір ақиқат айтпақ түгілі сөзін жеткізе алмаған, басшылықты өзінің ой-санасымен иіріп әкете алмаған, халық оны қайсар ұл ретінде мойындамаған адамдарды «тұлға» деп, оларды танытуға барынша жан салып, қарекет қылып отырғандығы қынжылтады.

«Тұлға дегеніміздің өзіне адам дамуының ең шыңы» деген анықтама берілген [1, 51]. Ал, А.Н. Андреевтің пайымдауынша, әрбір кезеңде өнер мен ақиқат ара қатынасы түрліше түсіндіріліп, тұлғаның эстетикалық үлгісі әртүрлі ұстанымдармен тұжырымдалған [2, 82].

Қалай десек те, халқымызда рухани даму мен адами жетілудің шыңына көтеріліп, елдік пен ерліктің үлгісіне айналған тұлғалар аз болмаған. Тұлғаның өзіндік ерекшеліктері өте көп. Соның ішінде, Шерхан Мұртаза болмысы биік тұлғалардың санатынан. Қолына қалам ұстап, аумалы-төкпелі замандағы ел тағдырын, азамат жайын қалың-қалың кітап етіп жазған, сонда да шаршамаған, қайта ұлт, қайсар тұлға алдындағы перзенттік парызы жігерлендіріп, талай «сарсаңға» қасқайып төтеп берген де Шерхан Мұртаза болатын. Осындай кесек тұлға, кенен дарын шығармашылығында ұлттық құндылықтарымыздың қайсысы болмасын тереңнен қозғалып, түсіндіріледі. Бұлар өз кезегінде бүгінгі оқыту мен тәрбиенің өзекті мәселелерінің оң шешілуінің тиімді тетігі екендігі даусыз.

Жалынды публицист, бесаспап журналист, рухани ұстаз, шебер аудармашы, дарынды драматург, қоғам қайраткері, ойшыл Шерхан Мұртаза шығармашылығы – кең арналы. Десек те, зерделеп, толғамды тұжырымдарын ұрпақ тәрбиесінде кеңінен пайдалану кенжелеп келеді. Осы себепті де, алдағы уақытта өзіндік мектеп қалыптастырған Шерхан Мұртаза әлемі түрлі аспектілер тұрғысынан жан-жақты қарастыруды қажет етеді.

Әдістеме және зерттеу әдістері. Еліміз тәуелсіздікке қол жеткізгеннен кейін, ұлтымыздың бірегейлену үдерісін қайтадан жаңғырту қолға алынып, қазақ болмысының руханилық деңгейінің биіктігін паш ету жолға қойылып келеді. Осы

жолда, ұлттық өрлеудің биігінде болған Шерхан Мұртаза өркениетті қоғам болудың бірден-бір арқауын адамдық пен адамгершіліктен іздейді. Өмірлік шыңдықтан көркемдік шешім түйіндеген жазушылық әрекеті ойшылдыққа ұласты. Оның шығармашылығының жемісі, ондағы көтерген мәселелері, қоғамдық әрекеті тұнып тұрған өмірлік мәселелер десек қателеспегеніміз.

Әрбір ғылымның өзіндік биігі, жеке логикасы болады. Соның ішінде жеке тұлғаны танып-білу, рухани маңызын зерделеудің қоғамдық әлеуеті зор. Өйткені, тұлғатану - жан-жақты ғылым. Әрбір тұлғаны тану оның азаматтық болмысын танытудан бастау алады. Ал, адам әлемі – жұмбақ. Оның сырлары өте көп. Осы тұрғыдан алғанда, бүгінгі шерхантану ғылымының да жаңаша міндеттері айқындалып келеді. Алға қойған мақсат-міндеттерге толыққанды қол жеткізіп, жазушы толғамдарының тәрбиелік маңызын дәйектеуде талдау, дәйектеу, жүйелеу, Шерхан Мұртаза шығармашылығына қатысты пікірлерді жүйелеп, қорыту зерттеу мақаланың негізгі әдістері болып табылады.

Талқылау мен бақылау. «Қазақ көркем әдебиетінің тарихында Шерхан Мұртаза ағамыздың орнына ешбір ақын – жазушы таласа алмайды» деген еді ақын қарындасы Ф.Оңғарсынова. Ия, бұл тұжырым бүгінде әбден дәлелденді. Шерхан Мұртазаның «Қызыл жебе», «Бесеудің хаты», «Бір кем дүние» деген шығармалары тәуелсіздікті орнату мен нығайтуда басты қару болды, жазушының бұл әрекетін майданға шыққанмен бірдей ерлік екенін бүгінгі жастар бағалауда.

Шерхан Мұртаза жаһанда жан баласына бас иіп, тізе бүгіп көрмеген. Мұны біреу ерлік дейді, біреу әділдік дейді, үшінші біреу кемеңгерлік дейді. Бәрінің де сөзінің жаны бар.

Байырғы қазақ кемеңгерлері иілмейтін бастың, бүгілмейтін тізенің болмайтынын айтады. Шынында бұл кісінің тізе бүгіп бас иетінінің бірі – құдайдың алды, екіншісі – халықтың алды. Осы себепті де, халықты пір тұтқан Ш.Мұртаза - дана тұлға. Жақсылықтың жаршысы, әділдіктің алдаспаны болды, даналықтың сөзін сөйледі. Шығармашылық қызметінде жақсылыққа жар болды, үзілгенді жалғады, өшкенді жандырды, өлгенді тірілтті.

Саналы ғұмырында тамырын тым тереңге жайып, туған халқымен біте қайнасып, біртұтасқа айналған Шерхан рухы күн өткен сайын биіктеп келеді. Оның кепілі – бүгінгі ұрпақтың тәрбие құралына, жастар ғана емес, бар көзі қарақты қауымның ой толғанысын жеткізетін нақыл сөздері мен тәмсілдері. Мол мұрасы мен қайраткерлік тұлғасымен, ұлылық қалпымен өзінің шексіз сүйген қазағымен бірге мәңгі жасап, тарихи тұғыры биіктеп келеді.

Ш.Мұртаза қоғамның қай жаңалығын сөз етсе де, ұлтымыздың абыройын, мүддесін ойлады. Ұлттық менталитетімізге жат қылықтарды үнемі сын нысанасына алып, өз шығармаларында қазақ даласының кеңдігімен бірге дарқан көңілі, адал еңбектің жемісін көрген абыройлы азаматтар, қанға сіңген қасиетпен төрт түлігін дәріптеген қарапайым қазақ баласы асқақ арманмен

астастырыла суреттеледі. Халқына ұшан-теңіз еңбек сіңірген, тоталитарлық режимнің құрбаны болған алаштың ардақтысы Тұрар Рысқұловты ортамызға қайта оралтып, ұлттық рухты көтеруге қосқан өлшеусіз үлес қосқан Ш. Мұртаза қандай тақырыпты қозғаса да, неңдей қызметтің тізгінін ұстаса да халқының рухани болмысын биіктетуге қызмет етті.

Шындығында, бүгінгі күнге дейін адамзаттың әлеуметтік өмірінің тарихы өте алуан түрлі. Жаһандық геосаяси жағдайға байланысты дүркін-дүркін елеулі өзгерістер болды. Мұның нәтижесінде, «Бір кездері үрей тудырған мемлекеттер бүгінде де жоқ, бүкіл тайпалар мен көп халық тентіреп, кейбірі жаңа ұлт болып қайта қосылса, кейбірі басқа ұлттарға қосылды. Жаңаша, өзіндік әдет-ғұрыптары бар мемлекеттер пайда болды. Дегенмен, бірегей табиғаттың ерекше күші әсерінен олардың өткен тарихы мен генетикалық ерекшеліктері ұмытылмайды, тарихжадысында бұрынғы өмірінің бастапқы негізі сақталады екен. Керісінше мотивация береді» [3, 263].

Демек, әрбір заманда бұрынғы рухани байлықтың жаңаруы, дамуы және қалыптасуы ерекше. Оның қалыптасуы мен дамуында тұлғалар шоғырының орны тым бөлек. Сол шоғырдың басында тұрған

Ш. Мұртаза шығармашылығының жаңару жолындағы қазақ қоғамында, әлеуметтік ортада, ойлы кеңістікте, бүкіл түркілік қоғамдастықта алар орны бір төбе. Олай дейтініміз, қаламгердің өз заманында қозғаған тақырыптары мен проблемалары бүгінгі күннің өзекті тақырыбына айналып отыр. Қоғамның кертартпа құбылыстарымен күресудегі нысанасына дәл тиетін өткірлігі мен көркем тілі, ойды орамды берудегі публицистік шеберлігі қазіргі қаламгерлер үшін үлгі аларлық шеберлік мектебі.

Шерхан Мұртазаның нақыл сөздерінің тақырыптары сан алуан. Оларды оқыған оқырман түрлі ойға қалады. Себебі, жазушы ашпаған тақырып қалмаған сияқты. Дәлірек айтсақ, тойымсыздық, мейірімсіздік, нысапсыздық, әділетсіздік, кемдік, санасыздық, сауатсыздық, ғашықтық, жетіспеушілік, достық, өкініш, білімсіздік, сағыныш, еліміздегі демографиялық жағдай, қанағатсыздық, төзімділік, имандылық, заман теңсіздігі, аңдар мен табиғатты қорғау, асыра сілтеушілік, дін мен салт-дәстүрді дәріптеу, репрессия құрбандарын жоқтау, жемқорлық пен парақорлық, билік басындағы басшылардың саяси сауатсыздығы мен жіберген кемшіліктері, жауапсыздық, ақылсыздық, ана тілін қадірлеу, т.б. Бұл аталған тақырыптарды – бүгінгі күннің ең өзекті мәселелері деуге болады. Сол тақырыптарды жазушы ешкімнен тайсалмай жазады. Өзі де жалынды публицист ретінде мәселені дөп басып, дәл айта білді. Солардың ешқайсысынан көпірме қызыл сөзді кездестірмейсіз. Әр сөзінен мірдің оғындай нақтылықты, шешеннің сөзіндей тапқырлықты, сонымен бірге адамның шабытын қамшылайтын, намысын оятатын қанатты ойларды аңғарылады.

Бұл ерекшеліктің бәрі жалпы жазушы шығармашылығының өн бойына

созылып жатыр. Жазушының көптеген нақыл сөздері мақал-мәтелдермен тамырлас және халық арасында көптеп қолданылады. Өйткені, Ш.Мұртаза «Егемен Қазақстан», «Жас алаш», «Қазақ әдебиеті» секілді үлкен газеттердің және «Жалын» мен «Жұлдыз» журналдарының бас редакторы болған. Бірнеше рет депутат болып сайланған. Осы себепті де, Шерхан Мұртаза халықпен көп араласып, оның мұңын мұңдап, жоғын жоқтаған. Нақыл сөздерінің барлығы да ұлттық мәселелерді қозғаған. Жазушының біреудің көңіліне қарап әңгіме жазбайтындығын да аңғару қиын емес. Керісінше, оның қаламынан туған көсемсөздің барлығы ел мүддесіне, халық қамына арналған. Содан да шығар, Шерхан ағамыз жазған шығармалар біреуге түрпідей тисе, біреудің айызын қандырады, ал қалың оқырман оның әрбір сөзін Тәңірдің сөзіндей асыға күтіп, құныға оқиды. Осы жерде мен Шерхан Мұртазаның мына бір сөзін келтіргім келеді:

«Жастарға айтар ақылым – ұлтты көбейтуді ойлау керек. Тәуелсіз еліміздің болашағын сақтап қалу үшін өзгелермен иық тіресетіндей болуымыз қажет. Халықтың болашағын, еліміздің ертеңін бүгіннен ойлайық» [4, 211].

Бұл – аға сөзі, аға ақылы.

Жетпіс жыл бойы бодандықтың құрсауында болып, өз шерін өзі шерте алмаған халқымыздың егемендігін алғаннан кейін де әлі де жалтақтықтан арыла алмай, ана тілі мен орыс тілінің мәртебесін тең ұстауы, батыстың даңғаза мәдениетіне еліктеушіліктің көп болуы қазақтың Шер-ағасын қатты алаңдатып, аттанға басады. Өз айқайының назардан тыс қала беруі жазушыны ашындырады. Халық қалаулысы бола отырып та, бұра тартқан депутат әріптестеріне: «Ау, ағайын, ақылға, адамгершілікке кел. Тіл деген – ұлт деген ұғым. Тіл құрыса – ұлт құриды. Ана тіліміздің мәртебесін көтеру, басқа тілдердің бағын байлау емес қой» - деп ақылға шақырады. «Ұлт және сана» атты телехабардың авторы мен жүргізушісі ретінде Шераға ұлттық руханиятқа зор еңбек сіңіре білді. Баспасөз беттерінде жазылған мақалалары мен журналистерге берген сұхбаттарында да Шерағаның өмірге деген ерен сүйіспеншілігін, қажыр-қайратын байқаймыз. «Менде қамығу деген болмайды. Жүдеп-жадай беретін болсақ, әлдеқашан су түбіне кетіп қалған болар едік. Менде түрлі қиыншылықтармен күресе білу деген ұғым бар. Боркемік болу – кісі сүйер қылық па?» [5, 333], - деген ойларының тәрбиелік мазмұны терең. Қоғам қайраткері ретінде өмірлік тағылым алып келе жатқан алыптар туралы да Ш.Мұртаза таза сезіммен, іңкәр көңілмен жазады.

«Уақыт – ірі көзді елек тәрізді деседі. Оның елегінде ересендер ғана қалады», «Ұлы заманға ұлы адамдар ғана айна бола алмақ», т.б. сөздері нақыл сөздерге айналып, халықтық философияның қазынасына қосылды. Көрнекті қаламгер Т. Ахтановты «Айға шағылған найза» десе, әңгіме жанрының шебері Б.Майлин туралы «Алыптың анасы - халық», белгілі драматург Қ. Мұхамеджанов туралы «Тау басындағы тас жарған» мақалаларын жазып, ғалым, аудармашы С. Дәуітовті «Ғылым мен әдебиеттің телқоңырына»,

Ә. Кекілбайұлын «Жампозға» балап, аталған тұлғалардың шын болмысын ақтарыла жазып, әдебиеттегі ерен еңбектерін бірде естеліктермен бедерлеп, бірде шынайы адамдық сезімдермен суреттеп, жазады. Сондай-ақ, Ш. Мұртазаның «Қазақтың Шерағасы» деп аталуының өзі оның ана тілдің тағдыры талқыға түскен уақытта «Қос тіл тек жыланда ғана болады» немесе «Қазақша сөйлемейтін қазақтар – анасын буындарып өлтіргендер», «Өз ана тілін менсінбейтіндер – өз ұлтын үш рет өлтіргендер» деп ашық айтып, халықтық мәселелерді көтере білуінен болды.

Ана тіліміз – тәуелсіздігіміздің басты белгісі, оны құрметтеп, сақтауымыз керектігін үнемі айтудан шаршамаған Ш. Мұртаза нақыл сөздерінің негізгі арнасы – осы ұлттық діліміз, туған тіліміз бен жерімізге, адамгершілік мәселелеріне арналды. Мәселен:

«Тіл деген бізге өткен дәуірлерден қалған асыл мұра. Бізді жаратқан ата-бабаларымыз өткен. Олар бізге, өзгесін қойғанда, мұралыққа тап-тамаша тіл қалдырған. Ол тіл атамның ақылынан, анамыздың сүтінен жаралған.

Адам жүрегін елжіретер құдірет тек әдебиет пен өнерде ғана бар.

Абайды жаттап қана қоймай, оны жан-тәнімен түсінген адам жаманшылыққа әсте бармас, адалдық жібін аттамас.

Халықтың ұлттық рухы сөнген күні – халық халық болудан қалады» [6, 225-256], - дейді.

Әдебиеттанушы ғалым, белгілі сыншы С. Әшімбаевтың «Адамгершілік. Бұл сөздік қорымызда сөлі ерекше, мәні мәңгілік айқын, салмағы пара-парсыз парасатты сөз. Сөз ғана емес, адамның ең асыл қасиеттерін айқындайтын бірден-бір аяулы ұғым. Ұғым ғана емес, тіршіліктің мәнін, дүниенің сәнін төрттағандап, ұстап тұрған ең ұлы принцип. Шынын айтқанда, жеке-дара принцип қана емес, заңның да, адамның да құдіретін танытатын ең ұлы күш. Өйткені, адамгершілікке негізделген жерде не нәрсеге де құдірет даритыны мәлім» [7, 24], - деп анықтама берген ұғымға Шерхан Мұртаза да барынша адал болды.

«Адамды адам ететін, сірә, қайырым мен мейірім. Адам баласының өмірін берекелі, мағыналы, бақытты ету жолында күрескен ұлы революционерлердің іс-әрекетінде, ең алдымен, қайырымдылық, жанашырлық сезім жетекші рөл атқарған шығар. Ізгілік бар жерде зұлымдық ториды. Періште жүрген жерге ібіліс құмар.

Тіршілікті тірілтіп тұрған – мейірімділік.

Адам шіркін мейірімге зәру. Дүниедегі небір қатыгездік, қаныпезер тас жүрек мейірімсіздік сол ана сүтімен қоса мейірлі шуақ, жылы сезім жетіспегендіктен шығатын шығар» [6, 226], - деп бүгінгі күннің басты мәселесіне айналып отырған отбасылық тәрбие туралы кеңінен толғанады.

Ш. Мұртаза нақыл сөздерінің көбісі дерлік – ұлттық мәселелерге арналғандығын айтып өттік. Оның ішінде ұлттық рухта тәрбиелеу мәселесіне ерекше тоқталады:

«Әуелгі тәрбиенің анасы – бесік, - дей келе, бесік жырын естіп өспеген баланың тәрбиесі де дұрыс болмайтыны, бесік жырын айта алмаған ананың баланы дұрыс тәрбиелей алмайтындығын айтады. Жүрегі елжіремейтіндерден қорқу керек», - деп түйеді.

Нақыл сөздерін талдап отырып, Шерхан Мұртазаның – үлкен философ екендігін бағамдауға болады. Жас кезінен-ақ көп қиыншылықты басынан кешірген, әкесіз өскен жазушы өзінің түйгендері бойынша өмірдің түрлі қиындықтары мен күрделі мәселелерін баяндайды. Бірқатарына тоқтала кетейік:

Өмір деген алысу, еркелетпес сипап ол

Бұл ғұмырда бәрі де өлшеулі.

Құдайға сыйынған құстай ұшады, Адамға сыйынған мұрттай ұшады.

Бұл өмірде ештеңе де мәңгі емес, бір Алладан басқа мәңгі ешнәрсе жоқ.

Шаңырақ болмай, шарана да болмайды.

Адамда бәрі де бар болуы мүмкін. Әйтеуір бірдеңе жетпей тұрады.

Уақыт деген мәңгілік.

Жер – адамзаттың анасы.

Небір дерттің бәрін жазатын ұлы уақыт екен [6,227-229].

Ал, нақыл сөздерінің енді бірқатарлары ізгілікті, адамгершілікті, жамандықтан жиреніп, жақсылыққа ұмтылуды дәріптеуге арналған. Шерхан ата былай дейді

Кедейді бай ету – сауап.

Қайыр берген қол бата берген ауыздан артық.

Кедей бай, бай Құдай болсам дейді. Нысапсыздық өте жаман.

Дүниенің дүние болып дөңгеленіп тұруы – қанағатта. Бірақ, көп адамдар қанағатты білмейді[6, 250].

Шерхан Мұртаза нақыл сөздері бұл өмірдегі адамның жетістіктері әсіресе, адамның қабілетіне, біліміне байланысты екендігіне арналады. «Егерде әркім өз қабілетіне қарай, аянбай еңбек етсе – қоғам, сөз жоқ, қазіргіден де гөрі әлдеқайда пәрменді, қуатты, дәулетті бола түспек.

Әркім өзінің қабілетіне, біліміне, ой-өрісіне, шама-шарқына қарай орында отырса, сол жұмысын адал атқарса – көп қазынаның көзі сонда жатыр»[6, 223], - деп тұжырымдайды.

Зау тұлға Шерхан Мұртазаның тәрбиелік тұжырымдарының орталық түсініктерінің бірі – имандылық. Сөздіктерде бұл ұғымға мынадай анықтама беріледі: «Имандылық – адамның қоғамдағы, күнделікті өмірдегі іс-әрекеттерін белгілі-бір қалыпқа түсіретін ішкі рухани реттеуіш қадыр-қасиет, адам бойындағы адамгершілік, ізгілік, кісілік белгісі. Мұсылмандық дүниетаным бойынша иман иманнан пайда болады. Ал иман – жүректегі нұр, нұрдың сыртқы болмысы, яғни, имандылық – Алла тағалаға иман еткен адамға бітетін көркем мінез» [8, 210].

Бүгінгі қоғамда «Иман» - жүйелі этикалық ұстаным болып саналады.

Демек, қайсыбір рухани ұғымдардың талдану негізі – имандылыққа барып тіреледі екен. Оны былайша қысқаша түсіндіріп бере аламыз: «Иман – ділімізде тарихи қалыптасқан, жалпы адамгершілік қағидаттарының концептуалды атауы ретінде сақталып келе жатқан ислам дінімен сабақтасқан императив». Қазірде халқымызда, ұлттық моральға қатысты «Иманды», «Иман жүзді», «Имани гүл» т.б. жағымды ұғымдар бар.

Иманы бар адамның адамдық сапалары бар, ал жоқ адам ол жақсы адам бола алмайды. Тіпті, имандылық параметрі тек адам баласына ғана емес, хайуанаттармен де салыстырылып барып айтылады. Иманы жоқ адам хайуаннан да төмен, өйткені, хайуанаттарға иманды болу бұйырмаған, ал адамзат баласына ол тумасынан тағайындалған, сондықтан иманды болу – парыз. Яғни, адам болудың адамдық болмысы осы иманға тікелей байланысты деген тұжырым жатқандығын аңғарамыз. Кейіннен, қазақ қоғамында иманды болу ұғымы өзінің арнасын кеңейтіп, жалпы адамгершілік деген сияқты түсінікке қарай ойысқан еді [9, 46].

Шерхан Мұртаза бұл турасында:

«Біреулерге Құдай бәрін береді.

Байлық та бар, алтын, гауһар, інжу-маржан – бәрі бар. Төрт құбыласы сай.

Бірақ Иман жоқ.

Ең сорлы адам сол.

Бір кем дүние»[10, 13], - деп толғанады. Иманды дүниенің байлығымен пара-пар санайды.

Имандылық туралы тұжырымдарының негізі – бір Жаратушыға сену, соның құдіреті болып табылады. «Бақ пен сордың арасы – бір-ақ қадам. Үстіңгі ерніңмен көк тіреп, астыңғы ерніңмен жер тіреп, шылымыңды күннің көзінен тұтатып алсаң да масаттанба! Сәл сәттен кейін не боларың Құдіреттің қолында», - дейді.

Бұдан жазушының адамшылық, діни көзқарастарының барлығы түркілік дүниетанымнан бастау алып жатқандығын, өзінің алдындағы арналы рухани бастаулармен сабақтасып жататындығын аңғарамыз.

Нәтижелер. Мақала жазу барысында Ш.Мұртаза нақыл сөздерінің біршамасы еңбек етуге, адал мал табуға, үнемі қанағатшыл болуға, туған ел мен жерді қадірлеуге, адамшылықтан аттамауға, ешқашан асып-таспауға үгіттейтіндігін аңғардық. Нақыл сөздерінің қай-қайсысын алмайық, ұлттық сипаты жан-жақты болып келеді және ұлттық тәрбиемен қаруландырудың басты элементі деген тұжырымға келдік.

Қорытынды. Ендігі кезекте, Шерхан Мұртаза секілді жұлдызы нұрлы суреткердің тарихи тұғырын қай бағытта биіктетету керек деген мәселе өзекті болып отыр.

Бауыржандай батыр шыққан киелі Мыңбұлақтан нәр алып, ұшса – сұңқар, шапса – тұлпар болған Шерағаның кісілік келбеті, сұсты жүзі, бүкіл болмысы мен

шығармашылығының ой-өзегіне айналған ұлтына деген кіршіксіз махаббаты, қайраткерлік бейнесі, журналистік жолы – санаулы ғылыми-зерттеу жұмыстарының нысанына, жүрекжарды мақалаларға, ағалық-інілік лебізге толы толғаныстарға арқау болуда. Ұзақ жылдар жанында жүрген әріптес інілері Әділ Дүйсенбектің «Менің Шерағам» кітабы, Сайлаубек Жұмабектің «Жұлдызы нұрлы суреткер» роман-монологы, Дүйсенбек Айбековтің «Қазақтың Шерағасы» атты естелік кітабы мен Тұрлыбек Мәмесейіттің «Шерхан Мұртаза» атты ғұмырбаяндық зерттеулерінде Шераға болмысы сан қырынан қарастырылып, адамдық тұлғасы жан-жақты талданады. Филология ғылымдарының докторы М. Көпбаева «Шерхан Мұртаза шығармашылығындағы көркемдік таным және авторлық концепция» тақырыбында докторлық жұмысын қорғаса, филология ғылымдарының кандидаты Л.Т.Мақұлова көркем прозадағы автор бейнесінің тілдік құрылымын жазушының шығармашылығы негізінде қарастырды. Ал, оқыту мәселесіне байланысты ешқандай қарастырылмай келеді деп нақты айта аламыз.

Осы орайда, Шерхан Мұртаза шығармашылығын ұлттық білім беру мен тәрбие ісінде қолданудың маңыздылығы айқындалады. Ұлттық тәрбие беруде Шерхан Мұртазадай кесек тұлғаның шығармашылығын қолданудың аса қажеттілігі тұжырымдалды. Демек, Шерхан Мұртазаны зерттеу арқылы адамзат үшін өте қажетті құндылықтар әлемі жаңаша сипат иеленетіні даусыз. Өзінің «Тәуелсіздік біреу» атты мақаласында бәріміз соған тіреу болуға жараймыз ба деген сұраққа жауап іздеп, «Тәуелсіздік біреу. Ол біз сияқты, қазақ сияқты халыққа жүздеген жылдардан кейін ғана келіп жеткен. Алланың ақ нұры. Оған адал ниетті адамдар бәріміз тіреу болсақ қана заман түзелер.

Тәуелсіздіктің жолы қатты, дәмі тәтті. Қиыншылық жолын қиялап өтіп, жайдарман жерге де жетерміз. Әйтеуір бір Құдірет әдейі қиянкескі қиыншылық кездестіретін көрінеді ғой. Баяғы Аюб пайғамбарды сынағаны сияқты. Ақыры Аюб барлық сынға шыдап, Құдайдың мейіріне бөленген дейді.

Біз не көрсек те Көк туымыз қолымыздан түспесе екен. Көк тудан ажыраған күні тағы да тулақ боласың.

Тәуелсіздік – жаңа шығып келе жатқан Күн. Елдің емес, жас мемлекеттің емес, өз қарақан басының қамын ойлаған жемқорлар, парақорлар, Қазақстан байлығын талан-таражға салған сатқындар! Жаңа шығып келе жатқан Күнді көлегейлеп, бұлтпен бүркемелеп, тұмшаламаңдар. Тәуелсіздік таңы атты. Құтты болсын. Басымызға құт қонсын. Сол құт құсын үркітіп, ұшырып алмайық [4, 52], - деп тебіренеді.

Қорыта айтқанда, Шерхан Мұртазаның нақыл сөздері ұлттық пәлсапалық шығармалар секілді өмір сүру философиясын қозғайды. Зерттеуші Ж. Балтоғаяваның пікірін келтірсек: «Әр халықтың ежелден қалыптасқан рухани әлемінің басты арнасы болып келе жатқан бұл тақырыптың – әр ұлтта түп негізден өрбіген өзіне тән сарыны мен сипаты, яғни ерекшелігі бар» [11, 32]. Олай болса, таза қазақы ұғым мен ұлттық жүйеде тұжырымдалған Ш.Мұртаза нақыл сөздері –

өмірлік құндылықтар мен өмір сүрудің өзіндік энциклопедиясы.

Еңдеше, жас ұрпақтың бойында ұлттық рухты қалыптастыру, рухани-адамгершілік мәдениетке тәрбиелеудегі бұрыннан қолданылып келген әдістері мен тәсілдері қазіргі талаптарға жауап бере алмайтыны айқындалған қазіргі қоғамда Шерхан Мұртаза шығармашылығы тәуелсіздігімізді баянды, болашағымызды жарқын ететін ұрпақ тәрбиесінде алтын шамшырақ болатыны даусыз.

Әдебиеттер

1. Аверин В.А. Психология личности: Учебное пособие. – СПб.: Изд-во Михайлова В.А., 1999. – С. 89.
2. Андреев, А.Н. Целостный анализ литературного произведения: учеб. пособие для студ. вузов / А.Н.Андреев. – Минск: НМЦентр, 1995. – С. 82.
3. Aliyeva, Zh. Masalieva, Sh. Seisenbayeva, Zh. Tamabayeva, K. Yelubayeva, R. Turkic motives in the poetry akyns and zhyraus. – 2016/01/01. – P. 263-268. DOI 10.7813/jll.2016/7-2/43
4. Мұртаза Ш. Жеті томдық шығармалар жинағы. 6-том. – Алматы: Қазығұрт, 2005. – 432 б.
5. Мұртаза Ш. Ақындар мен әкімдер. – Астана: Елорда, 2002. – 808 б.
6. Мәмесейіт Т. Шерхан Мұртаза. Қаламгерлік, қайраткерлік ғұмырбаян. – Астана: Елорда, 2002. – 280 б.
7. Әшімбаев С. Парасатқа құштарлық. – Алматы: Жазушы, 1985. – 249 б.
8. Философиялық энциклопедиялық сөздік. Алматы: Кітап палатасы, 2013. – 480 б.
9. Мырзабеков Ж., Амиркулова Ж., Мейрбеков Т. М.Х. Дулати шығармашылығындағы этикалық көзқарастардың өзіндік ерекшеліктері // Ясауи университетінің Хабаршысы. – 2020. – №1. – Б. 46-52.
10. Мұртаза Ш. Бір кем дүние. – Алматы: Жазушы, 2008. – 176 б.
11. Балтоғаева Ж.Е. Қазақ әдебиеті тарихындағы өмірмәндік көркем ойдың (экзистенциализмнің) қалыптасуы // Еуразия гуманитарлық институты Хабаршысы. – 2021. – №4. – Б. 26-34.

К.У. ТАМАБАЕВА

Международный Таразский инновационный институт имени Ш.Муртазы,
Тараз, Казахстан.

Д.Л. РАЙЫМБЕКОВА, А.ЖАНКАЗЫ

Таразский Региональный Университет имени М.Х. Дулати Тараз, Казахстан.

КРЫЛАТЫЕ ВЫРАЖЕНИЯ ШЕРХАНА МУРТАЗЫ: НАЦИОНАЛЬНЫЙ ХАРАКТЕР И ОСОБЕННОСТИ ИХ ПОДАЧИ

Аннотация. Подача идей коротко и лаконично требует большого мастерства. С этой точки зрения Шерхан Муртаза представляется как крупная личность.

В формировании его как личности отмечаются его начинания, пропитанные духовностью, воспитательные идеи, содержательность его таланта

как народного писателя. Все это не только в художественных произведениях, а и в его личных размышлениях, которые имеются в рукописях. Он обогатил крылатые выражения, основу которых создал Абай, пропитав народной мудростью, умело используя их при решении общечеловеческих проблем.

В данной статье рассматривается важность изучения национального характера крылатых выражений народного писателя Шерхана Муртазы и показаны особенности подачи его мысли и педагогических взглядов. Наряду с этим прослеживается взаимосвязь с исламской теологией, переплетение с эстетикой, свободная подача системы казахских этических понятий, перемежаясь с корнями национального мировоззрения ранее, размышления о нравственности через свой жизненный опыт и их взаимосвязанность, а также через актуальные воспитательные ценности современности и другие. Творчество и наравне с этим самоотверженность, патриотизм Шерхана Муртазы подтверждаются через различные духовные основы его крылатых выражений, имеющих значение в национальном воспитании.

Научно обосновано частое применение некоторых басен и крылатых выражений среди народа, которые стали своего рода афоризмами, имеющими значение в национальных вопросах.

Ключевые слова: Шерхан Муртаза, национальные ценности, крылатые выражения, литература, национальное воспитание, нравственность.

K.U. TAMABAYEVA

International Taraz Innovation Institute named after Sh.Murtaza, Taraz, Kazakhstan

D.L. RAIYMBEKOVA, A.ZHANKAZY

Taraz Regional University named after M.Kh. Dulati, Taraz, Kazakhstan

WINGED EXPRESSIONS OF SHERKHAN MURTAZA: NATIONAL CHARACTER AND FEATURES OF THEIR PRESENTATION

Annotation. It takes a lot of skill to express each thought in a small and concise way. In this context, it is estimated that Sherkhan Murtaza is a great person. The harmony of spiritual origins, teaching ideas and substantive individuality as a folk writer can be clearly seen not only in the artistic works of Sherkhan Murtaza, but also in his own reflections written in different years. Founded the collection of proverbs by Great Abay was enriched by him in his own way, deeply imbued with folk wisdom, and successfully use them to raise folk problems. In this article, the importance of studying the national character of the sayings of the folk writer Sherkhan Murtaza is considered, and the features of the original transmission of thinking and teaching views are shown. In particular, the importance of the sayings of Sherkhan Murtaza, who has become a national sympathizer along with writing and acting has been demonstrated on various spiritual grounds in National

Education. It is scientifically substantiated that some of the proverbs and sayings were often used among the people and became a kind of aphorism in relation to the most important national issues in it.

Key words: Sherkhan Murtaza, national values, popular expressions, literature, national education, morality.

References

1. Averin V. A. *Psichologiya lichnosti: Ýchebnoe posobie.* – Spb.: Izd-vo Mihailova V.A., 1999.
2. Andreev, A.N. *Tselostnyy analiz literatýrnogo proizvedeniya: ýcheb. posobie dlia stýd. výzov / A.N.Andreev.* – Minsk: NMTsentr, 1995. – S. 82.
3. Alieva Zh., Masalieva Sh. *Turkic motifs in the poetry of akyns and zhyrau // Journal of Language and Literature.* ISSN: 2078-0303. – Vol. 7. – No. November 4, 2016. – P. 263-268.
4. Murtaza Sh. *Jeti tomdyq shyǵarmalar jınaǵy. 6-tom.* – Almaty: Qazyǵurt, 2005. – 432 b.
5. Murtaza Sh. *Aqyndar men ákimder.* – Astana: Elorda, 2002. – 808 b.
6. Mámeseit T. *Sherhan Murtaza. Qalamgerlik, qaratkerlik ǵumyrbaian.* – Astana: Elorda, 2002. – 280 b.
7. Áshimbaev S. *Parasatqa qushtarlyq.* – Almaty: Jazýshy, 1985. – 249 b.
8. *Filosofıalyq entsiklopedıalyq sózdik.* – Almaty: Kitap palatasy, 2013. – 480 b.
9. Myrzabekov J., Amirkulova J., Meirbekov T.M., H. Dulati *syǵarmaşylyǵyndaǵy etikalyq kózqarastardyń ózındik erekşelikteri // Ásauı universitetiniń Habarşysy.* – 2020. – №1. – B. 46-52.
10. Murtaza Sh. *Bir kem dúnie.* – Almaty: Jazýshy, 2008. – 176 b.
11. Baltóǵaeva J.E. *Qazaq ádebieti tarihyndaǵy ómirmándik kórkem oıdyń (ekzistentsializmniń) qalyptasýy // Eýrazıa ǵumanıtarlyq institúty Habarshysy.* – 2021. – №4. – B. 26-34.

Авторлар туралы мәлімет:

Тамабаева Каракөз Өмірзаққызы – филология ғылымдарының кандидаты, Шерхан Мұртаза атындағы Халықаралық Тараз инновациялық институтының доценті, Тараз, Қазақстан.

Тамабаева Каракөз Умирзаковна – кандидат филологических наук, доцент Международного Таразского инновационного института имени Шерхана Муртазы, Тараз, Казахстан.

Tamabaeva Karakoz Umirzakovna – candidate of philological sciences, assistant professor of the International Taraz Innovative Institute named after Sherkhan Murtaza, Taraz, Kazakhstan.

Райымбекова Динара Лесбекқызы – педагогика магистрі, М. Дулати атындағы Тараз өңірлік университетінің аға оқытушысы, Тараз, Қазақстан.

Райымбекова Динара Лесбековна – магистр педагогики, старший преподаватель Таразского регионального университета имени М.Х. Дулати,

Тараз, Қазақстан.

Raimbekova Dinara Lesbekkyzy – Master's Pedagogy, Senior Lecturer Taraz Regional University named after M. Kh. Dulati, Taraz, Kazakhstan.

Жанқазы Алтынқұл – педагогика магистрі, М. Дулати атындағы Тараз өңірлік университетінің аға оқытушысы, Тараз, Қазақстан.

Жанқазы Алтынқұл – магистр педагогика, старший преподаватель Таразского регионального университета имени М.Х. Дулати, Тараз, Қазақстан.

Zhankazy Altinkul – Master's Pedagogy, Senior Lecturer Taraz Regional University named after M. Kh. Dulati, Taraz, Kazakhstan.

IRSTI 16.21.07

DOI <https://doi.org/10.55808/1999-4214.2023-2.25>

G.K. KAMIEVA¹

*D.D. BISMILDINA²

Z.N. MOLDAKHMETOVA³

Astana IT University, Astana, Kazakhstan^{1,3}

Kazakh Agrotechnical Research University named after S. Seifullin, Astana,
Kazakhstan²

(e-mail: gulmir_kk@mail.ru¹, Bismildina@mail.ru², zulkiya@bk.ru³)

FOLK WISDOM – A TOOL FOR THE DEVELOPMENT OF SPEECH COMPETENCE

Annotation. The article discusses the importance of using proverbs as a genre of folk pedagogy, as a means of educating the moral qualities of students. The issues of etymology and genre of Proverbs of the Kazakh ethnic group and the importance of their use in teaching are also considered.

Attention should be paid to the moral and educational nature of Proverbs and sayings. They contain a whole range of proposals expressing the folk idea of a person, the formation of personality, morality, work, thoughts and aesthetic upbringing. Through proverbs and sayings, we understand the basic values of folk education.

Proverbs give us the opportunity to think a lot, make us feel something difficult for oneself in everyday life or not at all, create one's own thoughts, one's own image, affect the feeling of one's own being and place in it.

Emotionally rich artistic images have a strong impact on behavior, attitude to the environment. Their brightness, emotionality lead to the right attitude. It helps to understand what is good and what is bad, raises it to another stage of the ability to distinguish between good and bad, thereby contributing to the education of moral feelings and qualities.

In the proverbs and sayings of our people, its centuries-old wisdom is reflected. Due to these qualities, the proper use of Proverbs and sayings in the educational and educational process plays a huge role in the development of knowledge of the history and language of our country.

The language of Proverbs is simple and artistic, and the vocabulary is very rich. In terms of sentence construction, it is light and impressive. The Kazakh people paid attention not only to the external beauty of the words in proverbs, but also to the reasonable use of the meaning of the words used in its composition.

Keywords: proverbs and sayings, the art of the word, speech, education, the richness of language.

Introduction. Proverbs and sayings are a so-called Word, a knot of thoughts, summarized from the centuries-old experience of the people, from the knowledge of life and formulated in the form of rules. Proverbs and sayings have the effect of telling a speech in a short, concise, meaningful way, immediately explaining the purpose of the thought to another person. Proverbs and sayings not only enrich the student's speech, increase the artistry of his speech, develop his speaking skills, but also show learners the richness of the Kazakh language and increase their interest in artistic speech in the Kazakh language. This strengthens the student's respect for the language.

It is these proverbs that are the most common and long-lived among the people within the genre of folklore. Proverbs are not only the product of an era, they are closely intertwined with the history of the people.

Proverbs and sayings are a precious treasure that the people have passed down from father to son as a legacy for centuries.

As for Proverbs, Kazhim Zhumaliyev said: «Proverbs are not only the art of artistic expression of the people, but also philosophy, science, and means of Education». [1]. A Proverb is a saying that is summarized, formulated from the centuries-old experience of the people, from the knowledge of life, and tells one thought in a rational, sharp way. And the main feature of Proverbs: it is not only a monument to folk thought, but also a living linguistic unit in the composition of everyday speech. Proverbs are a treasure of spirituality and wisdom of the Kazakh people. It should be understood as teaching to future generations, teenagers, “feeding” them with this treasure, bringing them closer to the people spiritually, understanding the spiritual wealth of the people, directing them to respect the Kazakh people through mastery, calling for friendship.

Methodology and research methods. In the process of writing the article, traditional methods of scientific analysis and generalization, comparative, complex, individual analysis were taken as a basis.

Discussion and observation. The scientist M. Balakayev gives a general description of the language skills: «The main language materials – the wealth of the folk language words, phrases, winged words, proverbs and sayings-will be listened to with pleasure and pleasure only if they are based on the skill of the language» [2]. Proper proverbs and sayings are a means of interpreting thoughts in an impressive way.

Linguist V. V. Radlov assessed the eloquence of Proverbs and sayings of our people as follows: «I am more and more convinced of the great ability of Kazakh poets, how they speak beautifully. They can quickly explain everything they want to say, they are able to skillfully repel the words of their opponent, and their children grow up quickly, both mentally and spiritually. They can express their thoughts directly.».

The Kazakh Soviet encyclopedia defines Proverbs as follows: «Proverbs are

one of the oldest genres of Kazakh oral literature. The content reflects the life, profession, customs, consciousness of the people, summarizes the concepts and beliefs about Nature, Society, man. The shortest and most artistic form of didactic small genres, which means a lot in fewer words» [3, 529].

A proverb is a phrase that is succinctly spoken, tells many situations, wittily summarizes and skillfully conveys the phenomena of life.

«A proverb is a concept of the people's thoughts, formulated in the form of a rule, a law of life, summarizing the centuries-old experience of the people, the experience of life» [4,91].

And proverbs and sayings are defined in the Explanatory Dictionary of the Kazakh language as follows: «A proverb is a thing. A common folk proverb that is spoken of as a role model. A proverb is a series of short, figurative, rhyming sayings. For example: «A proverb is the father of a word, a promise is the mother of a man /an article/» [5, 102].

The proverbial thing. A figurative and concise proverb. For example: sometimes there are proverbs and sayings that seem interesting to Abai [4, 168].

Proverbs and sayings are compact and artistic in construction, deep in meaning, contain a wide content, and are a skillfully created expression of the word.

Proverbs are a kind of folklore genre. In this regard, Proverbs, firstly, retain the features of folklore, and secondly, they enter modern written literature without changing the form created in the vernacular.

From the examples above, we can see that proverbs are of several types, and the methods of creation are also diverse. But a characteristic feature of all these is the tendency to reveal the essence, mystery and nature of life phenomena and draw conclusions. The people are the publisher and distributor of Proverbs and sayings. Proverbs and sayings are born from the spiritually rich life of the people, thoughts and fantasies, minds. The people value Proverbs very much. As proof of this:

«The beauty of the word is the proverb»,

Examples of Proverbs and sayings «proverbs are the father of the word» can be given.

The complexity of the nature of proverbs, in its antiquity and breadth of application. Rational, appropriate sayings, skillfully expressed in connection with a particular situation and topic, passed from mouth to mouth and spread widely around the country. The proverbs about this were originally used among the people as «as they say», «as they say this» with the name of the speaker. And then the name of the publisher was forgotten, and rational and appropriate words were tested by the people, edited and turned into proverbs and sayings. The ways of origin of Proverbs are diverse. The originator of Proverbs is the people. Even if the publisher of Proverbs born in accordance with the wishes of the people was originally a private person, the author is forgotten. Therefore, the proverb is called a folk treasure.

The most basic way of origin of Proverbs is related to the social life and

economic conditions of the population. We can see from these proverbs that some proverbs appeared in folk tales and poems: «Believe in the camel, he said».

Russian scientists F. Buslaev and E. Lyatsky, taking into account the properties of some proverbs emanating from fairy tales, anecdotes, poems, gave the definitions of Proverbs as «short-volume basnya» /F. Buslaev/, «Proverbs-basnya» /E. Lyatsky/ [6]. This is not just a given definition. Because if we pay attention to the internal and external construction of Proverbs, we will see these above-mentioned opinions. The poetry of the former oral literature is mainly the works of zhyrau, poets, Sal – Sery. Among them, there are phrases that have the property of becoming proverbs and sayings. These phrases become proverbs and sayings, and the full content of poems and the poems is forgotten. For example:

«frost, know your power,
Ant, know your way» and so on.

The wise words of ibrai Altynsarın and Abay Kunanbayev were also widely distributed among the people and became proverbs and sayings. Abai's noble heritage is also used in the press as a proverb and in his works he made extensive use of Proverbs and sayings.

"The Kazakh people, like other peoples, are a people with a rich folklore that has survived to this day, although it has passed through different times. Including a country very rich in Proverbs and sayings. Despite the fact that the publishing of Kazakh Proverbs in paper and in books began late, we do not appreciate our treasure, which is in the hands of the people as a book these days [7, 201].

The saying is also born from folk wisdom, the meaning is based on sermons, commandments, the structure is artistic, rhythmic and compact. The difference between a proverb (in Kazakh: “мақал”) and a saying (in Kazakh: “мәтел”) is that the thought expressed in a proverb is not as in a saying, but is presented mainly indirectly in the form of an understatement, an allusion [8, 352].

Kazhim Zhumaliyev shows that in his work on the language of Abai's works, in the words and poems of the great poet, he used 53 Kazakh Proverbs [1].

In addition, poets and writers: Ilyas Zhansugurov, Mukhtar Auezov, Sabit Mukanov and others have added their own author's sayings to our language. Since the people use Proverbs a lot in spoken language, wisdom does not pay attention to the authors of sayings.

Another reason for the origin of Proverbs is related to translation. As a result of the friendship and relations of peoples, proverbs and sayings are constantly changing, influencing each other. In subsequent years, by translating from one language to another, the newly appeared Proverbs began to be published as collections. Since some proverbs are common to common Turkic languages, the proverbs of many related peoples have survived and are used in their meanings to this day. For example:

«Vials with kefir,

Bucket-licked eclipses» (Who stole a lot – escape, | Who pick from the pothor – get cenght).

«Hit the iron when it heats up» (Do things on time)

«spoon mouth tear» and so on.

Some proverbs are used in one sense in Kyrgyz, Turkish, Uzbek, Tatar, Nogai, Kazakh. And since some proverbs and sayings have become part of the Kazakh language from Russian, we can see that they were transferred in ancient times.

For example, «As long as you have a hundred tenges,

Have a hundred comrades»

«Don't have 100 tenges,

but have 100 friends» (100 friends are better than 100 tenges).

«The coin keeps the tenge»

«A penny saves a tenge» [6].

Some proverbs and sayings are similar in meaning and lexically and grammatically in several languages. The history of the emergence of such Proverbs requires deep research work. However, it is possible to prove this by giving the following reasons:

First of all, the semantic similarities of Proverbs and sayings in the language arise from the fact that there are similarities in the economic, economic conditions of the peoples as a whole, views on good and evil, morality, model and commandment.

Secondly, due to the mutual interaction of peoples, their customs, traditions, culture, and lexical wealth also change, leaving a significant mark in the development of the language.

Thirdly, the transition of Proverbs and sayings from one language to another is also influenced by works of art. This is when proverbs of one language spread to other languages. Successfully translated proverbs and sayings will spread widely around the country and become popular. From this we can see that the influence, influence of other languages on the enrichment of the lexical and phraseological fund of one people.

The ways of development of Proverbs and sayings are the same. Proverbs and sayings are constantly born, edited, passed down from generation to generation, kept and sorted in the people's game for years.

The most important feature in the construction and creation of Proverbs and sayings is the perception of the character inherent in the poem. In most cases, poetry is born closely related to art. A proverb is often formed in the form of a poem, with rhythm, harmony. In Proverbs and sayings, words are skillfully used through such means of expression as a variety of analogies, epithets, metaphors, metonymy [7].

Proverbs are a poetic genre. The most important feature of Proverbs and sayings that approach poetry is the characteristic features of the poem, such as rhythm, rhyme, repetition of words. Proverbs and sayings are rapidly spreading across the country, increasing their sharpness, rhythm and rhyme perform a special function. The rhythm contributes to the rapid understanding and memorization of

Proverbs and sayings. Proverbs are often two-line /verse / one-stanza, and a rhythm is created due to the fact that each stanza, each line of Proverbs has an even number of syllables. If in the construction of a poem it is necessary that the number of syllables be uniform, then Proverbs do not always fit on this basis. The main difference between proverbs and sayings from poems is that they are very stingy with words, they contain superfluous words. And in Kazakh poems there are many words that have an overhead and indirect meaning. Proverbs and sayings are a style of speech that is concise, tells many situations, wittily summarizes and skillfully conveys the phenomena of life.

The improved model of language teaching methodology development is distinguished by the search for creative ways of teaching, focused on special attention to the functional aspect of the studied phenomena of language. It is especially important in the educational process to form an independent person who relies in his judgments and actions on a dialogue of mutual understanding and cooperation. Proverbs and sayings can be used in exercises for the development of speech, in which they are used as a stimulus. The same proverb or saying can be interpreted in different ways. Therefore, on the basis of this proverb or saying, students learn to express their own thoughts, feelings, experiences, demonstrate various ways of placing them in speech. Therefore, the use of proverbs and sayings develops the creative initiative of students through prepared and unprepared speech. Knowledge of proverbs and sayings enriches the vocabulary of students, helps them to assimilate the figurative structure of the language, develops memory, introduces them to folk.

Creativity is an individual psychological feature that distinguishes one person from another, which allows them to act not according to a model, but according to an individually conceived plan. The main features of creative thinking (originality and independence of thinking, flight of imagination and ideas) can develop only under conditions that contribute to the effectiveness of this process [8].

Results. Proverbs are the most ancient genre of folk art. They reflect the knowledge, experience of the people about the world around them and everyday life, give a brief and expressive summary of long, sometimes centuries-old observations. Proverbs express the mind, knowledge and understanding of the people, their experience and skill. Proverbs encourage all people to do good deeds, work, politeness. In addition, they teach clear thinking and short and precise speech in speech, thinking with aphorisms and artistic expression of thoughts. Therefore, proverbs were used both in the everyday speech of the Kazakh people and in public speeches of Chechens (in aitys, court proceedings, disputes, etc.). Proverbs have passed the selection for many centuries and reached a high aesthetic and philosophical level. The Kazakh people have always preferred the art of speech, and people who can speak eloquently and figuratively are called Chechens. Such poets as zhyrau, Mayky bi, Ayaz bi, Asan Kayy, Zhirenshe, Bukhar zhyrau, Makhambet Utemisov, known in our history, have always used proverbs and sayings to prove their ideas and positions. Proverbs and sayings have entered the invaluable treasury of Kazakh folklore.

Conclusion. The genre of Proverbs is developing, preserving the good and dignified qualities and characteristic features of the former Proverbs. There is no doubt that this will develop in the future. It is necessary to evaluate Kazakh proverbs and sayings as an artistic means of thinking and expression, the heritage of the immortal wisdom of our people, as well as pay attention to their educational side. The proverb develops our logical thinking, improves our language, and also develops our understanding and the ability to fantasize.

Literature

1. Жұмалиев Қ. Абайға дейінгі қазақ поэзиясы және Абай поэзиясының тілі. – Алматы: Көркем әдебиет баспасы, 1948. – 208 б.
2. Балақаев М. Тіл мәдениеті жән қазақ тілін оқыту. – Алматы: Мектеп, 1989. – 95 б.
3. Қазақ совет энциклопедиясы. Бас ред. М. Қ. Қаратаев. – Алматы, Қазақ ССР ғылым академиясы, Қазақ ССР ғылым академиясының бас редакциясы, 1980. – 751 б.
4. Оралбаева Н., Мадина Ғ., Әбілқаев А. Қазақ тілі. – Алматы: Қазақ университеті, 1993. – 250 б.
5. Қазақ тілінің түсіндірмелі сөздігі. – Алматы, Қазақ энциклопедиясы», 1983. – 300 б.
6. Русские пословицы и поговорки, собранные и объясненные Ф.Буслаевым. – Москва: типография А. Семена, 1856. – 176 с.
7. Камиева Г.К. Мақал-мәтелдердің шығу жолдары // Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің Хабаршысы, филология сериясы. – Алматы, 2007. – №1(100). – Б. 15-20.
8. Koshanova M, Akbidash K, Abdirkenova B, Perizat B. The use of media technologies in the formation of creativity in future psychological and pedagogical specialists // Thinking Skills and Creativity journal homepage: <https://doi.org/10.1016/j.tsc.2021.100891>
9. Асқар О. Қазақ және Әлем халықтарының таңдамалы мақал-мәтелдері. – Алматы: Балауса, 2005. – 241 б.
10. Нысаналин А. Қазақтың мақал-мәтелдері. – Алматы: ҚАЗАқпарат, 2004. – 22 б.
11. Тұрманжанов Ә. Қазақ мақал-мәтелдері. – Алматы: Ана тілі, 1993. – 176 б.

Г.К. КАМИЕВА, З.Н. МОЛДАХМЕТОВА

Astana IT University, Астана, Қазақстан

Д.Д. БИСМИЛЬДИНА

С. Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық зерттеу университеті, Астана,
Қазақстан

ХАЛЫҚ ДАНАЛЫҒЫ – СӨЙЛЕУ ҚҰЗЫРЕТТІЛІГІН ДАМУ ҚҰРАЛЫ

Аңдатпа. Мақалада мақал-мәтелдерді халықтық педагогика жанры ретінде, білім алушылардың адамгершілік қасиеттерін тәрбиелеу құралы ретінде қолданудың маңыздылығы туралы айтылады. Сонымен қатар қазақ этносының мақал-мәтелдерінің этимологиясы мен жанрлылығы мәселелері

және оқытуда қолданудың маңыздылығы да қарастырылған. Мақал-мәтелдердің моральдық-ағартушылық сипатына назар аудару керек. Олар адам туралы, жеке тұлғаны қалыптастыру туралы, адамгершілік, еңбек, ақыл-ой, эстетикалық тәрбие туралы халықтық идеяны білдіретін ұсыныстардың тұтас кешенін қамтиды. Мақал-мәтелдер арқылы халықтық тәрбиенің негізгі құндылықтарын түсінеміз. Нақыл сөздер бізге көп нәрсені ойлануға мүмкіндік береді, күнделікті өмірде өзі үшін қиын немесе мүлде жоқ нәрсені сезіндіреді, өз ойын, өз бейнесін жасайды, өзінің болмысы мен ондағы орнын сезінуге әсер етеді.

Эмоционалды бай көркем бейнелер мінез-құлыққа, қоршаған ортаға деген көзқарасқа қатты әсер етеді. Олардың жарқындығы, эмоционалдылығы дұрыс көзқарасқа жетелейді. Ол ненің жақсы, ненің жаман екенін түсінуге көмектеседі, жақсы мен жаманды айыра білудің тағы бір сатысына көтереді, сол арқылы адамгершілік сезімдер мен қасиеттерді тәрбиелеуге ықпал етеді.

Халқымыздың мақал-мәтелдерінен оның ғасырлар бойы қалыптасқан даналығы көрінеді. Осындай қасиеттеріне қарай мақал-мәтелдерді тәрбие және оқу үрдісінде орынды пайдалану, еліміздің тарихын, тілін жетік білуде үлкен рөл атқарады.

Мақал-мәтелдердің тілі – қарапайым әрі көркем, сөздік құрамы өте бай. Сөйлемнің құрылысы жағынан жеңіл әрі әсерлі болып келеді. Қазақ халқы мақал-мәтелдердегі сөздердің тек сыртқы сұлулығына емес, оның құрамындағы қолданылған сөздердің мағынасының орынды пайдаланылуына баса назар аударған. Мақал-мәтелдерді қолдану ана тіліміздің байлығын, дұрыс сөйлеу заңын жетік білуімізге, тілімізді дамытып, ой-өрісімізді кеңейтуге себепші болады.

Тірек сөздер: мақал-мәтелдер, сөз өнері, сөйлеу, тәрбие, тіл байлығы

Г.К. КАМИЕВА, З.Н. МОЛДАХМЕТОВА

Astana IT University, Астана, Қазақстан

Д.Д. БИСМИЛЬДИНА

Казахский агротехнический исследовательский университет имени С.

Сейфуллина, Астана, Қазақстан

НАРОДНАЯ МУДРОСТЬ – СРЕДСТВО РАЗВИТИЯ РЕЧЕВЫХ КОМПЕТЕНЦИЙ

Аннотация. В статье рассказывается о важности использования пословиц как жанра народной педагогики, как средства воспитания нравственных качеств обучающихся. Также рассмотрены вопросы этимологии и многогранности пословиц казахского этноса и важность их использования в обучении.

Следует обратить внимание на морально-просветительский характер пословиц. Они содержат целый комплекс предложений, выражающих

народное представление о человеке, о формировании личности, о нравственном, трудовом, умственном, эстетическом воспитании. Через пословицы мы понимаем основные ценности народного воспитания.

Притчи позволяют нам много думать, заставляют нас чувствовать в повседневной жизни то, что сложно или совсем не так, создают свои мысли, свой образ, влияют на то, как мы чувствуем, осознаем свое существование и свое место в нем.

Эмоционально богатые художественные образы сильно влияют на поведение, отношение к окружающей среде. Их яркость, эмоциональность приводят к правильному отношению. Они помогают понять, что хорошо, а что плохо, поднимают на еще одну ступень в умении различать хорошее и плохое, тем самым способствуя воспитанию нравственных чувств и качеств.

В пословицах нашего народа проявляется его многовековая мудрость. Использование пословиц и поговорок в воспитательном и учебном процессе играет большую роль в знании истории, языка нашей страны.

Язык пословиц – простой и художественный, словарный состав очень богат. По строению предложения, как правило, легче и эффективнее. Казахский народ акцентировал внимание не только на внешней красоте слов в пословицах, но и на разумном использовании значения употребляемых в их составе слов. Использование пословиц и поговорок способствует овладению богатством родного языка, правильными законами речи, развитию языка и расширению кругозора.

Ключевые слова: пословицы-поговорки, искусство слова, речь, воспитание, богатство языка.

References

1. Jūmaliev Q. Abaiğa deingı qazaq poeziasy jäne Abai poeziasynyñ tılı. – Almaty: Körkem ädebiät baspasy, 1948. – 208 b.
2. Balaqaev M. Til mädenieti jän qazaq tılın oqytu. – Almaty: Mektep, 1989. – 95 b.
3. Qazaq sovet ensiklopediasy. Bas red. M. Q. Qarataev. – Almaty, Qazaq SSR ğylym akademiasy, Qazaq SSR ğylym akademiasynyñ bas redaksiasy, 1980. – 751 b.
4. Oralbaeva N., Madina Ğ., Äbilqaev A. Qazaq tılı. – Almaty: Qazaq universiteti, 1993. – 250 b.
5. Qazaq tılıñ tüsındirmeli sözdıgı. – Almaty, Qazaq ensiklopediasy», 1983. – 300 b.
6. Ruskie poslovisy i pogovorki, sobrannye i öbäsennye F.Buslaevym. – Moskva: tipografia A. Semena, 1856. – 176 s.
7. Kamieva G.K. Maqal-mätelderdiñ şyğu joldary // Äl-Farabi atyndağy Qazaq ülttyq universitetniñ Habarşysy, filologia seriasy. – Almaty, 2007. – №1(100). – B. 15-20.
8. Koshanova M, Akbidash K, Abdirkenova B, Perizat B. The use of media technologies in the formation of creativity in future psychological and pedagogical specialists // Thinking Skills and Creativity journal homepage: <https://doi.org/10.1016/j.tsc.2021.100891>
9. Asqar O. Qazaq jäne Älem halyqtarynyñ tañdamaly maqal-mätelderı. – Almaty: Balausa, 2005. – 241 b.

10. Nysanalin A. Qazaqtyñ maqal-mätelderı. – Almaty: QAZaqqarat, 2004. – 22 b. 11. Tırmanjanov Ö. Qazaq maqal-mätelderı. – Almaty: Ana tılı, 1993. – 176 b.

Авторлар туралы мәлімет:

Камиева Гүлмира Камиевна – педагогика ғылымдарының кандидаты, Astana IT University қауымдастырылған профессоры, Астана, Қазақстан.

Камиева Гүлмира Камиевна – кандидат педагогических наук, ассоциированный профессор Astana IT University, Астана, Казахстан.

Kamieva Gulmira Kamievna – candidate of Pedagogical Science, Associate Professor of Astana IT University, Astana, Kazakhstan.

Бисмильдина Динара Досымжановна – филология ғылымдарының кандидаты, С. Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық зерттеу университетінің аға оқытушысы, Астана, Қазақстан.

Бисмильдина Динара Досымжановна – кандидат филологических наук, старший преподаватель Казахского агротехнического исследовательского университета имени С.Сейфуллина, Астана, Казахстан.

Bismildina Dinara Dosymzhanovna – candidate of Philological Science, Senior Lecturer, Kazakh Agrotechnical Research University named after S.Seifullin, Astana, Kazakhstan.

Молдахметова Зүлкия Нұрышқызы – педагогика ғылымдарының кандидаты, Astana IT University қауымдастырылған профессоры, Астана, Қазақстан.

Молдахметова Зүлкия Нұрышевна – кандидат педагогических наук, ассоциированный профессор Astana IT University, Астана, Казахстан.

Moldakhmetova Zulkiya – the candidate of Pedagogical Science, Associate Professor of Astana IT University

Техникалық редакторлар: М. Аманғазықызы, А.Т. Жұмсақбаев
Компьютерде беттеген: М.С. Қарибаев
Еуразия гуманитарлық институтының ХАБАРШЫСЫ.
2023. – 2. – Астана: ЕАГИ. - 346 б.

Жарияланған материалдар автордың көзқарасын білдіреді, олар журналдың редакциялық алқасының пікірімен сәйкес келмеуі мүмкін.
Жарияланымдардағы деректер мен мәліметтердің дұрыстығына автор жауап береді.